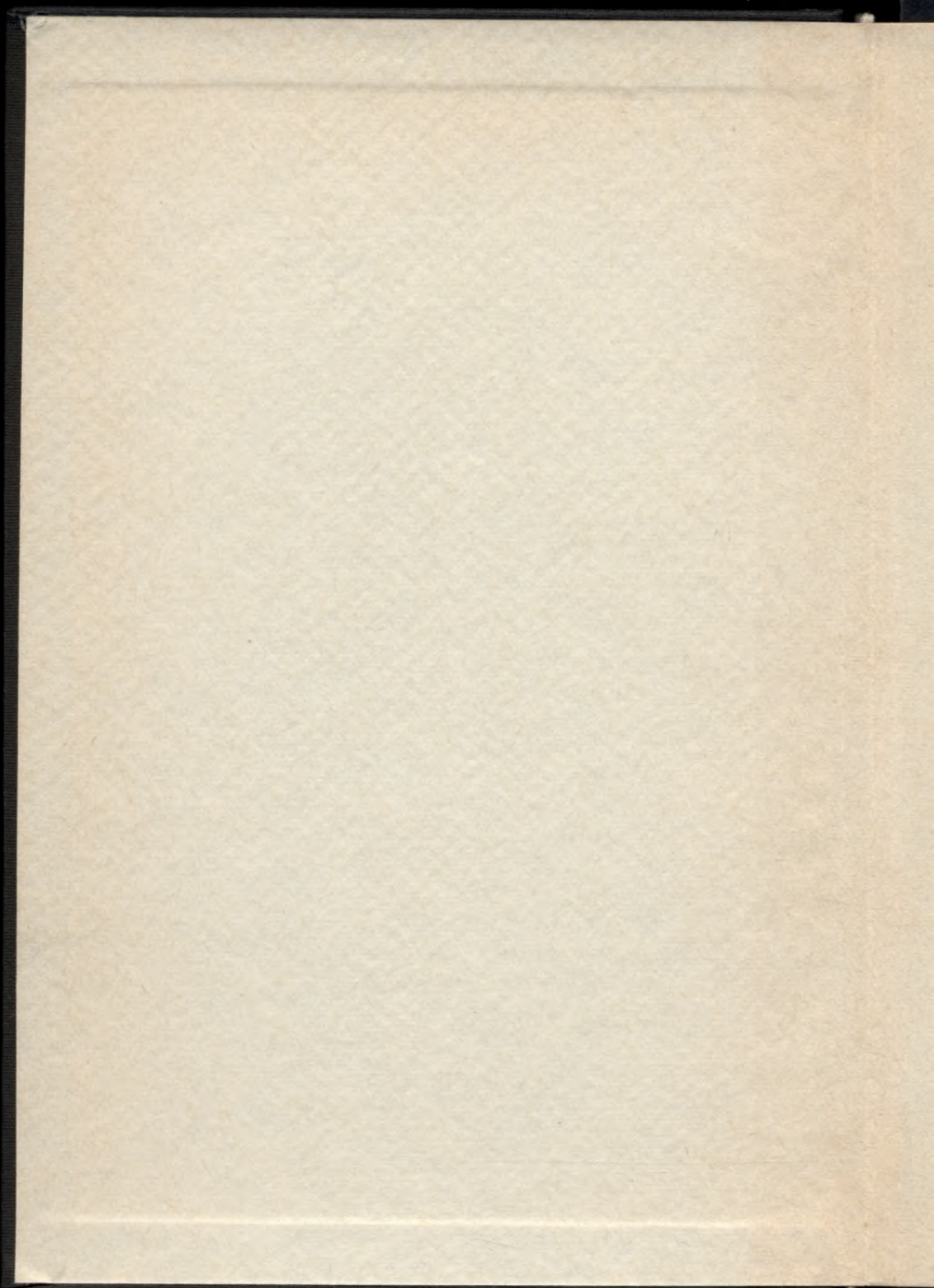
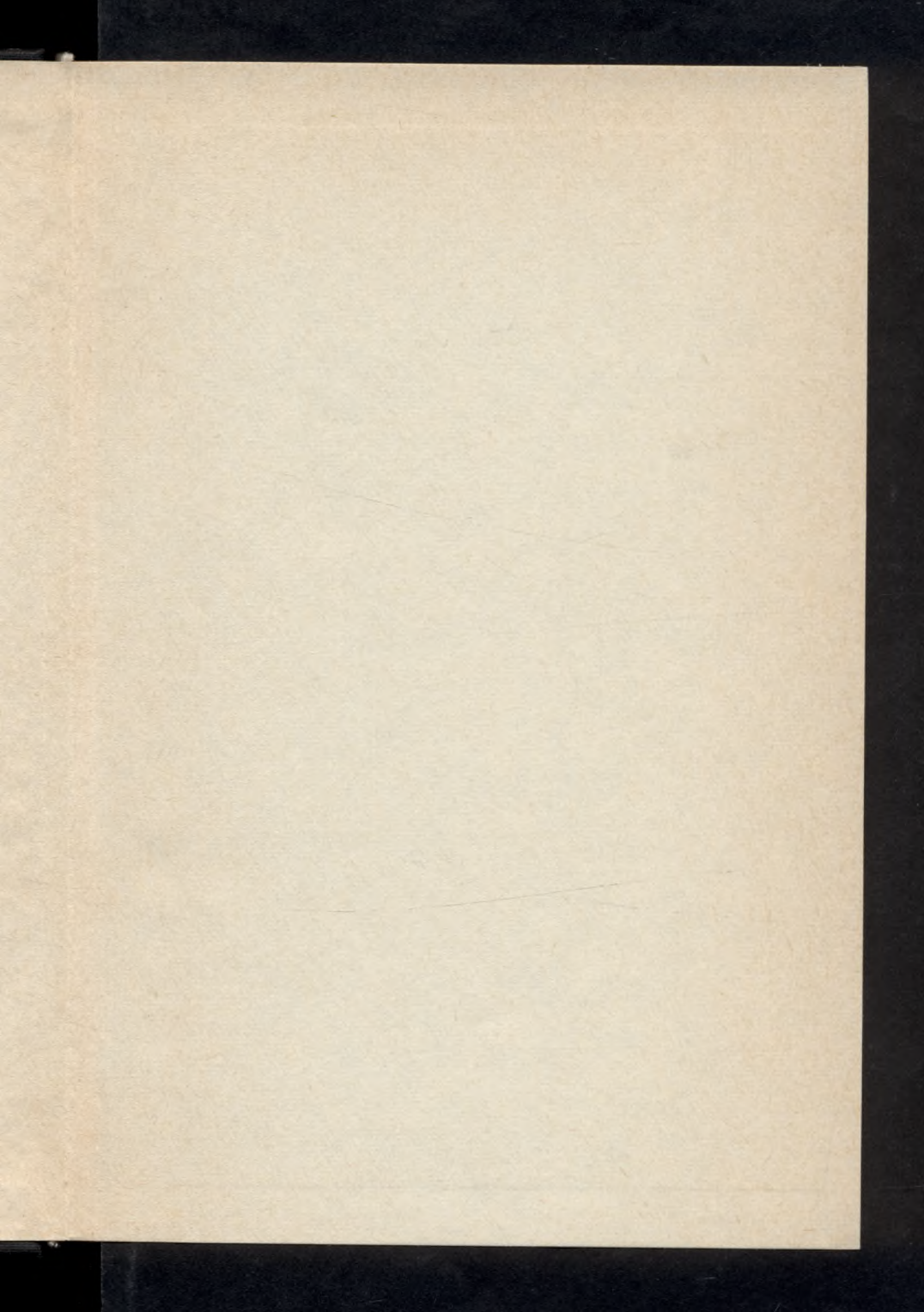
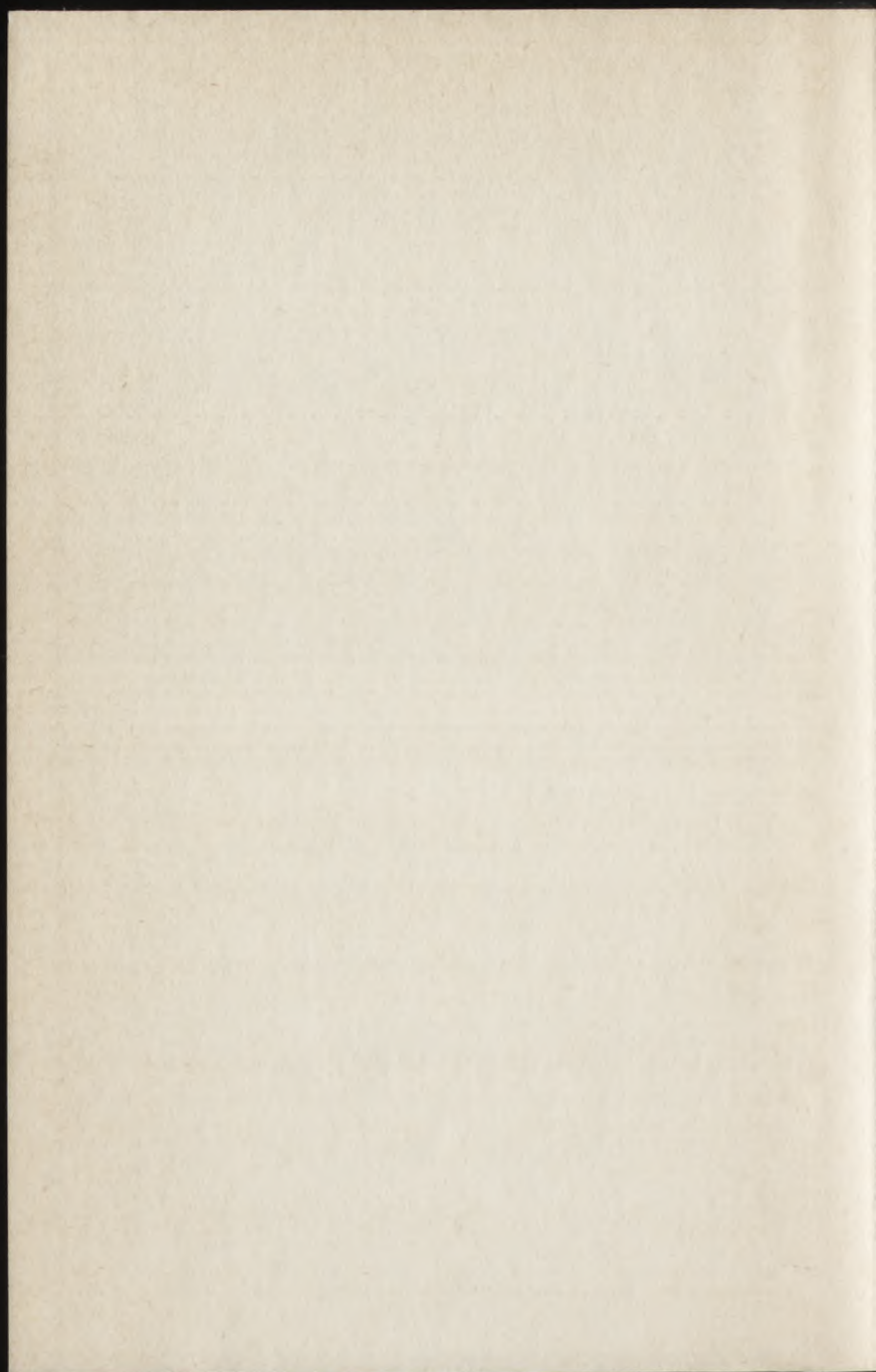

MB
125.334

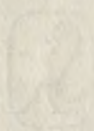
IGEN
Vas István
IS
NEM
IS

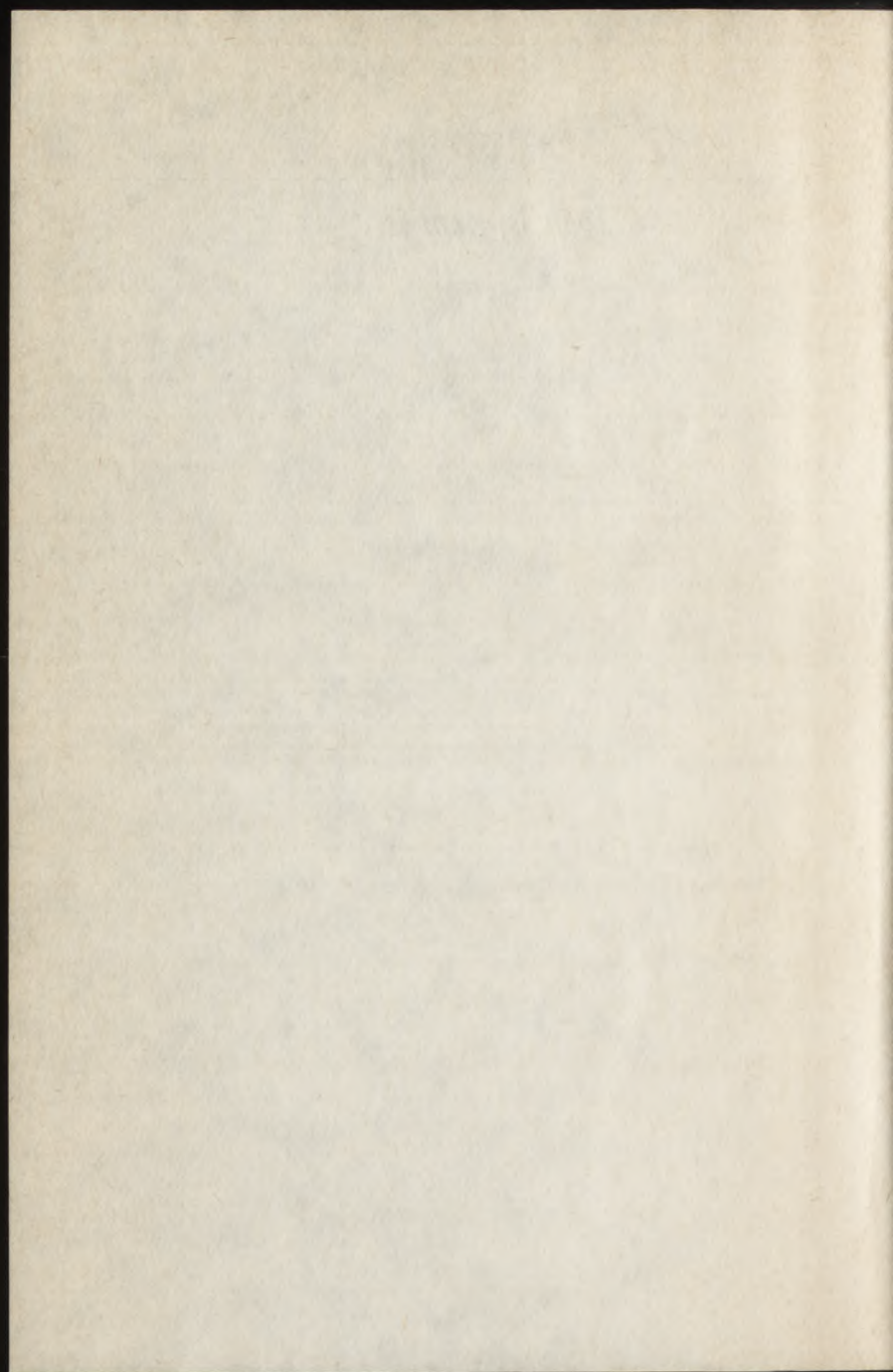

VAS ISTVÁN

Igen is, nem is

VAS ISTVÁN

Igen is, nem is

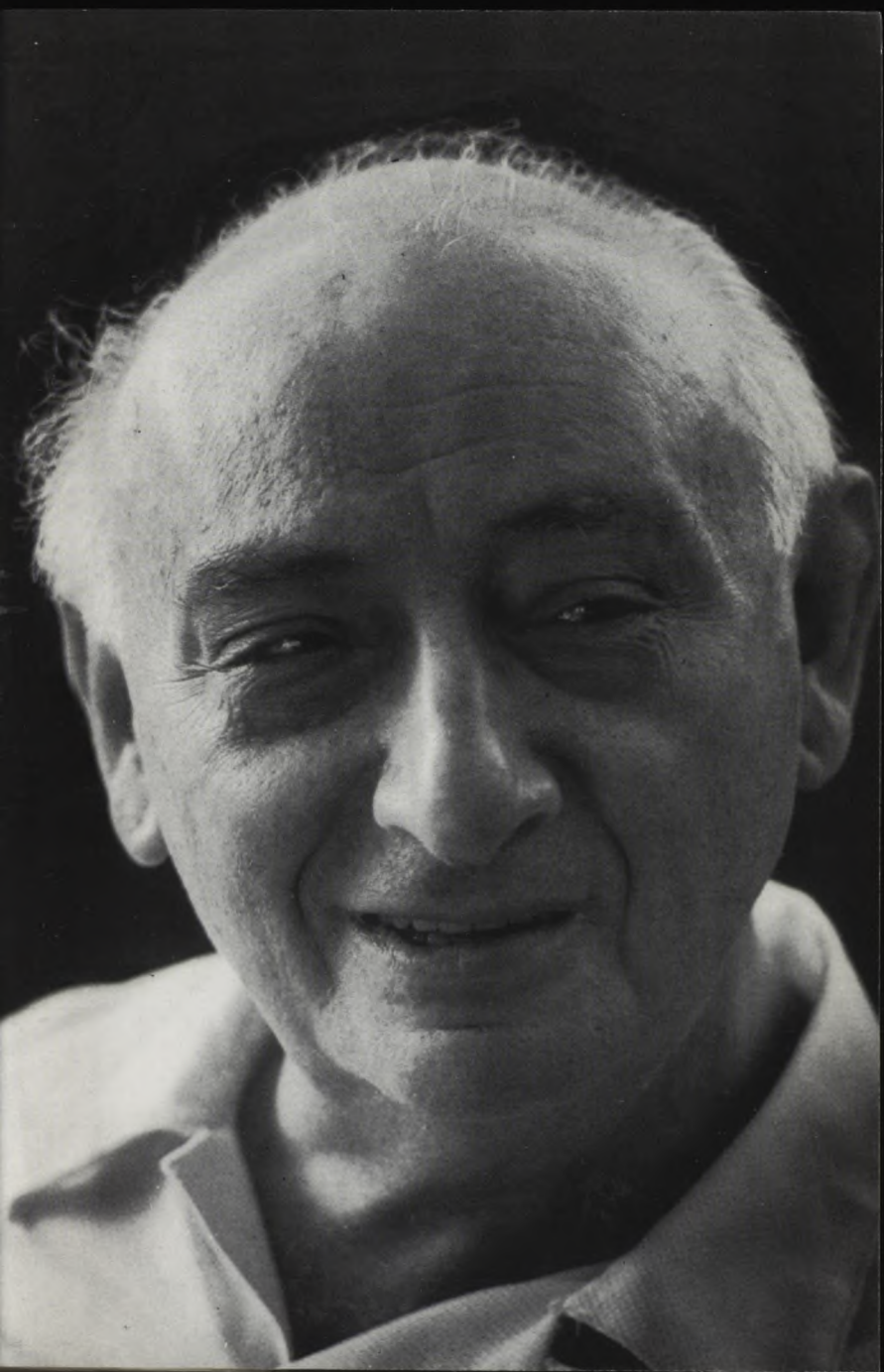
SZÉPIRODALMI KÖNYVKIADÓ
BUDAPEST

MB 125.334

1987

© Vas István, 1987.

Egy-két szó

1907-1908

Babits szeméről

A BABITS-EMLÉKKÖNYVBÉ

Talán eretnek cím, még közvetlenül halála után is, a Babits Mihály emlékének szentelt kötetben. Ő maga egyszer köldök-zsinórnak nevezte azt a köteléket, mellyel a halhatatlan mű az író mulandó személyiségén csüng, és úgy vélte, hogy kötelességünk ezt a gátló-gyermeteg kapcsolatot elszakítani. Az alkotást tartotta elsődlegesnek, nem az alkotót. „Nem az énekes szüli a dalt, a dal szüli énekesét ...” Műve pedig, ez a legszemélyesebb élményekből, ideges visszahatásokból keletkezett egyetemesség, ez a gazdagon szeszélyes, de alapkövétől csúcsáig egységes gót székesegyház olyan zártan és személytelenül áll előttünk, hogy barbárság volna arra gondolni, milyen hegyek termették köveit, kikről mintázták domborműveit. Mégis, valahányszor halála óta verseit olvasom, mindig az ő szenvedélyesen ütemes hanghordozását hallom, ezt a legköltőibb deklamációt, s mindig az ő szemelobogását látom.

Amikor először találkoztunk, voltaképpen még nem tudtam igazán, kicsoda Babits Mihály. Forradalmár ízlésű fiatalságból bontakoztam ki, s a világot némileg dadaista és szurrealista elfogultságokkal néztem. Persze, még kissé felületes, játékos forradalmárság volt ez. A világ megváltoztatásához nem volt érdekes a világ mélyére néznie. A fogalmakat, jelszavakat úgy vette, amint közkeletűek voltak. Babits, a dekadens, Babits, a virtuóz és – hadd írjam le ezt a vádat is, azokra üt vissza, akik kitalálták – Babits, a filozopter. Első beszélgetésünk igazolni látszott ezeket az előítéleteket. Megkérdezte, mit olvasok éppen, és kik

a kedves költőim. Azután azt is, hogy milyen nyelven olvasok. Azt feleltem, hogy latinul, németül és franciául. – Angolul miért nem? – kérdezte. Ekkor figyeltem először a szemére. Rám szegezte sötét, követelő lobogással. „Érezni, hogy tanár?” – mondtam este valakinek. De belül tudtam, hogy nem lehet tanári ez az örök elégedetlenség magával és másokkal, ez az igényes, egyre magasabbra csigázó tűz, melynek perzselését még sokáig éreztem. Egy hét múlva elkezdtem angolul tanulni.

Azt hiszem, az antropológusok Babits csontos termetét, keskeny arcát, kissé horgas orrát, sötét színkomplexióját az ún. dinári típushoz sorolták volna. Ezekben az osztályozásokban nemcsak sok tudományos igazság van, hanem az öncélú ember-szemlélet számára izgatóak is és tanulságosak. Én azonban szívem mélyén Herman Ottó tudománytalan nézetével tartok: ő ugyanis azt hangoztatta, a kezdődő embertani kutatásokkal szemben, hogy a szem *kifejezése*, a tekintet, jellemzőbb antropológiai jegy a koponyaméreteknél. Valóban, kinek ne magyarázna meg minden faji leírásnál többet a messzeségbe úszó, alacsonyabb fokon kissé együgyű, fejlettebb fokon romantikus német szem, az ideges, megértő zsidó tekintet, mely annak, ami előtte van, összefüggéseit kitalálja, még mielőtt az egészet vagy a részleteket meglátta volna, mert maga a meglátás nem is nagyon érdekli? Azt is mindenki tapasztalhatta, hogy a jellegzetesen magyar szem kétféle: vagy kékesszürke, tiszta, tele tündéri pajkossággal, vagy a keletibb, sötét, éles, egy pontra szegződő, szinte ragadozó, mégis meleg, barátságos, a valóságot gyorsan és nyugodtan meglátó. Ilyen szem láthatta a *Családi kőr*-t.

Babits szeme nagyjából ehhez a típushoz tartozott – talán innen ered verseiben a *valóság*-nak az a hihetetlenül gazdag, pontos és részletes megragadása, mely egyedülálló az egész modern világköltészetben. Gondoljunk csak az *Emléksorok* egy régi pécsi uszódjára, A halál automobilon, az Új leoninusok, A csen-

getyűsfüü, *A régi kert*, a *Verses napló* érzéki képsorozatára, vagy akár a *Jónás könyve* megrázó realizmusára. És még tán innen az a közvetlen és bőkezű nyájasság is, mely annyi versében felcsilllog.

De volt ezenkívül a tekintetében valami, ami szokatlan az effajta szemnél: ideges lobogás, a világ összefüggéseit felvilantó, sőt határozottan valóságellenes fény. Ne felejtjük el, hogy a Babits-kötet első verse a soha-meg-nem-elégedés himnusza. Nem csoda, hogy hatalmas realizmusát még a művelt köztudat sem igen vette észre. A valóságot csak azért zárta olyan kézzelfoghatóan verseibe, hogy ennek az ideges lobogásnak máglyájára tegye. „Mert egyetlen életbe kötve a földön száz távoli táj, ami az egyik oldalon történt, az a másik tájon is fáj.” De nemcsak a földi összefüggések feszítették szét verseiben a valóságot. A világegyetem összefüggéseit villantotta fel – apokaliptikus összefüggéseket.

Ezeket láttam a szemében, és ezt a szempárt látom most versoraiban. Sokszor láttam az évek folyamán valóságosan is. Láttam dobogón, szavalás közben. Ilyenkor lobogása harcias volt, szinte hadüzenet a szent költészet nevében az egész költészetellenes jelenkornak. Láttam – ritkán – magánbeszélgetés közben is. Nyájasságát nem tékozte, mert ebben sem tudott felületes lenni. De ha néhányszor megajándékozott vele, az súlyos volt, mert tiszta aranyból volt, saját lelkéből: érdemes volt eltenni. Ha később magunkban elővettük, tapasztalhattuk, hogy kincset őrzünk, sohasem vesztette el a fényét. Láttam társaságban is. Babits fejedelmi nagylelkűséggel igyekezett felolvadni a társaság hangulatában. De szeme a tréfa csillogása mögött is komoly maradt, és ha csip-csup eseményekhez, birodalmak bukásához szólt is hozzá, hangja és szeme sötétje akkor is költőiségét őrizte, örök dolgokra figyelmeztetett.

Utoljára Esztergomban láttam, egy hónappal halála előtt. Egyszer már jártam ott, öt éve. Akkor, amint a tündöklő napban a dombra kapaszkodtunk, hirtelen mintha a *Verses napló*-ba

léptünk volna, úgy álltak előttünk a teraszos kert, a kicsi nyári ház. A függönyös verandán már nem gőzölt a fekete, de érződött még édes-erős illata, az asztalon kirakva a pasziánsz piros szívei, zöld levelei. A tornác fehér falára szénrel írtuk fel neveinket. Most hideg és szürke nyári nap volt, a természet illő fintort vágott felfordult világunkra. Aki öt éve itt járt velem, már a föld alatt volt, a tornácon, az ajtó fölött neve ívelt, félkörben és kecsesen, mint egy félbemaradt táncmozdulat. A kert, a nyári lak sivárnak és elhagyottnak látszott. A szél zúgva jósolta a legrosszabbat. Megint a *Verses napló* járt eszemben:

*Oh mondd, hol a tükör, hol a kártya
amely megjósolja és beváltja,
hogy hány nyáron ülünk még mi itten
ilyen polgárilag és megbíttan
óciumban ómód elbuzgódva...*

Odabent feküdt Babits Mihály, végleg lesoványodva, beszélni nem tudott már. De szeme, óriásira növe, konokul és sötétén ragyogott. Örökkévalóan ragyogott, úgy tűnt nekem akkor.

Lehet-e, hogy most már ne lássuk? De hiszen életében sem akkor láttam csak, amikor szemtől szembe. Az ő szemét éreztem, amikor valamely nagyobb vershez vettem lélegzetet. De amikor tőle idegen utakon jártam, amikor a szocializmusról írtam le gondolataimat, akkor is az ő szeme nevelte bennem az igényt, a komolyságot, a meg nem alkuvást. Mindnyájunk számára ő volt a fegyelem, a felelősség, a *forma*.

1941

Babits hangjáról

A BABITS-LEMEZ BORÍTÓJÁRA

Alighanem Babits volt az első nagy magyar költő, aki rádióba mondta verseit. Versmondását a rádió szerencsénkre megrögzítette, és – legalábbis részben – meg is őrizte. Kezdetleges felvételek voltak, röntgenfilmekre, mindössze három és fél percnyi szöveg fért el rajtuk: ha a vers hosszabb volt, menet közben váltani kellett a filmet, valószínűleg ez az oka, hogy van olyan vers is a lemezen – és éppen Babits legszebb verseinek egyike –, amelynek a végét nem hallhatjuk.

És mégis, ezek a kezdetleges felvételek nem okoznak csalódást annak, aki valaha eleven vershangját hallotta. De el tudom képzelni, hogy aki erről a lemeztől hallja először ezt az emelt és emelkedett hangot, abban ugyanolyan meglepetést, esetleg megütközést kelt, mint Babits hajdani közönségében. Kántálja a verseit, mondogattuk akkoriban. És csakugyan, ahogy a dobogón felmagaslott – mert versmondás közben kiegyenesedett, és alakját az átszellemültség szinte valószínűtlenül megnyújtotta és elvékonyította, és ahogy sötét lobogású szemét felénk szegezte, mintha dervis énekelte volna ránk varázsigéit.

Csak most, amikor testi megjelenésétől függetlenül hallgatom ezt a gépileg tartósított vershangot, veszem észre, hogy a hangosan kántáló vers-zene felszíne mögött milyen pontos és világos értelemmel rajzolódik ki a vers nyelvtana, az *Esti kérdés* hosszan indázó mondatai például, vagy az *Intelem vezeklésre* huszonöt soron át húzódó egyetlen mondata. Szóval, a kántáló dervis mögül, ha egy darabig hallgatjuk, előbukkan a filozófus

költő, a *poeta doctus*, ahogy Babitsot szívesen titulálták – többnyire nyílt vagy leplezett becsméréssel.

Felszín? Ahogy a hang elnémultával tovább tűnődöm, egyre nehezebb eldönteni, mi itt a felszín, mi a lényeg. De hiszen ez minden igazi költészetben így van. Ebben a versmondásban azonban elhangozta után is az a legföltűnőbb, hogy benne minden, a dunántúli rövid magánhangzóktól (amilyen a *fűszálak*, a *legiónyi*) a gondolatokig – ezek persze *versgondolatok*, mert akármennyire is filozófián nőtt fel Babits, verseiben a mégoly mély, sőt végig gondolt gondolatai sem filozófiai gondolatok, hanem *versgondolatok*, hogy mindez természetesen alkalmazkodik a dallamhoz, a ritmushoz. Babitsnak a versmondása is bravúros, de legbravúrosabb talán éppen az, ahogy a vers mondattana, a főmondatok és mellékmondatok pontos és világos értelmű hangsúlyozása – holott olvasva nem is mindig könnyű különválasztani, melyik a fő-, melyik a mellékmondat – szinte észrevétlenül idomul az énekhez. Mert Babitsról a legegyszerűbbet és legfontosabbat végül mégiscsak Weöres Sándor mondta egy régi szonettjében, amely arról szól, hogy mit kapott a *Nyugat* legnagyobb költőitől: „Babits tanított ízére a dalnak.” És csakugyan, aligha van modern költő, akinél címben és versben annyiszor fordul elő a *dal* szó, és olyan nyomatékkal, mint nála. (Csupán emlékezetes példaképpen: „Ti szavakra figyeltok / én csak a dalra, csak a dalra”, és „Nem az énekes szüli a dalt: a dal szüli énekesét.”) És ha e lemezt hallgatva fülünk hozzászokik a „kántálásához”, egyszerre kihallatszik belőle az ősrégi *dal*, amelyet Babits, első verseitől az utolsóig, olyan nyíltan vállalt.

*

Véletlenül, azaz inkább egy barátom jóvoltából birtokomban van T. S. Eliotnak, az angol költészet korszakfordító megújítójának nagylemeze, amelyen ő maga mondja verseit. A Babits-lemez hallgatása után hirtelen és önkéntelenül eszembe jutott Eliot lemeze. Önkéntelenül, de nem alaptalanul, hiszen mind-

kettejük versmondása egyenmő a költészetükkel – ami nem minden költőről mondható el. De nem haszontalan dolog tudatosan is párhuzamban emlegetni a versmondásukat, már csak azért sem, mert egy költő lénye, természete, költészete legkönynyebben összehasonlítással megközelíthető. De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Babitsot a legtöbb szellemi szál Eliottal rokonítja, és mindenekelőtt, hogy kortársai közül mégiscsak Eliot a legméltóbb rá, hogy Babitscsal összevegyük.

A Babits-lemez után azon frissiben, amíg a hangja még a fülemben volt, föltettem hát a nagy Eliot-lemezt, hallgatni az ő vers-zenéjét. Mert az ő versmondásában is a dallam dominál, abba simul a gondolat nyelvtanának pontos és elmés hangsúlyozása. De róla senki sem gondolhatta, hogy „kántál” (nem is tudom, van-e ilyen szó az angolban), az ő hangja valamilyen *wobltemperiertes Klavier*, amely akkor is panaszos, ha fölemeli. És Eliotot hallgatva hirtelen eszembe jut Babits versmondásának egy olyan eleme, amelyet elfelejtettem számon tartani: a szilajság. Tudom, ez a szó furcsán hangzik Babitscsal kapcsolatban. Pedig ez a fékezhetetlen vadság tette hangját dervisszerűen kántálóvá, még az olyan tragikus versekben is, mint a *Cigány a síralombházban* vagy az *Intelem vezeklésre*.

Eliotnak nem kellett a hangját féken tartani. Az ő lemezén is költő szól, ez nyilvánvaló, egy nagy költő – a hanglejtésén is hallani. De a költő mögött – vagy mellett – egy úriember beszél a lemezen, aki nem adja ki magát, hanem tartózkodón, ha úgy tetszik, személytelenül előkelő távolságtartással adja elő azt, amiről a versei szólnak.

Babitsban semmi előkelőség sincs. De van benne – bátorság. Bátorság ahhoz, hogy leplezetlenül, védtelenül, kiszolgáltatottan adja ki magát hallgatójának. „Más vagyok mint más”, mondja a *Medve-nótá*-ban. Ez a másság kiált szilajon a hangjából – mintha egy egész világ ellenében. Személyes szenvedéllyel.

A világuralomról

Kissé meghökkentett az az oktatás, mellyel Illyés legutóbbi naplójegyzeteiben megnyugtatta katonának készülő unokaöccsét, aki az iránt érdeklődik nála, vajon csakugyan világuralomra törnek-e a zsidók. Mire Illyés így felel: „Világuralomra törnek, akár az angolok, akár a busman négerek, akár a vörös hangyák, akár a fű vagy ellensége, a szik. Minden, ami van, világuralomra tör, nyilván mi, magyarok is arra törünk, történelmünknek leghivalkodóbb lapja nem az-e, mely a három tenger mosta határról beszél?” Nem veszélytelen tanítás manapság egy hadapród számára. Hiszen máris ott tartunk, hogy ha egy kamasz egy másikat agyba-főbe pofoz, ezt azzal a keblet dagasztó öntudattal teszi, hogy a fajok harcát vitte előre egy lépéssel. Hanem ez még hagyján! De mi történik, ha a lelkes ifjúból nagy ember, tán még miniszter is lesz, s akkor visszaemlékezve költő nagybátyja ígéire, még gyarmatokat követel számunkra? S amilyen jó katona lesz, talán még ki is vívja? Melyik magyar lesz aztán bolond Afrikába menni gyarmatosítani? Persze, tréfát félretéve, a költőnek nem az a gondja, melyik nézet a hasznos, erkölcsös, hanem hogy melyik igaz. De vajon igaz-e a természetnek ez a pánimperializmusa? A szik, de a gyomnak minden fajtája is csakugyan világuralomra tör, azért kell irtani. De már a busman néger nem tör világuralomra, mert túlságosan elkorcsosult. A borókafenyő és a datolyapálma sem, mert túlságosan arisztokratikusak, csak egész különleges feltételek mellett hajlandók létezni. A rózsza annyira nem tör világuralomra, hogy

a legkülönbözőbb óvintézkedésekkel és gondoskodással lehet csak életben tartani. S ha bele is egyezem abba az antropomorf elképzelésbe, hogy a farkasok világuralomra törnek, vajon arra törekszenek-e az őzek is? És a zsidók világuralma? *Quand Israël sera roi?* Jól tudom, hogy a zsidók nagyobb része beéri azzal, ha fizikai és szellemi gettói mögött élhet és imádkozhat. De minthogy már a Szentírásban is nem egy célzás esik világuralmi igényeikre, és minthogy ennél nagyobb vádakat is kibírtak már, hagyjuk a zsidókat. De szükséges-e a magyart is megrágalmaznunk azzal, hogy világuralomra tör? Világuralomra tör, és ilyen határok között él? Csak ügyefogyottak volnánk, nem előkelőek? A magyar képzelet kedvenc hőskora nem az az idő, amikor három tenger mosta a birodalom határait, hanem amikor még ország sem volt, csak lélek, amely a létért és a szabadságért küzdött, mint Mohács után, 1703-ban, 1848-ban. Gondoljunk csak a világuralkodó nemzetek himnuszaira: „Rule Britannia, rule the waves”, „Deutschland, Deutschland über alles.” A *Marseillaise* is fegyveres citoyenekről, a hazai gloire napjáról dalol, még az *Internationale* is világuralmat harsog. De ha ezek után elmondjuk magunkban Kölcsey *Himnuszá*-t, bizonyára lehajtjuk fejünket, és nem beszélünk világuralomról. A sárvári vad csatáról szóló véres ének ezzel a jámbor kívánsággal zárul:

*Kél a szél, a fákat vígan legyinti,
Kurucokat a jó Isten segíti,
Országunkat mégegyszer megépíti,
Német ebtől valahára megmenti.*

Nem akarja kipusztítani a németeket, sem bekebelezni őket, pedig a dühösségéből akár erre az óhajra is tellett volna. A legszebb magyar jókívánság: bort, búzát, békességet. A magyar nemesség még legharciasabb korszakában kikötötte, hogy csak az ország határáig köteles fegyvert forгатni. Nem voltak ők lovagok angol, francia, spanyol módra, nekünk az Enns folyón

túl már az Óperenciás-tenger volt. Az *extra Hungariam non est vita* nemzete törne viláгурalomra? Illyés remekműveiben, a *Puszták népé*-ben, a megrázó *Pusztulás*-ban sem úgy tűnik fel a magyar nép, mint imperialista dudva, hanem mint magányos virág, amelyet meg kell a dudvától védeni. Nekem – aki, Illyés kifejezését használva, magyarnak tudom magamat –, „mint magyar kellene viláгурalomra törnöm”. Csalódnék, ha ez így volna. Azért tudtam mindeddig megvetően nézni azokra a zsidókra, akik Londonba vagy Ausztráliába vándorolnak ki az angolok viláгурalmát segíteni, mert azt hittem, hogy én rózsánéphez szegődtem, nem bojtorján-néphez.

Mindaz a szégyen és ízléstenység, mely húsz év óta Európát elborítja, jórészt hatalmas gondolatok félreértéséből és megbecstelenítéséből ered. Illyésnek is tudnia kell, hogy mondataira gondolatszegény újságírók és politikusok kotyvasztófazeka vár. Hiszen egyik nagy napilapunkban olvastam róla legutóbb ezt a kétes dicséretet: Illyés neve ma „politikát és honvédelmet jelent”. A gondolat különös mákony: nem tömény állapotban, csak felhívítva méreg. Persze, a vérbeli írónak nehéz bele nem szólnia a világ dolgába, de legalább igyekezzék megnehezíteni a hívtók munkáját.

1943

Bibó István tanulmányairól

Azóta foly a munka
Jól, rosszul, mint lehet:
A sors borongva néz el
A küzdő hon felett.

Vörösmarty

Mikor először láttam, márványhatású, széles lépcsőkön sietett fölfelé, sötéten előregörnyedve, aktákkal a kezében. Ez a Markó utcában történt, az igazságügyminisztérium épületében, ahol akkoriban a kibombázott belügyminisztérium is szállásra talált. Láthatóan ő is ugyanabban az épületben dolgozott – ennek a föltevésnek nem mondott ellent, hogy télies raglán volt rajta: akkoriban mindnyájan vastag kabátban ültünk az íróasztalnál, az ős már keményedett, egyik minisztériumban sem fűtöttek. Rokonzéssal néztem: hajlott tartásából, intellektuális – nem értelmiségi, hanem intellektuális! – vonásaiból nyilvánvaló volt, hogy ő is az újonnan jöttek közül való, mégpedig a behatolóknak abból a fajtájából, amelyet a régiek hol mint zsidókat, hol mint kommunistákat, hol meg némi pleonazmus-sal – hiszen a kettő nekik jóformán egyet jelentett –, összevontan mint kommunista zsidókat emlegettek. Egyébként *A zsidókérdés Magyarországon*, Bibó István legterjedelmesebb, nyomtatásban is olvasható tanulmánya elég szókimondóan elemzi azt a szemléletet, ahogy a patinás köztisztviselők az újsütetűekre néztek.

Énrám valamivel behatóbban tekintettek így a belügyminisztérium számvevőségén, ahová minden becsvágy nélkül tolakodtam be – inkább csak szükségből és jobb híján. Közvetlenül a felszabadulás után ugyanis örültem, hogy újra meghúzódhatom a nehezen tápázkodó Giraud konzervgyárban, ahol a németek bevonulásáig dolgoztam: meg voltam róla győződve,

hogy nemsokára – gyorsabban, mint ahogy valójában bekövetkezett – olyan helyzet fog kialakulni, amelyben könnyebb lesz megőrizni szellemi függetlenségemet, ha félrevonulok egy kiszabású magánüzembe, mint valamely irodalmi poszton – ahol különben sem várnak rám tárt karokkal. Nem is beszélve minisztériumi beosztásról – és éppen a belügyben. Csak amikor a kis konzervgyár tulajdonosa, az öreg Giraud, beleunván a föltápaszkodás keserveibe és kudarcaiba, visszaköltözött Provence-ba – ahonnan, a libamájpástétom paradicsomából vagy negyven évvel azelőtt áttelepült Magyarországra –, és a Giraud-cég fölöslóban volt, akkor kényszerültem rá, hogy én is az új lehetőségek között keressek állást, megélhetést.

Csak hogy *laeto venientibus ossa*, vagyis „csont azoknak, kik késnek”: az új föld felosztása befejeződött. A pórul járt finnyáskodónak jóval fiatalabb atyai pártfogója nyúlt hóna alá: Lengyel Balázs, a máris nevezetes kritikus. Ő a fölszabadulás után Erdei Ferenc belügyminisztériumába került osztálytanácsosi rangban. Igen ám, de ott is be volt már töltve minden hely, legalábbis az előkelőbb fogalmazói karon: Lengyel Balázs elérte ugyan, hogy minisztere hajlandó legyen kinevezni engem, de csak a kissé lenézett számvevőségre, főtanácsosnak – még hozzá másodosztályúnak. Nem mintha én ezt eleinte bántam volna, sőt, még örültem is neki. Részint, mert akkori helyzetem nyomorúságai között nagyszerű tréfának találtam és állandó mulatság forrásának, ha másodosztályú számvevőségi főtanácsosnak címeztek; főleg pedig azért, mert azt képzeltem, hogy a számvevőség lényegében afféle állami könyvelés lehet, márpedig a könyveléshez mégiscsak konyfítottam valamicskét, tehát – úgy gondoltam – nem követem azok példáját, akik, ha nem is érdemtelenül, de minden előképzettség nélkül foglalnak helyet a közigazgatásban. Ez az elképzelésem azonban tévedés volt: a számvevőségnek nem sok köze van a számvitelhez – bonyolult szakma, melyben analfabétának mutatkozom, sokkal inkább, mintha történetesen miniszterré neveznek ki.

Tetézte a szégyent, hogy az idejében elhelyezkedők közül senki sem célozta meg a számvevőséget – ott én voltam az egyetlen idegen: önkéntelenül is én egymagam képviseltem az új rendszert és mindazt, ami vele járt. Belépésemkor egy érdekekben megöszült, első osztályú szobatársam megkérdezte, hány éves vagyok, aztán annyit mondott rá: „Harmincöt éves, és máris másodosztályú számvevőségi főtanácsos – szép karrier, kolléga úr!” Úgyhogy nem annyira munkakerülésből, inkább, hogy a folyamatosan érzékelhető helyzet kényelmetlenségéből föllélegezzek, jártam le a fogalmazói karra, az első emeletre, szót érteni nemcsak Lengyel Balázssal, hanem Kálnoky Lászlóval is, akiről már akkor is tudtuk, hogy elsőrangú költő, és aki már a fölszabadulás előtt is a belügyminisztériumban dolgozott: miniszeri segédtitkár volt, még hozzá a közbiztonsági osztályon. Ha lehetett, Szekeres János államtitkárnál gyűltünk össze egy kis beszélgetésre – az ő szobájában meggémberedett kezünket odanyújthattuk a villanymelegítőhöz. De az ő együttesükben is félszeg volt a helyzetem, ha másképpen is, mint odafönt, a számvevőségen.

Mindez hozzájárult a rokonérzéshez, amellyel az igénytelen, sőt, mondhatnám, előnytelen megjelenésű, intellektuál kinézetű, velem körülbelül egykorú idegent szemléltem, valahányszor megláttam a lépcsőn lefelé vagy fölfelé menet – ami többször is előfordult. Egyszer aztán mellé sodródtam az étkezőben – ha jól emlékszem, az alagsorban –, ahol éppen buzgón kanalazta befelé a híg, sovány főzeléket. Önkéntelenül odabícenttettem neki, ő barátságosan visszaköszönt, majd megkérdezte, mi újság a *Magyarok*-nál – az volt az első és legjobb irodalmi folyóirat a fölszabadulás után: tudta tehát, ki vagyok. Zavaromban mégis bemutatkoztam – ezen ő kissé elcsodálkozott. Hát még mekkora volt az én csodálkozásom, amikor viszontzásul ő is kimondta nevét, a Bibó Istvánét! Majd leestem a székről: nem olyan régen jelent meg a *Valóság*-ban *A magyar demokrácia válsága*, eleven volt még a föltűnés, amit a politikai

és szellemi életben keltett – és nem ilyennek képzeltem a kiváltóját. Hát milyennek? Inkább valamilyen keménykötésű népiesnek – mert nem volt kétséges, hogy az ő táborukból jött, még ha fölül is tudott emelkedni a harmincas évekbeli, rossz beidegződéseiken, de hiszen valamivel fiatalabb is volt az akkori csaták vezéralakjainál –, sokkal inkább, mintsem ilyen vézna, rövidlátó, könyvtárba való szobatudósnak. Ez az, aki olyan lélegzet-elállító bátorsággal nyitotta ki a száját? aki a helyezkedő mellébeszélések, a zavaros tervezgetések, a sunyi prófécíák, a fennkölt uszítások után, az előregyártott elemekből készült kinyilatkoztatások idején egyenes beszéddel kezdett szólni az ország *jelen* helyzetéről, az adottságokról, a lehetőségekről, a tennivalókról? Aki a balekségből és bujdosásból, a mítoszokból és misztifikációkból, a káprázatokból és a ködevésekből visszatallt a rég elveszettnek hitt magyar józansághoz?

Kiderült, hogy az Igazságügyminisztériumban dolgozik, mégpedig nem is akármilyen beosztásban: a törvényelőkészítő osztály vezetője volt. Ez is meglepett. *A magyar demokrácia válsága* olyan magaslati megfigyelőállásból rögzítette az akkori koalíció összetevő elemeinek manővereit és manipulációit – nem gondoltam, hogy szerzője maga is benne munkálkodik abban a hevenyészve összeillesztett fogaskerékrendszerben – még ha a Parasztpárt képviselőjében is –, amelynek akadozó, csikorgó működése nagymértékben függött *A magyar demokrácia válsága*-nak szókimondásával elemzett politikai vegyületben végbemenő változásoktól. Aztán írt egy terepközelibb cikket is a koalíció egyensúlyáról a választások után. Az elkövetkező két évben elég sűrű egymásutánban jelentek meg különböző igényű cikkei, közöttük olyan súlyú tanulmányok, mint *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* és *A zsidókérdés Magyarországon*, amely le is zárta a sort, a *Válasz*-ban. Nyilvánvalóan újszerű, minden magyar babonától mentes valóságérzék, amelyet eredetien magyar politikai gondolkodás jelentkezett bennük, némi nyelvi nehézkességük ellenére is egyszerűen, világó-

san, célratörően. Miért is tagadjam? Széchenyi, Eötvös és Deák politikai gondolkodásának folytatását láttam bennük – bár ez utóbbit Bibó aligha tudta volna szívesen az ősei között: csak háborogva és keserűen emlegeti cikkeiben.

Heveny összevetés volt, persze, mint ahogy bizonyára ennek az elhamarkodott rokonításnak a kései visszahatása is, ha most, több mint harminc év távolából újraolvasva tanulmányait, elsősorban azt veszem észre, ami elválasztja föltételezett elődeitől, a magyar politikai gondolkodás e három nagy alakjától. Mi volt ez a különbség? Az idealizmus? Dehogyis, hiszen Bibónál senki sem volt realistább, legalábbis abban, ahogy meglátta, és főként, ahogy ki tudta és ki merte mondani azt, ami van. Az eltérés a lehetőségek érzékelésében, a *legyen* és még inkább a *lesz* kérdésében mutatkozik meg. Nevezzem ezt az eltérést naivitásnak? Sértő szó volna, és félrevezető. Kísérletképpen mondom ki ezt a két szót: tiszta lélek. Igen, Bibó minden realizmusa mellett és minden realizmuson túl tiszta lélek volt. Márpedig a tiszta lélek olyan fényűzés, amit a politikus nem engedhet meg magának – ha pedig ráadásul még magyar is, akkor különös önmegtartóztatással kell vigyáznia, nehogy a tiszta léleknek része legyen a politikai gondolkodásában.

Bibó István politikai alkatának teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy néha éppen ez a „részesedés”, vagyis a tiszta lélek és a politikai realizmus együtthatása tette éleslátóvá az akkori jelen meghatározásában. Azt is csak most, harminc év múltán veszem észre, hogy senki abban az időben – persze, a kommunistákat kivéve – nem nézte annyi belátással a szovjet hadsereget (amelyet akkor még nem ideiglenesen Magyarországon tartózkodó csapatoknak, hanem hivatalosan „megszálló hadseregnek” neveztek); senki – megint csak a kommunistákat leszámítva – nem tekintette a kommunista pártot annyi belátással, mint ő. Félreértések elkerülése végett hozzáteszem a *bi-telese*n szót – bár talán fölösleges is megjegyeznem, hogy a szó-

lamokat és szájimákat, a megtérők mimikrijét, a pálfordulások panegiriszeit nem vettem figyelembe az összehasonlításnál.

De hát mivel árulja el magát az a „tisztá lélek”? Talán azzal, amit általában „humanizmusnak” neveznek: a megbocsátással, az erőszak elutasításával? De hiszen Bibó tanulmányain mint állandó hiányérzet, mint pótolhatatlan veszteség tudata vonul végig a panasz, hogy elmaradt az önerőből kitörő forradalom, hogy nem a magyar népharag söpörte el a régi urakat. És mégis – mert Bibó tanulmányainak vezérmotívuma ez a mindenén át és minden alól és mindennek ellenére fölzendülő *mégis* – semmit sem tart olyan fontosnak, mint azt, hogy ami 1945-ben történt, mint igazi *főlszabadulás*, mint *magyar* főlszabadulás vonuljon be az emberek tudatába. Úgy is lehetne mondani, hogy tanulmányainak ez volt az állandó és legfőbb célja.

Bibó tanulmányaiban jóformán szétválaszthatatlanul és majd mindig ugyanabban az arányban keveredtek a pontos elemzések a téves következtetésekkel és föltételezésekkel. Így történt, hogy míg hazai helyzetképeit és folyamatfölvételeit harminc év távolából sem lehet lényegesen módosítani, a beléjük és köréjük fölvázolt eshetőségekből és lehetőségekből véletlenül sem valósult meg egy sem. Minden másképp történt – még a vagylagos lehetőségek is. A hiba forrása: következtetéseiben Bibó csak olyan tényezőket vett számba, melyek már elemzése anyagában is benne foglaltattak; ami abban nem szerepelhetett, azt figyelmen kívül hagyta.

Tudom, ez talányosan hangzik. Megpróbálom hát egyszerűbben kezdeni. Említettem korábban, hogy Bibó bámulatosan fölébe tudott emelkedni a népies tábor, a hajdani „Új Szellemi Front” megrögzött beidegződéseinek. Valamit azonban ő is átvett tőlük, annál öntudatlanabban, minthogy ez a valami sohasem fogalmazódott meg szóban, legfőljebb viselkedésben és magatartásban. A népiesek legjobbjai ugyanis annak idején úgy szótték reformterveiket, mintha azok teljesen függetlenek lehetnének a külföldi behatástól vagy egyenesen beavatkozástól.

Bibó korában és helyzetében ez az örökség végzetesnek bizonyult: ő, aki – mint Illyés olyan szépen elmondta gyászbeszédében – mélyreható európai nevelésben részesült, úgy gondolkodott hazája sorsáról, mintha az semmiképpen sem volna függvénye az európai erőviszonyok alakulásának.

Ennél is végzetesebb volt a különbség, ami e téren is elválasztotta őt a népiesektől, akik mélységesen bizalmatlanok voltak a nyugati fajta demokráciával szemben. Bibó hitt Európában és bízott a nyugati demokráciákban. *A keleteurópai kiséllamok nyomorúságá-*ban, a kitelepítésről szólva (népcsoportoknak más országba való áttelepítéséről – a belső kitelepítések lehetőségére akkor még senki sem gondolt) arról ír, hogy az Európában „lelkiismereti válságot” idézne elő. Az igazság kedvéért hozzá kell tennem, hogy annak idején ezen sem akadtam fel. Holott még akkor is nyugodtan fölsóhajthattam volna: ó, istenem, Európa lelkiismereti válságai!

De hiszen még 1956. november 4-én is azt írta: „Most a világ hatalmain a sor, hogy megmutassák az Egyesült Nemzetek alapokmányába foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét.” „A világ szabadságszerető népeinek” figyelmét akkor már egy hete elsősorban a szuezi, angol-francia-izraeli gengsztercsíny kötötte le. Aznap az egyetem töszomszéd-ságában, a Károlyi kertre néző, nagy sarokház legfelső emeletén, ahol akkor laktunk, a diákok a gépfegyver mellett – amellyel a Kálvin tér felől segítségünkre vonuló szovjet csapatokat várták –, amikor le akartuk beszélni őket a hiábavaló ellenállásról, megnyugtató mosollyal, udvariasan felelték, hogy már csak két napig kell kitartani, akkor jönnek az ENSZ-csapatok – be-mondta a Szabad Európa. Két nap múlva mentőkocsiként használt, fehérre mázolt autóbusz szállította el a holttestüket. Sokkal tájékozatlanabbak voltak-e az európai helyzetben, az erőviszonyokban és megállapodásokban, ott, az Egyetem téren, mint az egyetlen, helyén maradt államminiszter a parlamentben?

Nem röstelltem visszaemlékezni, hogy az alatt a három év

alatt, amíg tanulmányai megjelentek, Széchenyihez, Eötvöshöz, Deákhoz közelinek éreztem a szellemét. Bevallottam azt is – amit nehezebb volt –, hogy ma, újraolvasva harminc évvel ezelőtti cikkeit, közte és elődei között inkább a különbséget éreztem, mint a rokonságot. De hát sajnáljuk-e, hogy Bibó István Bibó István volt, nem pedig például Deák Ferenc? Ő nem sajnálta volna.

Nem mintha ő nem akart volna kiegyezni. Mindig ki akart egyezni – de megalkuvás nélkül. Nagy optimizmus kellett ehhez a fölfogáshoz, de ő ezt a végső optimizmusát a legcsüggesztőbb fordulatokban is meg tudta őrizni. Minden helyzetben látott „egy keskeny, de járható utat” – és az a „keskeny út” mindig járhatatlannak bizonyult. Volt valamilyen evangéliumi vonás, nemcsak az átszellemült bizakodásában, hanem abban is, hogy ehhez a realitáson túli, vagy mondjuk pontosabban, realitástól független bizakodáshoz hajlandó volt saját személyét nyújtani fedezetül.

A helyreállított rend legendás vasöklének csapásai közben talán semmit sem éreztem olyan képtelenségnek, mint hogy ezt a politikai becsvágy, bármiféle hiúság vagy feltűnési viselkedés nélkül való, szelíd férfit is képesek voltak börtönbe csukni.

Több mint húsz év távolából visszatekintve azonban a vasöklöt irányító ítélkezésnek – és végrehajtásának – inkább a nagylelkűségét csodálom. Mert ha már nem tehettek mást, mint hogy Bibó Istvánban ellenséget lássanak, nála veszélyesebbre nem is találhattak: neki gondolatai voltak.

Akárhogyan is esett, ma már minden szempontból szerencsének tarthatjuk, hogy hitvalló létére vértanúságra mégsem kényszerült.

1979

Egy József Attila-versről

Emlékszem még a pillanatra, mikor a *Szép Szó*-ban rálapoztam. Annál is inkább, mert ez volt József Attila első verse, amelynek olvastán azt gondoltam: „Talán mégis ő a legnagyobb.” Mármost az újabbak közt. Mert azt, persze, nem gondoltuk, hogy az az újabbak, a „második nemzedék”, ahogy nevezték őket (pontosabban a *Nyugat* második nemzedékének, ha József Attila nem tartozott is a *Nyugat* költői közé), valaha egy sorban állhatnak az első vonulattal, a dicsőséges gárdával; az meg senkinek sem jutott eszébe, azt hiszem, azoknak sem, akik mindent előlről akartak kezdeni, hogy a mi századunkban is születhetnek akkora költők, mint a régi nagyok voltak.

Igen, a „*Költőnk és Kora*” már első olvasásra nyilvánvalóan igazi nagy vers volt. Pedig ennek a felismerésnek le kellett küzdenie azt az ellenérzést, amit a vers fölött olvasható ajánlás némelyikünkben kiváltott. Nem mintha nekem személy szerint bármi kifogásom lett volna Hatvany Bertalan ellen, akit nem ismertem, csak annyit tudtam róla, hogy mióta Hatvany Lajos második száműzetésébe vonult, övé a *Szép Szó*, és ő gondoskodik arról az összegről, amelyet maga József Attila néhány hónappal azelőtt még így áhított meg: „Harminckét évem elszelelt / s még havi kétszáz sose telt”, de amelyet egy akkori sláger pontosabb értékeléssel határozott meg: „Havi kétszáz pengő fixszel / Az ember könnyen viccel”. Tverdota Györgynek a vers keletkezési körülményeiről beszámoló nyomozati jelentése tapintatosan, de pontosan tisztázza az ajánlás bonyo-

lult és visszaszámítását: „egy visszatéríthetetlen pénzösszeg esetében ... a köszönet és a megalázkodás között nehéz meghúzni a határt” – mondja ki a lényegét. A megalázottság érzése kiháttért némileg az egykorú olvasóra is, különösen, ha maga is költő volt. Éppen ezért, a kéziratot szemügyre véve, még most, negyvenkét év múlva is valamelyes elégtételt ad, hogy az ajánlás idegen kéztől származik: Ignótus Pálétól, aki, Németh Andor találó szavával, az „összekötő tiszt” szerepét töltötte be a költő és a mecénás között.

Nagy vers volt – első olvasásra. Persze, nem az első beleolvasásra. Mert az első négy sornál az embernek okvetlenül eszébe kellett hogy jusson: de hiszen ez megint a régi Attila: „Batu kán pesti rokona”, a hetyke, a kihívó, játékosan a világ arcába vágó, aki tíz évvel ezelőtt így kiáltotta el magát:

*bej, burzsoá! bej, proletár! –
én, József Attila, itt vagyok!*

Idézte a vers a néhány hónappal korábban írt *Születésnapomra* hetykeségét is, hiszen ez a megújult hetykeség sem a költő személyét, hanem a versét mutatja föl a világnak. Igaz, fölfogható ez az „Íme itt a költeményem” úgy is, hogy a költő engedett barátai unszolásának, hit és önbizalom nélkül elkészíti a verset, és az „Íme” szóval rezignáltan átnyújtja nekik – Tverdota meggyőzően bizonyítja be, hogy így valahogy keletkezett. Csak hogy a vers erősebb a költőnél, a szándékainál meg az érzéseinél is. A költő gyöngé volt, beteg és széthulló. De a versei ezekben az utolsó hónapokban is erősek, épek és összefogottak. A „*Költőnk és Kora*”, akármilyen érzéssel fogott is hozzá, határozottan, sőt hetykén tört föl belőle, amint ezt ő maga is teljes tudatossággal megfogalmazta: „K betűkkel szól keményen...” Eredetileg így írta le a sort: „Szabály szerint költi kényem...” Aztán kijavította, megőrizve a *k* betűs alliterációt, mert fontosnak tartotta kimondani, hogy *keményen* szól a költeménye.

Az *íme* viszont önmagában véve nem tanúskodik semmiféle kedélyállapotról, kedves és gyakori szava volt ez József Attilának – ezzel indítja utolsó, tragikus versét is („Íme, hát meggletem hazámat...”), de már három évvel azelőtt is volt egy ilyen kezdése („Ím, – a hús udvar téglakocka / vörösén előbb meglapul”), sőt, az „ifjú életek indulója” korszakában egy nagyon bizakodó versét kezdte így: „Íme, már megvan az egysejtű ember...”

Közvetlenül a vers születése előtt Németh Andor meglátogatta József Attilát a Siesta szanatóriumban – paplanán egy papír hevert. „Ütemjelek voltak rajta –, emlékezett vissza Németh Andor – tálformájú félkörök, rövid vízszintesek, meg néhány szó: tarló, alkony, nyúl.” Milyen kár, hogy Németh Andor, maga is finom és jó formaérzékű költő, nem jegyezte meg, miféle rendben sorakoztak azok a félkörök és vízszintesek – akkor legalább tudhatnók, miféle ritmusban *akarta* József Attila megírni a verset. De így nem tehetünk mást, hinnünk kell a harmadik sor első változatának („Szabály szerint költi kényem...”), vagyis föltételezni, hogy ritmikailag a trocheus szándékával vágott neki a versnek. Aminthogy a vers első négy sora, illetve mindegyik szakaszának első négy sora, nemigen tekinthető ebből a szempontból egyébnek, mint négyes és negyedfeles trocheusok keresztrímes váltakozásának.

A magyar költészetben a trocheus mindig is a jambusnál ritkábban használatos versmérték volt; még ritkább lett ebben a században. József Attila is csak ritkán élt vele: utolsó négy évében egyszer sem írt következetesen trocheusi verset – olyan vers is, amelyben trocheusi és jambusi sorok váltják egymást, mindössze kettő akad. Azt hiszem, nem szorul bizonyításra, hogy az ereszkedő trocheus határozottabb, sőt, keményebb versmérték az emelkedő jambusnál. Tudvalevő továbbá, hogy újabb költészetünkben a trocheusba többnyire belejátszik valamilyen hangsúlyos ütem. A „*Költőnk és Korá*”-ban sincs ez másképpen, sőt, első négy sorát – és legtöbb szakaszának első négy

sorát – fölfoghatjuk minden további nélkül akár hangsúlyos versnek is: magyar nyolcasok és hetesek váltakozásának éppannyi joggal, mint négyes és negyedfeles trocheusoknak.

Visszatért hetykesége – mondtam korábban. Persze, csak egy pillanatra tért vissza – pontosabban, egy-egy pillanatra. Mert a negyedik sor, minden szakasz negyedik sora után a kemény ritmus ellágyul, megereszkedik – vagy talán célszerűbb lenne az *elcsuklik* igét használni. De hát mi történt? – kérdezhetnék azok, akik az élő vers-zenét fennakadás nélkül meg tudják oldani kész ütemképletekkel. Végeredményben az addigi versmérték folytatódik, csak éppen két, egymás után következő négy verslábbal, hogy aztán a szakaszt egy rövid sor zárja le, másfél ütem trocheus. És nem hallgat el e trocheusokban sem a hangsúlyos verselés mögöttes zenéje – ha ugyan a verstan szakértői hajlandók ilyen kevert ritmus lehetőségét elismerni. Akkor meg miféle váltás ez a versszakok ötödik sorában? Radnóti írta három különböző költő (Tibullus, Goethe, Hölderlin) disztichonjairól, hogy „gyökeresen mások, azonos formában”. Ugyanannak a formának gyökeres megmásulása előfordulhat azonban egy költő egyazon versén belül is, a „*Költőnk és Korá*”-ban legalábbis előfordul. Megpróbálhatnánk hiszen e váltás verstani tüneteit kimutatni, például abban, ahogy a vers hat szakaszának ötödik és hatodik sorában maguk a trocheusok megereszkednek, szabálytalanabbak, hanyagabbak lesznek. De ezek a szabálytalanságok egy pillanatra sem döccentik meg a vers dallamát, minthogy olyan ritmikai folyamat zajlik le minden szakasz közepén, amelyet aligha lehetne prozódiai szakki-fejezésekkel megfogalmazni. Inkább arra a zenei jelenségre emlékeztet, amikor a *tempó* változatlan marad, csak éppen feszes *giustó*-ból szeszélyesebb *rubato* felé hajlik.

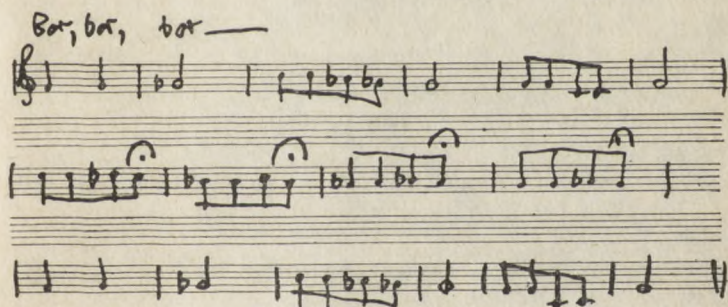
Ami azt illeti, én magam sohasem igyekeztem ezt a ritmikai váltást verstani fogalmakkal rögzíteni: már első olvasásra is magamban egy nemrég tanult nóta közepének dallama kísért a versszakok ötödik és hatodik sorát. Ezt a dalt azon a nyáron

hallottam Szentendrén a Munka-kör egyik tagjától (akit később megöltek), és így hangzott a szövege:

Bor, bor, bor,
Jaj, de furcsa bor
Ez a mádi bor,
Kitől az úr szenvedelmes,
A leány meg engedelmes,
Bor, bor, bor,
Jaj, de furcsa bor
Ez a mádi bor.

Víz, víz, víz,
Jaj, de furcsa víz
Ez a Tisza-víz:
Csuka, harcsa úszik benne,
Barna kislány fürdik benne,
Víz, víz, víz,
Jaj, de furcsa víz
Ez a Tisza-víz.

Dallamát meg – Szántó Piroska telefonba dúdolása után – baráti szívességből most kottázta le Ránki György:

Nohát, ennek a kottának a második sora illik rá tökéletesen a „*Költők és Kora*” versszakainak negyedik és ötödik sorára, legalábbis én magamban így dúdoltam, önkéntelenül és magától értetődően. Egy pillanatig sem gondolkodtam azon, hogy kerülhetett ez a dallam József Attilához: a mi népdalkedvelő köraink között természetes volt az áthallás, a szó szoros értelmében, és ha valaki új, vagyis újonnan felfedezett régi nótát hozott – rendszerint nem a szülőfalujából, hanem valamilyen friss gyűjtésből –, az hamarosan fölbukkant a szomszéd tanyán, azaz kocsmában vagy kávéházban is. Ha tehát én ezt a dalt nyáron hallottam Szentendrén, József Attila sem hallhatta sokkal korábban Pesten – de sokkal később sem.

Az pedig nem az első eset lett volna – bár nyugodtan merem kijelentő módba tenni: volt –, hogy egy frissiben tanult népdal azonmód, közvetlenül hasson József Attila valamelyik új versére. Ha jól emlékszem, Rácz Istvántól (a későbbi kiváló fényképésztől, no meg Kalevala-fordítótól) tanultunk egy dalt, amelyik így kezdődött: „Esik az eső, / Hajlik a vessző, / Ázik a jegenye. / Két béreslegény / Szántani menne, / De nincsen kenyere.” Huszonnyolc szilveszterét a Munka-kör a Magyar Korona különtermében ünnepelte. Onnan húzódott ki három költő – Illyés, József Attila és Zelk – a kávéház egy üres páholyába ezt a dalt énekelni. El is voltak ragadtatva tőle, különösen a második szakasz első soraitól:

*Hosszú az asztal,
Keskeny az abrosz,
Rövid a vacsora.*

A nemsokára megjelent *Nincsen apám, se anyám*-ban már benne volt József Attila verse:

*Hosszú az Úristen,
rövid a szalonna...*

A közvetlen hatás nyilvánvaló, ha nem is annyira ritmusában, hanem inkább képeiben, szavaiban, észjárásában.

A mi későbbi dalunk azonban, a *Bor, bor, bor* kezdetű, semmiképpen sem népdal. Diákdalnak érződött, bár kissé cigányosnak, a *ballgatók* műfajából. Isten tudja, miért – nem lehetetlen, hogy a mádi bor említésétől –, úgy képzeltem, hogy a sárospataki diákok énekelhették, nyilván olyanok, akik haladtak a korrall, hiszen a *szenvedelem* nyelvújítási szó, mégpedig 1820 előtti, mert az 1820-as Nyelvújítási Szótárban már szerepel, az Etimológiai Szótár pedig 1818-ban jelöli meg első előfordulását. Az évszámok egyébként nagyszerűen egybevágnak: 1829-ben írta Vörösmarty a *Haj, száj, szem*-et. Mert nem a „*Költők és Kora*” az első vers, amelyen a sárospataki diáknóta közelléte érződik: Vörösmarty verse még közvetlenebbül tanúskodik a százhusz éven át ható inspirációról – a maga teljességében, ritmusában, egész fölépítésében, refrénjében, észjárásában:

*Haj, haj, haj,
Beh szép selyembaj
Ez a leányhaj!
Bomlott fűrti tengerében
Hattyúvállak fürdenek benn.
Haj, haj, haj
Beh szép selyembaj
Ez a leányhaj.*

*Száj, száj, száj,
Beh szép rózsaszáj
Ez a leányszáj!
Fülemile danol benne,
Legszebb sor gyöngy ragyog benne.
Száj, száj, száj,
Beh szép rózsaszáj
Ez a leányszáj.*

*Szem, szem, szem,
 Beh gyönyörű szem,
 Ez a leányszem!
 Mennysország nyíldokol benne,
 Szerelem az isten benne.
 Szem, szem, szem,
 Beh gyönyörű szem
 Ez a leányszem.*

Azért másoltam ide teljes egészében, sőt, már a diákdal második szakaszát is azért tartottam szükségesnek idézni, hogy felhívjam a figyelmet a nótában is, a két versben is a *benne* rímbe csapott, hangsúlyos nyomatékára. Lehet ez pusztán véletlen? Semmiképpen sem. József Attila okvetlenül jól ismerte Vörösmarty versét. Amivel nem azt akarom mondani, hogy a mindhárom versben közös és ugyanazon feltűnő helyen álló szó onnan került a „*Költők és Kora*” első párrímébe. Nem, József Attilának 1937 őszén közelebbi ritmusélménye lehetett a nemrég hallott diákdal. De azért, amikor a Siesta-szanatóriumban kibomló vers az ötödik sorában váratlanul bekapcsolódott a diáknóta dallamának középebe, és a *benne* szó ugyanarra a helyre került, mint a diákdal második szakaszának ötödik sorában – ebbe a folyamatba alighanem belejátszott valamilyen természetes áthallás a József Attila emlékezetébe szervült, ugyanannak a diákdalnak nótájára száznyolc évvel korábban írt Vörösmarty-versből:

*Úgy szállong a semmi benne,
 mintha valaminek lenne
 a pora.*

Ez a *semmi* semmiképpen sem pusztán hiány, valaminek a hiánya, netán a tartalomé, mintha mindössze arról volna szó, hogy József Attila eleget akar tenni barátai kívánságának, ír nekik

egy verset, de nincs benne mit mondania – esetleg azért nem, mert a szanatóriumban nincsenek élményei. A *semmi* szónak filozófiai holdudvara van József Attilánál, és jelentéséhez a legközelebbi útbaigazítás két évvel ezelőtti cikke *A toll-ban*, Kosztolányi költészetéről, amelynek eredetileg azt a címet akarta adni (Kosztolányi verscíme alapján): *Ének a semmiről*. „Egész költészete egy kicsit ének a semmiről”, írta róla, és ezt a semmit könyörtelenül meg is határozta: „szociális nihilizmus”. És most ezt a filozófiával telített és társadalomfilozófiai ítélettel kiejtett szót önmagára alkalmazza – saját versére!

Igaz, egy pillanatig azt lehetett hinni – első olvasásra! –, hogy mégsem ugyanarról a semmiről van szó, hogy az első négy sor hetykeségét a dallamváltással együtt nem a vereség érzete váltja föl, hanem valamilyen szélesen alapozott bizakodásé. Mert a második szakasz így kezdődik:

*Úgy szállong a semmi benne,
mint valami: a világ,
a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág;*

talán annak a jövőnek – gondolhatta az ember –, amely annyi-szor szerepelt József Attila régebbi verseiben, és amelyről az év elején még azt írta, hogy „jövőnk nem született meg”, majd nemsokára: „szép jövőnk, ne légy ily sivár!”. A pontosvessző után azonban így folytatódik a „*Költőnk és Kora*” második szakasza:

*abogy zúg a lomb, a tenger,
abogy vonítanak éjjel
a kutyák...*

Akkor hát miféle jövőnek vághat neki a világ, „a táguló űrben lengve”? A társadalmi jövőnek? Aligha: a lombzúgásból, a tengerzúgásból, az éjszakai kutyavonításból elemi fájdalom

szól, és kozmikus katasztrófát jósol, borzongatóan és sejtelmesen.

A harmadik szakasz megint keményen kezdődik.

*Én a széken, az a földön
és a Föld a Nap alatt*

– e ténymegállapítás határozottságát akár föléledt hetykeségnek tekinthetjük. Azaz tekinthetnénk, ha nem így folytatódna:

*a naprendszer meg a börtön
csillagzatokkal halad –*

A börtön képe végigvonul József Attila egész költészetén. Előző évben ilyen formában találkozunk vele:

*Eszméim közt, mint a majom
a rácsok közt le és föl,
vicsorgok és ugrándozom...*

A börtön-kép kiterjesztése a csillagokra – ez sem új nála. Már az *Eszmélet*-ben is találkozunk vele:

*a csillagok, a Göncölök
úgy fénylenek fönt, mint a rácsok
a hallgatag cella fölött.*

És a *Költőnk és Kora* évének elején:

*Ó, csillagok, ti! Rozsdás, durva
vastörökekül köröskörül,
hányszor lelkembe vagytok szúrva –*

De a Siesta-szanatóriumban is emlegette már egyik versében a csillagokat: „Miben hisztek ti makacs égitetek...” Itt nem éppen börtönök a csillagok, inkább az a kétes, mi tartja féken őket. „A tömegvonzás?” – kérdi a vers. Hogy kerül ide ez a fizikából kölcsönzött szó? Természetesen. József Attila mindig is szívesen használta föl a tudományos elméleteket, műszavakat költészete anyagául. Már heveny pártos korszakában is azt vetették szemére bírálói, a pártszerűek és a politikátlanabbak egyaránt, hogy újonnan bekebelezett marxizmusa megfagyaszttja verseiben az indulatot, a tisztán lírait is, meg a forradalmi is. A marxizmust kiegészítette a freudizmus – ezt nem is kell bizonygatni: elég elolvasni utolsó három évének verseit. Az új fizika jelentkezése költészetében távolról sem ilyen tetten érhető, hiszen csak éppen ez idő tájt kezdett felbukkanni szellemi láthatárunkon, paradoxonokra hajlamos gondolkodásunkat izgató, de ész és képzelet számára alig követhető fölfedezéseivel. József Attila nyilván olvasta *A természettudomány új útjai*-t, Eddington népszerű, nagy hatású könyvét. Ha nem olvasta volna is, hallania akkor is kellett róla, témái Pest minden éber értelmű társaságának beszélgetésében fölbukkantak – arról nem is szólva, hogy Eddington könyvéről meg általában az új fizikáról Németh László már az elmúlt évben nagyszerű tanulmányt írt a *Tanú*-ba.

Az új fizika gondolkodásmódja, fogalmai, kifejezései éppúgy izgatták a becsvágyó költői elméket, mint John Donne-t, Marvellt és társaikat az akkori tudományos felfedezések, az új földrajz vagy a mágnesség vagy a vérkeringés például. Márpedig József Attila a maga huszadik századi és magyar és proletár módján ugyanolyan szellemi alkat volt, mint a nagy angol metafizikus költők. Mindnyájunkat megelőzve indult az új terület lírai meghódítására, és nem csillogó, mutatós műszavakat ejtett zsákmányul, egy dekoratív, de összefüggéstelen tűzijáték tudományosan kápráztató rakétáit, hanem a „*Költőnk és Korá*”-ban tömören „az új világkép” kozmológiai lényegét ragadta meg

– mert úgy látszik, a modern fizikának elsősorban ez a része érintette figelmét.

Mit hozott az új kozmológia? Durván összefoglalva lényegét – már amit belőle a magunkfajta, laikus költő fölfoghatott. Kiderült, hogy a világegyetem nem végtelen, ahogy addig hittük (szívesen hittük), hanem véges: egy zárt gömbrendszer – ennek tudomásulvétele magyarázza József Attila régi börtönképének új összekapcsolását a csillagzatokkal. Ez a zárt rendszer azonban *tágul* (robbanva terjeszkedik) – innen az előző szakasz harmadik sora: „a táguló űrben lengve”. Továbbá: ez a gömb alakú, zárt rendszer, a véges világegyetem, az időben is véges – az entrópia törvénye folytán hőhalállal fog megsemmisülni. Mint a mi Új Magyar Lexikonunkban olvasom, a hőhalál elmélete idealista fizikusok következtetése, a szovjet természettudomány meg is cáfolta; mi azonban akkor semmi okot sem láttunk rá, hogy kételkedjünk Eddington könyvében, amelynek egyik fejezete ezt a címet viselte: *A világ vége*. És ezzel visszatértünk a harmadik szakasz gondolatjeléhez, oda, ahol „a naprendszer meg a börtön / csillagzatokkal halad” – hová? „mindenség a semmiségbe” – József Attila ilyen dallamos sorban (ad notam: „kitől az úr szenvedelmes...”) sűrítette tudomását a világegyetem hőhaláláról.

„Mindenség a semmiségbe” – e sor után vessző áll a versben, amely így folytatódik: „mint fordítva, bennem épp e / gondolat”. Ez a három sor olyan dallamos, hogy ringatásában esetleg meg is feledkezhetnénk róla, milyen bonyolult gondolat van belesűrítve. Nem csupán a világegyetem elkövetkezendő megsemmisülésének gondolata. Még inkább az, hogy míg a megsemmisülés felé halad, a világ megsemmisülésének gondolata a „semmiségből”, az első szakaszban szállongó semmiből éppen azáltal érkezik el a mindenségbe, a létező dolgok közé, hogy szilárd, bonthatatlan vers lett belőle. Ezzel új fordulat következett be a költeményben. Itt már észre kell vennünk, miről szól a vers: a Létezés meg a Semmi szembenállásáról, küzdel-

méről, úgy is mondhatnók, dialektikájáról, megelőzve Sartre hat év múlva megjelenendő könyvét, amelynek tudvalevőleg az lesz a címe: *l'Être et le Néant (A Létezés meg a Semmi)*. Azzal a nagy különbséggel persze, hogy egy költő sohasem lehet olyan élesen és következetesen egzisztencialista, mint egy filozófus.

Ezután a negyedik szakasz így kezdődik:

*Űr a lelkem. Az anyához,
a nagy Űrhöz szállna, fönn.*

Ne tévesszen meg bennünket a József Attila költészetét végigkísérő s e két sorban végül kozmikussá magasztott és légiessé finomított, kibékítő anya-kép: a vers itt megint a Semmi felé hajlik. De aztán görcsös erőfeszítéssel visszakapaszkodik a Létezésbe.

*Mint léggömböt kosarához,
a testemhez kötözöm.*

Miért olyan meghökkentő ez a fordulat? Hiszen a lélek mindig is létező eleme volt József Attila költészetének. Az *Elégia* így végződik: „óh lélek! Ez a hazám.” A test és a lélek szétválasztására is találunk példát már a *Külvárosi éj* befejezésében: „Ne üljön lelkünkre szenvedés. / Ne csípje testünket féreg.” De a lélek, mint a test-kosárhoz kötözött léggömb, túlfeszített, kicsavart, barokk hasonlat, akár egy Donne-versben is szerepelhetne – ha ugyan Donne ismerhette volna a léggömböt. Ha belegondolunk, van valamilyen borzongató, viszolyogtató, kínos hatása: József Attila biológiai realizmusának fantasztikus fordulata ez a kép.

A görcsös erőfeszítésnek ezt a kínos érzését a szakasz második fele oldja föl. Nemcsak a rubatóra váltó dallamával, hanem e lágy dallam és a tudományosan hangzó freudista műszó iro-
nikus ellentétével is:

*Nem való ez, nem is álom,
úgy nevezik, szublimálom
öszönöm...*

Mert a vers dallama sohasem olyan ábrándosan hallgató, mint éppen e két sorban – ha az ember olvasás közben átéli ezt a dallamot, szinte hozzáképzeli az ég felé lengetett ujját (amit Illyés olyan szépen megírt a *Nem volt elég*-ben), sőt, esetleg József Attila ujját is, amelyet versolvasás közben föl szokott emelni. E dallamba foglalva különösen groteszkké válik ez a pszichoanalitikus tétel. Hajmeresztő ötlet, ha úgy tetszik – de József Attila szerette a hajmeresztő tréfákat. Az ironia természetesen tudatos: József Attila már iróniával is tudta nézni a pszichoanalízist, nemcsak azonosulva, és nemcsak undorral („romlott kölkökre leltél / pszichoanalízisben”). De ha ironikusan mondja is, a vers komolyan veszi a freudizmusnak azt a közismert elméletét, hogy a „*Költőnk és Korá*”-ban öszönnek nevezett, elfojtott, tudat alatti indítékok átszellemítéséből, szublimálásából születik a művészet, a vers is. Mert az igazi föloldás az, hogy a rubatóba lazított, föltehetően sárospataki dallam a halálöszönt – hiszen József Attila jól ismerte a kései freudizmusnak ezt a gyönyörprincípium mellett jogaihoz juttatott erejét – verssé szublimálta, és ezzel visszahajlította a valósághoz, a létezéshez.

Általában is, József Attila kései költészetében a vers cáfolhatatlan bizonyítéka, legbiztosabb kapaszkodója a Létezésnek. Aminthogy a halálöszönt verssé szublimálásával a következő szakaszban átmenetileg visszaérkezünk a régi József Attila világába: a társadalmi létezés, az emberi kapcsolatok éltető közösségébe:

*Jöjj, barátom, jöjj és nézz szét,
E világban dolgozol...*

Ki ez a „barátja”, akihez fölszólítását intézi, hogy térjenek vissza e világba, és maradjanak meg benne, dolgozni? Tudja

isten. Talán senki. A jó barát kiléténél fontosabb, hogy *van* még barátja, valódi vagy képzelt, hogy van még kapcsolata az emberekkel. Az is lehet, hogy a megszólító és a megszólított ugyanegy személy. Erre vall a következő sor: „S benned dolgozik a részvét.” Igen, ez kétségtől magá a költő, bármennyire is megváltozott a világban, ahol, ha régebben szétnézett, hát azonosulással vagy lázadással, javító vagy átalakító akarással vagy áhítással – mindennel inkább, mint a kissé már kívülálló részvéttel. Maga a *részvét* nem is József Attila szava, hanem – Kosztolányié. De hiszen a „nézz szét-részvét” rím is Kosztolányi verséből került a „*Költőnk és Kora*”-ba. Ő írta négy évvel azelőtt a *Számadás*-ban:

*Ülj egy sarokba, vagy állj félre, nézz szét,
szemedben éles fény legyen a részvét,
úgy közeledj a szenvedőke felé...*

A *Számadás* szemléletére, mint általában Kosztolányi utolsó korszakának verseire – bár ezt nemigen szokták emlegetni – nagyon is hatott József Attila közelléte. Még kevésbé köztudomású – bár kitűnő irodalomtörténészek is rámutattak –, hogy József Attila utolsó korszakára is erősen hatott Kosztolányi formaművészete. De a „*Költőnk és Kora*” e szakaszában a rokonság már nem csak formai: elvégre ugyanaz a sarokban ülő vagy félreálló részvét „dolgozik benne”, amelyet József Attila két évvel azelőtt még olyan lendületesen, bár kissé igazságtalanul támadott a Kosztolányiról szóló kritikájában.

A következő sor: „Hiába hazudozol”. Mit? A kézenfekvő megfejtés: hiába akarnád elhitetni, hogy semmi közöd már a világhoz, és lelked elszállóban már az Úrhöz, a nagy anya-képhez. Erre vall a szóbeli válasz, amelyet József Attila adott Ignotusnak (Tverdota is idézi): „palástolni akarja”. Mégsem lehetetlen, hogy ez az elég erős kifejezés az előző három sorra vonatkozik. Ez esetben azt jelentené: hiába áltatod magad a Léte-

zés erejével, azzal, hogy még itt jelen vagy, sőt, dolgozol e világban. Ezt a választ látszik alátámasztani a vers interpunkciója is: József Attilánál ugyanis az írásjelek alkalmazásában is képmény logika működik. Márpedig az előző magyarázat esetén az volna indokolt, ha a „hiába hazudozol” kaján állítását vessző kapcsolná az előzményekhez. Holott ez a sor pont után következő, ponttal végződő külön elhatárolt mondat. Erre a második magyarázatra vall a rákövetkező sor is: „Hadd most azt el, hadd most ezt el.” Hát ez ugyan mit jelent? Ha módunkban állna megkérdezni a költőt, lehet, hogy meglepődnénk: József Attila, ha valamilyen fordulatának jelentése felől faggatták, minden tanúvallomás szerint gyakran szolgált váratlan, megdöbbentő felelettel. Személyes értelmezés híján kénytelenek vagyunk a legegyszerűbbet elfogadni: ne áltasd magad, és ne is cáfold az önáltatást. Erre az értelmezésre vall a szakasz utolsó két sora is:

*Nézd az esti fényt az esttel
mint oszol...*

Vagyis az esti fénnel együtt a Létezés is kezd eloszlani, szétfoszlani, és a vers megint visszahajlik a Semmihez.

Következik az utolsó, legszebb szakasz, a magyar költészetnek talán festőileg is legtökéletesebb és bizonyára legsejtelmesebb tájképe. Ennek a szakasznak három szava, két főnév meg egy ige, *tarló, alkony, nyúl*, no meg „tálformájú félkörök, rövid vízszintesek” álltak azon a papíron, amelyet Németh Andor látott a költő paplanán, amikor meglátogatta a Siesta-szanatóriumban. Úgy látszik hát, ez a három szó volt a ritmussal együtt az egész vers magva; mint ahogy például a *Szép Ilonkának* is, Gyulai Pál szerint (Vörösmarty közlése alapján), a befejezése volt a kiindulópontja: „Hervadása liliomhullás volt: / Ártatlanság képe s bánaté.” (Mellesleg: a lanka nyúl-lekonyúl-alkonyúl rím előfordul József Attilának egyik, az év elején írt, de életében meg nem jelent versében vagy verstördékében is.)

A szakasz két szavának viszont, a hármas rím két tagjának furcsa utórezgése volt: negyven évvel azután, hogy Németh Andor a Siesta-szanatóriumban József Attila paplanán meglátott egy papírlapot, rajta a „*Költőnk és Kora*” ütemjeleit és utolsó versszakának három szavát, Déry Tibor két szót ismételtetett kórházi, halálos ágyán, végtelenül szomorúan: „alkonyúl – lekonyúl”. Egy idő múlva fűdni kezdte oldalát, hogy kitől való a rím, de a jelenlevők nem ismertek rá. Valaki fölvetette, félig-meddig tréfából, hogy Aczél Györgyöt kellene megkérdezni, az sok verset tud kívülről. „Igen – kapott az ötleten Déry –, hívd föl Aczél.” Aczél György, aki valóban sok verset őriz emlékezetében (ami, mellesleg, nagy vigaszára szolgált a börtönben), rögtön rávágta, hogy József Attilától, még a szakaszt is be tudta mondani a telefonba. „Persze, József Attila”, mondta Déry, és most már elégedetten, sőt vidáman hajtogatta: „alkonyúl – lekonyúl”.

Csak azért szántam egy bekezdést erre a kitérőre, hogy hozzátehessem: a rátaalálásnak ez az öröme semmiképpen sem idegen az utolsó szakasz – hangulatától? nem, az kevés: a mondanivalójától. Mert ha az ötödik sorig még hihetjük is, hogy a halálos képek, a vérző tarló, az alvado lanka, a síró és lekonyuló gyp a lemondás végső sóhaját készítik elő, az ötödik sortól kezdve, és éppen ezzel a félelmetesen durva képpel:

*Lágyan ülnek ki a boldog
balmokon a hullafoltok*

– a meglazult trocheusok (és hadd ismételjem: újra és most igazán a „kitől az úr szenvedelmes” dallamára) tiszta, teljes énekké tárulnak szét, amelyből fölszabadultan csap föl, *b* betűs alliterációval, a hátborzongató halleluja, az enyészet, a megsemmisülés himnusza – és ha ezt a dallamból nem akarjuk tudomásul venni, a rímbe, még hozzá *enjambement*-ba (soráthajlásba) feszített *boldog* szó tudatosítja bennünk a témát.

Marad még egy kérdés. Miért „*Költőnk és Kora*” a címe? Kézenfekvő volna a válasz: azzal kezdte a verset, hogy hetykén kimondta a címét, nyilván, mert annak megfelelően akarta folytatni; aztán a vers önhatalmúan másfelé kanyarodott, de addigra a címe már szervesen beleépült. Ezt a magyarázatot azonban megcáfolná Németh Andor beszámolója, melyből kiviláglik, hogy a vers a vége felől készült, pontosabban előbb volt meg, legalábbis körvonalában és témájában, a vége, mint az eleje. Akkor hát a cím talán magába foglalja visszamenőleg József Attila egész, forró kapcsolatát korával, amelynek csak végső folyamata a korától való elszakadás? Vagy ellenkezőleg – tenném hozzá félénken –, József Attila nagyon is tudta, mi mindent végzett el koráért és kora helyett, a lázadásban, a szándékban, a harcban, a nehéz dolgok merészen pontos kimondásában, és úgy lehet, azzal is tisztában volt, hogy utoljára vállallnia kell áldozatként, helyettünk is a tudatos megsemmisülést, a végső szembenézést a Semmivel? Mindezek, persze, a föltételezésnél is halványabb sejtések csupán. De az, hogy a címet idézőjelbe tette (hiszen említettem már, nagyon tudatosan és logikusan alkalmazta az írásjeleket), mindenesetre arra vall, hogy a címét sem lehet közvetlenül értelmezni, csak paradox és talán egy kissé ironikus módon is – mint ahogy az egész versen végigvonul bizonyos, halálosan komoly irónia.

A „*Költőnk és Kora*” a nagy magyar filozófiai versek közül való. De nemcsak hogy nem lehet semmiféle filozófiai irányhoz, iskolához sorolni; magát a filozófiáját nem is lehetne semmiképpen sem elmondani, összefoglalni. A filozófiája is ésszerűségeken át, ésszerűségekre épülő rejtély. Aminthogy az egész „*Költőnk és Kora*” szépségének elengedhetetlen tartozéka a rejtélyesség – a talány.

1979

A Nyugat költőiről

A DIÁKKÖNYVTÁRBA

Ennek az utószónak legsürgősebb feladata: kiegészíteni, megmagyarázni, a félreértés lehetőségétől megóvni antológiánk címét: *A Nyugat költői*-t. Ha nem akarjuk megkerülni a címadás nehézségeit, célszerű rögtön tisztázni, hogy e kötet szerkesztője igyekezett antológiájában bemutatni századunk első felének költői közül mindazokat, akikkel a versre érzékeny vagy kíváncsi olvasónak már a középiskolában érdemes és kívánatos megismerkednie – feltéve, hogy pályájuk a felszabadulás előtt befejeződött vagy már kibontakozott. Csakhogy ezeknek a költőknek egy része – kicsi, de el nem hanyagolható hányada – nem írt a *Nyugat*-ba, és nem is állt közel hozzá, sőt olykor egyenesen szemben állt vele.

Akkor hát miért lett mégis *A Nyugat költői* e kötet címe? Mindenekelőtt azért, mert nehéz lett volna más címet találni. A huszadik század magyar költői – vagy költészete – a felszabadulás előtt? Nem csupán körülményes cím lett volna, hanem félrevezető is, hiszen antológiánk a benne szereplő költők munkásságát végigkíséri napjainkig. Másrészt viszont a *Nyugat* rányomta bélyegét századunk első felének egész magyar irodalmára, annyira, hogy irodalmi szempontból a mi századunk 1908-ban kezdődött, a *Nyugat* indulásának évében, vagy legfeljebb 1906-ban, Ady Endre első igazi kötete, az *Új versek* megjelenésének évében.

Mint már említettem, akad ennek az antológiának néhány szereplője, aki irodalmunknak ettől a fősodrától távol vagy ép-

pen azzal szembefordulva tudott költői értéket, olykor egész életművet létrehozni. Ami annál figyelemreméltebb, mivel igazi költőnek nehéz volt a *Nyugat*-tól teljes szellemi függetlenségben élni és írni. Gyóni Géza például hiába működött az irodalmi életnek a *Nyugat*-tól távol eső területén, az első világháborúban írt verseivel önkéntelenül is a *Nyugat* háborúellenes törekvéseinek szomszédságába került. Kassák Lajos a maga formai és eszmei radikalizmusának állásaiból kezdettől fogva támatta a *Nyugat*-ot, mégis a folyóirat legsűrűbben szereplő költői és prózaírói közé tartozott. Az irredenta verseivel Végvárként induló Reményik Sándornak sohasem jelent meg verse a *Nyugat*-ban, de utolsó éveiben mélységes szellemi szövetség fűzte Babitshoz, aki verset is írt hozzá. Az ugyancsak erdélyi Dsida Jenőről kritika sem jelent meg a *Nyugat*-ban, de azért mindig is a *Nyugat* harmadik nemzedékéhez számították (Weöres Sándor is így emlegette szellemes vitaversében, *A harmadik nemzedék*-ben), aminthogy nem is volt köztünk senki, akinek formaművészete ilyen egyenes folytatása lett volna Babitsénak, Kosztolányiénak, Tóth Árpádénak. A legbonyolultabb eset a József Attiláé volt, akinek tizenhárom verse is megjelent a *Nyugat*-ban (egyik a hatalmas *Óda*), de közte és a *Nyugat* akkori főszerkesztője, Babits Mihály között áldatlan viszony alakult ki. A köztudat (nem egészen pontosan) úgy tartja nyilván, mint akit a *Nyugat* kitagadott – és mégis ő volt a *Nyugat* nagy forradalmi hagyományának legigazabb folytatója. De hát a francia forradalom is kivégeztette André Chénier-t, ennek a forradalomnak legnagyobb költőjét.

Ez a párhuzam persze nem is egy szempontból sántít egy kissé, mint minden hasonlat. Sokak szemében bizonyára túlon túl tágasnak is tetszik az íve, egy közép-kelet-európai kis ország szűk körű irodalmi folyóiratától a világtörténelem általános hatású, nagy és véres forradalmáig. De annyi bizonyos, hogy a *Nyugat* mozgalma forradalmi mozgalom volt, a mi forradalmunk, és nemcsak Ady verseiben, hanem a látszólag szelídebb-

bek és visszahúzódóak, egy Babits, egy Kosztolányi, Karinthy, Füst Milán, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Somlyó Zoltán, Szép Ernő egész művében – a látás, a hallás, az életérzékelés forradalma. Az utóbbi évtizedekben többször is elhangzott az a nézet, hogy a *Nyugat* forradalma elkésett forradalom volt, amely elavult áramlatok után kullogott. Ezek azonban stílusjegyekhez tapadó felületes irodalomtörténeti spekulációk – nem sok közülük van a költészet valóságához. Füst Milán – ezt igazán csak ma látjuk – sok tekintetben megelőzte a világköltészet fejlődését. Babitsot lényegesebb rokonság köti össze T. S. Eliottal, az angol költészet nagy megújítójával, mint Swinburne-nel, aki kezdetben hatott rá. Ady olyan egyedülálló jelenség a világirodalomban, akiről semmit se mond az a filológiai feltevés, hogy fejlődése mennyi ösztönzést kapott Baudelaire lírájától. Háború alatt írt versei között egyébként akad, amelyik megdöbbenően hasonlít Apollinaire legnagyobb, letragikusabb háborús verseihez. Mint ahogy Szép Ernő sok verse stílusával is testvérien tudna beleilleszkedni Apollinaire korábbi, dallamosabb versei közé. De mindez csupán kiragadott példa, önkéntelen rokonság, amelyet semmiféle hatás, filológiai kutatás sem tudna indokolni. Fontosabb ennél, hogy egy nemzet eleven irodalmának és kultúrájának időszámítása ritkán igazodik a greenwichi csillagvizsgáló vagy a párizsi izmusok időszámításához. A *Nyugat* forradalma éppen idejében tört ki, akkor és úgy, ahogy nekünk szükségünk volt rá.

A *Nyugat* költőivel kapcsolatban – Adyt leszámítva – Lukács György legfőbb elismerésül az „újfajta érzékenységet” emlegette. Szép és találó kifejezés, de alighanem többről van szó. Az igazság az, hogy irodalmunkban a *Nyugat* az energiáknak olyan robbanása volt – és a jobb kitekintés igényli, hogy ne feledkezzünk meg azokról az energiákról sem, amelyek zenénkben és festészetünkben törtek ki a század elején –, a reformkor óta sem volt példa ekkora erejű energiakitörésre. Ottlik Gézá-nak van egy szellemes írása a *Nyugat*-ról: *Tengernagyok a propel-*

leren. „Ha felsorolom neveiket, mint az imént – írja benne –, és hazám történetére gondolkodok, olyasféle csiklandós érzésem támad, mintha egy folyami csavargőzösön, egy révhajócska hídján egy tucát tengernagyot látnék sürgőlhődni.” Csakugyan – hogy Ottlik „csiklandós érzését” folytassam –, az ember azt is gondolhatná, hogy a század elejének cselekvésre kilátástalan helyzetében a nemzet legjobb cselekvő energiái a kultúrába torlódtak – hiszen volt ilyesféle példa a monarchia más országaiban is. De aztán a közvetlenül cselekvő energiák is robbantak – az 1918–1919-es forradalomban. A *Nyugat* nagy költői mind a forradalmaink mellé álltak.

A mi forradalmainkat leverték az idegen hadseregek. De a *Nyugat* forradalmát nem lehetett leverni, visszacsinálni – a *Nyugat* forradalma győzött. Ady Endre, aki ennek a forradalomnak vezércsillaga volt, az októberi forradalom végnapjaiban fiatalon, negyvenkét éves korában ravatalán feküdt a Nemzeti Múzeum előcsarnokában – Illyés Gyula a *Beatrice apródjai*-ban hatalmas képet festett a temetéséről –, de tragédiájával, halálos betegségével együtt nincs a magyar irodalomnak még egy olyan diadalmas költője, mint ő: egy fiatal sereg ostromát vezette győzelemre.

De azért politikai forradalmaink bukása és az ország kétharmadának elvesztése után, a tartósan berendezkedett ellenforradalom gyűrűjétől körülfogva a feltápáskodó *Nyugat* merőben más helyzetben találta magát: új korszaka kezdődött. Ezt az új korszakát a régi baloldal hajlandó volt hanyatlásnak látni: hiányolta belőle a forradalmi lendületet. Mi már ezt az időszakot – amely kétszerte hosszabb volt az elsőnél – visszatekintve a *Nyugat* második hőskorának nevezhetjük. Igaz, távolról sem volt olyan látványos, mint az első. Az a fiatal sereg – amelyet Osvát Ernő, a zseniális szerkesztő toborzott és tartott hadi-rendben, s Ady Endre száguldott az élén – a régi Magyarország korhadtt falait ostromolta. 1919 után többé szó sem lehetett rohamról, ostromról, győzelemről. A megint hadirendbe álló,

megtépázott, körülzárt sereg a szellemet és emberiséget védte egy mind frissebb és barbárabb erőkkal telítődő ellenséges világ ellen.

Mi több, ezt a kitartó védekezést – némi túlzással kihegyezve – két tűz között kellett folytatnia. Az ugyancsak megtépázott baloldal ugyanis – amelynek sok értéke és erénye mellett megvolt az a hibája is, hogy időnként nem jól válogatta meg az ellenségeit – a *Nyugat*-ot hol ilyen, hol olyan maradisággal vádolta. A *Nyugat* akkori helyzetét talán azzal tudnám legegyszerűbben érzékeltetni, hogy nemzedékünkől azok, akik a baloldallal felől fordultunk a *Nyugat*-hoz, előítéletekkel, fenntartásokkal vagy éppen a megalkuvás kényszeredett érzésével közeledtünk felé; míg azoknak a nemzedéktársainknak a részéről, akik más világnézeti tájakról jöttek, olykor merész elszánás volt a *Nyugat*-ban megjelenni, nemritkán lázadás a családjukkal, környezetükkel, egész megszokott világukkal szemben. De mindnyájunkban közös volt annak a tudata, hogy a *Nyugat* a magyar irodalom legmagasabb fóruma, hiszen ez a felismerés indította az egyik részt a vélt megalkuvásra, másikat a vélt (vagy valódi) lázadásra.

Második hőskor – második virágzás. Ehhez a virágzáshoz tartozik Babits és Kosztolányi lírájának nagy megújulása. De az ő kiteljesedő költészetüknél is biztosabb jele volt a *Nyugat* életerejének, hogy a legújabb magyar irodalom is ugyanarról a tőről hajtott ki, mint a század eleji. A húszas évek vége felé rajzott ki a *Nyugat* második nemzedéke – hogy csak a költőknél maradjunk: Sárközi György, Szabó Lőrinc, Erdélyi József, Illyés Gyula, József Attila. Közülük néhányan meg is próbáltak, nem is egyszer, kitörni a körülzároltatásból – többnyire hiába: a második hőskor nem a támadás, hanem a védekezés hőskora volt.

És mint ahogy az első hőskorban az ostromra, győzelemre, hódításra rohanó seregnek Ady volt a vezére és bajnoka, a második hőskor védekezésbe kényszerült *Nyugat*-jának főszer-

kesztője, fejedelme: Babits. Róla sok előítélet keringett a köztudatban, a legártalmasabb – mert ellenségei és hívei egyképpen osztották, csak más-más előjellel – a politikátlan, a l'art pour l'art költőnek, az elefántcsonttorony lakójának képe. Akik tudják, személyes érintkezésből vagy a legutóbbi évtizedekben közölt dokumentumokból, milyen szenvedélyesen érdekelte a közvetlen politika, akik ismerik a *Május huszonhárom Rákospalotán-t*, a nagy háborús, azaz háborúellenes verseit, akik tudják, hogy utolsó éveiben ő írta a legtöbb *érvényes* politikai verset, azt is jól tudják, hogy ez a köztudatban élt Babits-kép – torzkép. Babitsról mindmáig a leglényegesebbet Ady mondta, aki egyik versében, a *Babits Mihály Könyvé*-ben „sümpölygő aljak fölött: bércnek” és „fölső magyar szerelemnek” nevezte őt. Ezeknek a jóságoknak igazsága ebben a második hőskorban mutatkozott meg igazán. Babits ezekben az években nőtt fel Ady méltó testvéröccsévé. Hol volt már – ha valaha is volt – az elefántcsonttorony! Őrtorony lett belőle, ahonnan Babits „pajzzsal és dárdával” védekezett (az ő szavai ezek) a behatoló barbárság ellen. Ha az egész magyar irodalom nem sülyedt a sümpölygő aljak közé, abban felbecsülhetetlen része van az ő példájának és öröklékének.

Ez a vázlatos áttekintés is csonka volna, ha nem azzal fejeznénk be, hogy 1941-ben Babits halála után Illyés Gyula lépett az örökébe, és ott folytatta a védekezést, ahol Babits abbahagyta. A *Nyugat* neve olyan gyűlöletes volt a hivatalos Magyarország fülében, hogy nem engedélyezték a lap folytatását ugyanezen a néven. Így hát Illyés a *Magyar Csillag*-nak lett szerkesztője. A *Magyar Csillag* – címétől eltekintve – külalakjában is éppen olyan volt, mint a *Nyugat*, annyira, hogy két egész és két csonka évfolyama a *Nyugat* utolsó évfolyamainak tekinthető. A *Magyar Csillag* már nem őrtorony volt, hanem – Illyés nevezte így – „szekértábor”. És ebben a szekértáborban bontakozott ki a *Nyugat* harmadik nemzedéke. De nem itt indult: a második nemzedék a húszas évek második felében rajzott ki

a *Nyugat*-ból, a harmadik a harmincas évek első felében. Sokfelől jöttünk, sok mindenben nem értettünk egyet. De közös volt bennünk, hogy mi már beletörődtünk a védekezésbe: tudtuk, hogy a dárdánál is erősebben kell szorítanunk a pajzsot. És egyetértettünk abban is, amit védenünk kell. A *Magyar Csillag* a németek bevonulása után szűnt meg: utolsó, 1944. április 15-i számának félig fűzött példányait még a nyomdában kobozták el.

Igaz, volt a *Nyugat*-nak negyedik nemzedéke is. Legalábbis ezen a néven tartja számon őket az irodalmi tudat, habár nagyobb részük még nem szerepelt a *Nyugat*-ban, sem a *Magyar Csillag*-ban. A negyedik nemzedék a felszabadulást követő esztendőkből bontakozott ki, antológiánkban ezért nem szerepel az az egy-két tagja sem, akinek még a *Magyar Csillag*-ban vagy esetleg a *Nyugat*-ban is megjelent verse: a nemzedék összetartozik, a magyar irodalomnak egy új fejezetéhez tartozik – bemutatása egy új antológiára.

Ez a kis csoport tudatosan folytatta, sőt vallotta a *Nyugat*-ot, nyíltan, amíg lehetett, lopva, amikor a *Nyugat* nevét már ki sem lehetett ejteni, hacsak nem szitok-átok vagy legalább ajkbigygyesztés kíséretében. És mégis, az elsötétítés időszaka rejtett fénykora volt a *Nyugat*-nak. Még szidalmazói szemében is olyan dicsfény övezte, mint Mátyás király uralkodását valamikor a német maszlag és török áfium között – bár tanácsos volt ezt a dicsfényt letakarni. Némely költőnek tekintélyt szerzett az a szájról szájra szálló hír is, hogy már a *Nyugat*-tól visszakapta verseit. A *Nyugat* neve titkos jelszava lett az elhallgattatott irodalomnak: ismeretlenek is erről ismerték fel egymást.

Aztán lassan világosodni kezdett, és nyolc-tíz évenként megint egy nemzedék körvonalai mutatkoztak a láthatáron. Ezek már nem a *Nyugat* nemzedékei voltak. De az újabb és újabb rajokban mindig akadt egy vagy két költő, akin a tapasztalt szem felismerte a *Nyugat* aranypróbáját. És úgy lehet, ez a régi aranypróba fel-feltűnedezik majd némely költő homlokán, mindaddig, ameddig csak létezik magyar irodalom.

A huszadik század költőiről

A „MAGYAR REMEKÍRÓK”-BA

Kitől is hallottam vagy olvastam először azt a merész állítást, hogy a mi huszadik századi költészetünk vonulata eléri, vagy talán meg is haladja a tizenkilencedikének vonulatait? Király Istvántól? Cs. Szabó Lászlótól? Olyan régen volt, hogy már nem emlékszem rá. Csak arra emlékszem, hogy én bizony meghököltem ettől a büszke állítástól: ifjúságunk idején aligha kockáztatott volna meg valaki ilyen összevetést. Még azok is óvakodtak volna ettől, akik mindent előlről akartak kezdeni – ők se mérték magukat a régi nagyokhoz –, legföljebb olyan költészetet akartak csinálni, aminek semmi összefüggése velük.

Csak hogy a mi századunk költészete, mint utóbb kiderült, a területenkívüliség átmeneti pillanataitól eltekintve, a régi magyar költészetnek az *Ómagyar Mária-siralom*-tól Vajda Jánosig húzódó vonulatát folytatta, ki-ki a maga módján – a legtudatosabban alighanem Ady Endre.

És mégis, Adyval – aki ezt az antológiát megnyitja – meg a *Nyugat* egész költői forradalmával új poézis kezdődött Magyarországon, mint ahogy az *Új Testamentum*-mal is valami merőben új született a világon. Nem csoda, ha voltak, akik a kettőt el akarták választani egymástól, mint ahogy olyanok is, akik azt hitték, hogy Arany Jánossal befejeződött a magyar költészet. Ma is akadnak bizonyára, akik meg tudnák mondani, a magyar költészet Ő vagy Új Testamentuma áll hozzájuk közelebb.

De aki ilyen különbségtevésre nem vállalkoznék, annak is feltűnhetik, az előnyben részesítés szándéka nélkül, hogy a szá-

zad első évtizedében olyan megsokszorozódott költői energia robbant be a magyar szellemi életbe, amely nem állt arányban az ország helyzetével, sem a magyarok lélekszámával, sem tudományos vagy filozófiai teljesítményeivel, de még az irodalom egyéb területein elért eredményeivel sem. Addig csillagai voltak a magyar költészetnek, a *Nyugat* nagy nemzedékével egy egész csillagrendszer jelentkezett az egén, az ellentétével is egységes magyar Plejád. És ezt az első plejádót követte a második, majd a harmadik nemzedék csillagképe.

És ez a tékozló bőség a második világháború után sem apadt le: az ínségben, a nyomorúságban a romok közül felkészült fiatal költők léptek elő, a társadalmi megrázkódtatás újfajta tehetségeket lökött föl a fővárosba, mintegy a megelőző, katasztrofális évek vérveszteségének pótlására – a felszabadulást követő három esztendő tudvalevően a váratlan virágzás korszaka volt. Ezt a virágzást, ma már ugyancsak tudvalevően, szántszándékkal és erőszakkal fagyasztották meg: elkövetkezett az az időszak, amelyben a magyar költészet legjobb energiái a világköltészet átültetésében mutatkoztak meg – sokat idéztünk akkoriban Czibor János mondását, amely szerint a magyar költészet fordítással kezdődött (a *Mária-síralom*-mal), és fordítással végződik.

Nem így lett. Az íróasztalfiókokba – mondhatjuk úgy is: föld alá – kényszerített költészet nemcsak hogy megőrizte a század nagy robbanásának – és vele az egész magyar poézisnak – folytonosságát, hanem öntudatlanul is megbízható alapot épített az elkövetkezendő megújuláshoz. A fagyasztás műveletének azonban feltűnőbb kudarca volt, hogy a föld alá szorított irodalom felváltására – ha nem éppen temetésére – tenyésztett, látható költészet legjobb erői a fagyasztók ellen fordultak, és a megújulás hírnökei lettek.

Ez a készülődés után is meglepő megújulás tudvalevően 1956 után következett be. A világköltészetnek addig mesterségesen távol tartott áramlatai hirtelen betódultak Magyarországra

szellemi légterébe, eredeti, de addig féken tartott energiák szabadultak fel, új irányok keletkeztek, párhuzamosan vagy egymást keresztezve, a Garai Gábor és Váci Mihály nevével fémjelzett *Tűztánc*-mozgalom például, vagy az a nyelvtanias velős verscsinálási módszer, amelynek a kritika nem adott még nevet, és amelyet legjellegzetesebben Tandori Dezső gyakorol – hogy csak a legközismertebb törekvésekre utaljak.

Ezeket a törekvéseket bemutatni azonban már nem ennek az antológiának a feladata. Irodalmi köztudatunk az elmúlt huszonöt évből több költő nevét tartja nyilván, mint ahányét századunk első feléből megőrizte. Ez a roppant *anyag* szétfeszítené antológiánk kereteit. A *Magyar Remekírók* szerkesztői külön kötetet szánnak e korszak új költőinek – és ezt az újabb antológiát óhatatlanul más módszerrel, mértékkel és arányokkal kell majd szerkeszteni, mint ezt a három kötetet. A mi antológiánk azoknak a költőknek a pályáját kíséri végig, illetve a legutóbbi évekig, akiknek alakja már 1956 előtt szabad szemmel, közelítő lencse nélkül is kivethető volt. A negyvenes és ötvenes évek fordulóján sokat emlegették a „hamburgi mértéket”. Abban az időben ugyanis, amikor a világsport kezdett mind nagyobb mértékben elüzletiesedni, és a nyilvános mérkőzések előre kialakított eredményekkel végződni, a világ legjobb birkózói állítólag évenként egyszer összegyűltek egy hamburgi kocsmában, lehúzták a redőnyeit, és titokban, a beavatottak előtt összemérték tudásukat, hogy megállapítsák a valódi erőviszonyokat. Nos, Budapesten is voltak ebben az időben ilyen – jelképesen – lehúzott redőnyű kocsma, amelyekben kialakult a megközelítően reális „hamburgi mérték”. Antológiánk körvonalait tehát azzal is jelezhetném, hogy olyan költőket foglal magába, akikre már azt a bizonyos „hamburgi mértéket” alkalmazni lehetett.

Ilyenformán az antológia szereplői közül a legfiatalabbak is már több mint huszonöt év óta jelen vannak az olvasható magyar költészetben. Természetes hát, ha az antológia szereplői-

nek túlnyomó részével kapcsolatban kialakult a kritikában, az irodalmi köztudatban valamilyen, inkább hallgatólagos, mintsem kihirdetett közmegegyezésen alapuló nagyságrend. Akármilyen kétes és ingatatag – eltekintve néhány megnyugtatóan állandósult helyezéstől – az ilyen közmegegyezési hierarchia, a szerkesztőnek, aki a *Magyar Remekírók* sorozatában bemutatja a század költőit, semmiképpen sem lehet feladata, hogy puccs-szerű hirtelenséggel felborítsa – de azért nem is kell szentírásnak tartania. Elég, ha a kialakult értékrendet megpróbálja szívos és tapintatos munkával az igazság irányában helyesbíteni. Beérheti azzal, ha néhány költőt, akinek értékét valamiféle protokoll – mert nem csak hivatalos protokoll van! – megduzzasztotta, valósabb arányokba sikerült szorítania; még inkább, ha méltányosabb részesedéshez tudja juttatni az igazságtalanul „jegyzett” költőket – amilyenek például Kemény Simon, Somlyó Zoltán, Gyóni Géza, Reményik Sándor vagy Szép Ernő és Nadányi Zoltán, Berda József és Hajnal Anna.

De azért, bár ez is tudvalévő, mégsem árt itt is hangsúlyozni, hogy semmilyen antológiában sem a versek vagy akár a verssorok száma jelzi egy-egy költő jelentőségét. Vannak termékeny, és vannak ritkán megszólaló költők. Aztán meg két elsőrangú költő közül, amelyik hatvan évig él, valószínűleg több jó verset ír, mint aki csak harminc évig. (Persze, ez sem biztos.) És van költő, aki három verssel többet nyom a latban, mint a másik harminccal.

A válogatónak természetesen figyelembe kell vennie azt a történelmi hatást, amely egy-egy vers fontosságát a maga pillanatában értékén túl növelte; de ha ez a hatás a köztudatban feladásba ment, csak használ vele az olvasónak – és a költőnek is –, ha helyette időtállóbb verset vesz be a válogatásba.

Elgondolkodtató a versek szövegének a kérdése is: ha ugyanabból a versből több változat is forog közkézen, melyik tekintendő érvényesnek? E kérdésben az antológia válogatója senkivel sem ért annyira egyet, mint Kassák Lajossal, aki 1947-

ben, összes verseinek *Hatvan év* címen kiadott gyűjteményének előszavában az őt jellemző indulatossággal szögezte le:

„Vannak költők, akik verseik gyűjteményes kiadása előtt még egyszer átfésülik műveiket, nyilván azzal a szándékkal, hogy tökéletesebbé tegyék a gyöngén sikerült szüleményt. Én nem helyeslem ezt a jó szándékú korrektúrát, úgy érzem, nem idézhetjük fel és nem ragadhatjuk meg még egyszer annak a pillanatnak önfeledt lázát, mértéket szabó éberségét, amiben a mű megszületett. Tapasztalatból mondhatom, azok a költők, akik ilyen utólagos foltozással, plasztikai műtéttel akarják jóvátenni verseik fogyatékoságát, egy léniával sem vitték előbbre a dolgot. Minden utólagos javítás csak csökkentette a bensőség hőfokát, a megjelenési forma közvetlenségét. Úgy látszik, utólag sem a vers szárnyait megnöveszteni, sem a tökéletlen harmóniát összecsengőbbé tenni nem lehet. Mikor a költő letette versében az utolsó pontot, a pillanatnyilag összegyűlt alkotó energiák folytán vagy sikerült a mű, vagy nem.”

Csakhogy van ennek az indulatos kinyilatkoztatásnak egy bökkenője: Kassák láthatóan megfélekezett róla, hogy korábbi, avantgardista költészetének egyik csúcspontja, mindenestre botránkoztatóan emlékezetes darabja, a *Dokumentum*-ban több mint húsz évvel azelőtt közölt 75. számú, éppen ebben a gyűjteményes kötetében jelent meg másodszor – de jelentős változtatással: mellbevágó kezdetét – „A virágnak agyara van a felhőnek zöld kecskeszakállá” – ilyen simára tompította: „A virágnak árnyéka van a felhőnek aranyból koronája...” A továbbiakban pedig, úgy látszik, e határozott nyilatkozatát is elfelejtette, mert előfordult, hogy más régebbi verseinek javított szövegét is olvashattuk. Klasszikussá vált, legismertebb verse, a *Mesteremberek* is az idők folyamán különböző változatokban jelent meg – egy ízben még az *államdekorációk*-at is, nyilván túlzott politikai óvatosságból, *álomdekorációk*-ká alakította. „Utólag semmit sem változtattam”, hangsúlyozta az idézett előszó folytatásában, s nyomatékul még hozzátette: „Utólag tehát

az írásjelek alkalmazásán sem változtattam.” Posztumusz gyűjteményeiben viszont eltérésekre bukkanunk, nemcsak a központosításban, hanem a sorok tördelésében is. Filológus legyen a talpán, aki el tudja dönteni, hogy ezek közül az eltérések közül mi származik Kassák kezéből, és mi a máséból, esetleg valamilyen véletlen szövegromlásból.

Kassák esetét csupán kirívó példaként említettem annak bizonyítására, hogy nem mindig könnyű eleget tenni az *ultima manus* magabiztos csatakiáltásból filológiai alapelvvé általánosított követelményének, amely szerint a különböző változatok esetén az tekintendő érvényesnek, amelyik utoljára került ki a költő kezéből. Különösen nehéz olyankor, amikor a változtatás nyilvánvalóan politikai körülményekre való tekintettel történt. Az ilyen utólagos politikai meggondolásból eszközölt javítások néha (például Auden esetében) olyan országokban is viták tárgyai, ahol nem férhet hozzá kétség, hogy a költő azért változtatott versén, mert az álláspontja is megváltozott, nem úgy, mint nálunk, ahol az ilyen politikai jellegű módosítások mögött mindig a cenzúra, vagy legalábbis a cenzúráról, sőt esetleg az igazságszolgáltatási következményektől való félelem található. A filológiai választás kérdését bonyolítja, hogy minden esetben akadnak értő kritikusok is, akiknek esztétikai ízléséhez közelebb áll a módosított, politikátlanabb változat. Az antológia válogatója mégis, e kétségkívül cenzúráról befolyásolt változtatások esetében, az „utolsó kéz” elvétől eltérően, az eredeti szöveget közölte – legfeltűnőbb példája ennek József Attila *Nyár* című költeménye, melynek első, a *Döntsd a tőkért, ne siránkozz* kötetben olvasható változatát vette be válogatásába.

De különben, esetleges kételyei fenntartása mellett is, alkalmazkodott az *ultima manus* mindinkább törvényerőre emelkedő követelményéhez. Ami persze kivált azokban az esetekben volt könnyű, amikor a szóban forgó költő – Szép Ernő vagy Füst Milán vagy Szabó Lőrinc például – újabb kiadásokban bizonyította be, hogy komoly kritikusok határozott ellenvetéseivel

szemben is ragaszkodik a maga változtatásaihoz. Egyébként is, amikor egy vers utólagos javításai (vagy netán – a válogató fel fogása szerint – rontásai) kétségkívül a költő kezéből származnak, és nem tulajdoníthatók valamilyen politikai nyomásnak, nincs is más választás, csak az angol *take it or leave it* (vedd el vagy hagyd ott) piaci szabálya. A szerkesztő csak egy ízben élt az utóbbi megoldással: amikor lemondott Kassák már említett 75. számú darabjáról, mert úgy érezte, hogy az első sor módosítása a vers lényegét csonkította meg.

Mindezek a filológiai latolgatások azonban – bármennyire gondot és bíbelődést okoztak is a válogatás közben – eltörpülő részletkérdések az antológia egészéhez képest, amely, úgy lehet, csakugyan a magyar költészet folyamatos aranykorát mutatja be.

1981

Három novelláról

Hallom, az ötvenes évek divatba jöttek. Látom is. Közéjük számít az előző évtizedből is az utolsó másfél év. Ha felidézik őket, már nem okvetlenül kell rájuk borítani a „személyi kultusz” rituális fátyolát, sem utánuk mormolni a jámbor ígéket: „de ne felejtjük el, hogy közben és ugyanakkor...” A vicclapban külön oldal szól róluk, szellemes rajzok és ötletek. Hála istennek, csakhogy legalább idáig eljutottunk. Hosszú út volt, eltartott vagy húsz évig, elkezdve Déry Tibor nagyszerű novelláival, amelyeket az emberevő sárkány megingó pikkelyei közé hajított. Aztán hosszú csönd.

De nem is tudom már, kik voltak az első komolyabb írók – prózaírók –, akik átléptek vagy átbújtak a hallgatás vagy elhallgatás (elhallgattatás?) záróláncán. Csak abban vagyok bizonyos, hogy Illés Endre az elsők között volt, és abban is, hogy én az ő novelláiból ébredtem rá, hogy ami tabu volt, már nem tabu. Úttörőnek mégse nevezném semmiképpen sem. Egyszerűen azért nem, mert nem úgy viselkedett, mint egy úttörő: itt nem volt fölszegett fej, dactól szikrázó szem, zárt ajtónak feszülő váll. Illés Endre – nem tehetem, hogy le ne írjam ezt a vele kapcsolatban annyira (és olykor nem is jóindulatúan) elköptatott szót – elegánsan és magától értetődően lépett a tapodatlan témák területére, lehajolt, fölszedett néhányat, megnézte a maga – ez is elköptatott szó a róla szóló korábbi kritikákban – kegyetlenül tiszta szemével, és kristályba zárva elének tette.

Több történetet is írt, amely az ötvenes években játszódik

– mind jó. Én az 1974-es novellákból hármat választottam bemutatásra – mind a három tökéletes remekmű. Közülük *A 212-es* novelláinak utolsó, kétkötetes gyűjteményében, a *Hajlandók*-ban – ez a cím is magától értetődően ható nagy lelemény – utolsóként szerepel. Logikusan, mert a története napjainkban játszódik, még ha gyökerei az ötvenes évekbe nyúlnak is vissza – mintegy utójátéka az ötvenes éveknek. De annak idején elsőként jelent meg a sorozatból, az *Új Írás*-ban. Ez is indokolt sorrend volt: így az előjáték szerepét töltötte be a további két „eset” előtt: megadta hozzájuk a történelmi hátteret.

Titokzatos beteg állít be a klinikára a feleségével együtt. Két kopott, sőt kikapott figura, de a férfi erőszakos – talán pontosabb szó volna: parancsoló – fellépésével hamarosan a professzor elé jutnak, mert a beteg csak neki hajlandó elárulni a nevét. A professzor persze rögtön tudja, hogy ez a rossz emlékezetű név azé a férfié, „aki megismerhette a marokba szorított madár szívdobogását is”. Megkapja persze a különszobát és azt is, hogy idegen nevet írnak a fejtáblájára. De tovább is fél: a klinikai kosztot nem eszi, a felesége hoz be hazait: egy kisfiút meg akar vesztegetni, hogy szedje be a neki adott tablettákat, majd amikor leleplezik, az a kívánsága, hogy adjanak neki receptet, a felesége kiváltja, és abból veszi be az adagját: röntgenre, laboratóriumba nem hajlandó menni. Két nap múlva az asszony megint jelentkezik a professzornál: mégis hazamegy a férje – fél, mert különszobája az udvarra néz. Van a figurában valami szálnalmas, de valami nagyszabású is: előbb mer szembenézni a betegséggel, a halállal, mint az emberekkel. Azt már Illés Endre nem mondja el, de az értő olvasó kihallja a történetből, hogy az az ember, akinek ki nem ejtett nevéhez annyi vér, üldözés, hazug per tapad, „az a rettegett férfi, aki néhány év előtt még úgy tartotta tenyerén mások életét, mint a lemeztett béka-combot, mely a villamos áram ütésére még rángani tud”, végül is ágyban fog meghalni – nemsokára –, a saját ágyában. Ez a novella nyolc oldalon fér el.

A *Házkutatás*-ban egy fiatal házaspár vacsorázik egy jó vendéglőben. A közönséget mérik fel – egy-két szavukból is kitérnek, hogy e kaján szemlélők az élet mocskos felszínén úsznak az árral: mindenkiről a megfigyeltetés, följelentés társképzetek jutnak eszükbe. Aztán, amikor hazamennek, fölnéznek az utcáról a lakásukra: a lehúzott redőnyök mögött ég a villany. Rögtön tudják, hogy ez csak házkutatás lehet. Nem mernek fölmenni, másfél órát csatangolnak az esőben, mire visszatérnek, a villany már nem ég a redőnyök mögött. De azért gyalog óvakodnak föl a negyedik emeletre. Fölmérik, milyen állapotban maradt a lakás a házkutatás után. Megállapítják, hogy mindent szépen visszaraktak a helyére, csak éppen a férfi egy idegen kezelőgombot talál az egyik íróasztalfiókjában. Eszébe jut, hogy az ő kezelőgombja is benne maradt a főnöke íróasztalában, amikor – a főnök távollétében – azt kutatták végig. „Mindenkit megfigyelnek, jól van ez így” – ennyit szól mindössze. Ez a novella hat oldalt foglal el.

A három közül én az *Exüstpénz*-t szeretem a legjobban, talán azért, mert a legszemélyesebben érinti a magam ötvenes évekbeli életét. Egy festő műtermébe, a Balaton mellett, egy forró nyári délutánon beállít a rossz festő. Az a típus, amelyik mindent elkövet, hogy haladjon a korral, de mert a tehetségéből arra sem futja, felszólalásokkal és feljelentésekkel pótolja. De lehet, hogy az a fajta, aki a feljelentéssel se megy sokra, inkább csak a feljelentő hírével, balsugárzásával próbál hatni, kicsikarni, amit lehet, a világtól. A festő, az igazi, például rögtön tudja: már az sem jó pont neki, hogy a csengetéskor éppen Ceylon térképe fölé hajolt ábrándozva, nagyítóval. Faggatja is őt a vendég, miért nézegeti éppen Ceylon térképét, de akármilyen szép ősceyloni legendákkal hozakodik elő, a festő, érzi, hogy nem tudott elfogadható magyarázatot adni a másíknak. A rossz festő még körülnéz, mit hozhat ki ebből a látogatásból, de a műteremben csak cigarettát lát – abból kér. Már búcsúzik is, csak még egy pohár vizet óhajt, de jó hideget. A festő kimegy a für-

dőszobába, és annál jobb szívvel folytatja a vizet, mert tudja, hogy utána megszabadul hívatlan vendégétől. Ekkor véletlenül a tükörbe néz, és a nyitott ajtón át meglátja benne, amint a másik a rajzasztalon lecsatoltan fekvő karóra után nyúl, és egy ügyes mozdulattal a zsebébe csúsztatja. A festő rákiáltana, de megáll benne a hang – mit tudhat ez róla, hogy ilyen orcátlanul ellopja az óráját? Ebben a pillanatban a szeme a tükörben találkozik a rossz festő szemével. A helyzet szinte mértanilag felrajzolható: ő látja, hogy *az* ellopja az óráját, *az* látja, hogy házigazdája látta, hogy ő ellopta az órát. A látogató elmegy – szervusz, szervusz. A festő magára marad, és pontosan tudja, mi történt: látta, amint ellopták az óráját, és nem szólt: a másik látta, hogy ő látta, ahogy ellopták az óráját – és hogy nem fért ki szó a torkán. Tudja a festő, hogy ő is „besározódott” – Illés Endrének egy régebben sokszor használt szavával élve. Amikor a novella végén a tükörbe néz, és azt mondja: *Dreck!* – ez a szó már nem a rossz festőnek szól, és nem annyira az egész helyzetnek, mint elsősorban saját magának. Ez a novella hét oldal.

*

Három novella, három bravúr. Illés Endre nem kihagyásokkal dolgozik, ebben a három novellában minden benne van, aminek benne kell lennie. Kihagyások nélkül is lélegzet-elállítóan tömörek: mint már említettem, a három történet terjedelme együttesen huszonegy oldal. Mindegyiknek van forr-pontja és csattanója: elegáns, klasszikus novellák. Én azt hiszem, ez a legkeményebb próza, amit az ötvenes évekről olvastam. Mellesleg, ezek az írások a gondolkodásra hajlamos olvasónak adnak annyi gondolkodnivalót, mint – ha ugyan adnak – a legmodernebb technikájú írások. Különösen a fiatalabb olvasónak. Ráismer-e egyáltalán az ötvenes évekre, ha nem találkozik e novellákban lebukásokkal, koholt perekkel, kivégzésekkel? Amikor például a *Ház kutatás* ezzel a mondattal fejeződik be: „Az asszony szemében – ikercsillagként – sérelem és

rémület ült”, sejtí-e, hogy ez a négy oldallal előbb olyan vidoran éber házaspár minden valószínűség szerint nemsokára maga is bele fog csúszni abba a nagy kerítőhálóba, melynek kivetésében segédkezett?

Az *Ezüstpénz* első soraiban Illés Endre kulcsot ad a novella címéhez: „ahogyan a földmarkolók nyomában néha megfekedett ezüstpénzeket emel ki valaki a mélyből, egy elhasadt agyagkorsóból”. Ezekből a régi ezüstpénzekből azonban a jó régész olykor egy egész kor és társadalom „struktúrájára” tud következtetni – hogy legalább valami modern szóval fejezzem be ezt a kis elemzést.

*

Illés Endre nyolcvanéves. Tanáromat a prózaírásban, köszönhetném-e őt hitelesebb főhajtással, mint ha fölmutatok három, számomra különösen becses darabot abból a hatalmas anyagból, amit negyvenkét év alatt felszínre hozott, és a *Halandók* vastag két kötetében összegyűjtött?

1982

Arany erotikájáról

Erre a címre, gondolom, mindenki felkapja fejét: Arany és erotika? Hogy jön ez össze? Ő maga világosan közölte a *Vojtina ars poétikájá*-ban, hogy lírájának semmi dolga a szerelemmel:

*Költő leánnyal, borral nagyralát:
Tőlem ne várja senki már dalát.
Bort ... legfőlebb ha néha megiszom;
S a szerelem ... rég volt az! rég bizony.
Én is szerettem: (oh, ez édes emlék
Szívemre most is oly enyhítve ömlék!)*
*De halkan, zaj ne'kül... mint a virág
Egymásra bajlik és hangot nem ad,
Midőn felpattan illatos pora
S előnti a kéz boldog mámore.*
*Egy mukkomat se hallád, vaksi hold! ...
(Látta-e, nem tudom, vagy ott se volt);
Nem kiabáltam a természetet,
Csak érzém, mit szívembe ültetett;
S midőn szerelmet a leánynak esdék:
Nem oly szagú volt mint a nyomdafesték.*

Huszonhat évvel ezelőtt szerkesztettem egy nagy versgyűjteményt, szerelmi költészetünk antológiáját. Kár, hogy megjelenésekor, a nagy megrázkódtatást követő évben az emberek nemigen tudtak rá figyelni: benne volt a magyar Erató teljes

tündöklése és nyomorúsága. Szegénységünk legföltűnőbb jele az volt, hogy Aranynak egyetlen igazi szerelmes versét sem találtam. Hogy mégse maradjon ki, beválogattam három kis versét, amelynek csak nagyon halvány köze van a szerelemhez, viszont, be nem tartva antológiámnak azt a törvényét, amely szerint részlet nem szerepelhet benne, bevettem a *Toldi szerelmé*-nek három szakaszát, mutatóba a szerelem lélektanának költői bravúrából, amelyben Toldi, a csehországi kalandozásból hazaérkezve, azon vívódik, elfogadja-e Tar Lőrinc meghívását, azaz elmenjen-e vacsorára hozzá – és Piroskához, aki időközben férjhez ment Lőrinchez:

Egyszer, csak ez egyszer – de mit ér, mit használ!
Látni Piroskáját – jaj! nem övé az már;
Tőle hideg búcsút – azt sincs joga venni;
Egy néma sobajtást – jobb oda se menni.
Háttha szilaj vére – de galamb lesz, bárány;
Váljon meg örökre – meg, ez egy perc árán;
Keserűbb lesz akkor – legyen! azt szomjúzza;
Igy habozott a hős: de az örvény húzza.

Ma már bánom ezt a választásomat: azt a három jelentéktelen pótlékot fölösleges volt bevenni; ha viszont úgyis megszegtem a magam szabta szabályt, és Arany kedvéért rászántam magam, hogy a *Toldi szerelmé*-ből szemelvényt közöljek, bővebben is meríthettem volna belőle. Mert a legtöbb, amit Arany a szerelemről tudott – és amennyit abból hajlandó volt elárulni –, mégiscsak a *Toldi szerelmé*-ben található. Persze nem a lobogós, címeres homlokzaton, lovagtermekben, inkább az oromzat tetajén, a messziről nem is látható kimérák arcán, a titkos folyosókon, a hölgyszobákban, kamarákban. Ott például, ahol Örsike, a boszniai fejedelem lánya félrevonja új udvarhölgyét, Piroskát, és rázúdítja visszafojtottan rejtező szerelmének délies hevét:

Ott szembe magával bevesen fordítja,
 Kezeit két kézzel széttartva, szorítja,
 Néz a szemé közé hosszasan és mélyen,
 Hajolva felé, hogy ajka odaérjen.
 „Szeretlek, te leány!” kitörőleg monda,
 Miután az ajkát ajakához nyomta:
 „Ezt, ezt, a mosolygó, csókravaló szádat –
 Hozzá szemeidben az a mély, mély bánat!”

Rejtett szerelméről pedig így vall – ha nem a magyar alexandrinus mértékében tenné, azt mondanám, az angol romantikus líra legmagasabb hőfokán:

„Nekem is van nagy búm – nem bú! fagyok, égek,
 Szerelmes vagyok én: szeretem a léget,
 Az álmot, az árnyat, a napot, a holdat:
 Az elérhetetlent, ki se' mondhatókat!
 S titkolom a légtől, a csapodár szélitől,
 A naptul, a holdtul, az árnytul, az éjtül:
 Rettegek álmomban, elárul az álom ...
 De, nézz ide! nem fáj: egy szisz ne'kül állom”

– és ráadásul megízleli saját vérét – Piroska nem is tud hova lenni zavarában. Hát még, amikor éjszaka, mielőtt elárulja Piroskának, hogy voltaképpen magába a királyba, Nagy Lajosba szerelmes:

Odafutott hozzá hirtelen az ágyba,
 Cseppet se törődve, hogy a szűz hold látja;
 Odafeküdt mellé: csókolta, ölelte;
 Gyenge fehér vállát pirosra lehellte.

Nemsokára azonban sötétebb helyen találkozunk Arany erotikus képzeletének kiméráival: nem az oromzat csúcsának

ragyogásába rejtve, hanem „mélylő torony alján”, csapdasüllyesztőben, ahol összetartozik a szerelem és a gyilkosság. A Csehországból hazafelé nyargaló Toldit ugyanis nőrablást színelve törbe csalja Jodok, akiről kiderül, hogy annak a cseh lovagnak a fia, akit a trilógia első részének emlékezetes bajvívásában Toldi megölt. A cseh rablólovag, karján a sikítózó nővel, saját fellegvárában – a morva határ mentén – szobáról szobára csalja Toldit, aki alatt egyszerre megnyílik a padló, és a nővédő magyar lovak aláhull a torony sötét pincéjébe. Ott fog elpusztulni étlen-szomjan, kiált le a kilétét felfedő Jodok, és még azt is, hogy így bosszulja meg apja halálát. Egy titokzatos kéz azonban napról napra bort és ételt bocsát le kötélen a mélybe, míg végül Toldi felépül és visszanyeri erejét. Ekkor megnyílik a padló-csapda, és lehajol egy nő: Jodovna, Jodok húga – ő volt az állítólagos elrabolt asszony Jodok nyergében, és ő, aki titkon feltáplálta Toldit:

*S leszólt neki halkan a néma sötétbe,
Kétfelül a hangot tenyerivel védve*

– így mondja alá szerelmi vallomását, amelynek tetőpontja:

*Jodokot én éjjel megölöm az ágyban,
Mert nem tudok érted hova lenni vágyban.*

Borzongató szerelmi jelenet, ha elképzeljük odalent, a toronypince alján tehetetlenül vergődő Toldit, és odafent, a leszűremelő napsugárban Jodovna lehajló „szőke piros arcát”, és ha a magyar alexandrinusból kihalljuk a rövid szótagokkal szaporázott anapesztus izgatott lüktetését. Jodok a testvérbátyja Jodovnának, de a helyzet lényegét tekintve lehetne a férje is, vagy bármilyen más férfi. Hiszen, mint nemsokára megtudjuk, Jodovana többszörösen kéjgyilkos asszony, „holtak szeretője”.

A harmadik, említésre váró epizód – vagy eddigi hasonló-

tunkhoz hűnek maradva, a harmadik kiméra – még kevésbé illik az Arany-homlokzat képébe. Igaz, hogy ez a motívum nincs is benne a *Toldi szerelmé*-ben, csak annak elődjében, a *Daliás idők* első nekirugaszkodásában. Ez az epizód Krakkóban játszódik, Kázmér király palotájában, ahol Toldi is részt vesz egy orgián, amelynek sztárja Eszter, a király kegyencnője, a szép zsidó lány. Toldit megelőzte az a jó híre, hogy egy csomó zsidó életét megmentette egy garázdálkodó litván rabló kezéből, de Eszter nyilván nemcsak ezért nézett rá jó szemmel – aminthogy Toldinak is megakadt a szeme a lány keleties szépségén. Orgia után, lefekvés előtt eljön érte egy öregasszony, és tizenegy szobán át vezeti el Eszter fényűző bujasággal berendezett lakosztályába, ahol „fedezé a földet bolyhos bársonyszőnyeg, melyet a láb érez puha fris mezőnek”. A tükörfalú terem közepén lépcsős lejárátú fürdőmedence, benne és körös-körül fürdőző, csúszkáló, szolgáló helyzetben meztelen lányok – fehér kőből, kettő közülük egy ezüstmedencét tart, másik négy, görnyedve vagy térden, egy négy szíjon lógó könnyű hintaszéket emel, benne a hintáztató Eszterrel, aki

*Lábait az ezüst medencében tartja,
Csekély öltözet van hideg ellen rajta,
Pongyola szabású ritka fehér kelme,
Gömbölyű termetét kimutatja selyme:
Termetét egészen, a színét is félig.
Kebelétől kezdve, le a lábszár élig;
Nagy, fekete haja, derekán átvéve,
Kétfelől, mint egy öv, foly le az ölébe.*

És amikor Toldi bambán megkérdezi tőle, hogy miért hívatta, azt feleli nevetve: „Hogy ezt a medencét lábam alól vedd el.” Mire Toldi letérdel a márvány lépcsőre, és a rózsaszínű habban mosni kezdi Eszter „fehér lábacskaít”, „piros szép körmeit”.

Talán ez a három „kiméra” is ráeszmélthet arra, hogy Aranytól mégsem volt egészen idegen az erotika. De azért azt is muszáj észrevenni, hogy egyik epizódban sem férfi, hanem nő az, akiben a szerelem szenvedélye dúl. Még inkább azt, hogy a három nőalak egyike se magyar: Eszter zsidó lány, Örzse délszláv, Jodovna cseh nő. Magyar lányhoz nem illik az ilyesmi – Piroška szólni sem tud Örzse vallomására:

*Visszás neki – bátor
Szerette, csudálta – Örzse hogy oly bátor:
Neki ez a nyíltság vált lehetetlenné:
Úgy érezte, hogy a világért se tenné.*

Hát a magyar férfi? Toldi még nem tudja, hogy Jodovna „ifjakat elrablott s megölé a karján”, de alighogy felülről elhangzott az elvetemült szerelmi vallomás reneszánsz mintájú befejezése – „gyere, vígan élünk: az erő, a szépség sokasítsa kékünk” – feldörgi (kockáztatva, hogy Jodovna elrohasztja odalent): „Máglyára, boszorkány!” És miközben Toldi a zsidó lány szép fehér lábát mossa a rózsaszínű habban, hirtelen eszébe jut „az ártatlan Piroška”, fölkapja az ezüstmedencét, mire Eszter a kőlánnyok vállára helyezi lábát, és diadalmas gyanútlan-sággal mosolyogva néz Toldira, az pedig viszonzásul elkiáltja magát: „Adta bestiája!”, és szemébe önti a szappanos vizet – még szerencse, hogy nevet hozzá.

Eddig a címerek között rejtőző kimérák. És a nyílt, a vállalt, a homlokzati, az eszményien magyar szabású szerelem? Azért az egy vacsora-jelenetért a Rozgonyi-házban, Tar Lőrincéknél, az ötödik ének utolsó tizenkét szakaszáért is érdemes volt megírni – és érdemes elolvasni! – a *Toldi szerelme* fellobogózott tömkelegét. Flaubert vagy közelebbről Móricz legjobb lapjainak rokona ez a jelenet – ha ugyan Flaubert és Móricz éppoly mesterei lettek volna a versnek is, mint a prózának.

Vacsora – Tar Lőrincéknél. Ez az *ék* Rozgonyi Piroskát fog-

lalja magába, aki végül mégiscsak rászánta magát az esküvőre. Tudvalevően – de ki tudja, jogos szó-e még itt ez a *tudvalevően?* – Toldi a Rozgonyi Piroska kezéért (és birtokáért) rendezett lovagi tornát – hetykeségből, hányavetiségből, elbizott virtuskodásból – a balkezes Tar Lőrinc fegyverzetében vívja végig, annak a sutaságát utánozva, *bal* kézzel, de az utolsó, döntő menetben a kopját önkéntelenül *jobb* kezébe kapja, Piroskát azzal szerzi meg – Tar Lőrincnek. Piroska észreveszi az áruló mozdatot, és rögtön tudja, kit rejt a Tar Lőrinc páncélja – hiszen már jó ideje szerelmes Toldiba, és bizonyos volt benne, hogy az fogja őt elnyerni. Mégsem szól egy szót sem, „leányi szemérem leköti a nyelvért” – no meg a sértett női büszkeség is. De minden porcikája irtózik Tar Lőrinctől, és ameddig lehet, halogatja a lakodalmat. Végül, amikor Toldi nem érkezik haza a többiekkel a csehországi hadjáratból, mégis enged, és az eskü után igyekszik alkalmazkodni a helyzethez:

*Piroska sokat tőn – majdnem lehetetlent,
Elnyomni szerelmét, az első egyetlen;
Büszkébb vala, mintsem tűrne olyan dolgot,
Hogy a világ előtt ne legyen ő boldog;
Az eskü is immár neki erős gyámol,
Az a reménység is mire apja számol;
A vérnek is abban lehet egy kis része:
Nem epe a mézes betek ifjú méze.*

Arany hát ezt is tudta, ebben is realista volt. „És ha talán Toldit soha meg ne lássa: / Beállhat idővel szíve gyógyulása”, mondja még Piroskáról. Nem így Toldi. Csak amikor a bajvívás után meglátja Piroskát, akkor szeret bele, és ez a fogantatása előtt eljátszott szerelem késleltetett sokkhatással működik benne. Csehországból hazaérkezve hallja, hogy Piroskából Tar Lőrincné lett. Első kétségbeesésében találkozik Lőrincével, aki meghívja vacsorára. Toldi estig eszeveszetten vágat, aztán

– túl erős „az örvény húzása” – indul a lakomára. A nagyjelenet a találkozás pillanatával kezdődik:

*Az az egy pillantás, amaz első édes,
Marcongló, iszonyú, de gyönyörűséges,
Repeső, örvendő, bánatos és bánó,
Felelő és kérdő, viszont szemrehányó;
Tilos, ámbár büszke egy isteni jogra,
Kárboxat', üdvösség' mennye, sötét pokla,
Kétségbe-esés, hol odavész test, lélek:
Az az egy pillantás ezt érzeti vélek!*

És ezzel megint fent vagyunk a líra legmagasabb feszültségében. Mert micsoda folyamatok és váltások sűrűsödnek ebben a szakaszban, és a tetejébe még az elemzésnek meg a szenvedélynek olyan szétbonthatatlan együtthatása, mint akár Marvellben vagy Browningban! Még káprázatosabb bravúr, ahogy a következőkben ez a megteremtett magasfeszültség átjárja a lassan induló, vérmesen realista, mondhatni, móríci életképet. A titokban szerelmesek összeszedik magukat, és belevegyülnek a nemesi beszélgetésbe:

*„Így, az idő, termés” – „úgy, a lovak, harcok –”
Ami belül forrong, elfődbeti arcok.*

És megint a móríci realizmus előképe: a boldogtalan szerelmesek az ételtől, bortól fölpezsdülnek, Miklós „iszik az új párért, hogy ihassék érte”. Aztán az életképből, akárcsak Móricz legjobb perceiben, kicsap a tragédia, mely évődve kezd sisteregni. Behozzák a sült vaddisznót, és Lőrinc nekilát házigazdai jogát gyakorolni, azaz nekifog a vad fölszeletelésének, természetesen bal kézzel. Toldi nem bírja nézni ügyetlenkedését, kikapja kezéből a nagy kést:

*Akkor – nem tudom én mely csintalan ördög,
A kis bor-e melyben ajaka megfordított,
Vagy az érzés, a már eltemetett, régi,
Súgta Piroskának, hogy ezt mondja neki:
„Édes uram, mért is tettetel kegyelmed,
Kiméli a jobbot a bal keze mellett?
Tudom én, jól láttam, mire képes jobbja:
Hát a viadalkor, az utolsó kopja?...”*

Lőrinc hirtelen haragjában szájon csapja, Piroska foga vérzik, Toldi dermedten áll, kezében a késsel, Tar Lőrinc ugyan-csak dermedten nézi, majd egyszerre kapja magát, kifut a szobából, és mert nincsen máshová kiút, az ablakon ugrik ki az utcára, Toldi üldözné, de Piroska eléje veti magát, úgy könnyörög férje életéért. Miklós felemeli, magához szorítja, „sűrű, önfeledt” csókban forrnak össze, Toldi úgy kéri Piroskát, hogy szökjön meg vele: „Megvédlek egy ország, egész világ ellen!”, Piroska ettől tér magához odaadó bódulatából, és szinte színpadian szellemes riposztal válaszol: „Becsületét véd meg, oh lovag, egy nőnek!” És ekkor következik a jelenetnek, azt hiszem legjelentősebb mondata:

*Am Toldin erőt vesz keserű józanság,
Az előtte verdő nemes ártatlanság,
Ki loagnak hívja ... mintegy maga ellen!
Becsületének hogy védelmire keljen.*

A jelenet befejezése: „S ment, hogy soha többé Piroskát ne lássa.”

Ez a józanság – nem is, mert csakis ezzel a jelzővel: „keserű józanság” – kulcsszava, egyik tartóoszlopa nemcsak ennek a jelenetnek, hanem Arany egész gondolkodásának és természetesen a költészetének is. Majdnem ebben az összetételben – „marcona józanság” – hasonlóan tartóoszlopos szerepet tölt be

Arany epikájának egy másik fontos jelenetében. A *marcona* ugyan harciasabb jelző, mint a *keserű*, de ez a harciasság helyén is van a *Buda balála* második énekében. Az első énekben a hun király tudvalevően – már megint az a kétes *tudvalevően!* – uralmát megosztotta öccsével, Attilával. A második énekben, az osztozás másnapjának reggelén, Buda már macskakajajosan gondol vissza tegnapi nagylelkűségére. „Marcona józanság hidegen csúsz rajta” – mondja róla Arany. Meg is indokolja ezt a *marcona* józanságot: „Vád neki, amit tett, bánja ha mit nem tett: / Úgy rémlik előtte, minden dolga büntett.” Ugyanezt szóról szóra el lehetne mondani a Rozgonyi-házban keserű józanságra ébredő Toldiról, sőt rá még pontosabban illenének e szavak. Buda gondolatainak jellemzésében ugyanis kétségkívül van valamilyen aránytalanság. Mert mi az, amit *nem* tesz, és meg kell bánnia? És mi volt az a *büntett*? Az osztozás azért mégsem nevezhető annak.

Toldinak ellenben csakugyan „rút, rettenetes bűne” az is, amit tett, az is, amit nem tett. De Arany mesteri tapintattal tudja érzékeltetni, hogy ez a „keserű józanság” többre is, másra is vonatkozik. Hiszen Toldi csak a józanodás nyomán, annak hatására ébred „rút, rettenetes bűne” tudatára. A „keserű józanság” azonban korábban vesz rajta erőt. Akkor, amikor Piroska „mintegy *maga* ellen” hívja őt lovagul, amikor a szenvedélyes csók és az ő kitörő vallomása után van annyi lélekjelenléte, hogy azt felelje: „*Becsületét* véd meg, oh lovag, egy nőnek!” Arany kimondatlanul is tudtunkra adja, hogy első fokon ez a lélekjelenlét az önfeledtségben, ez józaníttja ki Toldit – minden egyéb felismerés ezután következett.

Ez volna hát a szerelem Arany János-i *modellje*? – kérdezhetném, ha adnék valamit arra, hogy modern legyek. De még akkor is csak tétovázva tenném fel a kérdést. Mert hát ki tudja, mennyi része volt ebben a „modellben” a nevezetes magyar szeméremérzésnek, vagyis gyakorlatibban szólva annak a társadalmi-erkölcsi cenzúrának, amely az egész tizenkilencedik

századon át és még néhány évtizeddel azután is oly erősen érez-
tette hatását irodalunkban? Hogy Arany mennyire viszolygott
ettől a – legalábbis eredetében – osztály jellegű erkölcsi cenzú-
rától, azt a rezignált iróniája mögül is jól kihallani abban a jelen-
tésben, amelyet a Kisfaludy Társaságnak terjesztett be a teljes
magyar Shakespeare-kiadás megindításakor, hét évvel azelőtt,
hogy a *Toldi szerelme* vacsora-jelenetét megírta. „Fontos kérdés
továbbá – vetette föl ebben a jelentésében –, vajon Shakes-
peare, úgy, amint van, sikamlós, nem ritkán obscenus részeivel
adassék-e a magyar közönség kezébe. Itt az a kérdés áll elé:
teljes Shakespeare-t akarunk-e, vagy megcsonkított, hézagos,
castrált kiadást. A magyar közönségnek becsületére válik, hogy
szeméremérzete még azon szabadságot sem tűrheti a művészet-
ben, melyet nagy írók, festők stb. gyakran vesznek. Aztán a
növendék-kor, a hölgyterem, a salon-asztal kíméletet igényel.”

Harminc évvel később Jókai kedélyesebben, de nyíltabban
beszélt, még mindig ugyanerről az erkölcsi cenzúráról. Önélet-
rajzi regényének, *A tengerszemű hölgy*-nek abban a részében, ami-
kor Tardonán bujdosik életveszélyben, szűkös körülmények
között, fölkeresi őt Erzsike, „a tengerszemű hölgy”, angol út-
levéllel, amelyben csak a nevet kell kitölteni, és rábeszéli, hogy
meneküljön vele együtt Párizsba, és írjon ezután franciául.
Jókai egy ideig elábrándozik arról, hogy francia íróként is része
lehetne ugyanabban a dicsőségben, mint idehaza. „Ah! Meny-
nyire más ember lett volna belőlem! Ha én akkor ő vele elfutok,
most én volnék a realista írók céhmestere: mert erotikus láng
satyr véna és luxuriosus phantasia bennem is volt annyi, mint
azokban; de nem használtam – azért, mert magyar közönség-
nek írtam.” Ami azt illeti, ebből az erotikus lángból, szatír vé-
nából és fényűző fantáziából Jókai bele tudott csempészni a re-
gényeibe annyit, hogy meggyorsítsa vele a naiv olvasó szívdo-
bogását, csakhogy ezt olyan leleményesen csinálta, hogy a kö-
zönségnek, de még az irodalomtörténészeknek sem okvetlenül
kellett észrevenniök, mi történt.

Arany esete azért mégsem ugyanaz volt, mint a Jókaié. És nemcsak azért nem, mert Arany aligha gondolt valaha is arra, hogy francia költő is lehetett volna. Hanem azért sem, mert benne volt valami, ami elébe ment a magyar erkölcsi cenzúrának. A tartózkodása, zárkózottsága – a józansága. Aminek persze kevés köze van ahhoz a szenvedélytelen józansághoz, ahogy az Aranyét általában elképzelik. És természetesen még kevesebb köze van a Horatiuséhoz, amely nagyon is szabados, epikuroszi józanság. Arany személyiségének mélyrétegeiben már ifjúkorától kezdve volt valamilyen teljesületlenség, sőt teljesülhetetlenség, ami fájdalmas lírai hitelt adott a józanságának. Emlékezzünk csak a *Visszatekintés*-re:

*Sohase bírák teljébe'
Örömeim poharát;
Az ifjuság szép kertébe
Vas korlátot néztem át.
Félve nyúltam egyszer-máskor
Egy rózsát szakasztani:
Késő volt – a rázkodáskor
Mind lehulltak szirmai.*

És amikor – Bolond Istók képében – vándorszínész korában előadás után hazakíséri a társulat szubrettjét, és Klárcsi kisasszony „jőjön be hát”-jára „késő van, instálom”-mal válaszol, nem a *keserű* józanság szól-e belőle?

Végül is azonban Arany abban a bizonyos, igen fontos jelentésében arra az eredményre jut, hogy Shakespeare erkölcsi szabadsága nem annyira kifejezésekben nyilvánul meg, mint darabjainak általános szellemében és jellegében, ezért a társaságnak azt az enyhén kompromisszumos tanácsot adja, hogy fordítsa Shakespeare-t „egészen, meg nem csonkítva, csupán arra utasítva fordítóit, hogy részletekben, ahol a darab kára nélkül történhetik, igyekezzenek az ily sikamlós helyeket szeli-

debben adni vissza, s a botrányt, amennyire lehetséges, eltávolítani”.

De ő maga még ennyi kímélettel se adózott „a hölgyteremnek, a salon-asztalnak”: szinte szóról szóra fordította Shakespeare-t, semmit sem hagyott ki belőle, semmit sem enyhített rajta. Hát még Arisztophanész-fordításaiban, amelyek arról tanúskodnak, hogy Aranynak milyen erőteljes tartaléka volt erotikából. Hogyhogy ez az erotika – attól a néhány rejtetten árulkodó kimérától eltekintve – kimaradt a saját műveiből? De hiszen benne van, szétszóródottan és, régi divatműszót használva (ám komolyan gondolva), szublimáltan az egész műben, egynémely ballada rejtelmes mélységében éppúgy, mint a *Kevebáza* öncélú öldöklésében, a jambust és az ősi magyar nyolcast egyesítő, mámoros harci zenéjében vagy a *Buda halála* felező tizenketteseibe ojtott, olvatag anapestusaiban és egész nyelvében, amelynek titkát a mégoly gazdag, hazulról hozott nyelvi hozomány sem fejtheti meg, amelyben ott működik, tettenérhetetlenül, a szerelmi erőszak meg az *ars amatoria* minden ravasz tudása. Mert azt a csodát, ami Arany János nyelve, semelyik múzsa sem, csakis a mindenható Erosz képes véghezvinni.

1982

Egy Illyés-versről

Múltkoriban azt találtam mondani, hogy az utóbbi évtizedekben Illyés volt a legmodernebb költőnk. Akadtak, akik csodálkoztak ezen. Határozott állításomat csak tétován tudnám érvekkel bizonyítani. Pedig hát írt ebben a korszakában olyan *poème en prose*-okat, amelyek nyilvánvalóan a század modernségének ortodox vonulatához tartoznak – mert, mondanom sem kell, a modernségnek is megvan a maga ortodoxiája. És azért használtam a francia szakkifejezést a magyarul soha igazán meg nem honosodott „költemény prózában” helyett, hogy rögtön visszautaljak vele a szürrealizmus párizsi iskolájának azokra a mestereire, akiktől Illyés is a maga hajdani, kezdeti modernségét tanulta, és akikhez e prózában írt költői miniatűrjeivel visz-szatérni látszott. De én nem erre a visszatérésre gondoltam, amikor kései modernségét említettem: ezeket fényűző és kissé nosztalgikus kísérleteknek tartottam – öregkorának meglepően újító remekművei nem ezekből kerültek ki.

Egyáltalában, az öreg Illyés lényegi modernségét semmiféle külsőség sem jellemzi: a hagyományos eszközök, a ritmus, a nyelv, a mondat, a szórend, a gondolat – mert a gondolat is „csak” eszköz a költészetben –, szóval a költői eszközök új-fajta használata hozza létre. Érvet ezúttal nem is a költői eszközök újfajta használatának merészebb példái közt keresnék, nem azok közül a kései versei közül, amelyek szokatlan szórendjükkel nemegyszer visszahökkentik az avatatlanabb olvasót, nem azok közül, amelyek látszólag egyszerű versbeszédükkel már-

már hermetikus verseknek mondhatók, mivel a téma, a mondanivaló szemérmertlenségének és az ismert illyési szemérmességnek különös vegyítésével alaposan megnehezítik az értelmi megértést – mert van persze nem értelmi megértés is! Hanem olyan példát kerestem, amelyben az újfajta verskezelés minden hőköltetés nélkül, szinte magától értetődően éri el döbbenő hatását.

Fekete-fehér

*Utálom, persze, hogy amire
tegnap azt mondtam, hogy fekete,
ma azt mondom, fehér.*

*Undorító köpönyegcsere.
Hajam, a tegnap még fekete,
idenézz, fehér.*

*Ki velem így beszél,
vele beszélj –*

hogy szótartás, meg becsület!

*Vagy számold, ha tudod, hány okmánylevelet
szaggat szét – micsoda név
bitelével! – s dob a szél seprűinek,
odanézz, csak egyetlen egy*

fárról csak egyetlen év!

Van-e még egy vers, amelyik az *utálni* igével kezdődik? Aligha. Ez az „utálom” rögtön az első pillanatban mellbe vágja az embert: el lehet rá készülvén, hogy erős dolgok következnek. Pedig hát csak arról van szó, hogy amit feketének mondott

– a költő –, azt most fehérnek mondja. Ez még nem olyan nagy dolog. Igen ám, de az, amire – fekete rím a maga tompaságával, sőt érdességével többre céloz. Hiszen emlékezhetünk Illyés hajdani „rossz” rímeire, amelyek – a „botladozó” versmértékkel együtt – valaha felháborították Kosztolányit. De azok a régi, kihívóan „rossz” rímek valamilyen általános formai (és világnézeti) dacot jeleztek, *ennek* a bukdácsoló rímnek azonban jelentése van: könnyed tartalmánál gyanúsabb, súlyosabb valamit sejtet. Illyés rá is vágja egy külön szakaszba kiemelt egyetlen sorral: „Undorító köpönyegcsere.” Az *undorttó* még megdöbbenőbb szó, mint az *utálok*. A *köpönyegcsere* az, amire-fekete rím botladozását a maga nemében virtuóz hármas rímmé emeli. És milyen szerencsés szó, mennyivel súlyosabb a megszokott *köpönyegforgatás*-nál! Rímkényszer – mondaná erre Kassák. De milyen áldásos kényszer, amelyik ilyen találatokra vezet! És ezután árulja el a költő, mire utalt a fekete-fehér köpönyegforgatás: arra, hogy haja megöszült. Elég nagy hordejerű változás önmagában véve is.

Csak erre utal? A rövid vers (mindössze tizennégy sor – anynyi, mint egy szonett) izzó fordulópontja – divatosabb szóhasználat: katartikus fordulata – csak ezután következik:

*Ki velem így beszél,
vele beszélj –*

hogy szótartás, meg becsület!

Megint így, külön sorban kiemelve. Most derül ki, hogy Illyés *válaszol* ezzel a versével valakinek vagy valakiknek. Azoknak, akik köpönyegcserével gyanúsították. 1949-ben, amikor sokan úgy látták, mintha a magyar költészet szájáról szájra titkon terjesztett, keserűen gúnyolódó sirversekkel érne véget, az Illyésé így hangzott: „Itt nyugszik Illyés Gyulacs, / fejtül-lábtul egy-egy kulacs” – elsőrangú költő volt a szerzője. Németh

László egy réges-régi tanulmányában Illyés szellemének *sanx-san jellegéről* beszélt, másutt meg olyasmit mondott, hogy poligámiát űz az eszméivel. Akik szerették Illyést, mindig is tudtuk, hogy nem erről van szó. Csak annyi igaz, hogy sohasem volt egyetlen eszmétől megszállott költő, és a „vagy ilyen vagy, vagy olyan vagy” általános igényétől sohasem engedte magát gúzsba kötni.

És ki az a *vele*, akihez – így, kurzívval – a vádaskodó kérdezőt utasítja? A sors, a természet, az élet, a halál – szóval mindaz, aminek együttvéve a legegyszerűbb neve mégiscsak Isten? Illyés, ha Istenről faggatták, mindig igyekezett kitérni a megnevezés, az egyenes válasz elől. De kit rejt az a „micsoda név”, amelynek „hitelével” az élet „okmánylevelei” szétszaggattatnak?

Illyés a legindulatosabb magyar költők egyike. És utolsó évtizedeinek haragja, dühe senkire sem támadt olyan erővel, mint erre az ígéretszegő, okmányszaggató hatalomra.

Nem, senki sem állíthatja, hogy Illyés hitt Istenben. De senki sem tagadhatja, hogy a *Fekete-fehér* a világ nagy istenvádló versei közé tartozik.

Legmélyebb, legszemélyesebb mondanivalója, ha úgy tesszük, „üzenete” talán mégis az, hogy a becsületnél vannak nagyobb, komolyabb, fontosabb dolgok is az életben – meg a halálban.

*

Németh László azt a régi, több mint félszázados Illyés-tanulmányát ezzel a megdöbbentő kritikai proféciával fejezte be: „Iszonyú tölcserben örvénylünk az elkerülhetetlen halál felé, s lehet, hogy e költő számára, akit ifjúsága nem szorított szűk, ember-mélyítő egyéni sorsba, e közös tölcsernek a szűkülő iszonyata lesz az az élménye, amely őt mint művészt elmélyíti és befejezi.”

Illyés e szűkülő tölcser-iszonyatból mintha ezt a jóslatot igazolná egy még későbbi verse, *A tél ellen örök forradalomban* két

sorával: „Töményebb lettem s igazibb” – nem igazabb, hanem igazibb –, „hogy a fény s meleg itthagzott.”

Hogy miből is áll Illyés öregkori modernsége, sehogy sem tudnám pontosabban megfogalmazni.

1983

A szerelmi líráról

VÁLASZ A GYŐRI „MŰHELY” KÖRKÉRDÉSÉRE

Ahhoz, hogy kérdéseikre válaszolhassak, az elején kell kezdenem. Elterjedt nézet manapság, hogy minden művészet eredete a kultuszban, a vallásos természetű szertartásban gyökerezdik. Ezek szerint kezdetben lett volna a kultikus költészet. Ezt sohasem tudtam elhinni, mint ahogy azt sem, amit valaha egy marxista irodalomtörténész könyvében olvastam, hogy a költészet munkadalokkal kezdődik.

Ezzel szemben meggyőződése, hogy a költészet, legalábbis a líra kezdete, alapja, legállandóbb eleme a szerelmi líra. A laikus, ha a költészet szó hallatára egyáltalában gondol valamit, első önkéntelen elképzelése még ma is a szerelmes vers. Amint-hogy csakugyan, alig van a világnak jelentős költője, akinek a szerelmi lírája is jelentős ne lenne. T. S. Eliot, a modern költészet egyik atyja, nem írt szerelmes verset. A mi szempontunkból érdekesebb jelenség, hogy Arany János sem. De az ő gazdag és különös erotikája – erről más alkalommal már szóltam – rejtőzik a költészetében, főként a *Toldi szerelmé*-ben.

Rátérve mármost voltaképpen kérdéseikre: csakugyan, ha az elmúlt néhány évre gondolunk, az lehet a benyomásunk, hogy hosszú virágzás után az apály időszaka következett a költészetben – világszerte. És nem természetes-e, hogy az ilyen átmeneti apályt a leggyöngédebb palánta, a szerelmi költészet sínyli meg leginkább? Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy az utóbbi években a főirányzat a költészetben, legalábbis nálunk, úgy látszik, a személytelenség, az objektivitás. De létezhetik-e személytelen

szerelmi líra? Objektív szerelem? Mellesleg azt is hozzátehetjük, hogy a szerelmi líra legsajátosabb műfaja a dal, márpedig manapság a dalt az igényesebb poétalelkek és kritikusok heves megvetésben részesítik.

Csakhogymielőtt ezt a témát folytatnám, hadd hívjam fel rá a figyelmüket, hogy ha költészetről beszélünk, irányzatokról és jelenségekről, két alapelvet nem szabad szem elől tévesztenünk. Egyik a költészet időszámítása, amelyik merőben más, mint például a gazdasági életé. Ott lehet, sőt kell is évenként statisztikailag felmérni, mennyit fejlődött, vagy esett vissza gazdaságilag egy ország. A mai költészet azonban legalább egy évtizedet jelent – a költészetben ez a legkisebb időegység. Az Európa Könyvkiadóban még mindig szerkeszthetnek egy sorozatot, amelynek a címe: *Napjaink költészete*. Ebben a sorozatban nem egy költő szerepel, aki régóta halott, és a többi is nagyrészt megette már kenyere javát – mégis mind beletartozik napjaink költészetébe. Ami engem illet, én a gyerekkorom óta eltelt hetven esztendő óta egyetlen hatalmas költői korszaknak tudom. Amint már említettem, e korszak modernségének egyik atyja T. S. Eliot, akinek nincs szerelmes verse. De a másik Apollinaire, akinek szerelmi lírája mennyiségileg is, minőségileg is a legnagyobbakéhoz sorolható. A nagy korszak egyik legérdekesebb költője pedig, a halála után felfedezett Kavafisz, akinek jobbra csak a történelmi (és egyben politikai) versanekdotái ismertek, már amennyire ismertek, borzongatóan szép szerelmes verseket írt – homoszexuális verseket, bár ennek a mi kérdésünk szempontjából nincs jelentősége.

A másik alapelv, amit szem előtt kell tartanunk, az, hogy a költészet világában a mennyiség nem számít. (Legföljebb a honorárium szempontjából.) Tudvalevően minden korban sokan írtak verseket, és a legutóbbi évtizedekben ez a sok rettentő sokra szaporodott. De ha régi korok költészetéről beszélünk, nem a sokaságra gondolunk, csak arra a néhányra, akit megjegyeztünk. És ha a mi időnkben, a világköltészeti termelés za-

varba ejtő, robbanásszerű felduzzadása után mai költészetről beszélünk, úgy általában, akkor sem a lapokat és egyéb nyomtatványokat kitöltő tucattermékre érdemes figyelniük – hanem? a nagy költőkre? nem, ennél alább is adhatjuk (a nagyságot amúgy is nehéz közelről mérni), de nem alább – Schöpfungsszavával – „jóraló költőkre”. Semmi esetre sem szabad azonban a verselőt (aki gyakran éppen verselni tud legkevésbé) költőnek nézni, vagy a divatot irányzatnak.

Idáig hát csak-csak eljutottunk. De már az utolsó kérdésük-nél – a szex és a szerelem aránya a mai költészetben – bizony elbizonytalanodom. Vagy önök talán meg tudják ítélni – akár csak az ókoriaknál –, hogy egy igazi szerelmes versben hol ér véget az egyik, és hol kezdődik a másik, vagy fordítva? Catullusnál például, a világirodalomnak mindmáig legnagyobb szerelmi költőjénél mennyi a szex és mennyi a szerelem? Vagy Ovidius nevezetes opusa, az *Ars amatoria*, talán csupa szex, és szerelem nincs is benne semmi? Nézetem szerint régen rossz annak a szerelmes versnek, amelyből nem érezni némi szexet is, legalább a sorok mögül. És viszont, nemigen tudom elképzelni azt a merőben szexuális verset, amelyben nyomát sem lelni a szerelemnek.

Létezik-e ilyen vers? Amerikában a beatek szerették trágárságokkal spékelní a verseiket. Csakhogy a trágárság még nem szex, a szexből vett szavaknak legfőljebb annyi szerepük van benne, mint Isten nevének a káromkodásokban: csak ami szent, azt érdemes gyalázni. Különben is, hol vannak már a beatköltők az amerikai költészetben? Avultabbak, mint az imagisták. Az újabb amerikai költők közül – már akiket ismerek – engem leginkább a nyolc éve meghalt Robert Lowell érdekelt (akinek két kötete is megjelent magyarul Orbán Ottó fordításában), és aki *Napló* címen mélyre hatoló verseket írt a történelem és a politika mellett a szerelemről is, de inkább a lélektani, mint a szexuális oldaláról. Nemrégén pedig egy igen jelentékenynek látszó költő, Hayden Carruth *The Sleeping Beauty* (ma-

gyarul talán Csipkerózsika) című összefüggő verseskötetét olvastam, amely izzik a szerelemtől – és helyenként a finoman jelzett szextől. Mellesleg a történelem és a politika az ő lírájában is a szerelemmel egyenrangú helyet foglal el (remélem, idővel ezt is ki fogjuk adni magyarul).

Hazatérve Magyarországra, egyetlen költő könyvéről tudok, a *Psyché*-ről, amely duzzad a szextől, és a szerelemnek nem sok hely jut benne – aminthogy Weöresnek alig is van szerelmi lírája. Az is érdekes, hogy a szex majdnem kizárólag a könyv prózai részeiben található. De vers vagy próza, szex vagy nem szex: a *Psyché* remekmű, örülünk neki – örülünk is. Máskülönben én, valamilyen lektori csökevényből, vagy penitenciából, minden verset elolvasok, ami a szemem elé kerül, és emlékeztem szerint nem mondhatom, hogy a magyar földön született legújabb költészetben túlteng a szex. Különben is, nem hiszem, hogy nálunk, ahol a közbeszéd legalább olyan durva, mint bárhol a földön, de egy tizenhetedik századi angol tragédiának eredeti *Kár, hogy kurva* címét a könyvkiadásban nem merjük kinyomatni, hanem a harmincas évek negédesen kispolgári pikantiájával *Kár, hogy ká-ra* kereszteljük, a szex lenne a legnagyobb veszély, ami költészetünket fenyegeti – sokkal inkább az a prűdéria (én képmutatásnak mondanám), amiről már Jókai és Arany is panaszkodott.

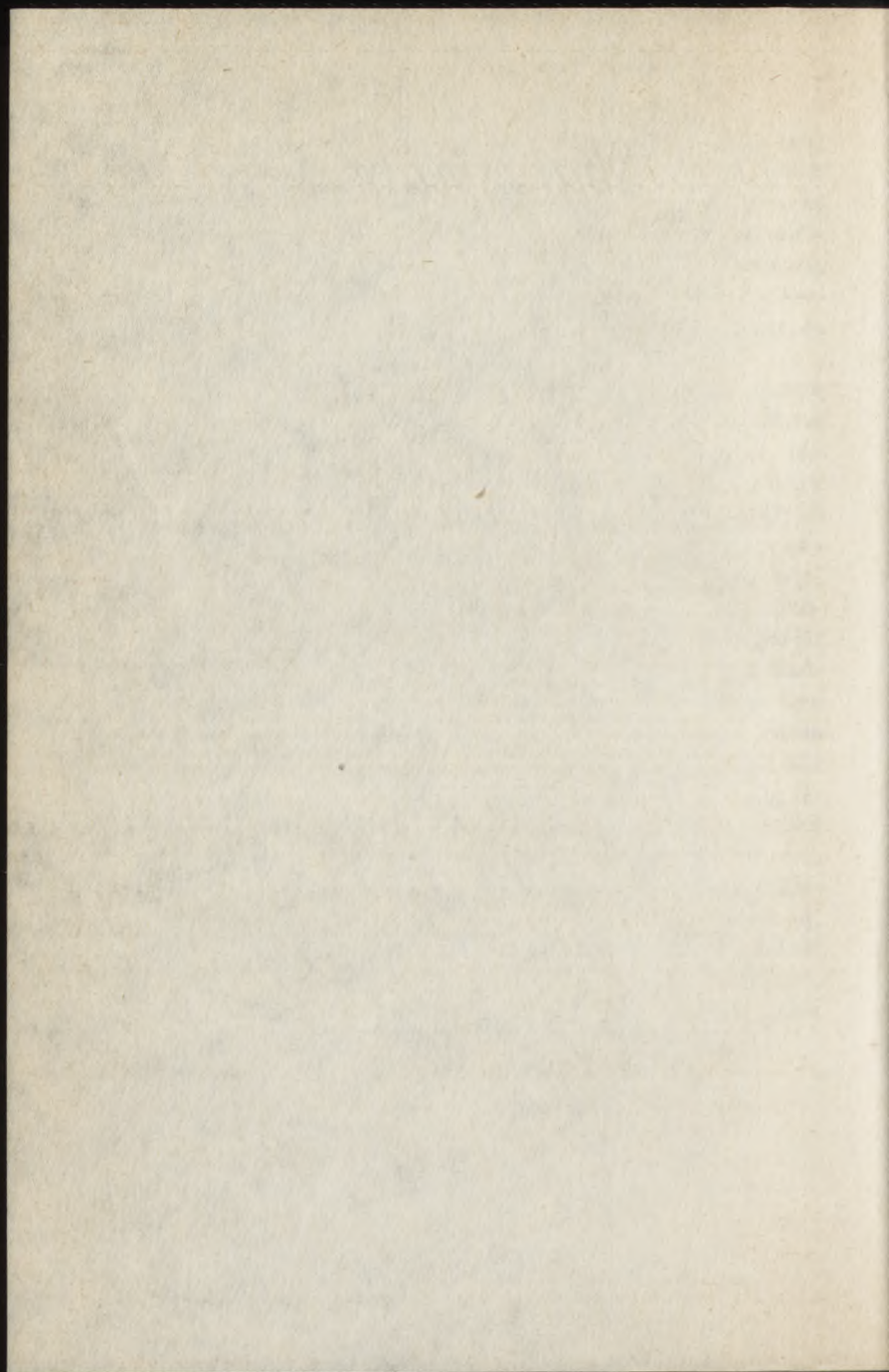
Attól viszont nem tartok, hogy a szerelmi költészet elapad Magyarországon. Legutóbb véletlenül Garai Gábor köteteit lapozgattam, és nem egy igazi szerelmes verset találtam bennük, amelyekben a szerelem érzelme és testisége a legklasszikusabb mértékben vegyült. Görgey Gábor viszont eltökélten helyezi a szexet előtérbe új szonettciklusában, amely lényegében egy szolid szerelem pajzán helyzeteinek leírása, és a nemiség éppen olyan parnassien stíluskezelésben részesült benne, mint a szőnyeg, a takaró vagy az egyik helyzet színhelye, a tenger. Igaz, hogy ők már nem a legfiatalabb költők. De még Várady Szabolcs és Sumonyi Zoltán sem, akiket pedig az előzőknél később

bocsátottam útjukra. Most csak azért említettem őket, mert ugyancsak szép szerelmes verseket írnak, és úgy veszem észre, egész jól megvannak – a verseikben – szex nélkül. Rakovszky Zsuzsa azonban, aki valamivel később csatlakozott a kirajzásokhoz, nő léteire elfogódottság nélkül, bátran nyúl a szexhez, sőt *Pornográf magazin* című versében (ha jól emlékszem, a *Kortárs*-ban jelent meg) azt is jelezni tudja, hol végződik a szex, és hol kezdődik a szerelem.

Így hát ezt az „egy-két szót”, amit költészetünk feltételezett apályával kezdtem, a fiatal költészet kirajzásával végzem. De ha a költészetről és annak irányzatairól általában beszélünk, nagyon óvatosan kell fogalmaznunk. Sohasem felejttem el, hogy több mint fél százada az akkori fiatalok első antológiájának, az *Új magyar líra*-nak előszavában Kárpáti Aurél, a tekintélyes kritikus, kétségbe vonta, hogy abban a korban, „a diktatúrák népszerűsége” és „a hűlő érzések” korában egyáltalán lehet költészet – holott az antológiában József Attila *Ódá*-ját és *Elégia*-ját lehetett olvasni, és a mi nemzedékünkben többek között Radnóti, Zelk, Weöres, Jékely és Hajnal Anna szerepelt benne. Egy év múlva pedig – amikor Illyés Gyula, Erdélyi és József Attila már javában működött – Fejtő Ferenc azt írta, hogy „az új magyar költőknek nem legerősebb oldaluk a politika”. Még fájóbban emlékszem a kor legjellegzetesebb kritikusának, Halász Gábornak csökönyös értetlenségére a mi nemzedékünk iránt...

Nem, nem hiszek a szerelmi líra és általában a magyar költészet elapadásában. Csak éppen a költészet, különösen az új, rendszerint másfelől jön, mint ahonnan várják. *Spiritus flat ubi vult*, a Lélek oda fúj, ahová akar – ez sehol sem olyan érvényes, mint a költészetben. De azért mégsem hiszem, hogy a Lélek a szex felé akarna fújni.

Shakespeare

III. Richárd

A művelt magyar színházlátogató, ha kissé megismerkedne az újabb angol Shakespeare-bírálattal, bizonyára meglepődne. Ha pedig néhány neves mai angol esztétikus fejtegetéseit *Macbeth*-ről, *Hamlet*-ről vagy *IV. Henrik*-ről olyasvalaki olvasná, aki sohase hallotta Shakespeare nevét – nem okvetlenül kellene kitalálnia, hogy itt mégiscsak drámákról van szó: gyanakodhatna egyszerűen lírai vagy filozófiai költeményekre is. Ez az irányzat nyilván túlzásában is egészséges visszahatás arra a hagyományossá vált Shakespeare-szemléletre, amely a sok jellemzés meg drámai helyzetelemzés közben mindinkább megfedkedezett arról, hogy mégiscsak a világ egyik legnagyobb költőjét, a szó, a lírai dikció, a verstagolás páratlan művészetet magyarázza. Egy új Shakespeare-kritikus külön tanulmányt szentel e fonák Shakespeare-kultusz kigúnyolására, ezzel a jellemző címmel: *Hány gyereke volt Lady Macbethnek?* Nálunk ez a felfogás még egyoldalúbban meggyökeresedett, hiszen ránk elsősorban a német Shakespeare-kép hatott, ez pedig Shakespeare-t végletesen színpadi zseninek tekintette. De azért persze él nálunk is egy zártabb, nemesebb Shakespeare-hagyomány. Elvégre Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt, Babitsot és Kosztolányit nyilván nemcsak a színpadi szerző, hanem a költő is vonzotta Shakespeare-hez. Halász Gábor pedig ezt írta róla: „Magam is meglepődve tapasztaltam, mily kevésbé érdekelt a dráma felépítése, a fejlődő tragikum, a beteljesedő végzet, de mily kevésbé a hősök, az emberek, a feltáruuló lelkek is. Róluk csak emlékeim ma-

radtak, nem friss benyomásaim... Ami páratlan erővel megfogott, a mondatok belső logikája volt, az értelem csodálatos hirtajátéka, egy précieux, moralizáló udvari korszak divatjának fölényes felhasználása még a bohócok tréfáiban is, a kis traktátusokká növfő tirádák, ragyogó szentenciák, tételek és ellentétek, mindaz, ami benne klasszikus lappang, helyesebben antik, s ami korszerű, újsztoikus és barokk, mindaz, ami benn plutarkhoszi és baconi, ha az abszurd elméleteken csak mosolygunk is.” Halász Gábor itt – értesülten vagy öntudatlan érzékenységgel – egy húron pendül a legújabb angol esztétika végletével.

Legtöbbünknek azonban, azt hiszem, nehéz lenne e végletek bármelyikével is egyetérteni. A józan ész, úgy látszik, kénytelen beletörődni abba, hogy Shakespeare körül a legapróbb gyakorlati kérdéstől a tünemény lényegéig minden rejtélyes marad. Hogyan is fogadhatná el például azt a modern és finnyás megoldást, amely szerint a szonettek jelentenék a kulcsot Shakespeare-hez, a csodálatos lírikushoz és filozófushoz, akit ilyenképpen valamiféle megélhetési és érvényesülési kényszer erőltetett volna a deszkákra? E felfogás hívei szeretnek rámutatni többek között arra is, milyen gyöngék, olcsók, ügyetlenek legtöbbször Shakespeare színpadi bonyodalmai és megoldásai. De hát nagyon is tudjuk, hogy a drámának, akárcsak a lírának vagy elbeszélésnek, megvannak a maga ősiei ócska tartozékai, amelyek minden korban visszataszították a kényes ízlést. S e sutaságból vagy nemtörődömségből vállalt együgyű színházi csomók mellett lehetetlen észre nem venni a legszínháziabban drámai helyzeteket, jeleneteket, a kedvtelést és tudást a jellemzésben, s éppen abban a jellegzetesen színházi jellemzésben, amely egy-egy félmondatba, elharapott visszavágásba annyi líraiatlan, sőt irodalmon kívüli pletykát, politikát, világsűrítést tud belevinni.

A másik végletet, amelyben egy alantas és egy hipersznob áramlat találkozik, s amely Shakespeare-ben telivér színházi embert szeretne látni, aki éppen a kordivat hatására és hiú becs-

vágyból volt „költői” – valóban csak a tudatlanság vagy a paradoxonimádat fogadhatja el. Hogy csak a *III. Richárd*-nál maradjunk, vajon mit szóljunk ahhoz a színházi ügyességhez, mely azzal kezdi a játékot, hogy kidobja aduját? A *III. Richárd* egy monológgal kezdődik, amely nemcsak az egész tragédiának egyik legremekebb részlete, hanem a főhős jellemének kulcsa és sommázása. Elvégre akármennyire lezüllött is a színház és a közönség színvonala Erzsébet kora óta, mégse valószínű, hogy a korabeli matrózoknak és hercegeknek ne lett volna szükségük némi „bekurblizásra”, hanem rögtön teljes figyelemmel tudták volna a szöveget hallgatni. S ha már itt tartunk: Babits, amikor Shakespeare költői lényegét hangsúlyozta a színpadi Shakespeare képzetével szemben, éppen a *III. Richárd* példájára hivatkozott. Érdemes itt idéznünk ezt a vallomását: „Nem vagyok nagy színházjáró. De néhány éve egyszer valahogy bevetődtem egy pesti Shakespeare-előadásra: a *III. Richárd*-ot adták. A darabot régen olvastam utoljára, s nem volt emlékemben a meseje. Alakok, hangulatok jól megtapadnak emlékemben olvasmányaimból, olykor szinte kiirthatatlanul; de a mesét hamar elfelejtem. Nagy figyelemmel követtem a *III. Richárd* előadását. Egy vagy két felvonás elteltével be kellett vallanom magamnak, hogy a darab »cselekményét« nem értem, és sejtelmem sincs, mi történik a színpadon. Mint rendesen, magamban kerestem a hibát. A fölvonás közben minden szembekerülő ismerőst kifagattam, mit értett ki a darabból? Új szereposztás parádés napja volt, sok irodalmár ült a nézőtéren. De voltak oly ismerőseim is, akik a »naív közönséget« képviselték. És sem egyik, sem másik kategóriában nem volt egyetlen ember, aki megértette volna, amit a színpadon előadtak, amit órákon át áhítatosan hallgatott, amit lelkesen megtapsolt! Ez a mai Shakespeare-kultusz képe. Ekkor értettem meg Tolsztojt, aki a Shakespeare-drámákat zagyva értelmetlenségeknek, az egész mai Shakespeare-bálványozást az emberi hazugság és ostobaság tipikus

példájának tartotta. Ha a színházi Shakespeare-re gondolok, igaza volt. És ő legalább őszinte volt.”

E fordítás olvasója ebből a szempontból előnyösebb helyzetben van. A szereplők bonyolult családi kapcsolatait ugyan olvasva sem érti majd sokkal jobban, mert hiszen természetesen nem utánozhattam azokat a „színpadi átdolgozásokat”, amelyek igyekeznek megmagyarázni, ki kinek ángya, ipa, anyósa. Különben is azt tapasztaltam, hogy ezek a magyarázatok, ugyanakkor, amikor teljesen shakespeare-ietlen és költőietlen részeket dolgoznak bele a szövegbe, a nézőt és olvasót egyáltalában nem segítik a megértésben, inkább megzavarják, és figyelmét elterelik a lényegesről. Azt szeretném, ha ez a fordítás alkalmas lenne arra, hogy az olvasó érzékét és képzeletét a lényegesre irányítsa, a darab démoni költészetére, és arra a borzongató légkörre, melyet legtalálósabban Egon Friedell, az újkori kultúrának ez a csodálatos konferálója jellemzett: „E vérszomjas viszályok, alattomos gyilkosságok és szőszegések a legmélyebb politikai aljasság szörnyű színjátékát tárják elénk. Shakespeare e borzalmak szereplőit a kábult démonia megzavaró légkörébe mártotta, valami furcsán irizáló kígyófényt varázsolt rájuk, s ez egyidejűleg visszataszít és meggyőz: királydrámái csillogó pokoljárása egy egész korszaknak, amely ide-oda hajszolva az emberfölötti hősiesség és az állati aljasság között, megindítóan és menthetetlenül zuhan bele a magateremtette szakadékba. A Valóság itt természetesen mágikussá fokozott, de mindebből volt valami abban a korban is. Ezek az emberek úgy hatnak ránk, mint némely pompás, mérgező gomba, vagy azok a gonosz, húsevő orchideák, melyeknek kegyetlenségéből és alatomosságából rejtelmes szépség kiengesztelő illata árad.”

Az olvasót azonban, akár a nézőt, e démoni költészet csillogásának közepette is és minden újabb esztétikai elmélet ellenére Shakespeare-ből nyilván mégiscsak elsősorban a jellemek érdeklik – ez ellen hiábavaló, és azt hiszem, helytelen is lenne hadakozni. III. Richárd például úgy él a művelt emberiség képze-

letében, mint az eltökélt és megátalkodott Bűn génusza. „Elvégezem, hogy gazember leszek” – ez a sor ragadt meg a legtöbb színházjáró ember képzeletében, akár az enyémben is valaha, amikor még nem érdekelt különösebben Shakespeare. Épp ezért elhatároztam, hogy ezt a sort változatlanul átveszem. De aztán az *elvégezem* avíttysága nem illett bele az én szövegembe. Különben is Shakespeare-fordításomban mindeddig óvakodtam a félmúlt igeidő használatától, mert igyekeztem elkerülni a múlt század második felének magyar Shakespeare-stílusát, melyet Shakespeare-től nagyon idegennek érzek, s azt hiszem, hogy a mi dekadensebb s egyben nyersebb nyelvezetünk hamarabb talál utat az ő régiségéhez. Amikor tehát ezt a sort: *I am determined to prove a villain*, újra fordítani kényszerültem, véletlenülül felfigyeltem a *prove* szóra is. Miért nem: *to be a villain*? A *to be* is épp egy jambuslábát tesz ki. Talán a „gazember *leszek*” nem is pontos fordítás? A szótárban a *prove* igére a következő kifejezéseket találtam: kipróbál, megpróbál, próbára tesz, bizonyít, bebizonyít, kimutat, hitelesít, tapasztal, szenved, kísérletet tesz, próbát tesz, valaminek bizonyul. Az Oxford-szótár ugyanezeket sorolja fel angolul. A sor ezek szerint körülbelül ennyit jelentene magyarul: „elhatároztam, hogy megpróbálkozom a gazemberséggel”, vagy „elhatároztam, hogy gazembernek bizonyulok”. S ekkor már azt is észre kellettennem, hogy két sorral előbb ugyancsak szerepel a *prove* ige ebben a sorban: *and therefore since I cannot prove a lover*, amelyet én, a német és magyar fordítási hagyományt követve, de meg a saját érzékem szerint is, így fordítottam: „én, mivel nem játszhatom a szerelmem...” Márpedig a kérdéses sor ennek folytatása, felelete, párhuzama, kiegészítője, tehát a két *prove* igét feltétlenül ugyanegy szóval kellene fordítani! Végül is nem tettem. Barátaim azt bizonygatták, hogy a régi sor színpadi hagyománya nagyon is meggyökeresedett az emberek emlékezetében. De ennél nyomósabb érv volt, hogy a „játszani” lényegesen erőteljesebb annál, amit az angol sor, ha nem értelmével, de lendületé-

vel mond. A szó pontos értelmével való „próbálkozás” pedig magyarul nagyon is sután, bizonytalanul hangzanék. Lassanként beletörődtem abba, hogy nem tudok változtatni a hagyományos értelmezésen. Csekély ellensúlyozásul mindenesetre megtettem annyit, hogy a *determined* kifejezést nem szó szerinti értelmével, az *elhatározni*, hanem a *dönteni* igével fordítottam, hogy a szabad választás jelentőségét legalább ezzel hangsúlyozzam. Végül tehát, fájdalmas kielégületlenséggel, ennél maradtam: „úgy döntöttem, hogy gazember leszek”.

Ezt a műhelymozzanatot nem azért beszéltem el, hogy minden fordítás nehézségeit és végső reménytelenségét jellemezzem vele. Hanem főleg azért, mert ez a fordítási dilemma itt, a bevezető kulcsmonológban rávilágít III. Richárd „gazemberségének” egy meglepő, s azt hiszem, számon nem tartott motívumára. Richárd ugyanis – persze nem a történelmi, hanem Shakespeare hőse – e kis filológia tanúsága szerint több lehetőség közül választja a gazemberséget, kipróbálja, eljátssza, mint intellektuális kísérletet, szerepet. Ezzel az indokolással sehol sem találkoztam a Shakespeare-irodalomban: mindenütt nyomorékságáról meg a démonivá és mágikussá fokozódott hatalomvágyáról beszélnek. Ami az elsőt illeti, Richárd maga is hivatkozik rá. De mindnyájan tudjuk, hogy a testi fogyatéknak egészen ellentétes következményei is lehetnek. Hogy csak a Shakespeare-hősoéknél maradjunk, VI. Henriket „idétlen” testalkata az elmélkedő szentség és vértanúság felé irányította. Shakespeare nem volt determinista. „Csúfságomat magam magyarázom” – mondja Richárd, s ez a sor megint a szabad értelmi választásra utal. Ő a bűn felé magyarázta; sokkal becsvágyóbb volt annál, hogysem születési hibáján alázatosan át tudott volna siklani, inkább túlozta. Az angol történészek szerint semmi komoly okunk sincs feltételezni, hogy a történelmi III. Richárd valóban ilyen szörnyeteg külsejű volt. Persze, Shakespeare-nek komoly oka volt rá, hogy Erzsébet alatt szörnyetegnek tüntesse fel a York család utolsó sarját. De figyeljük

csak meg: a darabban Richárd anyját és Margitot, az átkozódás nagymesterét kivéve, senki sem említi nyomorékságát. Sőt a darabból is nyilvánvaló, hogy nőkre nagy hatást tehetett. S ami a legfőbb érv: nyomoréksága nem lehetett lényegi, ha nem akadályozta meg abban, hogy a csatában kiváló és rettegett verekedő legyen. Mindezeknél fogva Ódry Árpád és Törzs Jenő Richárd-alakításai közül – sajnos, csak ezt a kettőt láttam – már csak azért is előnyben részesítem Ódryét, mert a nyomorékságot nem hangsúlyozta nagyon erősen.

Ami a hatalom rögeszméjét illeti, az – elvégre Shakespeare és a reneszánsz hőse – hatalmas erővel működött benne. De nem vakon. Rögtön e bejelentés után:

*Úgy döntöttem, hogy gazember leszek
S útalom e kor hiú gyönyörét,*

így vezeti be terveit:

*Alommal, váddal, részeg jóslatokkal
Cselt szőttem és veszélyes logikát.*

Ez pedig a hatalomvágyon túl rögtön jelzi azt az intellektuális feszültséget és játékot, amelyért végeredményben mégiscsak igazabb érdeklődéssel és több drámai együttérzéssel kísérjük III. Richárd gatzetteit, mint, mondjuk, a Hitleréit. És mindjárt az első felvonás elején, Anna megkérése és megnyerése után, de később is, minden ellenfelével szemben, a legveszélyesebb helyzetekben, a legkomolyabb döntések előtt és a legszörnyűbb gatzettek után, élvezhetjük az észnek azt a szabad és cinikus játékát, amely Richárd számára szinte a kézzelfogható sikernél is fontosabb. Ez az intellektuális fölény emeli Richárdot oly magasan a tragédia többi szereplője fölé. Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy e peerek, főpapok a társadalom hősei; aljasságaik és erőszakosságaik mögé szándéktalanul, de határozottan

kirajzolódik az egyházi és világi nagybirtok s a feudalizmus egész szövevénye. Richárdot azonban démoni intellektusa és tudatosan öncélú gonoszsága kiragadja e társadalmi összefüggésekből; ezért válhatik tragikus hőssé. Richárd nemcsak a gazemberségnek, hanem a tudatosságnak is hőse, míg környezetében a gonoszság és hatalomvágy elvakultan működik. Általában véve Richárd megtételéhez fontos tisztában lennünk azzal is, kikkel áll szemben. Azért talán nem fölösleges, ha a szövegmagyarázat detektívmódszerével, akár egy Agatha Christie-regényben, sorra vesszük ellenfeleit és áldozatait:

A király. Most mint kegyes, józan, diplomatikus rendcsinálót találkozunk vele, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a koronához erőszakkal és bitorlással jutott, miután VI. Henriket elűzte. Ő nem tartozik Richárd áldozatai közé; békésen lép le a színről, s miért? a „kicsapongások” következtében. Mert ha nem is akarjuk elfogadni Richárd rágalmaival („Sőt említsd Edwárd undok bujaságát / S bőszt étvágyát a váltakozó kéjben, / Mely lányait, asszonyait / Falta, amikor parázna szeme / S vad zsarnok szíve prédát keresett”) – az biztos, hogy XI. Lajos francia királyt nagyon felbosszantotta, amikor nővérét, Bonát feleségül kérte, s aztán az utolsó percben visszalépett, hogy Lady Greyt vehesse el, ezt a kétségkívül nem fiatal, elvált asszonyt, két fiú anyját. És nem pusztán Richárd rágalma, hogy Lady Grey uralkodik rajta. Uralkodik, még akkor is, amikor Edwárd már elhidegült íranta: azzal, hogy megkönnyíti férje viszonyát Shore-néval. A király aztán erőszakkal és szőszegéssel szerzett hatalmát főleg arra igyekszik felhasználni, hogy felesége és gyermekei jövőjét egyengesse, szóval, hogy ezt a bitort, illegitim hatalmat legitimmé és dinasztikussá tegye. Azonkívül babonás félelmei vannak. Szóval röviden és egyszerűsítve: IV. Edwárd az az erőszakos ember, aki alapjában véve puhány.

Clarence. Voltaképpen Györgynek hívják, csak a „hatalomátvitel” után lett Clarence hercege, akár öccse, Richárd Glou-

cester hercege. York fia ő is, s bátyjával, IV. Edwárd királlyal s öccsével, Gloucesterrel, a későbbi III. Richárd királlyal megosztotta a hatalomátvétel minden esküszegését, gyilkosságát és előnyét. Ő maga is sokakat árult el és koncolt fel, többek között saját apósát, Warwickot is. Ezért néha, éjszaka, bántja a lelkiismeret, különösen ha börtönbe zárják, ahol a külső körülmények is rossz álmokra készítetik. De nappal visszanyeri jámbor biztonságát, s nyilván nemcsak a gyilkosoknak kérkedik azzal, hogy az Ég Urával ő maga is el tudja rendezni különbözeteit. S amikor lelkifurdalásos rémlátomásairól beszámol fogházőrének, őszinte méltatlankodással mondja: „hogy amilyen *igaz keresztény* vagyok, nem bírnék még egy ilyen éjszakát”. S az is érdekes, hogy ő, a véres áruló és esküszegő, voltaképpen nem tudja elképzelni, hogy legyen, aki őellene tör és őt elárulja. Ez a jóhiszemű magabiztosság ilyen főúri gyilkosban is kövér emberre vall. Shakespeare külön gondot fordít e kövérség kidomborítására, amikor Clarence elbeszéli csodálatos álmát, a darab egyik legvadabb költői részletét:

...és gyakran igyekeztem
Átadni lelkemet, de az irigy
Habok nem engedték útjára, hogy
A tág, üres és kóbor légre leljen,
De befojtották szorult pocakomba,
S az pukkadozva vágyta felbőfőgni.

E pocak és a pukkadozva bőfögés nemcsak az eddigi magyar fordításokban sikkadt el, hanem a Schlegelében is, holott az angol szövegben (*But smother'd it within my panting bulk, / Which almost burst to belch it in the sea*) elég hangsúlyos helyet foglal el, s lényeges tartozéka és jelképe nemcsak Clarence egyéni, hanem társadalmi jellemének is. Clarence ugyanis minden erőszakos hatalomátvétel közben és után is a társadalom konzervatív erőit, a birtokos osztályokat személyesíti meg a bérgyilkosok-

kal való jelenetében. Amikor szundításából felriadva megkérdi a gyilkosokat, kik is ők, az első gyilkos így mutatkozik be: „Ember, akár te.” Ez a felelet nyilván felháborítja a herceget, mert így válaszol: „Az én vérem főrendi vér”, mire a gyilkos azzal vág vissza: „Az én vérem bő, lenti vér.” E két gyors, rövid mondatban kialakult társadalmi ellentét jegyében folyik az egész beszélgetés. Milyen ügyes érveléssel, a tekintélyi érvek milyen fensőbbeséges felsorakoztatásával védi Clarence az életét! Előbb a földi jogérzékre hivatkozik: „Mielőtt törvény elé nem idéznek, / Halállal fenyegetni jogtalanság”, aztán a menyeyei törvényszékre: „Tévelygő jobbágy” – próbálja érvényesíteni a feudális rangsort – „Királyok királya Törvénytábláján parancsolta, hogy / Ne ölj, s rendeletét te semmibe / Veszed?...” – s amikor mindez nem használ, a szánalomhoz fellebbez az üldözött úriember pózában: „Mert hol az a koldus, / Ki egy kolduló herceget ne szánna?” – S aki e mondás blaszfémiajáért: „A vallás ópium a nép számára” – nem azokat teszi felelőssé, akik a kereszténységet társadalmi rendfenntartó eszköznek alkalmazták, figyelje meg azt a pimaszságot, amellyel Clarence a Jézus Krisztus nevét idézi – ma biztosan a szabadságot emlegetné. Félreértés lenne ezekből a motívumokból Shakespeare szociológiai érdeklődésére következtetni, de az biztos, hogy öntudatlanul is mindent tudott. S mindez kétségkívül hozzájárult ahhoz a rokonszenvhez, mellyel e jelenet folyamán a leg-törvénytisztelőbb néző és olvasó is a kedves, szellemes első és második gyilkost kíséri, úgyhogy a végén nem érezzük stílus-talannak, ha Clarence-t a vörösborral teli hordóba fojtják.

Buckingham. Elegáns, ostoba törtető. Képes önmagát Richárdnál okosabbnak tartani, azt hiszi, ő nyergelte meg Richárdot, s közben ingyen kaparja ki számára a forró gesztenyét. „Te jobbik énem, igaz parlamentem! / Jósdám, prófétám, kedves rokonom!” – mondja neki Richárd, magában röhögve, s ő bedől ennek, s elképesztő naivitással még ő ad Richárdnak leckét a ravaszságból. A legkisebb meggondolás nélkül „benne

van” minden gaztettben. A kis hercegek megöletésénél se erkölcsi aggályból torpan meg, hanem mert előbb biztosítani szeretné a maga sápját. Nagyon lényeges körülmény, hogy semmi oka sincs Richárdhoz csatlakozni – hiszen nem emelkedheti ki magasabb rangra, már így is herceg –, csak a birtokéhség. Holott nyilván amúgy is volt mit aprítania a tejbe. Richárd viszont nem fősvénységből tagadja meg tőle Hereford grófságát – mert kapzsinak igazán nem mondható –, hanem kedve telik abban a démoni játékban, amit űz vele. Mikor aztán a vesztőhelyre kísérik, Buckingham hirtelen önismeretre ébred: „Mindszentek napja gyáva lelkeken / Bűneimnek kiszabott büntetése.” Nyilván azt hitte, hogy az úri modor és a siker a bűnt nem-bűnné teszi.

Bourchier bíboros, a canterbury érsek. Amikor a királyné kisebbik fiával a Westminster-székesegyházba menekül, eleinte megkísérli fenntartani az Egyház méltóságát:

...tiltja Istenem
*Megsértenünk a menedéke-jogot.
A világ minden kincse sem elég, hogy
Szentségtöréssel fertőzzem magam.*

Buckingham erre rövid beszéddel nyugtatja meg a főpap lelkiismeretét, meglehetősen modern ízű rabulisztikával, melynek ez a csattanója:

*S ha elviszitek azt, ki nincs is ott,
Nem sértünk kezeiséget, menedéket.
Gyakran hallottam védett emberekről,
De védett gyermekekről soha még.*

Mire a bíboros ezt feleli: „Uram, gyorsan győzted meg lelkeimet.”

Hastings. Egyszerűen tökfej. Amellett szintén jól ismert típusa

a mindenkori politikai életnek. Ő a „gutgesinnt” gazember. Vad kárörömmel ujjong ellenségeinek törvénytelen vesztén, de korlátolt eszével azt hiszi, hogy a bűnben van megállás, s hogy aki az erőszak és törvénytelenység útjára lépett, később megengedheti magának azt a fényűzést, hogy megkülönböztetésekhez ragaszkodjon. A jelenet, amikor, néhány órával kivégzése előtt, vakon bízik Richárdban, és vélt kegyében pöffeszkedik – bohózat a tragédia közepén. És hirtelen fellobbant honfibúja a vesztőhely előtt! „Szegény Anglia!” – sóhajt fel. Ki ne sóhajtana erre: „Ismerlek, szép maszk!”?

Stanley, másképp Derby gróf. Minden érdeke és érzelme a száműzött Richmondhoz köti, de nem állhat mellé, mert félti családját. Csak titkon és kockázat nélkül áruló: „E félelemtől nem segíthetek, / Így menj hát és kérlek, ajánlj uradnak.” Az utolsó pillanatban aztán ügyesen végrehajtja az átállást, túsul tartott fiát se veszti el, s az új uralkodó kegyeivel halmozza el. Őt is ismeri mindenki, akinek közéleti férfiakkal dolga akadt.

Brakenbury, a Tower várnagya. Foglyát, Clarence-t láthatóan szereti. De amikor megérkezik a két gyilkos a titkos utasítással, ellenkezés nélkül átadja nekik a kulcsokat, s csak ennyit jegyez meg: „Nem gondolkozom, hogy ez mit jelent, / Mivel ártatlan akarok maradni.” Ő is kortársunk, ezer meg ezer példányban.

A többi Lord és Sir mind mellékes és jellegtelen figura ebben a feudális játszmaiban, s nyilván senki se érzi igazságtalannak, ha kiütik őket. Erkölcsei felfogásukra jellemző Rivers védekezése: „Mi törvényes királyunkat követtük: / Ha te lennél király, téged követnénk.” Hogy hová, mibe, az meglehetősen mindegy, csak a törvényesség látszatával vezessék őket.

Edvárd, a kis walesi herceg, és Richárd, a kis yorki herceg, IV. Edvárd fiai. Ők az egyedüli üdítő kivételek a főuraknak és királyi hercegeknek e reménytelen felvonulásában. Shakespeare végtelen gyöngédséggel tudja néha rajzolni a királyi vérből származó kisfiúkat. „Szegény hercegek! Ó kedves babáim! / Bonthatlan bimbók, édes új csírák!” – siratja őket anyjuk. De a kis

hercegekben ezen túl van a Richárdét felülmúló emberi érték is: a yorki herceg szellemessége megfelel a Richárdénak, sőt máris füszeresebb annál, a trónörökös becsvágya pedig tisztább, nemesebb. Megöletésük az egyetlen igazi botránykő Richárd pályáján.

Richmond gróf, a későbbi VII. Henrik. Ha ebben a játszmában Richárd a fekete király, Richmond a világos. Erzsébet királyné nagyapja ő, Shakespeare már ezért is mindent elkövetett megdicsőülésére, de meg a tragédia egyensúlya, megbékítő feloldása is ezt követelte. Az utolsó másfél felvonásban azután minden Richmond kiengesztelő győzelme felé rohan, a megölték szellemei átkozzák Richárdot, és megáldják ellenfelét, s még a York-kísértetek is a Lancaster-ház sarját buzdítják győzelemre természetesen. De Shakespeare most se, mint ahogy sohase tudja megtagadni tárgyilagosságát, azaz tragikus erejét. Igaz, a csata előtt Richárd kimondja: „Lelkiismeretünk, törvényünk a kard”, míg Richmond ezzel hízeleg magának: „Isten s a jó ügy harcol oldalunkon, / Szentek és megsértett lelkek imái.” De lelkesítő érveik, melyekkel katonáikra hatni akarnak, nagyjában egyformák. Richmond így jellemzi Richárdot: „Mert kit követnek? – igazán, urak, / Egy orgyilkost, egy véres zsarnokot, / Ki rossz úton szerezte mindenét.” Azért Richárdnak is maradt jelzője az ellenség számára: „Gondoljátok meg, kikkel is verekszünk: / Kalandorokkal, gaz földönfutókkal.” S amikor az egyik így serkenti seregét: „Ha küzdtek hazánk ellensége ellen, / Hazánk zsírjából kaptok fizetést”, a másik pedig: „Van földetek, szép feleségeitek: / Elvennék ezt, felosztanák amazt” – vajon melyiké a nemesebb propaganda? Végül mindketten Szent Györgyre hivatkoznak. De ha a háború el is mossa a határokat, Richmond végső szavai, a béke első szavai hitelesen csengenek: „Így hozunk gyógyszert Anglia sebére – / Isten mond áment s élni kezd a béke.” Ezt a befejezést mindenki megnyugtatónak érzi, s mégis, titkos, tragikus rokonszenve Richárdé maradt. Benne a bűnös, rendbontó zsenialitás bukott

el, Richmondban a törvényes, rendcsináló közészer maradt fölül. Az „Anglia sebére” a befejező két sorban megint csak hűtlen, kompromisszumos megoldása a fordításnak. Az eredetiben: *Now civic wounds are stopp'd*. Először így fordítottam: „Gyógyszert hozunk a polgárság sebére.” De aztán be kellett látnom, hogy ez a szó szerinti fordítás hűtlen a sor költői lényegéhez: a „polgári” szó ma, legalábbis magyar nyelven, menthetetlenül meggátolja azt az emelkedettséget és pátoszt, amely lényege minden Shakespeare-tragédia befejezésének. De nem is kell magát a szót kimondanunk, még kevésbé kell tudnunk, hogy VII. Henriket némely angol történész „polgárkirálynak” nevezte – az egész beszéd szelleme amúgy is elárulja, hogy az a konszolidáció, melyet meghirdet, lényegében polgári konszolidáció.

Polgárok. A konszolidáció alakjai maguk is megjelentek a színen, IV. Edwárd halála után. Hogy a proletariátusról mi volt a véleménye Shakespeare-nek, azt elmondta a VI. Henrikben, amikor John Cade felkelését ábrázolta. De minden ellenérzése mellett is, amikor a proletariátus a színre lép, feszültség és drámaiság kíséri. A polgárságról nyilván jobb a véleménye, a társadalom fenntartó alapját látja benne: az első, a második és harmadik polgár kissé az antik kórus szerepét tölti be a londoni utcán. S máris megjelenik a polgári józanság és életbölcselet minden sivársága:

*Ha elborul, a bölcs ember köpenyt vesz.
Ha hull a lomb, nincs messze már a tél.
Ha alkonyul, ki nem vár éjszakát!
Korai vihar tnséget jelent.*

S egyúttal a polgári nagyképűség, fontoskodás. A király meghal, s a polgár tudvalevően nem szereti a politikai változásokat. De ennek ilyen igényesen ad kifejezést:

*Az ember lelke égi ösztönével
Megérzi a veszélyt: így vesszük észre,
Hogy dagad a víz nagy vihar előtt.*

Nem valószínű, hogy Shakespeare előre látta a polgárság fel-emelkedését. De hogy a polgárságnak mint osztálynak uralomra jutása után a tragédia műfaja megszűnik, az már ebben a kis jelenetben is benne foglaltatik.

Ezek voltak a férfiak. Shakespeare színlapjait követtük ebben, amelyek előbb sorolják fel a férfiakat az utolsó hírnökig, s csak azután következnek a királynék, hercegnők.

Mindenekelőtt *Anna*. F fiatal özvegye Edwárdnak, a volt trónörökösnek, VI. Henrik fiának. Mind a kettőt Richárd döfte le. Anna azzal lép a színre – apósa koporsóját követve –, hogy átkozza Richárdot. Átkozódása némileg a halaskofákéra emlékeztet. Ne higgyük, hogy ennek Shakespeare általános átkozódási stílusa az oka. Kamaszkorunkban ugyan sokat mulattunk ezen a shakespeare-i stíluson, s tőlünk telhetőleg igyekeztünk is utánózni: Dögvész reád!... Átok és kárhozat stb. Az is igaz, hogy az átkozódásnak nemes hagyománya volt az Erzsébet-kori angol színpadon. Valamirevaló színdarabba éppúgy illett egy kacskaringós átkozódási tirádát beletenni, mint később fojtott hangú, elegáns társalgást. De Shakespeare nagyon is ügyelt a megkülönböztetésekre. Hasonlítsuk csak össze például Anna átkait Margit királyné sűrű átkozódásaival, s meglátjuk, milyen otrombák, nem hercegnőhöz illők. Anna jellemének, szerepének éppen ez a kulcsa, hogy királyi hercegnő létére alapjában véve elég vacak, pipiskedő kis női lény. Richárd ezt tudja is róla. Egyébként nem merte volna kihasználni az első alkalmat Anna átkozódásában, hogy hozzákapcsolja a maga brutális udvarlását:

ANNA: Számodra nincs más hely, csak a pokolban.

GLOUCESTER: De van, ha épp hallani akarod.

ANNA: A börtönben.

GLOUCESTER: Nem – a hálósobában.

Nem, így azért a Shakespeare-színpadon sem udvaroltak hercegnőnek. És ha nem ismerte volna Anna jellemét, hogyan is kockáztathatta volna azt a játékot a karddal, amikor átadja Annának, hogy szúrja csak belé? „Ne várj, hisz én öltem meg a királyt” – mondja pimaszul, Anna már-már mellének szegzi a kardot, Richárd azonban gyorsan hozzáteszi: „De erre csak szépséged ingerelt.” Erre Anna leejti a kardot. „No szúrj, kezemtől halt meg ifjú férjed” – ingerli megint Richárd, aztán megint „udvarol”: „De mi vitt rá? a te mennyei arcod.” Hercegnő, trónörökös felesége? S az a szánalmasan negédes szellemeskedés, amellyel női méltóságát Richárd hirtelen udvarlásának szédületében megőrizni próbálja! Shakespeare ezt dallamban is igen érzékletesen jelzi, amikor az ötös jambusokat e néhány sorban hármas jambusokba kurtítja: „De mondd, remélhetek?” „Hisz mindenki remél.” Utcán megszólított félingyók felelnek így. „Mondj egy búcsúszót” – kéri utoljára Richárd. Anna ezzel a szégyenletes szellemességgel válaszol: „Azt nem érdemelsz. / De mert megtanítasz hízlelgni, képzeld, / Hogy mondtam már neked: Isten veled.” Szinte halljuk az affektáló hangot, az elhúzott, kényeskedő hangsúlyt, szinte látjuk, amint felhúzza orrát, s azt hiszi, hogy most valami nagyon jót mondott. Ha ezt nem vesszük figyelembe, érthetetlen az egész vad és képtelen megkérési és megnyerési jelenet a koporsó mellett.

Erzsébet királyné, IV. Edwárd felesége. A királlyal kapcsolatban már esett szó róla. Ő az, aki elnézi és megkönnyíti férje viszonyát Shore-nével, és megteremti azt a párás, meleg félhomályt, melyben a „kicsapongás” kényelmes és mintegy hitvestársi ellenőrzés alatt tenyészik. Parvenü, s ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy félénk. Itt ne csak a király életében Gloucesterrel szemben tanúsított magatartására gondoljunk, hanem ahogy Stanleynek, kissé közönséges sértődöttséggel, a felesége gögjére célzást tesz. Mindenben támadást sejt maga ellen, s nem

is ok nélkül. Nagyon jól tudja, hogy amikor Gloucester a királyné pereputtyának gyors emelkedését gúnyolja, s hogy „minden bugrisból nemes lett”, a támadás voltaképp neki szól. Amikor aztán Gloucester nyíltan is ellene fordul és sértegetni kezdi, az egyenrangúak gőgös visszacsapása helyett a király tekintélye mögé bújik: „Az égre, hadd tudja meg Őfelsége, / Milyen goromba gúnyt tűrök naponta.” Férje halála után pedig, amikor az első híreket hallja Gloucester és Buckingham összeküvéséről, rögtön feladja a harcot, és a Westminster-tempлом menedékébe vonul. Holott természetesen ő is szereti a hatalmat, de nem meri nyíltan bevallani. „Úgy marnak, megvetnek – angol királynét –, / Hogy az lehettem, nem oly nagy öröm” – mondja még hatalma tetőpontján. A tettetés e gyöngé és alapjában véve lágy természet fő fegyvere, s azt hiszem, kulcsa a darab egyik legképtelenebb jelenetének, amely az első felvonás koporsó melletti, szintén fantasztikus udvarlási jelenetét ismétli a negyedik felvonásban, még lehetetlenebb körülmények közt: Richárd, aki megölte Erzsébet fiait, kivégeztette rokonait és kiragadta kezéből a koronát – közvetlenül azután megkéri Erzsébettől lánya kezét, s Erzsébet, bár nem ígér biztosat, mégis biztatással távozik, és elfogadja Richárd csókját. Ezt a jelenetet az ember hajlamos lenne idegen betoldásnak tartani, ha az érvek, viták, visszavágások bonyolult és szellemes szépsége nem vallana Shakespeare nagy költészetére. Így is rejtélyes marad. Tán Shakespeare-nek nagyon is megtetszett a koporsó-jelenet drámai trükkje, és megismételte. Vagy Richárd jelleme hajszolja, hívja ki ezeket a képtelen lélektani helyzeteket? Érzelmes német magyarázat szerint Richárd azzal fegyverzi le Erzsébet ellenállását, hogy „kedves anyám”-nak nevezi. Magam részéről egyetlen józan magyarázatot tudok elképzelni – ha ugyan van ilyen –, azt, hogy Erzsébet csak színleg engedelkeny, és csak időt akar nyerni. A történelemből tudjuk, hogy Erzsébet jó titkos politikát folytatott, és nagyon ügyesen szötte-fonta a házasságot lánya és Richmond között. De a da-

rabban is történik rá célzás – Stanley ejti el –, a záróbeszédben pedig Richmond ünnepélyesen bejelenti ezt a házasságot, a fehér és piros rózsza egyesülését.

York hercegné. Mit gondolsz – hívta fel rá a figyelmemet Nádasdy Kálmán –, milyen lehetett az az asszony, aki Edwárdot, Clarence-t és Richárdot szülte? Sárkányanya.

Margit, VI. Henrik király özvegye. Ura életében szeretőt, kegyencet tartott, Suffolk személyében. Jellemzéséhez fontos adalék, hogy a *VI. Henrik*-ben, a királydrámák *III. Richárd*-ot megelőző darabjában, a megsebzett Yorknak gúnyból papírkoronát tesz fejére, megölt fiának vérébe mártott kendőt nyújt át könnyei letörülésére, s végül saját kezével leszúrja. A jellemeknek ezt a sorát azért is érdemes vele befejeznünk, mert ő az egyetlen igazi ellenfele, méltó ellenpárja Richárd alakjának. Démoni, mint ő. Emberfeletti nagysága, jelentősége nyilvánvaló az első percben, amint a színre lép, a győzelem után zsákmányon marakodó kalóz hercegek és főurak közé, s azok, eleinte kelletlenül, később sötét büvkörének engedve, kénytelenek ráfigyelni s összefogni ellene, mielőtt tovább veszekedhetnének. Az átkozódás, a bosszú nemtője és magasiskolája ő. Erzsébet órát vesz tőle átkozódásból. „Megyek Anjouba! Isten veletek! / Angol jajszóra ott csak nevetek” – ezzel lép le a színről. De az egész tragédiában az ő fekete alakja marad fölül: a szenvedésében és komorságában is kaján Végzet.

*

Sorra vettük a tragédia szereplőit, kissé úgy, ahogy némely bűnügyi regényben a nyomozó detektív, mielőtt a csomót megoldaná, jegyzetet készít valahány szereplőről, aki a bünténnyel kapcsolatba került, és sorra veszi jellemüket, alibijuket, kapcsolataikat és körülményeiket. De mint ahogy a detektívregényekben is a rejtély végső megoldását nem tartalmazzák ezek az adatok, hanem valami váratlanul felmerült és addig elhanyagolt mozzanat fejti meg – itt se várjuk, hogy ezek a jellemek,

akár külön vizsgálva, akár társadalmi összefüggéseikben és feudális kötöttségeikben, megoldják azt a rejtélyt, miért hat ránk a darab olyan jelenvaló, eleven és ellenállhatatlan erővel. S mint a detektívregényekben, az adatok és alakok felsorolása és összegezése itt is arra szolgál, hogy felébressze az olvasóban a megoldó motívum játékos keresését. Csakhogy ez a probléma abban már eltér a detektívregényektől, hogy akármennyi keresés után sincs megoldása. Ez a rejtély – Shakespeare varázslata – minden magyarázat után rejtély marad.

A tudomány és a józan ész régen megcáfolta, s a fantázia még egyre kísérletezik azzal a föltevessel, hogy Shakespeare darabjait nem is Shakespeare írta, illetve még valaki írta. Nem csoda: a rejtélyt egyedül az oldaná meg kielégítően, ha Shakespeare sok emberből állna. S ha szóval is kellene jelölnünk azt a valamit, ami ezt a sokféle Shakespeare-t mégis egységbe forrasztja, – mindenféle újabb elmélet után is a hagyományos *szenvedély* szóra utalunk. Apáink, nagyapáink és dédapáink, Coleridge és Wilde, Goethe és Schiller, Petőfi és Arany, Babits és Kosztolányi képzetében és ítéletében Shakespeare mindenekelőtt és mindenki előtt a szenvedély költője volt. Azé a szenvedélyé, amely az úgynevezett keresztény kultúra és az úgynevezett intellektuális nyugati világ sajátja, s amellyel szemben Tolsztoj természetesen nem lehetett igazságos. E hatalmas és sokrétű szenvedély a *III. Richárd*-ban sötétebb oldalával nyilvánul meg, s ha a jellemekből árad is, a sorok költészetében válik kézzelfoghatóvá. „Nem alhatik urad e hosszú éjszakákon?” – kérdi Hastings Stanley hírnökét, s ez az éber, derengő balsejtelem nyomja rá hangulatát az egész darabra. „Ó Pomfret, Pomfret véres börtöne, / Te baljós végzet nemes főuraknak!” – ez a tragédia alaphangja. S fő jeleneteiben, Richárd monológjában, a koporsó-jelenetben, Margit megjelenésében és átkaiban, Clarence álmában, a gyászjelenet dobpergésében, Richárd ébredésének és a csatának egybefonódó zárótételében az óangol balladák sejtelmessége, a barokk bonyolult érvelése és a modern kor

minden dekadenciája egyesül abban a férfias pesszimizmusban, mely a nyugati ember számára mindig is az akarat és életigenlés egyik fő forrása volt.

*

S a fordítónak mi más feladata lehetne itt, mint alázatosan és ügyesen visszaadni *mindazt*, amit Shakespeare-ből felfogni és követni képes, s nem kötni kompromisszumot mégoly tetszetős érvekkel és szükségletekkel sem. Él nálunk egy kényelmes színházi felfogás, mely a modern színpadon kialakult színészi minimumból indul ki, s még Shakespeare-ben is „könnyen mondható” szöveget kíván. E felfogás számára Babits csodálatos *Vihar*-ja, sőt még Kosztolányi *Rómeó és Júlia*-ja is „nehezen mondható”. E felfogás a könnyen mondhatóság kedvéért öntudatlanul is Shakespeare olcsóvá lapítását és simítását célozza.

Ezzel szemben az a tapasztalatom, hogy Shakespeare-t éppen meghökkentőbb részleteiben lehetőleg szóról szóra kell fordítanunk, így érjük el a legerőteljesebb hatást: „Így. Most a jólét már olvadni kezd S a halál rothadt torkába csöpög.” *You cloudy princes and heartsorrowing peers* – nem haboztam így fordítani: „Ködös hercegek, fájó szívű peerek.”

„De én, aki nem játszani születtem” – mondja Richárd a monológban, s erre még három ki-vel és kit-tel kezdődő mondat következik újabb mellékmondatok elágazásával, hogy azután csak tizenöt sor múlva csapjon vissza a főmondat folytatásához és befejezéséhez, mely éppen a már említett „úgy döntöttem, hogy gazember leszek”. Tudom, hogy ez a rész valóban megnehezíti a színész és a hallgató – hát még a néző – dolgát, s hogy a könnyen mondhatóság és érthetőség kedvéért legalábbis az alárendeléseket mellérendelésekké kellett volna változtatnom. De ezzel Shakespeare leglényegesebb költészetének belső ritmusát és szerkezetét adtam volna fel.

A III. Richárd Shakespeare-nek abban a korszakában íródott,

melyben a sorok még elég élesen elváltak egymástól, s többnyire egy mondatot tartalmaznak. Igyekeztem én is az enjambement-t lehetőleg elkerülni, de nem mindenütt tehettem: az angol szavak rövidsége olyan nehéz feladat elé állítja a fordítót, melyet néha csak átvitelekkel és áttételekkel lehet megoldani.

1947

IV. Henrik

IV. Henrik, aki 1399-től 1413-ig uralkodott, angol király volt, első a Lancaster-házból, habár ő is és fia is, Harry, walesi herceg, a későbbi V. Henrik, ennek a darabnak is egyik főhőse, Plantagenet néven emlegetik egymást és önmagukat; holott a Plantagenet-ház utolsó igazi sarját, a dekadensen idegbeteg II. Richárdot éppen Henrik király, akkor még Henry Bolingbroke néven, fosztotta meg a trónjától és ölette meg – amit gyakran szóba hoznak a darab, azaz voltaképpen két darab folyamán (mert a második rész, terjedelménél és cselekményénél fogva is külön drámának tekintendő) a király ellenségei meg ő maga is hol bűnbánóan, hol dicsekvően és tanulságképpen a fiának.

Mi közünk hozzá? Nem sok. Az a lovagi hűbériség, amely a *IV. Henrik*-ben is teljes erővel bomladozik, nálunk úgy istenigazából sohasem fejlődött ki; a darabban dúló polgárháborúnak semmi köze az emberiség nagy ügyeihez, de még a korabeli Európa izgalmas, megoldatlan kérdéseihez sem: angol belvilongás ez, véres csatájával együtt is feudális bandák családi viszálya. És mégis, amint a darab első sorait, Henrik király nyitószavait olvassuk vagy halljuk:

*Így megrázva, ily sápadtan a gondtól,
Még a megbajszolt békéért epedve,
Már gyorsan tört hangokat libegünk
A messze parton tervelt új csatákról –*

máris otthon vagyunk, nemcsak a nagy költészetben, hanem a világtörténelemben is, az itt és most, a mindig és mindenhol egyetemességében. És amikor már megmártóztunk az összecsapás felszított indulataiban, alantas cseleiben és gonosz fogásaiban; és mire a második részben a királyi hercegek szavukat megszegve, átlátszó jogi csűrés-csavarással elfogatják és verpadra küldik az érseket és a lázadás többi vezérét, akikkel az imént kötöttek békét, és lemészároltatják immár fegyvertelen seregüket – mellékessé válik Anglia és a feudalizmus: ismerős közegben vagyunk, az emberi komédia mindig megújuló és minden változatosságukkal is olyan egyforma tragédiáiban.

A IV. *Henrik* a Politika drámája. Azé a politikáé, melyet a lovagkor két más-másképpen elfajult maradványa, a daliás Hővér meg a kövér Falstaff egyaránt mélységes megvetéssel emleget. Pedig hát Hővér és vele együtt a lázadás többi vezére, még a yorki érsek is, egy nagy politikai alapelvet képvisel, az Anarchiát, amely számára nem is a saját ügyének győzelme a legfontosabb – mert hát miféle *ügy* is az? –, inkább az általános felfordulás: rosszul állnak a dolgok? lássunk hozzá, hogy még rosszabbul álljanak. „Jöjjön az óra végre, / Hogy játékunkat jaj és baj kísérje!” – fogalmazza meg a programjukat Hővér, öngyilkos játékosággal. És ugyanennek az alapelvnek a szószólója Falstaff, csak éppen az oligarchák zűrzavara helyett az alvilág anarchiáját képviseli, a szabad rablás és a szabad garázdálkodás meg az ingyen aszú börtön és hóhér nélküli eldorádóját.

Velük szemben áll a másik politikai princípium, a Rend világa, a királlyal és híveivel, hadseregével, hóhéraival. Shakespeare természetesen a rendért emel szót, és ez semmiképpen sem pusztá „szájima”: az ő Angliája olyan megrázkódtatások után élt – és olyanoknak az előérzetében –, hogy a társadalom legfőbb értékének a rendet tartotta, sőt, a kor általában is előnyben részesítette a zsarnokot a gyöngé kezű, tehetetlen uralkodóval szemben. De hogy Shakespeare-nek a rendről is

megvoltak a maga gondolatai, azt akkor látjuk, ha nemcsak arra figyelünk, mit mondanak a darabban a nagypolitika szereplői, hanem arra is, amit cselekednek, és főleg: *ahogy* cselekszik. Shakespeare gondolatait, persze, nem érdemes találgatni: elég annyit értenünk, hogy ő felül áll az ilyen ellentéteken. De azért a *IV. Henrik*-nél nyilvánvalóbban semmi sem bizonyítja, hogy a politika szenvedélyét is drámaian tudta élni – és átélelni.

A politika drámája – kockáztattam meg az imént a *IV. Henrik*-ről. Rögtön hozzá kellett volna tennem, hogy nemcsak a politikáé. A nagy nyitójelenet után közvetlenül ugyanannak a királyi palotának más részére vált a szín: a walesi herceg lakosztályába. És kit látunk a színpadon? Horkolva Falstaffot, a lecsúszott lovagot, az útonálló kompánia – a walesi herceg kompániája! – vezérét, a hogarthi vonalakkal megrajzolt kocsmajelenetek dorbézoló, puffadt, öreg hősét, aki azonban semmilyen alkalommal sem mulasztja el a világ orra alá dörgölni, hogy ő, Sir John, igenis *lovag*. Kéry László (a *Shakespeare vígjátékai*-ban) találóan említi együtt Don Quijotét és Falstaffot, az idejétmúlt lovagkor illúzióinak két elkésett folytatóját. Igaz, Don Quijote aszkéta és az eszményi lovagiság sóvárgója, Falstaff pedig cinikus hedonista, aki még a betyárbeccsületre is fittyet hány; de hát Cervantes hőse spanyol – sokan benne látták az egész spanyol nép leglényegesebb történelmi tulajdonságainak sűrített párlatát –, Falstaff meg a „vidám öreg Anglia” legvaskosabb és legvonzóbb megtestesülése.

Legvonzóbb? Hát igen, a *IV. Henrik*-nek nem egy talányos mozzanata van, de köztük is az ésszel legnehezebben magyarázható, hogy ezt a kövér, a sok „aszúivástól” puffadt öregembert, aki talpig becstelen a legkülönbözőbb erkölcsi felfogások szerint is – gondoljunk csak arra a korruptságra, mellyel rekrutált besorozza, és az embertelenségre, ahogy halálba vezeti őket –, mégiscsak szeretnünk kell, és mikor a második rész végén az immár megkoronázott herceg hirtelen számúzi őt, hiába tudjuk, hogy ennek így kellett lennie, és hiába helyeseljük Harry

hajthatatlanságát, a száműzöttel érzünk együtt, és minden eszélyességgel szemben is szánjuk az ábrándjaiból földre pottyant öreget.

Ha mégis ésszel próbáljuk megközelíteni ezt a vonzerőt, akkor is mindenekelőtt egy elég ésszerűtlen fogalommal találkozunk: azzal, amit jobb híján vitalitásnak szoktunk nevezni. Ebből a sötét jellemből sugárzik az élet; ez a „gyapjúzsák”, ahogy Harry gúnyolja őt, a *IV. Henrik* motorja: vérbő természete ellátja hajtóerővel az egész darab vérkeringését, amelynek szüksége is van erre a forró fluidumra – nélküle kihűlne. „Az én vérem túl mérsékelt-hideg”, mondja a király. Falstaff pedig a királyfi „apjától természetes úton örökölt hideg vérét” emlegeti. Ki tudja, mi lett volna belőle, ha Falstaff forró vére föl nem melegíti?

A *IV. Henrik*-ben többször is elmondják, hogy *ha* szakítani tud rendetlen életmódjával és méltatlan társaságával, Harryból, a walesi hercegből még kiváló uralkodó lehet; mint ahogy a következő királydrámában, az *V. Henrik*-ben még határozottabban állapítják meg, visszatekintve, hogy azért lett belőle nagy király, mert képes volt erre a fordulatra. Azt azonban senki se mondja ki – de kiderül az egész darabból, sőt még a következőből, az *V. Henrik*-ből is –, hogy tehetségének, nagyra hivatottságának legszembeeszkőbb jele éppen az az ésszerűtlen érzék – szimatnak is mondhatnám –, amellyel megtalálta Falstaffot, összebarátkozott vele; az, hogy volt bátorsága együtt élni és együtt rabolni Falstaff bandájával. Mi mindent meg nem tanult ebben a rendellenes, de rendkívüli király-iskolában! „Ha én leszek Anglia királya –, mondja Eastcheapben, a Vadkanfőhöz címzett fogadóban –, az én szavamra hallgat majd minden derék legény Eastcheapben.” No igen, mert „most már életem végéig minden kefekötővel a saját nyelvén ihatom.” Amihez megint csak hozzátehetném, hogy az *V. Henrik* franciaországi jeleneteiben, amikor már régen elkergette Falstaffot és az egész kompániát, még mindig jól nyomon követhető, milyen kitűnő

eredménnyel járta ki az előkészítő tanfolyamokat; és nemcsak azon, ahogy a prózai részletekben közlegényeivel tud beszélni, hanem azokon a blank jambusokban elmondott, szárnyaló áriákon is, amelyekkel a legkétségbeejtőbb helyzetekben is föl tudja lelkesíteni nemeseit és katonáit; meg a magasrendűen költői fordulataiból kibukó, váratlan és köznapian, olykor durván érzékletes, megdöbbenő képein, amelyekből annyival természetesebb és elevenebb az ő nyelve, mint akár apjának méltóság-teljes beszéde, akár a nála sokkal tüzeesebb Hővér kitörései.

Amihez hozzájárul, hogy Falstaff beszéde is színes, borsosan érzékletes, szípkázóan elmés – a maga módján semmivel sem kevésbé szellemes a Harryénál, aki pedig Shakespeare legszellemesebb hősei közé tartozik. Amellett Falstaff beszédstílusa sem nélkülöz bizonyos magasrendűséget. „Ránk, akik az éjszaka rendjének lovagjai vagyunk”, mondja rögtön első párbeszédükben, és megtoldja még: „a hold kedvencei”. Ez ugyan csak annyit jelent, hogy éjnek évadján gyakorolják az útonállást, egyúttal azonban jelez valami felülállást is az életen, amit folytatnak – általában is a világ dolgain.

*A gyorslábú, bolondos walesi herceg,
És cimborái, akik e világra
Fütyülni tudnak –*

– mondja róluk Hővér, mert nemes természete hamarabb rátalált a lényegre Harry szabálytalanságában, mint a király, aki csak annyit látott fiából: „ifjú Harrym homlokát / Tivornya és szégyen mocsolja.”

Mert ez talán a legfontosabb, amit ebben a furcsa királyiskolában tanult: távolságot tartani önmaga és a világ között, éppen amikor legjobban belevegyül; megtanulta fölülről nézni a világot és benne önmagát és életének különböző helyzeteit – mintha csak szerepet játszana, hol ilyet, hol olyat. Már a darab elején, abban a bizonyos második jelenetben, rögtön a Falstaff-fal való

párbeszéd után elmondja nevezetes monológiát, amelyben tudomásunkra hozza, hogy feltett szándéka szakítani társaságával és kicsapongó életmódjával és megkomolyodni. „Ha levetem majd léhaságomat”, mondja, mintha csak egy elhordott ruháról volna szó – vagy eljátszott szerepről. De nemcsak velünk, nézőkkel (vagy olvasókkal) közli ezt. A kommentárok nem mulasztják el felhívni figyelmünket azokra a szavakra, fordulatokra, melyekből Falstaff megsejthette volna eljövendő sorsát – de a könnyelmű és egészen a tragikomikus, bár lényegében inkább tragikus szakításig optimista lovag elereszti a füle mellett ezeket a rejtett figyelmeztetéseket. A tervszerű léhaságnak és a tervszerű komolyságnak ez a hangoztatása több szempontból is érthető; egyrészt előkészíti a végső fordulatot, és enyhíti annak hirtelenségét s a kíméletlenségét; másrészt a „vad királyfi” megjavulása olyan dicsőséges legendája az angol történelemnek, amelyet nem lehet többféle értelmezéssel elhomályosítani.

Persze, ha valaki felülnézetből is tudja látni saját szerepét vagy szerepeit, még nem jelenti azt, hogy nem kell beleélnie magát a szerepeibe. Erre a beleélésre is találunk jelzéseket, bár ezekre nem szokták felhívni a figyelmünket. Mindjárt a darab elején, abban a bizonyos második jelenetben, amikor Falstaff „az éjszaka rendjének lovagai” és „a hold kedvencei” kitűntető címmel jellemzi rablóbandájukat, válaszában Harry így folytatja a szólamot: „mi holdemberek” – igenis, vállalva tehát e züllött lovagrend közösségét. Az egész első részből nyilvánvaló, hogy *érdekl*i őt ez a holdélet, sőt élvezettel veszi ki belőle a részét – úgy is mondhatnám, hogy meggyőződéssel játssza szerepét. És most megint előre kell ugranunk az *V. Henrik*-re, a híres teniszlabda-jelenetre, ahol a hírnök átadja Harry királynak a francia trónörökös ajándékát, néhány teniszlabdát, mert – így a dauphin – az méltó a király éretlenül könnyelmű szelleméhez. V. Henrik szerényen induló (de viharosan végződő) válaszában többek közt így beszél: „Megértjük őt, hogy vadabb

napjainkat / Olvassa ránk s nem méri, hogy mi hasznot / Húztunk belőlük.” Ez még beleillik a számító szerepjátszás, az eszélyes léhaság koncepciójába. De aztán így folytatja:

Sohasem becsültük

*E szegény angol trónt, így távol innen
Fejünket nyers dubajkodásra adtuk,
Mert férfiak közös szokása, hogy
Legvidámabbak, ha nincsenek otthon.*

Az Arden-kiadás jegyzete, igaz, tájékoztat róla, hogy a király ezt ironikusan mondja. Isten tudja. Nem mintha nem volna benne valami. „Mit jelentenek ezek az ideák és iróniák?” – kérdi tőle Falstaff, még mindig a IV. Henrik második jelenetében, a királyfi lényegére tapintva, mert hiszen majd mindenben, amit mond, még franciaországi magasröptű és gyűjtő hatású beszédeiben, még udvarlásában is ott rejtőzik az irónia. Csak-hogy amit ironikusan mond, sokszor azt is komolyan gondolja. Több mint valószínű, hogy a fenti sorokat is. Miért is becsülte volna, legalábbis lénye egyik felével, olyan nagyra az angol trónt, amelyhez csak szeme láttára is annyi gyilkolás, aljasság, alantas képmutatás tapadt? De a gondolatmenet nem áll meg itt. Ez következik utána:

*De mondjátok meg a királyfinak,
Hogy tartom, mint király, a rangomat,
S nagyságom vitorláit francia
Trónon bontom ki, mert feleségemet
Ezért vetkőztem le, ezért vesződtem,
Ahogy napszámos hétköznapi szokott:
De ott olyan dicsfényben támadok föl,
Hogy kápráztat a franciák szeme,
S a dauphinet is, ha ránk néz, megvakítja.*

Hát ez nem úgy hangzik-e, mint szerepvállalás? *Levetkőzte* felségét, mint ahogy *levetette* léhaságát. És nehéz eldönteni, melyik a szerepjátszóbb: a zuhlott királyfi vagy a nagy király?

Mikor kezdődött ez a szerepvállalás? Kétségkívül korán, amint azt a második jelenet végén Harry programmonológia jelzi, és jó néhány célzás a darab folyamán. De azért aligha olyan folyamatos és főleg nem olyan egyértelmű, mint e jelenetek kiragadott összessége mutatná. Hiszen még a shrewsburyi csatában is, amikor megmenti apja életét, amin az eléggé csodálkozik, Harry megjegyzi: „Ha így volna – mármint hogy apja halálát lesi –, könnyű volna most / Rád engedni Douglas gyilkos kezét, / Mely végedet úgy gyorsította volna, / Mint bármely méreg, úgyhogy a fiadnak / Nem is lett volna dolga árulással.” Ironikusan mondja ezt is, persze, de az *alternatíva* komolyan megfordulhatott a fejében.

A darab fordulópontja azonban, mondhatnám, a krízise, a csata nagy párbaja, melyben legyőzi és megöli Hővért. Nem szívesen tette, ez kiderül a holtteste fölött elmondott soraiból is. Harry nem vérszomjas, mint Hővér. Merész, sőt vakmerő, ez fényesen kiviláglik majd az *V. Henrik*-ből, de már ebben a darabban is tanújelét adja bátorságának, mégis ugyanaz lehetne harci jelszava, mint a gyáva Falstaffé: „Legfőbb vitézség a megfontolás.” Nem lelkesíti őt lovagi becsvágy, mint Hővért. „Én ugyan – és ezt szégyenemre mondom – / A lovagságban naplopó maradtam”, ezt ugyancsak ironikusan vallja be, és komolyan gondolja. De meg kellett ölnie Hővért, ha király akart lenni: ketten nem fértek el Angliában. Elejtett szavaiból a kocsmában is kitűnik, hogy állandóan készül erre a leszámolásra; és talán ezek az elejtett szavai bizonyítják a leghatározottabban, hogy komolyan vette a szerepvállalást, a szerepváltást. Mert ha már megölte Hővért, onnan nem volt visszaút, megindult a magasba – bár isten tudja, hogy annak a „holdembernek” a szempontjából, aki Harry volt még a második jelenetben, ez volt-e a magasság.

Mindenesetre, ettől fogva a walesi herceg nem tartozik azok közé a holdemberek közé, akik „a világra fütyülni tudnak”. A *IV. Henrik* második részének utolsó sorai:

*Fogadok, hogy míg lejár ez az év,
Már messze Franciaországban ég
Kardunk tüze. Madár dalolta ki
E hírt, s a király megőrült neki.
Jöttök, urak?*

A király ekkor már nem IV. Henrik, hanem V. Henrik, aki a franciaországi hadjáratral az apai tanácsot követi: a belső bajokat és elégedetlenséget külső háborúban kell levezetni; és aki apjánál semmivel sem kevésbé számító – machiavellizmusa még az *V. Henrik* szellemes és gyönyörű udvarlási jelenetében sem hagyja majd el. „A jó Machiavellije”, olvastam valamelyik kommentárban. Hát igen, ha a hódítás jó...

Persze hogy ehhez le kellett számolnia nemcsak az oligarchiai anarchiával, hanem az alvilággal is. Nem gondolhatja senki, hogy Harry nem szükségszerűen volt kénytelen elkergetni Falstaffot és bandáját, mégis, amikor az illúziókban élő, hamis reményekkel repeső lovagot újdonsült királyi komolyságával leforrázza, vérfagyasztó jelenet. És nemcsak azért, mert, mint már említettem, ha az eszünk Harrynak ad is igazat, a szívünk Falstaff-fal érez együtt. A Shakespeare-kommentárok alapos és elmés érvekkel bizonyítják, hogy ez a leszámolás nem volt se váratlan, se kíméletlen, hiszen V. Henrik arról is intézkedik, hogy Falstaff megkapja, „ami az élethez kell”. De nemcsak kényérrel él az ember, és a kövér Falstaffba, úgy látszik, több érzelmesség szorult, mint Harryba. A *IV. Henrik* epilógusa megígéri, hogy a következő darabban is szerepel Sir John. Ezt az ígértét Shakespeare nem tarthatta meg: az *V. Henrik*-ben csak Falstaff haláláról értesülünk, „A király megölte a szívét”, mondja majd Sürge asszony. Amire Nym megjegyzi, kissé

laza szóhasználat, de lényegében pontosan: „A király rossz humorokkal támadt a lovagra – ez a dolog veleje.”

A szakítási jelenet csak annál vérfagyasztóbb, hogy Falstaff felsülése jóformán cirkuszi komikummal fűszerezi. Kéry László, aki a *IV. Henrik*-et Shakespeare nagy vígjátékai között tárgyalja, egyenesen Shakespeare humorának, a félreértések és megtévesztések kegyetlen humorának gyökerét fedezi fel abban a keménységben, ahogy Harry megtréfálja Falstaffot. A kommentárok némelyike arra is figyelmeztet bennünket, hogy ne keressünk Shakespeare-nél következetes jellemeket, mert neki a színpadi helyzet volt a fontos, nem a jellem. A *IV. Henrik* és az *V. Henrik* mindenesetre alaposan rácáfol erre a véleményre, mert akármennyire különbözik is a két egymásra következő darab jellege, témája, akármennyire mások a helyzetei, Harry a szerepváltása után mindvégig ugyanaz marad bennük. Még a tréfálkozásában is: az *V. Henrik*-ben egy katonával, aki a crécyi csata előtt, az éjszaka sötétjében egy kis pimaszkodást enged meg magának a köpenyébe és inkognitójába burkolózó királlyal szemben – ha nem is olyan messze hatóan, mint Falstaff-fal, de rövid távon ugyanolyan komisz tréfát űz. Sőt, mellesleg Fluellen kapitányt is, akit pedig szeret és becsül, egy jó pofon erejéig belerántja tréfájába. És ezt a tréfát semmiféle államreazon, se más indíték nem teszi szükségessé – csak Harry meg Shakespeare sajátos humora.

Mégis, van a *IV. Henrik*-nek egy epizódja, nem is jelentéktelen, amelyik a másik véleményt igazolja, azt, amelyik szerint Shakespeare-nek a színpadi helyzet fontosabb a jellemnél. A második rész vége felé történik ez az epizód, amikor a walesi herceg megérkezik IV. Henrik halálos ágyához. Öccsei magára hagyják őt apjával, akit Harry máris halottnak vél, az ágyon heverő koronát felragadja, fejére teszi, percek alatt beleéli magát a királyszerepbe, és fején a koronával kirohan a teremből. Viszszatérve az időközben fölébredt és fölháborodott király előtt bizony nem éppen meggyőző érvekkel menti ki magát.

Miért tette? Milyen érzés foghatta el? Úgy látom, a kommentárok nem találták szükségesnek, hogy magyarázatot találjanak e furcsa viselkedésre. Még furcsább, hogy Harryból, e furcsa viselkedése és minden számítása ellenére, határozott vonzerő sugárzik, amely megigézi nemcsak környezetét – Falstaffot is! –, de minket is. Ez a vonzerő végső soron éppen olyan megmagyarázhatatlan, mint a Falstaffé. Azt hiszem, minden magyarázat helyett be kell érünk azzal, hogy Harry, azaz V. Henrik király is Shakespeare nem kisszámú irizáló, talányos hősei közé tartozik.

*

A IV. *Henrik*-et rendszerint összevontan adják elő, ami nem oldható meg jelentős tartalmi csonkítások nélkül. Nálunk a Nemzeti Színház mostani vállalkozásáig mindössze egyszer mutatták be a teljes darabot, mindkét részt külön-külön estén, 1916 februárjában, illetve októberében. Ez alkalomból a magyar kritikusok nagy része fennakadt a szerkezet szabálytalanságán, a drámai egység hiányán – ez a nézet egyébként az angol Shakespeare-irodalomban is megtalálható. Schöppflin Aladár akkor így védte meg a darabot: „Shakespeare-nek talán legmerészebb szerkezetű műve, megcáfolása minden dramaturgiai egységelméletnek. Két cselekmény, két főszereplő körül, egymás mellett koordináltan s egymással alig érintkezve, úgy halad, mint két egymás melletti folyó, mely a végén ugyanazon a helyen fut a tengerbe.”

Tömör és pontos összefoglalása a szerkezet lényegének. Legfeljebb azt lehetne még hozzátenni, hogy az ünnepélyes nyitójelenet után közvetlenül a „másik” darab, Falstaff és a walesi herceg párbeszédével, ugyanabban a királyi palotában kezdődik, mintegy jelezve, hogy a két egymás mellett futó darab mégiscsak szervesen összefügg. Sőt, olykor meanderszerűen össze is fonódik, és éppen az első, a történelmi cselekmény legforróbb pontjain. A legforróbb összefonódási pont a shrewsburyi csata, melyben a maga módján Falstaff is részt vesz. De az

összefüggés nemcsak ilyen külsőséges, cselekményi. Hővér halála előtti és haláltól félbeszakított, zengő szavai attól szállnak még magasabbra, hogy nem sokkal előttük hangzott el Falstaff nevezetes, cinikus bölcsességgel és törhetetlen életvidámsággal telített becsület-monológja. És viszont, ez a minden hősiességen és nemességen röhögő monológ azért olyan kitörölhetetlen az emlékezetünkéből, mert visszavetül rá, igazolásul is, cáfolatul is, Hővér búcsújának aranyba dermedő nemessége. Emlékszem, valaha meglepődtem azon, hogy Szabolcsi Bence zenetörténetében *shakespeare-i* komponistának nevezi Mozartot. Most ébredtem rá, hogy ennek a darabnak sok elemből összefonódó nagyságát operába átültetni csak Mozart tudta volna – a *Don Juan* korszakában.

1769-ben egy szép és szellemes hölgy, Lady Elizabeth Montagu, aki egy vitairatban védte meg Shakespeare-t Voltaire lesújtó bírálatával szemben, így vélekedett a *IV. Henrik*-ről: „Nem tehetek róla, de azt kell gondolnom, hogy több leleménnyel és törődéssel csinálta ezt a darabot, mint minden egyebet, amit valaha írt.” Ez a lelemény és törődés természetesen megnyilvánul nemcsak a szerkezetben, hanem a szorosán vett formában is. Shakespeare ekkor már túl van a *Romeo és Júlia* és a *III. Richárd* vagy akár a *II. Richárd* fiatalos *bel canto* áradásán, és csak Hővérnek engedélyez ilyen általános, filozofikus lírát:

*A gondolat az élet rabja csak,
Az élet pedig az idő bobóca,
S az idő, amely a világ tanúja,
Megáll majd.*

Egyébként jóformán minden sorába konkrét tartalmat szorít bele, szaporodnak a sorátvitelek, és a verselés közeledik ahhoz az állapothoz, amikor a mondanivaló kezdi szétfeszíteni a blank jambust. Prózát sohasem írt Shakespeare olyan telített, mint a *IV. Henrik*-ben. Angol Shakespeare-kutatók a Falstaff-jelene-

teket a tizenhetedik század legjobb prózáival rokonítják. Magyar fül aligha lehet elég érzékeny ilyen árnyalatok meghallására, de annyit mi is észrevehetünk, hogy a *IV. Henrik* prózája magasabb rendű, mint Shakespeare egyéb darabjaié. Míg azokban a próza csak arra jó, hogy jelezze, különösebb műgond nélkül: most hétköznapi dolgokról van szó, többnyire alantasabb szereplők száján, Falstaff szövegeinek a lazaság és feszesség, a természetesség meg a barokkosodó bonyolultság egyensúlya kivételes művészi értéket ad.

Ez a szerkezeti és formai gazdagság természetesen megfelel a darab tematikai gazdagságának. Az angol Shakespeare-irodalomban többször is hangsúlyozzák, hogy az oligarchia körében játszódó *III. Richárd* és *II. Richárd* után a *IV. Henrik* az egész országra, Anglia legkülönbözőbb rétegeire nyit széles kilátást. Ez a társadalmi körkép minket már aligha érdekel olyan elsődlegesen, mint a hajdani vagy akár mai angol nézőt és olvasót. De minket is lenyűgöz a *IV. Henrik*-ben megmutatkozó bőség, az alakok, a környezet, a cselekmény bősége.

Reneszánsz dráma, ez a megjelölés – mert Shakespeare-t a tankegyetemen általában ilyen címszó alatt tárgyalják – talán egyik művére sem olyan érvényes, mint erre. (Ha ugyan egy Shakespeare-szabású lángelmét egyáltalában be lehet sorolni irodalomtörténeti kategóriákba.) A *IV. Henrik* társadalomszemlélete, világlátása semmivel sem kevésbé éles, mint a nagy tragédiáké vagy a keserű komédiáké. Csak éppen ezt az egész bőséget, sokféleséget most még szereti, kedvét leli benne, úgy, ahogy van. „A *homo* minden ember közös neve”, mondja Gadshill, Falstaff egyik cimborája. Voltaképpen ennyiből áll Shakespeare humanizmusa is. És ez a következtetés bizakodással vagy legalábbis derűvel telíti – egyelőre.

1980

A velencei kalmár

„Nem is tudom, mért vagyok szomorú” – ez a darab első sora. Antonio mondja, a velencei kalmár. Mert legjobb itt rögtön elejét venni egy félreértésnek, amely sokakban ma is él: ennek a komédiának a címszereplője nem Shylock – ő nem kalmár, hanem uzsorás. A *kalmár* Antonio, mégpedig „királyi kalmár”, ahogy a dőzse nevezi őt azon a bírósági tárgyaláson, amelynek el kell döntenie, megkaphatja-e Shylock a zálogát annak a háromezer dukátnak a fejében, amelyet Antonio barátjának, Bassaniónak adott kölcsön, s akiért Antonio vállalt kezességet, lekötve zálogul egy font húsát, amelyet a fizetés időpontjának elmulasztásával testének abból a részéből vághat ki Shylock, ahonnan neki tetszik. „Nem is tudom, mért vagyok szomorú” – kulcsmondata ez a komédiának, s Antonio még nyomatékot is ad neki azzal, hogy hozzáteszi:

*Űnom már ezt, és únjátok ti is,
De hogy fogott el, hogy estem belé,
Milyen anyagból van, miből eredt,
Meg kell tanulnom,
S e szomorúságom úgy elhülyített,
Hogy alig tudok valamit magamról.*

Társasága, megannyi velencei aranyifjú, ezt a tárgyaltan szomorúságot azzal magyarázza, hogy Antonio hajói a veszélyes tengereket járják – azokat félti. De megnyugtatta őket: nincs

ok aggodalomra. „Nem üzleteim tesznek szomorúvá” – ezzel zárja le a kérdést. „Akkor szerelmes vagy?” – kérdi Salarino. „Fúj, fúj!” – mondja erre Antonio. Furcsa válasz: rögtön kiteszik, hogy itt baj van – vagy úgy is lehetne fogalmazni, hogy itt van a baj –, ámbár úgy látom, a Shakespeare-magyarázók nem igen fognak gyanút.

Tágul a kör, megjön Bassanio is. Az ő belépője:

Mikor mulatunk együtt, jó urak?

Ritkán jöttök: kell-e, hogy így legyen?

A vidám urak búcsúznak: tudják, hogy Antoniót legjobb Bassanióra bízni. Antonio is tudja, hogy tartozik valamilyen magyarázattal a szomorúságára. Ekképpen adja meg:

*A világ nekem nem több, mint világ,
Színpad, melyen eljátsszuk szerepiünket,
S én búsat játszom.*

Az előkelő szplín hangja ez, amely felcsendült már az *Ahogy tetszik*-ben, de Antoniónál mintha valamivel hiteltelenebbül hangzanék, mint a mélabús Jacques-é. A csípős humorú Gratiano sziporkázó viszontválaszában inti is Antoniót, csak látszólag mókázva:

*De ne borgászd e bolond látszatot
Efféle melankólikus boroggal.*

Antonio és Bassanio négy szemközt maradnak. Utóbbi rögtön rátér a dolog velejére:

*Előtted nem titok, Antonio,
Hogy gazdagságom mennyit leapadt,
Mert egyideig fényűzőbben éltem,*

*Mint bírta volna gyöngye készletem.
 Nem is panaszlom, hogy az aranyélet
 Most véget ér, de legfőbb gondom az,
 Hogyan másszám ki adósságaimból,
 Melyekbe tékozlásom belerántott.
 Antonio, legtöbbel teneked
 Tartozom pénzben s szeretetben is,
 Tudom, szeretsz, s elmondhatom neked,
 Mit terveztem és hogyan akarok
 Megszabadulni tartozásaimtól.*

Ez a helyzet, ez a lényeg. Ezen – és kivált az imént kiejtett, zárat nyitó varázsigén – „tudom, szeretsz” – alapul Bassanio „szanalási terve”, mely így kezdődik: „Van Belmontban egy gazdag úrihölgy ...” Portia szépsége és erénye csak a gazdagsága után következik, mint ahogy Bassanio az egész lánykérési tervet Jason vállalkozásához hasonlítja, mellyel az aranygyapjút megszerezte – és ehhez az aranygyapjú-rablási kalandhoz nyújtja fedezetül Antonio a hitelét.

Ez után az első jelenet után a szín átvált Belmontba, melynek szépségében, nyugalmaiban, összhangjában sokan a velencei pénzvilág és karneválvilág szerkezeti ellentétét látják. Mindenesetre már az arany-, ezüst-, ólomládikó motívuma – csak aki a helyeset választja, az nyerheti el Portiát – valamilyen mesevilágra, vagy talán helyesebb volna úgy mondani: szeszélyességében is következetes tündérvilágra nyit. Ennek a tündérkastélynak úrnője Portia. Heine szerint *A velencei kalmár* két főszereplője Shylock és Portia: bennük a zsidó és a görög életelv ütközik össze. Tudvalevő, hogy Shakespeare-nek általában véve nincs nagyon jó véleménye a női nemről. De van egy-két hősnője, aki nemcsak saját neméből válik ki, hanem a férfiakat is lefőzi eszével és akaratával – nemegyszer kezdeményező bátorsággal is –, amellet teljes nőiességükben tudnak tündökölni. Talán e kivételes lány- és asszonyalakok között is kiválik okos-

ságával, nemes, bár kissé hideg fölényével Portia. Shakespeare páratlan drámái – vagy ha úgy tetszik, komédiai – érzékére és szerkesztésére vall, hogy itt, az első felvonás rövid belmonti jelenében még csak huncutan szellemes nőiessége csillan föl.

És máris újra Velencében vagyunk. Shylock és Bassanio a kölcsönről tárgyal feszesre húzott prózai párbeszédében – aztán megjelenik Antonio. Shylock először szólal meg versben, mintha egy kissé tétovázva: „Olyan, akár egy álnok vámszedő.” De rögtön felzeng, vadul és baljóslatúan, ennek az első „Shylock-áriának” vezérszólama: „Gyűlölöm őt. Gyűlölöm, mert keresztény.” A gyűlölet motívuma tehát első ízben Shylock szájából, zsidó részről hangzik el. Igaz, hogy már e beszélgetés folytatásából nyilvánvaló, hogy a másik oldalon semmivel sem kisebb a gyűlölet és megvetés: Antonióról például, az előkelően szplínes „királyi kalmárról” kiderül, hogy több ízben belerúgott már Shylockba, és leköpte szakállát és kaftánját, sőt, most is legszívesebben így viselkedne – ha nem volna szüksége Shylock pénzére. Mégis, a darabban mindenesetre Shylocké a gyűlölet elsőbbsége. Némelyek úgy vélik, hogy Shylock gyűlöletét csak lánya, Jessica megszöktetése szította embertelenné, holott már első megszólalásából kiderül, hogy eleve Antonio életére tör: „Ha egyszer megfoghatom a nyakát, / Jóllakatom e régi haragot.” De a „gyűlölöm, mert keresztény” ősi szolamát nyomban megtoldja józanabb érvekkel:

*Még jobban, mert aljas együgyűségből
Ingyen helyez ki kölcsönpénzt, s ezáltal
Velencében a kamatláb leszáll.*

És ezzel megérkeztünk a darab társadalmi – de talán pontosabb volna úgy mondani: gazdasági – alapjához, amelyet egyik kommentátora se tud és nem is akar megkerülni. Nálunk Hegedüs Géza írt e témáról érdekes, szellemes jogi értekezést, amelynek lényege, hogy Shylock vereségével a még kialakulat-

lan, de az új gazdasági viszonyoknak megfelelő jogeszmény győzi le az érvényben levő, de már társadalmilag meghaladott jogrendszert. A kérdés-szövevény egyik alapművét, Tawney 1926-ban megjelent *Religion and the rise of capitalism* (A vallás és a kibontakozó kapitalizmus) című könyvét forgatva úgy látszik, hogy az Egyház a középkorban szigorúan elítélte az uzsorát (melynek alapszava, a latin *usura* egyszerűen kamatot jelent) és az uzsorásokat, a zsinatok egyre-másra hozták a határozatokat ellenük: nem gyónhattak, nem részesülhettek egyházi temetésben; kiközösítés fenyegette azt is, aki házat ad el vagy ad bérbe uzsorásoknak. Külön határozatok tiltották el a klérust attól, hogy pénzt adjanak vagy fogadjanak kölcsön kamatra – ami arra vall, hogy az ilyesmi szokásban volt. Éppen ezért a legtöbb országban a zsidók és mohamedánok (izmaeliták) voltak az uzsorások, mert őket nem tiltotta vallásuk – Firenzébe például importálták a zsidókat, külön abból a célból, hogy legyen elég uzsorásuk. A feudalizmus viszonyai között ugyanis királyok, nagyurak, rablólovagok is gyakran szorultak a pénzükre – társadalmi érdek volt hát, hogy ne vegyék el a kedvüket a kölcsönzéstől; éppen ezért szigorú törvényeket hoztak a hitelezők biztosítására is, sőt, az adósok alighanem többször érezték a törvény szigorát, mint az uzsorások: a kezüket is le lehetett vágni, ha nem fizettek (ez az eredete, mint Hegedüs Géza rámutat, a *kezes*, *kezesesség*, *kezeskedni* szónak): Shylock feltétele tehát, bármilyen embertelen volt is, a maga korában semmi esetre sem hathatott olyan képtelenségnek, mint manapság.

Elvben a reformáció is elítélte az uzsorát, de elnézőbben: szükséges rossznak tartotta. Bacon tanulmányt írt az uzsoráról, és elkerülhetetlennek vélte. Az angol törvény csak a tíz százalékos fölötti kamatot minősítette uzsorának, Kálvin és a puritánok úgy ítélték, hogy hozzátartozik egy modern ország pénzgazdálkodásához. Az Erzsébet-korban már Angliában is kialakult a modern bankrendszer, amely javarészt átvette az uzsorások szerepét, a királynő külföldi bankoktól vett fel nagyobb összege-

ket, udvarából Sidney, Essex, Leicester, Southampton több ezer fonttal volt eladósodva. Magát a Globe Színházat is nagy kamatra felvett kölcsönből építették fel, amely mindvégig nyomasztotta a társulatot – úgyhogy Shakespeare-nek is voltak személyes okai gyűlölni az uzsorásokat.

Mindebből *A velencei kalmár* megértéséhez elég annyit tudnunk, hogy Shylocknak és Antoniónak, mint Shylock szavai-ból is kitűnik az első jelenetben, ellentétes volt az érdekük: az Angliában még tőkeszegény kereskedelemnek az volt előnyös, ha alacsony a kamatláb; az uzsorásnak az, ha magas. Másrészt azonban a kereskedőknek is érdekükben állt a hitelezők jogainak védelme – hogy azok a jövőben is szívesen kölcsönözzenek. Enélkül ugyanis az életre-halálra menő Shylock kontra Antonio perben aligha láthatunk egyebet fantasztikus mesénél, amely *kizárólag* a zsidók és keresztények gyűlölködéséről szól.

Az első felvonás egyébként a világ drámairodalmának egyik legmesteribb expozíciója: felvázolja a darab legfőbb erővonalait. Ezek közül a legkényesebb tapintatosan, de nyomatékkal és – ha jól odafigyelünk – félreérthetetlenül rajzolódik ki rögtön az első jelenetben: a „nem is tudom, mért vagyok szomorú” furcsa indítása és Antoniónak a szerelemre való célzásra durván, mégis szemérmesen kitörő „fúj, fúj”-a meg Bassaniónak mintegy mellékesen közbevetett megjegyzése, a „tudom, szeretsz” után a továbbiakban Antoniónak minden Bassanióhoz vagy Bassanióról elejtett szava különös jelentéssel telítődött meg. Az is kiviláglik az első jelenetből, hogy Bassanio legfőbb gondja az „aranyélettel” szétzilált pénzügyeit egy jó partival rendbe hozni. Portiának a második jelenetből kivillanó alakjában olyan nőt ismerünk meg, akinek gazdag és ennek megfelelően fölényes embersége és nemessége magasabban ragyog a darab összes többi szereplőjének jelleménél. A harmadik jelenetből nyilvánvaló, hogy a két fél, Shylock és Antonio között eleve is, még mielőtt üzleti kapcsolatba kerülnek egymással, engesztelhetetlen gyűlölet áll fenn, és hogy Shylocknak kapóra jön a köl-

csön alkalma: már eleve a bosszú lehetőségét látja benne. Kiderül belőle Antonio veszélyes és végzetes, úri biztonságérzete is. Bár Shylock egy remek retorikájú beszédben fölteszi neki a kérdést: el tudja-e képzelni, hogy valaki, akit leköpött, meg-rúgott, kutyának nevezett, most első szóra kölcsönad neki háromezer dukátot? Antonio rögtön megnyugtatta Shylockot, hogy akár azonnal is hajlandó volna őt megint leköpni, meg-rúgni és kutyának nevezni; kisvártatva mégis elhiszi, hogy Shylock megjuhászodott, és örül, hogy szívességet tehet ádáz ellenségének – és az egy font hús csak afféle komolytalan kikötés.

Ez az első felvonás különben kevésbé komédiaszerű. Portia és Nerissa belmonti kis párbeszéde fölcsillantja a vígjátékot, egyébként azonban csupa komoly elem: tárgyitalan szomorúság, gyűlölet, bosszú. Bezzeg a második felvonásnak mindjárt az elején Lanzelo Gobbóval – a szolgával, aki éppen azon habozik, otthagyja-e Shylockot és beálljon-e Bassanio szolgálatába, amihez jobban fülk a foga – színre lép a bohóc, és megjelenése később is, amikor súlyos anyaga már-már a tragédia felé billentené a darabot, idejében figyelmeztet minket: vigyázat, komédiában vagyunk!

Új motívum a második felvonásban Jessica. Alakjáról majdnem olyan ellentétesek a vélemények, mint a Shylockéről. Vannak, akik szerint – és Heine is közéjük tartozik – Jessica felületes lány, tékozló, sőt szívtelen is: egy fellobbanásért otthagyja ősei vallását, megszökik, magára hagyva öreg apját, de előbb jól megdézsmálja kincseit. Talán leginkább a helyzetnek ez a kurta összefoglalása szól ellene: „Ha a szerencse mosolyog ma rám, / Holnap nincs lányod, s nekem nincs apám.” Legtöbbször azonban, azt hiszem, Jessica mellé állít szellemessége, életkedve, szerelme – hiszen bármilyen felszínes, csakugyan szereti Lorenzót –, és az az ösztönös „út a szabadba” törekvés, amelyről háromszáz év múlva Schnitzler, a bécsi író izgalmas társadalmi regényt írt (*Der Weg ins Freie*): a menekülés apja szűk, elzárkózó világából Velencébe, apja ellenségeihez, az emberek

közé. S talán nem is annyira felszínes, hiszen tudatában van, hogy közben milyen fonák helyzetbe jut:

*Jaj, milyen gyűlöletes bűnöm ez:
Hogy atyám lánya vagyok, szégyelem,
Pedig vérének gyermeke vagyok,
De nem lelkének gyermeke.*

Jessica szöktetésétől eltekintve, a második felvonás nem sokat lendít a darab cselekményén: voltaképpen felfogható ez is, még mindig, a nagy összecsapás expozíciójának. Olyan expozíciónak, amelyből igen lényeges dolgokat tudunk meg a továbbiakhoz. Például Antonio szplínes hangütése, a „nem is tudom, mért vagyok szomorú” háttéréről. Nem tőle magától: Salarino beszéli el, hogyan vett búcsút Antonio Bassaniótól, mielőtt az hajóra szállt. Arra biztatta, hogy ne siessen pénzt szerezni, ne nyugtalanítsa az ő kötelezvénye a zsidónak, hanem csak a sikeres udvarlásra legyen gondja. És ekkor könnyezni kezd, elfordítja arcát, és „mély indulattal” szorítja meg Bassanio kezét. „Azt hiszem, a világot őmiatta szereti” – mondja ki erre Salanio a lényegét.

Egyébként Shakespeare ebben a jelenetben már előzőleg is élt azzal a fogással, hogy fontos történetekről közvetve, vagyis *elmondásból* értesülünk: Shylock örjögését, miután Jessica szökését észrevette, és együtt siratja lányát és ellopott kincseit, Salanio mondja el, természetesen eleve gúnyos hangnemben. Híradását ezekkel a szavakkal vezeti be:

*Nem volt még olyan kúrsa szexwedély,
Oly különös és vad, mint amikor
A kutya zsidó kiabált az utcán.*

Ez a „kutya zsidó” már előre fokozza azt a borzongást, amelyet Shylocknak tragikumból nevetség felé lendülő jajgatása

közben érzünk. Úgy látszik azonban, Shylock velencei környezete nem sokat fogott fel ebből a borzongató tragikomikumból, mert Salarino ezzel toldja meg Salanio elbeszélését:

*S Velence minden kölyke a nyomában
Csúfolta ékszerét, lányát, dukátját.*

És ennek a gyalázkodó, szívtelen és fenntartás nélküli kárörömmek a megnyilvánulására olyankor kerül sor, amikor még senkinek sem fordulhatott meg a fejében, hogy Shylocknak alkalma nyílhat rá, és képes is lesz olyan embertelenségre, hogy ki akarjon vágni egy font húst Antonióból.

Folytatódik a második felvonásban a belmonti mese is. Két kérő megejti választását, és felsül vele. A marokkói és az aragóniai herceg nem sokáig időzik a színen, de Shakespeare ez alatt a rövid idő alatt is étellel és mélabús költészettel telíti meg alakjukat, mint ahogy így tesz *A velencei kalmár* minden átvett motívumával – márpedig a darab *minden* motívumát merítette, vagy legalábbis meríthette volna valahonnan, a legtöbbet Angliában is hozzáférhető olasz forrásokból. Ezért van az, hogy a felsült kérőkön, gondolom, senki sem nevet, sőt valószínűleg mindenki szánja őket, holott valódi vígjáték-alakok, és a kudarckukban is van éppen elég röhögséges elem: a csali-ládikók-ból egy csontváz, illetve egy idióta képe mered rájuk, és pusztán mert nem az ólomládikót választották, hanem az aranyat meg az ezüstöt (és mert egyáltalában a belmonti úrnőre vetették szemüket), nem elég, hogy elesnek Portiától: szavukat kell adniok, hogy soha többé senki nőt meg nem kérnek. Érdekes, hogy csak Portia nem szánja őket: nincs egy vigasztaló búcsúszava se számukra, kissé úgy viselkedik csakugyan, mint egy fölényes görög istennő, aki hűvös nyugalommal vagy esetleg némi elégtétellel nézi a kelepécét, amibe híveit csalta. Mentsége talán, hogy mint kiderül, már előre szerelmes a kapuban jelentkező új kérőbe. „Késni lehet-e – kiált fel boldogan –, ha udva-

rol már Amor követe?” Amire Nerissa zárja le a felvonást: „Bassanio! Szerelem ura te!”

A harmadik felvonás visszavezet Velencébe. Rövid felvonás, de meglódtja az eseményeket és érzelmeket. Sorban érkeznek a hírek Antonio vesztességéről és elsüllyedt hajókról. Salarino – ugyanaz, aki az előbb olyan borzongató röhögéssel mesélte, hogyan gyászolja a „kutya zsidó” a lányát és a dukátjait – már kezdi kipuhatolni Shylockot: „Azért biztos vagyok benne, hogy ha elveszti, nem akarod a húsát: mire jó az?” „Halat etetni”, feleli Shylock. És következik Shylock második nagy áriája – prózában, igaz, hogy a legjobb verssel fölérő prózában. „Hát a zsidónak nincs szeme? a zsidónak nincs keze, szervezete, érzéke, érzelme, szenvedélye?” – nem is kell többet idézni belőle: Shylocknak ezt a kifakadását ismerik olyanok is, akik sohasem olvasták *A velencei kalmár*-t. Felfogható úgy is, mint keserűbb változata Gadshill IV. *Henrik*-beli mondásának: „a *homo* minden ember közös neve”. Shylock visszafogott jajsztótól vadul felszárnyaló áriája a zsidók igazságáról meg az emberi egyenlőségről így végződik: „Ha egy zsidó megsért egy keresztényt, hol a keresztény alázatossága? a bosszúban. Ha a keresztény megsért egy zsidót, hogyan tűrje a keresztény példa szerint? Csak bosszúval. Azt az aljasságot művelem, amelyre ti tanítottatok, és alighanem még hozzá is teszek ahhoz, amit tanultam.”

Aztán, Shylock és Tubal párbeszédében, közvetlenül is meghalljuk, hogyan siratja Shylock a lányát – és a dukátjait. De ez már egyértelműen komikus jelenet. Tubal ontja a gyász híreket. Jessica egyetlen éjszaka nyolcvan dukátot költött Génúában, egy türkizes gyűrűt adott egy majoméért. Közben vigasztaló hírek is: elsüllyedt Antonio utolsó hajója, sietnek a hitelezői behajtani a pénzüket. Shylock már csak a bosszúra gondol: előre leköti a végrehajtót. Shakespeare azonban időnként nem mulaszt el figyelmeztetni bennünket a komédia gazdasági alapjára, mert Shylock azt mondja: „A szívét akarom, mert ha ki-

pusztul Velencéből, olyan üzletet kötök, amilyen nekem tetszik.” Azt meg nem kell magyarázni, milyen hatása van, ha közvetlenül ezután így búcsúzik: „Menj, menj, Tubal, és találkozzunk a zsinagógában. Menj, menj, jó Tubal; a templomban, Tubal.”

Közben szerencsésen folyik a belmonti aranygyapjú megszerzése. Mikor Bassanio bölcsen az ólomládikó mellett dönt, Portiából kitör:

*A többi szenvedély hogy elenyész,
A kétes gond, a heves csüggedés.
Zöld szemű féltés borzong s száll veled!
Szerelem, ne siess: csitulj, önkívület,
Örömször, zúhogj ütemesen,
Túl nagy, túl gyors e boldogság nekem,
Félek, nem bírom.*

Portia legnagyobb diadala, szereplésének tetőpontja természetesen a tárgyalás lesz, ahol megmenti Antonio életét. De legszebb pillanata talán mégis ez az önfeledt kitörés: itt teljes nőiességében és teljes költőiségében tündöklük. Igaz, maradt azért annyi lélekjelenléte, hogy ezt az áradó vallomását *félre* mondja el – a továbbiakban visszanyeri a belmonti úrnő méltóságteljes tartását. És amikor megtalálta az ólomládikóban a boldogító papírdarabot, hogyan kér csókot Bassanio? „Jó cédula. Szép hölgy, megengeded, / Hogy e számlára adjak és vegyek?” Hiába, ez a komédia úgy át van itatva üzlettel, hogy ez beszívárog legmagasabb költészetébe is.

Egyelőre azonban az újdonsült házaspár nem élvezheti a boldogságot: megérkezik egy velencei társaság, Jessicával és Lorenzóval közöttük, Antonio levelét hozzák, melyben tudtára adja Bassaniónak, hogy csődbe jutott, fizetni nem tud, így be kell váltania Shylock záloglevelét, azaz meg kell halnia. Szép, tömör levél, de nem szemérmes. Azt írja többek között: „min-

den adósságod eltöröltetett velem szemben, csak éppen látni szeretnék, miközben meghalok. De azért csak mulass jól; ha szeretet nem beszél rá, hogy jöjj, levelem se tegye.” Hát nem a szerelmes búcsúzik így a szerelmétől? Bassanio indul, Portia gyöngéd engedélyével és pénzével bőven fölszerelve, hogy barátját kiváltsa a kínhalálból.

Félő, hogy Bassanio nem ér oda idejében, mert Antoniót egy porkoláb kíséretében látjuk a velencei utcán. Velük megy Shylock is, nehogy Antonio szavai meglágyítsák az őt szívét. Bezzeg őt hiába kérleli. „Kutya vagyok? Hát félj a fogaimtól” – feleli Antoniónak, aki egy kissé úgy járt, mint a pityergő gyerek, akit megvernek, hogy legyen miért sírnia. „Nem is tudom, mért vagyok szomorú” – indította el a darabot, de pillanatnyilag vaskos oka van a búsulásra: fél a holnaptól. De azért lebeszéli róla Salarinót, hogy érdekében közbenjárjon a dózsénál, mert az nem függesztheti fel a jogot, különben elijesztené Velencéből a pénzkölcsönzőket – ez is jól példázza kalmár és hitelező egymásra utaltságát. De így fejezi be a jelenetet: „Jaj, csak Bassanio / Látná, hogyan fizetem tartozását!” A kamasz barátság ábrándozik így – vagy a felnőtt szerelem.

Portia férfiakat megszégyenítő esze azonban, úgy látszik, sejtette, hogy Antonio kiváltása nem fog simán menni, így közben vallási szemlélődés örve alatt Nerissával együtt elvonul, hogy férfiruhába öltözve rokona, a nevezetes jogtudós megbízásából a törvényszéki tárgyaláson megjelenjék. Távolléte idejére birtokát és kastélyát Lorenzóra bízta – és Jessicára, akinek láthatóan sikerül az „út a szabadba”: Portia egy pillanatig sem habozik, hogy kastélya fölött az uralmat az időközben nyilván keresztény vallásra tért Jessicának adja át. Hiába, arról sem szabad megfélekedni, hogy a zsidó akkor nem faji fogalom volt.

A darab forrponjtja, a negyedik felvonás „nagyáriáit” fölösleges visszaidéznünk: annyszor idézik őket. Az ítéletet megelőző vita hatalmas beszédei, szellemes szópárbajai, leleményes riposztjai nemcsak önmagukban véve remeklések, hanem any-

nyiban is, ahogy az előző felvonások kölcsönös gyűlölködését, vádjait és gyalázkodásait fokozni tudják. Shylock két szenvedélyes beszédét különben is csak egészében szabad idézni – olyan fontos jelentéssel telített minden sora. Mellesleg, Shylock dühét megnyitó beszédében a dözse önkéntelenül még szította is (ha ugyan ez lehetséges volt): mert arra próbálta rábeszélni, hogy ne csak a zálogot engedje el adósának, hanem a kölcsönadott pénz felét is, akkora veszteségek érték ezt a „királyi kalmárt”. És beszédét ezzel fejezi be: „Várjuk szelíd válaszat, zsidó.” Ez a tartalom és ez a hang nyilván a Shylocknál békülékenyebb zsidót is kihozta volna a sodrából. Következik Shylock abszurdulata határos humorú filippikája az ösztön észszerűtlenségéről. Aztán szenvedélye magasabbra csavarodik, nemcsak hőfokát, hanem tárgyát tekintve is: a velencei uraknak szemébe vágja a maga szikrázó igazságát a keresztények társadalmi rendjéről és keresztényi szeretetéről.

A vita félbeszakad; megérkezik Portia álműhelyében, elmondja gyönyörű, de a gögöt sem nélkülöző beszédét a kegyelemről, amikor azonban Shylockot nem hatja meg vele (most már, a határidő lejártával, a dupláját, a tízszeresét sem akarja elfogadni az eredeti kölcsönnek), az ő javára ítélt. Antonio, aki most, hogy megjött Bassanio, már mélabús sztoicizmussal néz a kínhalál elébe, csak barátjától búcsúzik el. Üdvözli nemes feleségét:

*Mondd el neki Antonio balálát,
S hogyan szerettelek, dícsérd búcsúmat,
S ítélje meg, ha vége a mesének,
Szerették-e hajdan Bassaniót.
Csak szánd, hogy barátodat elvesztetted,
S én nem szánom, hogy érted fizetek...*

Furcsa, fonák hiúság a vég előtt. Antoniónak azonban mégsem kell meghalnia: Portia egy szeniális fogással – mely azonban, ha komolyan vesszük a „velencei törvényt”, nem egyéb

(mint Hegedüs Géza fejt ki tanulmányában) szofisztikánál és jogi csűrös-csavarásnál – megmenti az életét; sőt, odáig hajlítja a bizonyítást, hogy Shylock elveszti vagyonát – fele az államot illeti, fele Antoniót –, élete pedig a dózse kegyelmétől függ. Végül is azonban a dózse és Antonio irgalma folytán Shylocknak sem kell még meghalnia, sőt vagyona felét is megtarthatja; másik felét Antonio csak „kezelésre” kapja meg, de Shylock halála után Lorenzónak adja át, megmaradt fél vagyonának örökösei Jessica és Lorenzo lesznek – e kegyelem feltétele az, hogy azonnal keresztény hitre tér át. Portia, aki ugyancsak nem veszi emberszámba Shylockot, erre így fordul hozzá: „Örölsz ennek, zsidó? Mit mondasz erre?” Mire Shylock: „Örülök.” És még hozzáteszi: „Kérlek, engedjete most hazamenni. Nem jól vagyok.” Mint olvasom, egy londoni előadáson e szavak előtt Gratiano beledöfte kését Shylockba. De e szemléltető betoldás nélkül is nyilvánvaló, hogy ezzel az ítélettel megölték.

A törvényszéki tárgyalásnak, ennek a komédiába ágyazott drámának csodálatos egyensúlyára vall, hogy míg első felében hiába szikráznak fel Shylock gyökeresen igaz vádjai a másik félről, sőt, hiába, hogy ellenfelei voltaképpen Shylock kérése közben épp eléggé leleplezik magukat, a bárdolatlan durvaságot az úri és keresztény felszín alatt – mindenki, még a legmakabeusabb zsidó is Antonióért szorong, még mielőtt Shylock a cipője talpán feni a kést, amivel az egy font húst ki akarja vágni belőle; addig a tárgyalás végén, hiába tudjuk, hogy Shylock örülhet, ha ennyivel megússza, és hiába, hogy hirtelen meghunyászkodása még alantasabb, mint fennhéjázó gyűlölete volt az imént – azért, gondolom, a legmegátalkodottabb zsidógyűlölőnek is, bár nem a rokonszenve, de a részvéte, tragikus érzékelése a magára maradt, kifosztott, hitében megalázott, leglényegében halálra ítélt „vén Shylock” felé fog hajlani.

És ezzel megérkeztünk ahhoz a kérdéshez, amit senki sem kerülhet ki: antiszemita darab-e *A velencei kalmár*? A jóhiszeműek, sőt a jóhiszemű Shakespeare-értők között is akadnak so-

kan, akik mint képtelenséget utasítják el ezt a feltevést. Szerintük Shakespeare *A velencei kalmár*-ban nem a zsidókat gyűlöli, hanem az uzsorát, és mivel a középkorban a legtöbb uzsorás zsidó volt (vagy mohamedán), azért választott egy zsidó uzsorást; de mert Angliában nemigen akadtak zsidó uzsorások, egy velencei uzsorás történetét dolgozta fel. Érveiket még meg is tudnám toldani egy sejtéssel. *A velencei kalmár* olvastán sokszor az az érzésem támad, mintha Shylock alakjában Shakespeare egy kissé a puritánokat is nevetségessé akarta volna tenni, akik nyíltabban, emeltebb homlokkal vállalták az üzletiességet a katolikusoknál, és akikre, mint a színház és mindennemű mulatság esküdt ellenségeire, ő sem igen nézhetett jó szemmel. A második felvonásban, miután megállapodtak a kölcsön feltételeiben, Shylock elindul vacsorára Bassanióhoz, bár nagyon jól tudja: „Nem szeretetből hívtak: hízelegnek.” (Meg alighanem azért is, hogy távol tartsák hazulról, mialatt Lorenzo szökteti Jessicát.) Persze, ő maga sem jóakarattal fogadja el a meghívást: „De megyek gyűlöletből a pazarló / Keresztényhez.” És amikor megtudja, hogy még jelmezes felvonulással is várják, viasszszól:

*Mit? álarcosok? Jessica, figyelj:
Zárd be az ajtót, és ha szól a dob,
S vijjogni kezd a ferde nyakú síp,
Nebogy az ablakokra felkapaszkodj
És fejedet kidugva a bemázolt
Arcú keresztény bolondokra bámulj,
De zárd be házunk ablak-füleit,
Hogy higgadt házamba a híg bohócszaj
Ne törjön be.*

Hát nem mondhatta volna ezt egy puritán is? Csak éppen a *keresztény* szót kellene pápistára cserélni.

A bökkenő csak az, hogy Shylocknak olykor a beszédmódja

is zsidóra vall. Nem amikor népe panaszát vagy a maga vádjait és igazságait mondja ki: ilyenkor az emberiség közös, nemesebbik nyelvén beszél. Csak ha Shakespeare nevetségessé akarja tenni, olyankor ad a szájába jellegzetes kérdőmódot, zsidós indulatú hangsúlyokat. Mint például amikor Salanio amúgy is gunyoros előadásában a „kutya zsidó” a lányát siratja – és amit Jessica magával vitt:

*A lányom! A dukátjaim! A lányom!
Kereszténnyel! Ó, keresztény dukátok!
Rendőrt! Ó, a dukátjaim! A lányom!
Egy lepecsételt zsák! Két zsák dukáttal,
Két dukátossal – ellopta a lányom!
És ékszerek! Két kő, két drágakő –
Ellopta! Rendőrt! Fogják meg a lányom!
Nála vannak a kövek, a dukátok!*

Ki ne hallotta volna már – legalábbis az öregebbek közül – ezeket a sajátos hangsúlyokat és összekapcsolásokat, a történelem némely végzetes fordulóján? Amikor a Tuballal folytatott, végig komikus párbeszédben veszteségén kesereg, a végén lényegében a „nincs a teremtésben vesztes, csak én” indulatával beszél, csak éppen amit mond, az nevetségesen zsidós – már a kifejezőmódjával is: „Hát így, így, így, így! egy gyémántom eltűnt, kétezer dukátomba került Frankfurtban. Még sohasem szállt átok a népünkre, csak most: kétezer dukát ebben, és más drága ékszerek. Bár holtan feküdne a lányom a lábom előtt, a dukátokkal a koporsójában! Nincs róluk hír? Hát így, és nem tudom, mit költöttünk a keresésre: hát ide hallgass: veszteség veszteségre! Annyival ment el a tolvaj, és annyi rá a tolvaj megtalálására, és semmi elégtétel, semmi bosszú; nincs balszerencse, csak ami az én vállamat nyomja; nincs sóhaj, csak amit én sóhajtok; nincs könny, csak amit én ontok.” És mekkora nyelvi jellemzőerő a felkiáltásban, amivel Portia kedvező (mármint

neki kedvező) csalóteletét Shylock üdvözlí: „Egy Dániel ítélt, egy Dániel!” – amit éppen a nyelvi jellegzetessége miatt Gratiano az ítélet fordultán még egyszer-kétszer csúfolva visszavág neki. Jessicát nem jellemzi Shakespeare ilyen kirívó nyelvi sajátosságokkal, de azért amikor a szöktetéskor fiúruhában kiszól az ablakon: „Néhány dukáttal bearanyozom / Magamat, aztán rögtön lent leszek” – a szellemes képi fordulatból nem ismerünk-e rá néhány kedves, gazdag lipótvárosi lány hetyke talpraesettségre?

Persze, Shakespeare nagy mestere annak, hogy egy-két szóval, kellékekkel megteremtse atmoszféráját olyan helyeknek is, amelyeket legfőljebb ha szóbeszédből, könyvekből, képekről ismerhetett. Itt is például pusztán a „No, mi újság a Rialtón?” néhányszori emlegetésével, meg azzal az egy gondolával, amelyen Lorenzót és Jessicát szökni látták, az egész darabban élénk tudja varázsolni a bűvös várost. De a zsidó atmoszférát olyan nyelvi jellegzetességekkel hozza létre – nemcsak az idézett helyeken, hanem egyebütt is –, amiket nem lehet könyvekből felcsipegetni, csak az „életből ellesni”. Valaha eleget csodálkoztam ezen, mert tudomásom szerint Angliából a zsidókat *A velencei kalmár* megírása előtt mintegy háromszáz évvel kiűzték, és azóta nem éltek zsidók Angliában. Alaposabban beleolvastva e témába kiderül azonban, hogy ez nem egészen így volt: ha fölvtették a keresztény vallást, ott maradhattak, sőt, később is letelepedhettek Angliában. És természetesen, ahogy az már az ilyen félig-meddig kényszer-áttéréseknél lenni szokott, az új-keresztények sok mindent megőriztek régi vallásukból és szokásaikból. Ezek szerint hát Shakespeare korában is élhetett Londonban jó néhány titokban zsidó család, akiknek ajkáról érzékeny füle kilesphetett egynémely furcsa hangsúlyt, jellegzetes fordulatot.

Úgy látom, az angol irodalomtörténészek nem szűnnek meg azon töprengeni, hogy így állván a dolgok, és tekintve, hogy az angol történelem nem őrzi nyomát akkori, gyakorlatian zsidó-

ellenes hangulatnak, mi válthatta ki az Erzsébet-kori drámai-irodalom érdeklődését a zsidók iránt. Igaz, hogy Erzsébet királynőnek volt egy megkeresztelkedett, portugál zsidó orvosa, Roderigo Lopez, aki belekeveredett az Angliában élő portugál trónkövetelő körüli udvari intrikákba. Essex följelentette Lopez mint kémeket és árulót, aki meg akarta mérgezni Don Antoniót, a portugál trónkövetelőt és Erzsébet királynőt is. Lytton Strachey az *Erzsébet és Essex*-ben foglalkozik a minden valószínűség szerint koholt perrel, és leírja, hogy Erzsébet milyen nehezen és csak Essex nyomására egyezett bele udvari orvosának a kivégzésébe. Essex időközben igyekezett minden eszközzel, irodalmi kapcsolataival is hangulatot kelteni a vádlott ellen – és ez sikerült is neki. Lopez tárgyalására 1594 februárjában került sor, de csak júniusban végezték ki. Közben már február 4-én felújították Marlowe darabját, *A máltai zsidó*-t, amelynek címszereplője sokkal végletesebben és valószínűtlenebbül gonosz figura, mint Shylock. Most még nagyobb sikert aratott, mint első szériájában – *A máltai zsidó*-t ugyanis már 1589-ben bemutatták, jóval a Lopez-ügy előtt. Sőt mi több, már 1579-ben játszottak egy darabot *A zsidó* címmel. Ez a darab elveszett – némely feltételezések szerint azonban Shakespeare ebből is kölcsönözhetett motívumokat *A velencei kalmár*-hoz, amely 1596. július és 1598. július között keletkezett.

A máltai zsidó-t 1596 januárjában megint felújították és júniusig játszották. Sok kutató nézete szerint Shakespeare ekkor kaphatott kedvet hozzá, megnyergelni a színházak zsidóellenes hullámát. Lehet, Shakespeare nem törekedett eredetiségre. Darabjainak cselekményét, meséit, motívumait, alakjait onnan vette, ahol találta. Csak éppen ezeket a talált elemeket, ahogy fölvette, megforgatta kezében, azok ragyogni és mozogni kezdtek, telve élettel és fantáziával, szellemmel és költészettel. Így volt valahogy a nézetekkel is. Ő nem az volt, aki szembeszáll kora szemléletével, áramlataival: ma talán konformistának mondanák. Fölszedi, megforgatja ezeket a közhelyeket, hiedel-

meket, s ezek a kezében sokszínűek lesznek, megtelítődnek élettél, valósággal, sokszor önmaguk ellentétével is – szóval, igazsággal. Antiszemita darab-e *A velencei kalmár*? És miért ne lett volna az, ha egyszer akkor ilyen volt a közgondolkodás, hogy ne mondjam, a közdivat? Shylockját mégis úgy csinálta meg, hogy módot adott vele az elmúlt század eleje nagy angol Shakespeare-színészének, Keannek és utána a legtöbb színésznek és rendezőnek, hogy jobbára emberivé formálják Shylock szerepét, olyanná, hogy képes legyen maga felé hajlítani a nézők együttérzését, sokszor az igazságérzetét is – így játszotta nálunk Gál Gyula is, Csontos Gyula is, Major Tamás is.

Pedig azért Shylock, minden igazságával együtt, és hiába, hogy végül is őt fosztják ki és teszik tönkre ellenségei – mégiscsak szörnyeteg. És szörnyetegségének szerkezeti egyensúlya a darabon belül nem önmagában van, hanem ellenségeiben. És nemcsak Shylock vádjaiban, amiket a keresztények világának arcába vág, de abban is, ahogy ez a világ a színpad dimenziójában elvonul előttünk. Mert kik is ezek? Aranyifjak, ficsúrok, tékozlók és hozományvadászok, paraziták vagy kiváltságos urak – mindenképpen mihaszna semmittevők. És a szép ruhák, a tetszetős külső, a virágos modor mögül micsoda nevelhetetlen bugrisság lepleződik le minduntalan, és olykor gyilkos ösztön is, amely menten ki tudna törni, ha a „velencei törvény” egy pillanatra is meginogna és fölszabadítaná előtte az utat. Antonio, igaz, kiválik közülük, nemcsak azzal, hogy ő mégiscsak csinál valamit: kalmár, akinek kockázatvállaló kalandossága egészen más, mint a mai kereskedő szelleme, de a komolyságával is, sőt, indokolhatatlan szomorúságával, nem is beszélve furcsa hevületéről az egyetlen jó barát iránt – ami a kor és kivált Shakespeare szemében semmi esetre sem számíthatott hibának. De még benne is mennyi az alantas durvaság, kegyetlenség, leplezetlen gyűlölet – még akkor is, amikor ő kér szíveséget a zsidótól!

És hogyhogy mindezt – hacsak nagyon oda nem figyelünk –

nem vesszük észre, míg szavaikat és cselekedeteiket figyeljük a színpadon vagy a könyvben? Mert Shakespeare csínján bánik velük. Miért? Mert tetszenek neki. Mert szereti őket. A küllemüket, a kellemüket, az eleganciájukat. Megvan róluk a véleménye, sőt, pontosan tudja, hogy olyanok, amilyenek; szíve – vagy ízlése – mégis az ő tetszetős léhaságuk vagy Antonio előkelő világfájdalma felé hajlik. És hiába, hogy a darab kiáltó igazságait Shylock szájába adja – vad, kusza szenvedélye őt is visszariasztja. Hogy is mondta Shylock a tárgyaláson? „mert csak az ösztön, / A szenvedély ura, az dönti el, / Ki mit szeret, utál.”

Vagy merjük-e feltételezni, hogy Shakespeare „ösztönéhez” hozzájárulhatott valamilyen gondolati elem is? Valamiféle, aligha megfogalmazott nézet – hogy ne mondjam, világnézet? Fentebb említettem azt a lehetőséget, hogy Shylock alakjában Shakespeare egy kissé a puritánokat állítja pellengérré. Ez a lehetőség persze csak gyanítható, semmiképpen sem bizonyítható. De az nem is szorul bizonyításra, mert nyilvánvaló a darabból, hogy Shylock alakjában és életelvében éppenséggel nem valamilyen levitézlett régi rosszat figuráz ki, hanem egy nagyon is életképes, fenyegető – idegen, de találó szóval – *virulens* veszedelmet. Az is kiderül, nemcsak *A velencei kalmár*-ból, de sok más darabjának mellékesen vagy nyomatékosan elhangzó, keserű megjegyzéseiből, mennyire viszolygott a középkor feudalizmusát felváltani készülő tőke- és haszonvilágtól, amelynek körvonalait Erzsébet királynő Angliájában már egész jól ki lehetett venni – kivált az olyan érzékeny szemnek, amilyen a Shakespeare-é volt. Tovább hatolva a feltevések síkos talaján meg merem kockáztatni azt az állítást is, hogy Shylock végletes alakjában ennek a készülő világnak a megtestesülését látta – valahogy úgy, ahogy kétszázötven év múlva a fiatal Marx a kibontakozott kapitalizmus megtestesítőjeként jellemezte a zsidó pénzembert *A zsidókérdéshez* írott cikkében, amelynek befejező mondata: „*Die Emanzipation des Juden ist die Emanzipation der*

Welt vom Juden.” (Hivatalos – és kissé körülményes – magyar fordításban: „A zsidó társadalmi emancipációja a társadalomnak a zsidóságtól való emancipációja.”) Tegyük hozzá, hogy talán – mert az ember nem lehet eléggé óvatos, ha Shakespeare gondolatait próbálja kifürkészni.

„Kérlek, engedjete most hazamenni, / Nem vagyok jól. Küldjétek el az írást, / S aláírom” – ezek Shylock utolsó szavai a tárgyaláson – utolsó szavai a darabban: az ötödik felvonás már nélküle folyik. Nehéz is lett volna helyet találni Shylocknak ebben a berekesztő felvonásban, amely már első jelenetében, Lorenzónak és Jessicának a hajdani híres szerelmeket földidéző holdvilágos duettjével, az „ilyen éjszakán” refrénjével fölszáll a magasba, az eddigi darab mocska és aranya, pénzéhsége és bosszúszomja és egész kegyetlen jogrendje fölé. Hát hogyne, „Mert minden kemény és konok dühöt / A zene megszelídít egy időre” halljuk, amikor az antik szerelmeseket föléjszakázó duett átvált a zene áriájába, mely így végződik:

*Az ember, aki legbelül zenétlen,
S nem bat rá édes hangok egyezése,
Az kész az árulásra, taktikára,
S szelleme tompa, mint az éjszaka,
S érzelme komor, mint az Erebus:
Meg ne bízz benne. Hallgass a zenére.*

Ez az ötödik felvonás látszólag az előzményekkel össze nem függő záródísz, fölösleges függelék a negyedikben lejátszódott tragédiához – sokan így fogják fel. Holott ez a darab legfőbb mondanivalója, vigasztalása, ha úgy tetszik, morálja, ez a felül-emelkedés. Mert hát van-e zenétlenebb lélek a Shylockénál? És a többiek? A tékozlók, hozományvadászok, élősdiek, az urak, a velenceiek? A zene a nyegleségen, érdeken, pimaszságon át is be tud hatolni a fülükbe – olykor a szeretet is a szívükbe: Lorenzónak aligha volt mindegy, mennyi dukátot és

ékkövet lop magával az apai házból a zsidó lány, és nem lepeli, hogy örül az örökségnek, amit Portia meg a dózse kicsikart zsidó apósától, szerelme Jessica iránt mégis igazi; Bassanio léhaságát, bármilyen céltudatosan indult is el az aranygyapjú meghódítására, láthatóan háttérbe szorította szerelme; még a durva Gratiano is beleszeretett Nerissába, pedig aligha kap vele hozományt – legalábbis ez a helyzet a darab végén. Shylock azonban senkit sem tud szeretni – csak a Mammont.

És ezért sem szerepelhet Shylock az ötödik felvonásban. De Antonio is, bár végig a színen marad, éppen csak hogy jelen van. Pedig ő – aki Shylock szakállát és kaftánját leköpte, őt magát megrúgta és kutyának nevezte, és megint csak leköpné, belerúgna és lekutyázná –, önfeláldozó, vértanúságra kész, lényegében reménytelen barátságával ő tud a legmagasabb hőfokon szeretni a darabban, amelynek úgy lehet, nemcsak címszereplője, hanem igazi hőse is ő. Olyan magas hőfokú a szenvedélye, hogy – bármilyen paradoxul hangzik – talán az lehetett volna csak igazi beteljesülése, ha sikerül meghálnia barátjáért. Így, minden jóra fordulván – még hajói is megkerülnek –, mi lehetne a magányos Antonio szerepe Bassanio és Portia boldognak ígérkező életében? Nem csoda, hogy alig is szólal meg az általános vigasságban. Pedig legtöbb oka neki volna örülni – mégis most mondhatná csak el igazán, amivel a darabot kezdte: „Nem is tudom, mért vagyok szomorú...”

Valamicske szerep mégiscsak jut neki az utolsó felvonásban: néhány kérlelő szavával ő egyengeti el a szerelmesek között azt a mesterséges, de tündéri feszültséget, ami úgy keletkezett, hogy Portia és Nerissa a jogtudós meg írnoka képében a tárgyalás után kicsalta jegyesétől a gyűrűt, amit ő adott neki – és most számon kérik a két megtévesztett férfin. A darabot Gratiano fejezi be:

*Mert mit érek a nappal birtokával?
Inkább fekszem a doktor írnokával.
Nem árthat már nekem vihar, se jég,
Ha megőrzöm Nerissa gyűrűjét.*

Voltaképpen ez a néhány sor dönti el végleg, hogy *A velen-
cei kalmár* negyedik felvonásbeli, majdnem véres tragédiája, és
Antoniónak az ötödik felvonásbeli, rejtező, szemérmes, néma
drámája után – mégiscsak komédia.

1981

Minden jó, ha vége jó

A tizenhetedik század első éveiben készült, valahol a *Hamlet* meg a *Szeget szeggel* szomszédságában, vagyis a nagy tragédiák és keserű komédiák között. Akadtak, akik úgy vélték, hogy Shakespeare valamelyik régi, elkallódott vígjátékának átdolgozása lehetett. Ezt a feltevésüket főleg verselésének egyik elemére alapozták, a rímelő párversre, amelyet többször is alkalmazott korai darabjaiban, de aztán egy ideig nem élt vele. Az újabb kutatók azonban inkább azt veszik észre, ami a *Minden jó, ha vége jó* párverseiben eltér a régiektől, ami új elem bennük, például a könnyed mértékben az ironikus meg a himnikus hangnem rejtett párhuzamait vagy éppen keveredésüket. De a legkirívóbb, legidegenebb, legzavarbaejtőbb – mármint a Shakespeare-elemzőket zavarba ejtő – elem a komédia stílusában az a szonettformában írt levél, amelyben a darab hősnője, Heléna közli újdonsült anyósával, a grófnővel, hogy vezeklésül, és mert lehetővé akarja tenni, hogy a grófnő fia, akit nagy leleménnyel, bevetéssel meg a király kénytetésével sikerült magának férjül megszerezni, és aki éppen a nászuk elől szökött a háborúba, nyugodtan hazatérhessen – szóval, hogy Heléna mezítláb sanyarú zárandokútra indul. E szonett-levél modoros, kissé mesterkélt hangja valóban idegenül hat Shakespeare érett korszakában – a bökkenő csak az, hogy korai darabjaiban sincs nyoma ilyesminek. Csakhogy e mesterkéltség forrása, azt hiszem, nem annyira Shakespeare stilisztikai kísérletezésében ke-

resendő, mint inkább a hősnő jellemében, amelyet a legtöbb kommentár ezzel a szóval jellemez: „összetett”.

Heléna ebben a levélben a maga „nagyravágyó” szerelmét vádolja a veszéllyel, amelybe szerelme tárgyát sodorta. A „nagyravágyás” arra az osztálykülönbségre vonatkozik, amely szerelme kitűzött céljától elválasztja: Bertram dúsgazdag és gróf; Heléna egy polgári származású orvos elárvult leánya, ráadásul még szegény is. Az ilyen társadalmi különbség egészen a legújabb időkig századokon át volt nagy témája, a legkülönbözőbb műfajokban és a legvegyesebb színvonalon, a világ színműirodalmának. Alapkonfliktusa ez például az *Ármány és szerelem*-nek vagy Shakespeare ifjabb kortársa, Webster *Amalfi hercegnő*-jének – utóbbiban, igaz, a férfi az alacsony származású. Nagyobb eltérés, hogy az *Ármány és szerelem*-nek, az *Amalfi hercegnő*-nek is viszonzott szerelem a tárgya, míg Heléna szerelme viszonzatlan marad – ezért csinált Schiller és Webster halálos-véres tragédiát a témából, és ezért lett a *Minden jó, ha vége jó* keserű komédia.

Ez a komédia egy méltóságteljes jelenettel indul: a grófi kastélyban az úrfit búcsúztatják, aki az udvarba készül, a király közelébe. Prózában írt jelenet – ahhoz képest eléggé szertartásos mondatok hangzanak el benne. Különösen Helénától búcsúzik Bertram hidegen – ez az utolsó hozzá intézett mondata: „Légy szolgálatkész és ragaszkodó anyámhoz, a te úrnődhöz.” Heléna magára marad, és az első tulajdonság, ami kiderül róla, a hajlam az elhallgatásra, titkolódzásra – erősebb szóval úgy is lehetne mondani, a képmutatásra. A társaságban mélabús leánynak mutatkozott, aki még mindig apját siratja, érte hullatja könnyeit. Most egy monológban bevallja, hogy apját régen elfelejtette – nincs más gondolata, csak Bertram, akibe fülig szerelmes. Aztán jön a nagyobb meglepetés. Ki gondolná, hogy ez a jól nevelt, szende hajadon olyan sikamlós témákat tud megpendíteni, mint amilyenekről kisvártatva Parolles-lal, az ifjú gróf hazug, nagyzólo csatlósával társalog. Igaz, ő maga a ki-

fejlődő, sziporkázóan szellemes vitában végig erkölcsös álláspontot képvisel, hiszen azzal a kérdéssel kezdte: hogyan védheti meg egy lány a szüzességét – vagy ahogy ő szövegezi: hogyan „barikádozza” el magát a szüzesség ellensége, a férfi ellen? Bezzeg Parolles, ha nem is trágár szavakkal, de trágár gondolatokkal és érzékletes képekkel válaszol. Ki ne ütődne meg – elsősorban valószínűleg a grófnő, Heléna jótevője –, ha tanúja lehetne, hogy ez az „erényes” szűz lány (mert ezt a magasztaló jelzőt már a darab kezdetén, de a továbbiakban is többször elmondják róla) minden felháborodás nélkül hallgatja Parolles szabad szájú érvelését, sőt, stílusosan riposztzik rá?

Azt is elárulja Heléna, hogy alacsony származása s helyzete erősen nyomasztja őt. „Hiszen gyakran a hideg bölcsesség / A gazdag butaság alatt cseléd”, mondja keserűen, és nyilván a tapasztalat – vagy akár a rosszul értelmezett élettapasztalat – mondatja ezt vele. „Mi, akiket hitvány csillagzatunk / A kívánságra korlátoz csupán”, fakad ki most már nyíltabban és közvetlenebbül, és azt is megtudjuk, mit forral magában: apja hagyatékában őriz egy titkos receptet, éppen a király gyógyíthatatlannak nyilvánított betegségére, azzal akar feljutni Párizsba meggyógyítani a királyt, abban a reményben, hogy szerelme így talán célba érhet. A jelenet végén Heléna második monológja megszólaltatja a párverset, amely ebben a darabban a magasabb költészet hordozója. Így fejeződik be: „A király beteg – tán hibás a tervem, / De akaratom nem hagy soha cserben.” Igen, Heléna nagy akaratú nő: ugyanaz a megfeszített akarat hajtja, mint általában mindazokat a letről jövő, önérzetes, tehetséges, becsvágyó embereket, akik magasabbra szeretnék felküzdeni magukat – még ha Heléna esetében ez a magasság nem is elsősorban a magasabb pozíció, hanem az elérhetetlen magasban ragyogó szerelem.

Fölfelé törekvés nincs megfeszített akarat nélkül, viszont óhatatlanul rákényszerül némi képmutatásra: többnyire úgy

érzi – még ha olykor fölöslegesen is –, hogy muszáj másnak látszania, mint ami. A grófnő előtt például Helénának nem kellett volna titkolódnia. Mert szó sincs róla, hogy cseléd lett volna úrnőjénél, amint Bertram feltüntette búcsúszavaiban: nevelt gyermeke ő a grófnőnek, aki éppúgy szereti, mintha saját lánya volna. Leleményes és szeretetteljes vallatással kiszedi Helénából, hogy szerelmes Bertramba, és azt is, mit főzött ki, hogy szerelme célját elérje. A grófnőnek semmi kifogása az ellen, hogy fia és nevelt lánya egybekeljen, sőt minden erejével segíti Heléna tervét: pénzzel bőven ellátva, kellő kíséréttel és ajánlólevelekkel őt is felküldi az udvarba.

Párizsban Heléna bejut a királyhoz, és megkezdődik köztük a párbeszéd, két kiváló szellem párbeszéde, mely szinte észrevétlenül rímelő párversbe vált. Itt mutatkozik meg Shakespeare felújított, magasabbrendűen költői párversének az a ritmikailag aligha elemezhető sajátossága, hogy az emelkedett iróniához belopódzik a halk himnikus hangnem – éppen amikor hatni kezd Heléna sugárzása. Mert a királyt, akit Franciaország legnevezetesebb orvosai annyi kísérletezés után gyógyíthatatlannak nyilvánítottak, és aki nem akarja magát egy újabb kurukszás viszontagságainak kitenni, végül is Heléna sugárzása győzi meg, hogy alávesse magát a kúrájának. Azzal a feltétellel, hogy ha meghal, Heléna is vele. És ha meggyógyul, mit nyer vele Heléna? Hogy ő választhat férjet az udvar ifjai közül, és a király nyélbe üti a házasságot.

A király természetesen meggyógyul – két nap alatt. Úgy látszik, Helénát semmi sem állíthatja meg a magasba vezető úton. Első diadala az volt, hogy a grófnő beleegyezett a házasságba. A második: hogy a királyt, akiről az „elméletüktől eldugult tudósok” (Roussillon grófnő kifejezése – és milyen nagyszerű kifejezés!) már lemondtak, csodaszerűen talpra állította. A király – abban a biztos tudatban, hogy „uralkodói s apai hatalma” rendelkezik az udvarában élő nemesúrfiak kezével, összehívhatja őket a „hölgyválaszra”. Heléna – talán, hogy egy kis

haladékhhoz juttassa szeméremérzetét, vagy esetleg némi ártatlan kacérságból? – tessék-lássék előbb megmustrál négy fiatalurat, aztán összeszedi bátorságát, és úgy lép oda Bertramhoz: „Nem merlek elvenni, de magamat / És szolgálatomat halálomig / Hatalmazom adom.” A királynak meg ezzel jelzi választását: „Ez az a férfi.” Mire a király habozás nélkül: „Bertram, vedd el őt: ő a feleséged.” A meghökkenten szabadkozó, sőt ellenkező férjelöltnek ezt hozza fel a legkomolyabb érvül: „Tudod, hogy felkeltett a betegségéből.” Amire Bertram ilyen hetykén válaszol:

*És most énnekem kell belefeküdnöm,
Mert te felkeltél? Jól ismerem őt:
Az apám költségén nevelkedett.
Egy szegény orvos lánya feleségem!
Inkább a megvetés sújtson örökre.*

Következik a király nemes érveléssel ívelő beszéde az erény és a becsület elsőbbségéről a ranggal és a származással szemben. De amikor Bertram az egész humanista filozófiára konokul csak annyit vág vissza: „Nem szeretem s nem törekszem szeretni” – kiderül, hogy a királynak vannak nyomósabb és kézzelfoghatóbb érvei is. Kijelenti, hogy Heléna alacsony származását ranggal és vagyonnal fogja kiegyenlíteni; ha viszont ez a „göggel telt kölyök”, akinek Bertramot nevezi, tovább dacol vele, éreztetni fogja vele bosszúját és haragját. Bertram erre hirtelen behúzza önérzetét, és ilyen módon adja meg magát:

*Bocsáss meg, kegyes úr: szemed parancsol
Szeszélyemnek. És ha megfontolom,
Milyen rangot teremt akaratom,
Úgy találom, hogy őt, aki előbb
Alacsony volt nemes gondolatomnak,
A király szava úgy megneemesíti,
Akár a születés.*

Ez hát Heléna harmadik diadala, melyet az esküvői szertartás is megpecsétel. De ezt a diadalát Heléna nem élvezheti. Bertram ugyanis, amint az esküvő lezajlott, és ő négy szemközt marad Parolles-lal, visszanyeri önértetét, és dacolni mer a királlyal: elhatározza, hogy a házasság teljesítése előtt Firenzébe szökik, amely hadban áll Sienával, és a háborúban a király engedélyével sok francia nemes is részt vesz – csak éppen Bertramot nem engedte el ifjú kora miatt. Előbb azonban közli Helénával, hogy nem tagadja meg ugyan házastársi kötelezettségét, de annak egyelőre, halaszthatatlan elfoglaltsága miatt, nem tud eleget tenni. Egyúttal meghagyja Helénának, hogy azonnal induljon haza Roussillonba, s ott várja meg további rendelkezéseit; sőt arra is megkéri, mondjon a királynak valamilyen elhihető ürügyet az ő, Heléna hirtelen távozására. Heléna engedelmesen fogadja címzetes férje furcsa kívánságait, csupán egy csókot kér tőle búcsúzóul. Bertram azonban ezt sem hajlandó megadni – kurtán csak ennyit válaszol: „Kérlek, ne késlekedj, csak lóra gyorsan.”

Helénának eddig csak a diadalait számoltuk – a harmadikig jutottunk. Számolhatnók a megaláztatásait is, Bertram rideg roussilloni búcsúszavaitól a kínos hölgyválaszon át a csókelőleg durva megtagadásáig –, de nem érdemes számolni, olyan sűrűn követik egymást. Mire viszontlátja Roussillonban a grófnőt – papírforma szerint anyósát –, az már megkapta Bertram levelét, amelyben közli, hogy Heléna ugyan meggyógyította a királyt, de tönkretette őt. Feleségül kellett vennie, de nem volt az ágyában, és nem is lesz soha: elég tágas a világ ahhoz, hogy távol tudja tartani magától. Aláírás: „szerencsétlen fiad”. Adigra már Heléna kezében is ott a levél, az elbocsátó: ha megszerzi ujjáról a gyűrűt, amelyet visel, és ha felmutat egy gyermeket, akit ő szült Bertramtól, akkor lesz ő a férje – persze, egyik sem történhetik meg soha. Ekkor határozza el Heléna, hogy most ő szökik meg, ő adja fejét bujdosásra: szabaddá akarja tenni az utat Bertramnak, vissza az életveszélyből, haza, Fran-

ciaországba. Háborgó monológja ezzel a sorral végződik: „Sze-gény tolvaj, lopódzom a sötétbe.” De miért nevezi magát tol-vajnak? Elvégre idáig nem lopott semmit. Férjét, igaz, elég szokatlan módon szerezte – de éppen hogy szokatlanul *nyílt* erőszakkal. Nem, ez az önmegjelölés, a „tolvaj” semmiképpen sem vonatkozhatik a múltra – csak a jövőre: a mostani titkos szándékára.

És ekkor intézi a grófnőhöz azt a bizonyos szonettformában írt búcsúlevelet, amelynek régies, kissé mesterkéltnél stílusát a Shakespeare-elemzők nem tudják hova tenni. Így kezdődik: „Megsebzett nagyravágyó szerelem / Zarándoka így lettem Szent Jakabnak...” (Ez a „Szent Jakab”, mint az Arden-kiadás jegyzete tudósít róla, az Erzsébet-kori közönségnek nem jelent-hetett mást, csak Szent Jakab székesegyházát a spanyolországi Compostellában.) És ami azt illeti, a szonettnek már az első két sora is eléggé mesterkéltnél, a továbbiakban pedig nagy szavaival, nagyzóló képeivel egyre távolabb került a természetes hangtól. Ez a dagályos hangnem azonban nemcsak Shakespeare stí-lusától üt el, mind a koraitól, mind a késeitől, hanem Helénáé-tól is, aki egyébként nyíltan, pontosan, célratörően szokott fo-galmazni. Márpedig itt nem Shakespeare beszél mesterkélten, hanem Heléna. És ha ezúttal mesterkélten beszél (vagy ír), an-nak csak egy oka lehet: mást mond, mint amit érez, más indula-tok működnek a levél betűi mögött, mint amiket a levél érez-tetni akar. A grófnő éles füle kihallja a levél mögöttes indula-tait, mert miután elolvasta, megjegyzi: „Hány éles túske szúr szelíd szavából!” A levél hangja töredelmes és lemondó, de Roussillon úrnőjének jó emberismerete nyilván azt is tudja, hogy Helénát ugyan meg lehet alázni, de ő maga nem alázkodik meg – egyszerűen azért, mert az erénye nem képes alázatra. Még kevésbé ismerheti a lemondást. A levélnek éppen a mes-terkéltnél hangjából gyanítható, hogy a fennen hangoztatott visz-szavonulás nem hiteles; hogy ez a mindent lebíró női akarat még mindig el akarja érni, ha törik, ha szakad, azt, ami a célja.

Aminthogy a következő szín Firenze falai elé vezet – és ki mással találkozunk ott, mint Helénával „zarándoköltözetben”? Már Samuel Johnson megjegyezte, hogy Firezne „kissé kívül esik a Roussillonból Compostellába vezető úton”. Az Ardenkiadás említett jegyzete hajlandó ezt a földrajzi vargabetűt Shakespeare tévedésének tulajdonítani. Én ezt nem tartom valószínűnek. Aki csak egy kicsit is ismeri a darab hősnőjét, inkább hajlik arra, hogy megtévesztésül vette be levelébe Szent Jakab nevét. Mert mit is keresne Heléna Spanyolországban? Nem zarándok lélek az övé, hanem hódító lélek. Mi sem természetesebb, mint hogy lemondani képtelen akarata a szökésben is oda hajtja, ahol szökésben levő férjét a legvalószínűbben megtalálhatja. Akaratát szerencse kíséri: éppen akkor lép a város falai elé, amikor győztes csatából érkezik vissza a firenzei hadsereg, köztük Bertram, aki ezen a napon kiváltképpen vitéz haditetteket vitt véghez. Méghozzá Heléna szomszédnőjéről, egy szegény özvegyasszonyról, akivel beszédbe elegyedett, kiderült, hogy az ő Diána nevű szűz lányát hevesen ostromolja Bertram, Parolles közvetítésével. Heléna máris új hódítási tervet sző. Leleplezi magát: ő az a hölgy, akit a firenzei nők annyira szánnak, mert a gróf még a nász előtt elbocsátotta – mindezt a gróf csatlósa adta közszájra. Heléna azt javasolja az özvegyasszonynak, engedjen Diána látszólag, adjon találgát a grófnak még ma éjszakára – és a kellő pillanatban majd ő, a törvényes hitves lép, illetve fekszik a helyére. A tanácshoz kalácsot is ad: egy arannyal teli erszényt. S amikor az özvegy habozni látszik, ezt még megtoldja egy ígérettel: háromezer koronát ad lánya kiházasítására.

Az özvegy erkölcsi aggályai elülván, Diána megbeszéli Bertrammal az éjszakai találkozót, de előbb Heléna utasítása szerint elkéri a gróf gyűrűjét, amit az heves vonakodás után – mert az a családi gyűrű: apáról fiúra száll –, végül fölhevült szenvedélyében mégis odaad neki. Ezek után Diána kiköti a pásztoróra feltételeit: Bertram éjfélkor kopogjon a szobája

ablakán, egy órát tölthet nála – sötétben, ez magától értetődő –, és ezalatt egy szót sem beszélhetnek egymással. Az elajándékozott gyűrűért pedig Bertram az egyórás randevú alatt másik gyűrűt kap cserébe a sötétben. Magát a pásztorórát természetesen akkor sem mutathatta volna be Shakespeare, ha nem a maga kora, hanem a mi időnk színpadi erkölcsiéhez igazodik – hiszen sötétben folyik le és némán. De azért még ebben a – negyedik – felvonásban megtudjuk az özvegy és lánya és Heléna beszélgetéséből, hogy minden a terv szerint folyt le. Most már nincs más hátra, mint hogy Diána és édesanyja elkísérik Helénát Marseille-be, az éppen ott tartózkodó francia király elé – mert Heléna most is mindenekelőtt az ő segítségéhez akar folyamodni. Franciaországban egyébként elterjedt Heléna halálhíre, így Bertram is a győzelem és az időközben megkötött béke után francia társaival együtt nyilván nyugodtan hazatér Roussillonba. Heléna azonban azt reméli, megelőzi majd férjét, és akkor „minden jó, ha vége jó”, vagy ahogy Heléna olyan szépen mondja:

*Kérlek, csak várj, s megbojzsa az idő
Nyarunkat, és tövisbokrom virágot
Hajt akkor s nemcsak csipős lesz, de édes.*

Előbb azonban sor kerül Parolles leleplezésére. Barátai eddig se győzték figyelmeztetni a gróft, hogy egy semmirekellőbe helyezte bizalmát. Most végre, a békekötés küszöbén, Bertram beleegyezik, hogy csatlósát próbára tegyék. Hiúsága és nagyozolása csalja lépre: fogadkozik, hogy egy elveszett dobót egymaga visszaszerez az ellenségtől. Miközben hencegését átkozza, amúgy is halálfélelemben lopózik az úton, az álarcos francia kompánia rajtaüt, megütözik, és riasztó halandzsaszavakat ordítózva elhitetik vele, hogy az ellenség kezébe került. Végül megígérik, hogy megkímélik életét, ha kész adatokat szolgáltatni a firenzei hadseregről. Nem kell hozzá újabb fenyegetés,

hogy a végsőkéig megrémült Parolles nemcsak a csapatlétszámokat ontsa, de a különböző vezérek jellemzését is, vaskos rágalmakkal megspékelve. Bertramot is ócsárolja, sőt szerelmi ügyét is kiteregeti. Végül persze lerántják az álarcokat, Parolles szeméről is a kendőt: szembe kell néznie saját „puszta lényével” mert ezentúl az „tartja életben”. De a leleplezett hengegő is talpra ugrik:

*Rozsdásodj, kard! Hűlj, pirulás! Parolles
Már a bolondos székényben bonol.
Ki él, annak jut még hely valabol*

– ez az ő keserű optimizmusa.

A *Minden jó, ha vége jó* történetét Shakespeare – közvetlenül vagy közvetve – Boccaccio egyik novellájából merítette. De Parolles nem szerepel Boccacciónál – ő Shakespeare teremtménye. Sok kritikus szerint fölösleges volt kitalálni a figurát: bohózati szereplése és kalandja teljesen független a *Minden jó, ha vége jó* főcselekményétől. Bölcsen jegyzi meg azonban G. K. Hunter, az Arden-féle kiadásban a darab szerkesztője és bevezetője: „Ez a függetlenség azonban csak akkor igaz, ha a cselekményeket mint puszta elbeszélést tekintjük – Bertram története lebonyolódhatna Parolles története nélkül is; de lényegesebb, szerves értelmükben összefüggnek egymással –, Bertram története nem ugyanazt jelentené Parolles története nélkül.” E megjegyzés igazságát már huszonkét évvel ezelőtt tapasztaltam Stratford-on-Avonban, ahol végignéztam a *Minden jó, ha vége jó* egy pezsgően mozgalmas és látványos előadását. Rendezője a „dühös fiatalok” egyike volt – és mindent el is követett a darab modernizálására: a franciaországi jeleneteket múlt század végi öltözetekben, a háborús részeket az akkor nemrég lezajlott szejzi kalandot parodizáló egyenruhákban játszatja. Parolles alakja és története azonban érthetetlenül – vagy a figurát mindenestül fölöslegesnek ítéző irodalomtörténészek szelle-

mében – jelentéktelenné sikkadt az előadásban. És hiába volt az angol színpad Sulyok Máriája, a nagyszerű Edith Evans klaszszikus szövegmondása meg a fiatal Zoe Caldwell természetes ereje, az egész mutatós rendezés üres, értelmetlen komédiázással csökkent – Parolles-lal együtt elsikkadt belőle Shakespeare csípős társadalomkritikája és szerelemkritikája is.

Nemcsak Parolles figurájával toldotta meg Shakespeare a Boccaccio történetének szereplőit, hanem Roussillon grófnővel és a kedélyesen tréfálkozó Lafeu-vel is, de ő adott alakot még a királynak is, aki a novellában inkább csak jelkép, mintsem valószínű lény. Ők a *Minden jó, ha vége jó* régi nemzedéke, s egyben a felvilágosult humanizmus, a bölcs megértés képviselői, akik a származásnál fontosabbnak tartják az ember, az egyén értékeit – a király felfogását ismerjük, Roussillon grófnő pedig nemcsak hogy első hallásra beleegyezik az ifjú gróf és Heléna házasságába, de amikor fia komisz levelét olvassa, kijelenti, hogy saját fiát kitagadja, és csak Helénát tekinti gyermekének. Mindhármán szövetségesei, még Lafeu is, aki pedig, mint utóbb kiderül, eredetileg a saját lányát szánta a grófnak – és mégis meg tudnak bocsátani Bertramnak, sőt Lafeu még Parolles-nak is. Éppen ezért mélységesen ellenkezik a szerző szellemével és igazságérzetével minden olyan felfogás, amely a humanisták e triászát nevetséges öregeknek tünteti fel. (Mint például azé a bizonyos 1959-es stratfordi előadásé, amely a grófnőt kissé nyafka, kissé álszent viktoriánus ladyvé, a királyt meg egyenesen Offenbach karikatúrává torzította.)

Aminthogy az utolsó felvonás bravúrosan megpergetett és pergés közben többször is megcsavart szerkezete ugyancsak Shakespeare kitalálása: az eredeti novellában az „ágyccsel” után csak kibontakozás van, semmi bonyodalom. Shakespeare-nél ugyanis Heléna, kíséretében az özvegygel és a lányával, Marseille-ben lekési a királyt, aki már elindult Roussillonba. Oda tart Heléna is, de nem sikerült megelőzni a férjét, ahogy tervezte: a király, a grófnő és Lafeu együtt siratják a halottnak

hitt Helénát, amikor hazaérkezik Bertram. A szemrehányások, vádak csakhamar engesztelődéssé lágyulnak, annál is inkább, mert máris áldásukat adják a tékozló fiú következő házasságára a Lafeu lánnyal. Ebből az alkalomból hozakodik elő Bertram a maga mentségével arra a kíméletlenségre, ahogy Helénával elbánt: kamaszkora óta Lafeu lányába volt szerelmes, és csakis rá tudott gondolni. Persze, mire a jelenet végére érünk, Bertramnak minden szavában kételkedünk. Elvégre hogyhogy a „hölgyválasz” krízisében nem jutott eszébe ez a szerelem? Hatathatóbb érv lett volna a király kényszerével szemben, mint az, hogy nem hajlandó elvenni egy szegény orvos lányát, aki az ő apja költségén nevelkedett. Akárhogyan is, ezt a készülő nászt komolyabban veszi, úgy látszik, mint annak idején a Helénával kötött házasságot, mert újjáról lehúzza a gyűrűt, és átadja Lafeu-nek az eljegyzés zálogául. Ebben a gyűrűben azonban mind a három „öreg” felismeri azt a gyűrűt, amelyet Heléna viselt az ujján. Bertram fogadkozik, hogy a gyűrű sohasem volt Helénáé, egy firenzei ablakból hajította le neki egy nemeslány, szerelmi vallomásba csomagolva; ő azonban megmagyarázta neki, hogy már foglalt, és így nem viszonzhatja szerelmét – de a lány semmiképpen sem fogadta vissza a gyűrűt. A király letorkolja: ezt a páratlan értékű gyűrűt ő ajándékozta Helénának, aki megfogadta, hogy sohasem húzza le újjáról, kivéve, ha férjének adná az ágyban. Bertram váltig tagad. A királyban szörnyű gyanú támad: az ifjú férj megölte rákényszerített feleségét – el is fogatja és az örökkel elviteti Bertramot.

Lélegzetnyi szünet nélkül követik egymást a fordulatok. Átnyújtják a királynak a kapu előtt várakozó Diána folyamodványát, amelyben elpanaszolja, hogy szűz volt, és Roussillon gróf elcsábította azzal az ígérettel, hogy ha felesége meghal, őt veszi feleségül, de most, amikor özvegy lett, megszökött Firenzéből – Diána a királyhoz fordul igazságért. Most már Lafeu sem tart igényt ilyen vőre, Bertram anyja pedig azt kívánja, sújtson le a törvény Heléna gyilkosaira. A király maga elé kérteti a firenzei

özvegyet és leányát, és Bertramot is visszahozatja őrei közt, szembesítésre. Bertram nem tagadja, hogy ismerte Diánát, de szó sem volt szüzességről, se házassági ígéretekről, még arról sem, hogy ő leereszkedett volna ilyen züllött teremtéshez, aki az egész tábor közprédája volt. Diána erre előhúzza azt a gyűrűt, amelyet Bertramtól kapott, és amelynek értéke nem kisebb azénál, amelyet a király adott Helénának. „És ő ezt a gyűrűt / A hadsereg közringyójának adta, / Ha az vagyok” – fejezi be talpraesett érvelését. Tanúként Parolles-ra hivatkozik, mire Bertram tiltakozik az ellen, hogy ilyen hazug bitang lehessen tanú az ügyében. De azért hirtelen elismeri, hogy ő adta a családi gyűrűt Diánának, mert meghódította őt „köznapi bája”, s így a gyűrűért megkapta „azt, amit bármely alábbvaló piaci áron vett”.

Diána erre új fogáshoz folyamodik: jó, ilyen elvetemült emberrel szemben nem ragaszkodik jogaihoz, lemond a grófról, visszaadja neki gyűrűjét, de ő is visszakéri a magáét. Bertram kénytelen bevallani, hogy az a gyűrű már nincs meg. Miféle gyűrű volt az? – kérdezi a király. Amilyen a király ujján látható, feleli Diána. A király és a firenzei lány villámgyors párbeszédében kibomlik Diána szellemes bravúrja: bűvészi szemfényvesztéssel dobja fel a képtelenségnek látszó tényeket, amelyek azonban – az ágycselt ismerve – mégis megfelelnek a valóságnak. Kezdi Diánát „közönséges rongynak” tekinteni, a király pedig, a rébuszoktól felbőszülten, Bertrammal együtt börtönbe akarja vetni az egyre inkább gyanúba keveredő Diánát is – aki csak egyet kér: hadd hozza be anyja a kezesét.

Ezután persze már csak a „boldog befejezés” van hátra, néhány sorba tömörítve. Heléna nem sok szót veszteget az ügyre – teljes fölényben van. Mindenki előtt világos, hogy legyőzte sokáig rúgkapáló férjét – befejezésül akár a lábát is rátehetné a nyakára. De beéri ennyivel:

*És így tovább. Megtörtént, ami jár:
Kétszer elnyerve enyém vagy-e már?*

Bertram nem közvetlenül Helénának felel, hanem a királynak. Lafeu lányát, úgy látszik, éppen úgy elfelejtette, mint a hölgy válaszkor. Mindössze ennyit mond:

*Felség, ha igazolja, hogy ez így van,
Szeretni fogom hiven, holtomiglan.*

Vannak olyanok is, akik szerint a darabban a Jó és a Rossz küzd egymással, és a végén Helénán keresztül isteni kegyelem váltja ki Bertram megigazulását. De hát így beszél a megváltott férfi? Nem, ez a kelepcebe hullt férfi fogcsikorgató lemondása.

„A cím, mintha csúfolni akarná a darabot, figyelmünket a befejezésre irányítja, amelynek »jó«-nak kellene lennie, s amely meg is felel a *happy ending* formális szabályainak, de másfelől felfokozva összegezi a darab nyugtalanító, megoldását nem lelő ellentmondásait” – kezdi Kéry László a *Shakespeare vígjátékai*-ban a *Minden jó, ha vége jó* fejezetét. Később nagyon pontosan – és tapintatosan – meg is jelöli, miben látja a darab bökkenőjét: „Shakespeare olyan témához, olyan alakokhoz, olyan társadalmi jelenségekhez nyúlt, amelyek határozott ellenállást fejtek ki a vígjátéki ábrázolással, a megértésre, elnézésre épülő *happy ending*gel szemben.” Meggondolkodtató – sőt kételkedtető szavak. Miért is berzenkednének a darabban előforduló társadalmi jelenségek a műfaj ellen? Mint ahogy Shakespeare egész jól el is boldogul a vígjátéki ábrázolással. És a téma – hát igen. De ez nem valamilyen általános téma – hozzá van kötve az alakokhoz. És az *alakok*, vagyis a a két főszereplő, azok csakugyan kitüremkednek, azaz kitüremkednének minden műfajból – pontosabban csak az egyik alakra áll ez, mert Bertram, önmagában véve, minden további nélkül megtalálná helyét a

legtisztább vígjátékban, vagy akár egy modern kabarédarabban is.

Heléna, az más – őt akár tragikus hősnőnek is lehetne tekinteni. „Shakespeare leggyönyörűbb teremtménye”, írta róla Coleridge. És csakugyan, már a darab harmadik jelenetében a kissé durván faragott Bolond a Heléna névre rájátszva és félreérthetetlenül a spártai Szép Helénára utalva intonálja dalát:

*Ez az a szép arc? – kérdezi. –
Ezért égett le Trója?
Priamus is belé bolond,
Ő se tud tenni róla.*

És való igaz, hogy a mi Helénánk szépségét is mindenki emlegeti Roussillonban, Párizsban, Firenzében. Csak éppen az az egy, akibe szerelmes, akit elérni élete céljául tűzött ki, az nem érzi e szépség hatását – vagy éppen a visszataszító hatását érzi. Vagy talán mondjuk-e, hogy az ilyen természet rendszerint olyasmit tűz ki élete céljául, ami – legalábbis az ő számára – elérhetetlen? Így hát Helénáért mindenki rajong, csak az nem, akibe szerelmes? Ilyen árnyalatlanul ez talán kissé sommás helyzetkép volna. Amikor a hölgyválasz idején Heléna, mielőtt Bertramnál kikötött, előbb némi szemérmes kacérsággal néhány más fiatalúrhoz lép oda, Lafeu nem győz dühöngeni, hogy micsoda lagymatag vér folyik a francia ifjak ereiben. Lehet azonban, hogy csak zavarban voltak – megzavarta őket a szokatlan női kezdeményezés. Tény, hogy mindenki szépnek mondja Helénát. De dicséretében az erősebb hangsúly nem a szépségére, hanem az erényére, erkölcsére esik. Gondolom, szembetűnően klasszikus szépség lehetett, de nem az, akire néhány évtizeddel ezelőtt azt mondták, hogy „bomba nő”. Bertram fiatal barátai mind elítélik azt, ahogy a feleségével bánt, de egyik sem adja jelét, hogy szeretne a helyébe lépni. Lafeu viszont csupa tűz a hölgyválaszkor: bezzeg, ha ő is benne

lehetne! Az is nyilvánvaló, hogy a királynak Heléna iránt érzett hálájába és atyai szeretetébe öreges, de határozott szerelemérzés vegyül. Heléna szépsége és bája, úgy látszik, hat az öregekre – így hát volt valamilyen jóslatszerűség a Bolond dalában, az akkor még összefüggéstelennek látszó „Priamus is belé bolond” kiszólásban: ebbe a Helénába beleszeretett Priamus – de Parisa árkon-bokron át menekül tőle.

Shakespeare legkedvesebb nőalakjai azok voltak, akikben az erővel és a legteljesebb nőiességgel jól megfér a kezdeményező bátorság. Ilyen volt már Júlia, még inkább Rosalinda, Portia, de még Desdemona is. Mi történt ezzel az eszményi nő-típusával, hogy a *Minden jó, ha vége jó*-ban ilyen tűzön-vízen át-gázoló, tankszerűen célratörő akarattá torzult? És önzéssé, mely a világból másra sem tud figyelni, csak önmaga eszesen előretörő akaratára. Halott apja, saját bevallása szerint, sohasem jut eszébe, aminthogy annak sincs semmi nyoma, hogy nevelőanyja gyöngéd szeretetét hasonlóval viszonzza – nem vall erre az a fölényes, kurta, sőt, talán kissé tapintatlan sor sem, amellyel vélt halottaiból feltámadva a darab végén anyósát üdvözlí: „Drága anyám, hát látlak élve még?” Legkevésbé talán mégis megszerzendő férjére figyel. Mert igaz, hogy Bertram a darab kezdetétől majdnem a legvégéig, a kapitulációig, semmibe veszi Helénát; de az is igaz, hogy férfit még aligha vettek semmibe úgy, mint Bertramot. Heléna talán azért is tudja lenyelni a megaláztatásokat, amik Bertram részéről érik, mert semmibe veszi az érzéseit, a megnyilatkozásait, semmibe veszi Bertram – igaz, erőtlen – akaratát. A hölgyválaszkor kapott kíméletlen kosár után elfogadja a király által kikényszerített házasságot; a botcsinálta férj hazakergeti Roussillonba, közli vele, hogy nem hajlandó vele élni, és a háborúba szökik előle – ő megtörhetetlen akarattal utánaered, és a leleményes ágycsellel túljár az eszén. A végjelenetben még ellágyultan kérkedve emlegeti is azt az erkölcsösen sikamlós éjszakát: „Uram, e lány képében úgy találtam, / hogy csodásan kedves vagy.” De erre a kedves-

kedésre Bertramtól semmiféle visszajelzés nem érkezik, még egy bágyadt „hát igen” formájában sem. És valóban, ha meggondoljuk, Bertram egész jellemtelenségével együtt is aligha bírt volna olyan szégyenletesen viselkedni Diánával, ha megközelítően is hasonló emlékeket őriz arról a csalárd pásztoróráról, mint Heléna. De semmi, csak a fogcsikorgató elismerés: bizony, ezt a pört elvesztettem.

Mi követheti ezt a *happy ending*-et – a befejezésen túl? Elképzelhető-e Bertramról, hogy veresége után viszonylag hű férj lesz belőle? Bizonyosak lehetünk benne, hogy a hámból való kirúgásaira, esetleg szökéseire nem sok tapintatot fog fecsérelni, mint ahogy eddig is mindent a lehető legcsúnyábban cselekedett – szóval, hogy Helénát még sok apróbb-nagyobb megaláztatásban fogja részesíteni. De abban is, hogy Helénának mindig lesz mivel sakokban tartania nehezen megszerzett férjét. Ebben az egész házasságban egyvalakit lehet sajnálni: Roussillon grófnőt, aki holtáig fogja nézni.

„Shakespeare leggyönyörűbb teremtménye.” Azt hiszem, a mi századunkban már nem sok férfi értett volna egyet Coleridge-dzal. Legtöbben, ha már választanunk kellene, alighanem inkább Diánára szavaznánk, aki, mint sóhajtvá bevallja, maga is tüzet fogott a csinos gróf ostromától, de átengedi ágyát a törvényes hitvesnek, és aki a Helénától meg a királytól kapott hozományon szerzendő férjét valószínűleg boldoggá fogja tenni.

Bertramot persze ő sem tudná boldoggá tenni – de hát Bertram nem is érdemli meg, hogy boldog legyen. Helénában Shakespeare női eszményképe torzult el, de csak annyira, hogy még mindig *bősnő* lehessen, hogy még mindig a mindenen diadalmas szerelmet képviselhesse – talán innen a himnikus hangnemenek jóval korábban említett, rejtett jelenléte a könnyed párverssekben: mert a Szerelem diadala, még ha erőszakos is, mindig megérdemel egy himnuszt. Bertram alakját azonban jóval keserűbb kiábrándulás teremtette meg: a kiábrándulás Shakespeare kedvelt férfitípusából, azokból a kellemes külsejű és mo-

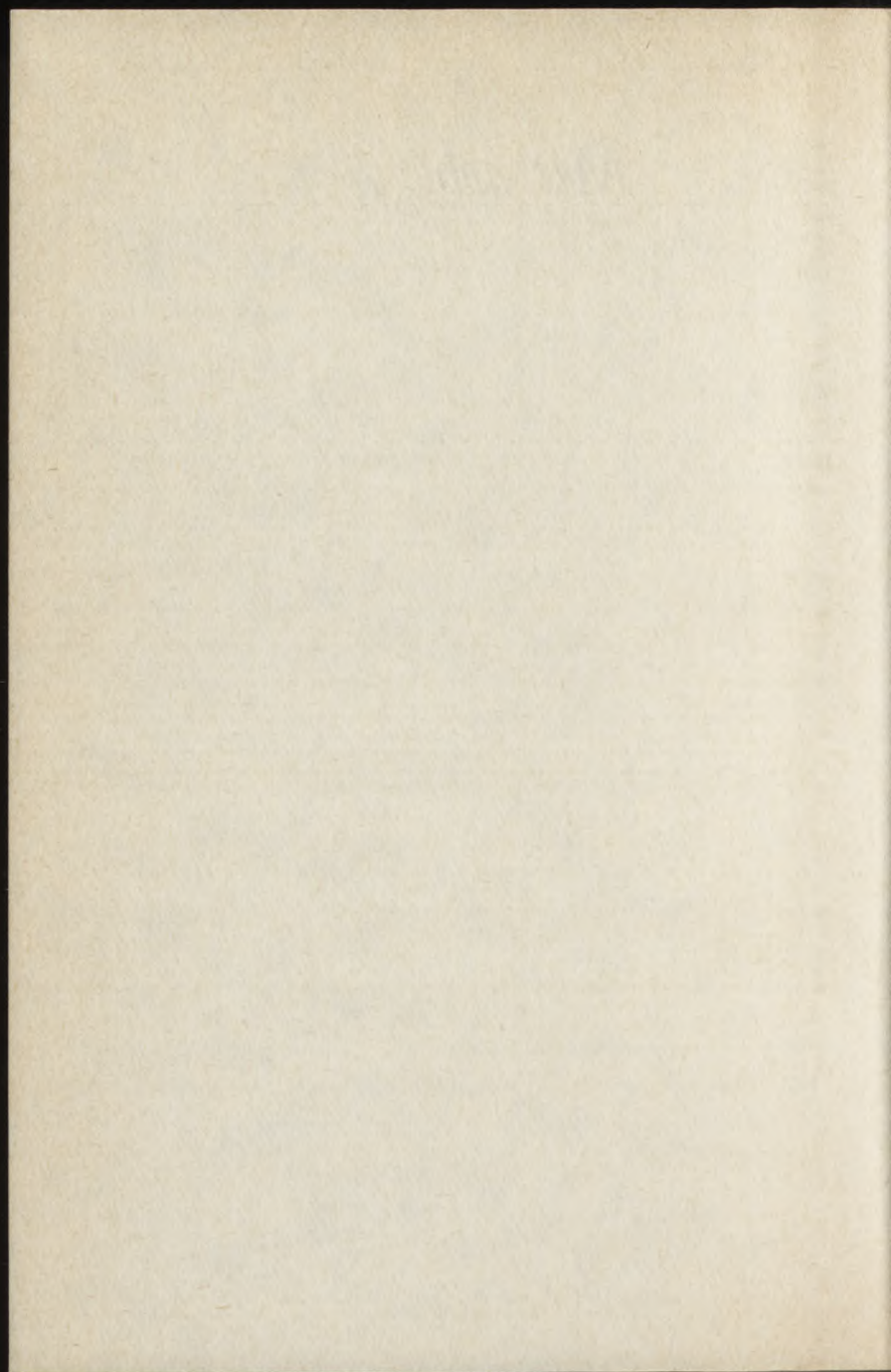
dorú, léha, de szerelmes természetű úriemberekből, akiket még olyan elnézően szerepeltetett *A velencei kalmár*-ban. Bertram pimasz és gyáva, vitéz, de pipogya, arisztokratikus és aljas. Pedig mindenki tanúsítja, hogy fényes haditetteket vitt véghez a háborúban. De Shakespeare ebben a komédiában, úgy látszik, a háborús hőstetteket sem veszi sokba. Ami nemcsak abból derül ki, hogy Bertram sebeit a Bolond a bujakór keléseihez hasonlítja, hanem inkább abból, hogy hiába minden hadi jeleskedése: ha az élet lényeges kérdéseire kerül sor, kakaskodik egy darabig, de amint megszorongatják, inába száll a bátorsága. És leginkább abból, hogy ő, a csaták hőse, éppen olyan módon hazug, gyáva és nemtelen, mint Parolles, a berezelt hetvenkedő katona: viselkedése a királyi vallatáskor szinte pontosan megfelel a Parolles-énak, amikor a francia urak Firenze mellett ellenséget mímelve rajtaütnek, csak éppen Bertram hazugságból hazugságba és rágalomból rágalomba hátrál, míg Parolles hazugságból hazugságba és rágalomból rágalomba tör előre. Éppen ekkor, az utolsó jelenet vallatásával derül ki igazán, milyen mélységes az összefüggés Bertram és Parolles jelleme között. És ezen az összefüggésen az sem változtat – sőt! –, hogy Parolles a leleplezés után lecsupaszítva tengeti életét, míg Bertram megmarad grófnak és dúsgazdag várúrnak. Még egy motívum szól Parolles javára. Már szó esett róla, hogy az utolsó felvonás vallatási jelenetében Diána tanúul idézte Parolles-t, aki gyakran hordta az üzenetet a gróf és Diána között, és bennfentese volt ügyüknek. A király felszólítására a maga kertelő módján előadja az egész történetet, és a király türelmetlen kérdésére: „No, csak térjünk a tárgyra: szerette ezt a nőt?” – így felel: „Persze hogy szerette, de hogyan?” „No mondd, hogyan?” – unszolja tovább a király. Mire Parolles: „Úgy szerette uram, ahogyan egy úriember szeret egy nőt.” „És az hogyan szeret?” – érdekli a király. „Szerette őt, uram, meg nem is.” Társadalmi éleslátás dolgában tehát Parolles előbbre volt Bertramnál.

Tény, hogy furcsa egy darab a *Minden jó, ha vége jó* – nem

csoda, ha a kritikusok nem tudtak vele mit kezdeni: semmi sem egyezett benne a műfaji szabályokkal. Volt, aki tündérmesét látott benne, más a középkori moralításokhoz nyúlt vissza műfaji forrásokért. Olyanok is akadtak, akik Ibsen-szabású probléma-darabként határozták meg. Shaw egyik legkedvesebb Shakespeare-darabja volt – érthető: Heléna az *Ember és felsőbbrendű ember* Annájának reneszánsz alkatú ükanyja. Legközelebb az igazsághoz mindenesetre Chambers, a kiváló shakespeareológus angolosan tartózkodó megállapítása jár: „Shakespeare rendellenes hangulatának terméke.”

Ha elfogulatlanul akarjuk nézni vagy olvasni, mi sem tehetünk mást: föl kell tételeznünk, hogy Shakespeare olyan darabot írt, amelyet írni akart. Egy fanyar fintor lett belőle.

Mit nebéž?

Levél Somlyó Györgynek

AZ ARION SZERKESZTŐJÉNEK

De rosszkor jött a fölszólításod! A költészetemről beszéljek? Hiszen két éve, hogy egyetlen verssort sem írtam! Hogy miért nem? Mit tudom én! Talán csodálkozol, elvégre engem (veled együtt egyébként) gyakran neveztek – hogy ne mondjam, csúfoltak – intellektuális költőnek. De esküszöm neked, az értelmem, a tudatom legfőljebb alakítani, mondhatnám, nevelni képes a verset – a *keletkezését* nem tudja befolyásolni: a versírás *állapotának* nem sok köze van a civilizált lényemhez, hacsak nem úgy, hogy valamilyen, értelmén túli területről rohamszerűen lecsap rá, és egy darabig megszállva tartja. Ezek a rohamok az utóbbi években egyre ritkultak, de amíg előfordultak, a szaggatottságukban is fölfedezhettem a folyamatosságot, azt gondolhattam bitorló elbizakodottsággal: az én költészetem; azt mondhattam, engedékenyen és pontatlanul: „költő vagyok” – holott költő én csak a rohamok alatt voltam. Most pedig abban a közegben vánszorgok, amit Avilai Szent Teréz valahol a lélek sivatagának nevezett, „öreg ember az aszály havában”, ahogy a *Gerontion*-ban mondta Eliot – aki ugyancsak tapasztalatból beszélt. De hát mit is akarok? Ötven évvel ezelőtt jelent meg első versem! Nagy Frigyes korbácsát érzem csattogni hátamon, azt, amelyikkel, már nem is tudom, melyik dicsőséges csatája után egy jajgatva haldokló bakájára vert, rákiáltva: *Hund, willst du ewig leben?*

Nem tudok a költészetemről beszélni? akkor nyilatkozzam a költészetről – mondod Te bizonyára. De alkalmas-e költő eb-

ben a rohamoktól mentes, reménytelen sivatag állapotában, hogy egyáltalában véleménye legyen a költészetről? Ha önnön kétségeitől kábán, a közeli költészeti nyüzsgésen, a nyelvek határain túl tekint, erőt vesz rajta valamilyen kóválygó kényelmetlenség a költői tömkeleg láttán, a kinyomtatásra kerülő sorok szaporodó számától, a szaporodó költői készenléttől. Tudom, a sivatag kínos káprázata ez. De Te, Te sohasem szédülsz el, sohasem rémülsz el attól, hogy a világon hányan írnak verset – de nem, félreértések elkerülése végett hadd tegyem pontosabbá a kérdést: hogy hányan *tudnak* verset írni? Ezeknek mind van *látomásuk*? Ezek mind hoznak valamilyen „üzenetet” – vagy ma már van a *message*-nál modernebb címke is annak megjelölésére, amit mi valaha, jobb szó híján, tartalomnak, mondanivalónak hívtunk? Mondd, Te sohasem néztél szembe a Fölöslegesség rémével? Vagy képesnek érzed magad elválasztani a fölöslegest a szükségéstől? Én nem.

Mint látod, a költészetről sem tudok beszélni. Mindössze azt tudom megmondani, hogy én, magamnak, milyen költészetet kívánok. Hogy is mondta a Te Rimbaud-d? *Il faut être absolument moderne*. Hát nem akarok, *modern* sem akarok lenni feltétlenül. Akkor ugyan mit akarok? Csak Bartók magamra szűkített szavaival tudok felelni: „nem iszom pohárból, csak tiszta forrásból.” Rosszallod, kevesled talán? De hát el tudod-e képzelni, hogy aki ital nélkül bolyong a sivatagban, whiskyre, vodkára vagy akár borra szomjazzon?

1978

Mit nehéz fordítani?

Természetesen mindenkinek mást. A legsokoldalúbb fordító se tudhat mindent: vannak területek, ahova nem hatolhat be, vagy ha mégis, csak bukácsolva – még jó, ha orra nem bukik. Persze, így is van rendjén. A baj csak az, hogy a legkevesebb fordító ismeri saját határait. Ismerte Babits – eléggé szuverén volt hozzá, és eléggé sokoldalú, hogy beérje a maga dús tartományaival. Tóth Árpád, úgy lehet, szerénységből tudta, meddig és merre – bár ebben a szerénységben is volt némi gőg: nem akart más lenni, csak ő maga.

Közelről figyelhettem Radnótit: láttam, hogy milyen kényesen válogatja, választja azt, ami neki való. Franciás volt az ízlése, akkor is, amikor angolokat fordított, és a latin arányokon belül is klasszikus – Catullus vagy Villon nem érdekelte igazán: túl romantikusak voltak neki. Persze, arról a nagy korszakáról beszélek, fordítói korszakáról is – korszak! milyen szomorúan visszaszó az ő rövid életében –, amikor ízlése, mértéke már tökéletesen megérett. De jóval korábban, valódi ifjúkorunkban, a mozgalom berkeiben elterjedt egy Németországból érkezett zsoldosének, az volt a címe: *Der Tod in Flandern* – csak a refrénjére emlékszem: „*Flandern in Not, In Flandern reitet der Tod.*” Megpróbáltam rábeszélni Radnótit, hogy fordítsa le, de csak hümmögött – nem volt hozzá kedve. Én bezzeg nekivágtam – helyre magyar verset csináltam belőle. Ez az „átköltésem” megjelent a *Pesti Napló*-ban – egy kis ideig viszonylagos népszerűsége tett szert, még szavalgatták is. Versnek is, fordításnak is

rossz volt – nem is vettem be sem a verseim, sem a fordításaim közé.

Voltak nagyszerű fordítók, akik minden hangnemet meg tudtak szólaltatni magyarul, az ősköltészetek tamtamját éppúgy, mint a lant finom zenéjét, sőt olyan egzotikusan bonyolult metrikai képleteket is, amelyekkel Babits vagy Szabó Lőrinc virtuozitása sem tudott volna megbirkózni. Csak éppen e vers eszmei és tematikai folyamatossága – ha volt benne – szétzilálódott a ritmikai remeklésben. És ami a legkülönösebb: észre sem vették – a kritikusok még kevésbé (ha ugyan foglalkoztak a fordítással) –, hogy a finom formai és hangulati szövedékben láthatatlanná vált a tartalom és netán a történet fonala. Valószínűleg már eleve sem tűnt föl nekik ez a fonál – nem érdekelte őket. Szerencsére hajlamuk és ízlésük többnyire távol tartotta őket a számukra érdektelen tartalmaktól, de ha olykor valamilyen hamis becsvágy vagy kiadói félrefogás folytán a gondolati költéssel kerültek szembe, szilárd falait a legbravúrosabb ostrommal sem tudták bevenni.

Voltak viszont fordítók, akik nagy ívű, hatalmas teljesítmények után, amint zárt, szűk térre tévedtek, elkezdtek nehézkesen topogni. Más szóval, akadtak nagy és komoly fordítók – persze, nem a Babits- vagy Szabó Lőrinc-féle sokhúrú költőkre gondolok –, akik medve módra ügyetlenkedtek, ha a *Lied*, a *song*, a *chanson* könnyedségét akarták megragadni. Részükről még meglepőbb, hogy rendszerint nem is gyanították, mit ügyetlenkedtek el, mi csúszott ki átmenetileg elnehezült kezükből. Pedig az ilyenek rendszerint kritikus, tudatos költők. De hamarabb látták be, ha saját versüket rontották el, mint amikor egy nyolc vagy tizenkét soros idegen vers átültetése közben ledörgölték a szirmai hamvát, vagy éppen túlméretezett ásókkal átvágták a gyökerét. Hiába, a fordítás furcsa műfaj.

Én magam, ha valamelyikhez, hát sajnos a fordítóknak ez utóbbi típusához tartozom. Mindig is tudtam, hogy minden költészet alapja, aranytartáléka a *dal*. A nem dalszerű, de még a

gondolati költészeté is, amennyi dal megbújik benne, átszillámlik rajta, fölüti fejét, földalol belőle, ha egy pillanatra vagy akár egy sor tartamáig is. De mindig is mennyire vágyódtam rá, a leplezetlen, a tömény, a műfaj szerint is igazi dalra! És milyen ritkán értem el! Ez maradt reménytelen – vagy legalábbis ritkán teljesülő – szerelmem a fordításban is. Pedig első sikerült munkám – negyvenkét évvel ezelőtt – egy angol vers, Yeats nyolcsoros verse: *An Old Song resung*. (Magyarul ezt a címet adtam neki: *Egy régi dal visszhangja*.) Nem is tudom, hogy csináltam. Ilyen kivételes kegyelemben részesültem akkor is, amikor Theodor Storm tündöklő négysorosát, az *Este* címűt szó-ról szóra, szinte taktusról taktusra tudtam lefordítani. De már egyik legkedvesebb költőmmel, Heinével – pedig azzal a reménnyel kezdtem szerkeszteni válogatott verseit, hogy jó részt vállalom a fordításukból is – csúfos kudarcot vallottam, akár-csak egy másik szeretett költőmmel, Burnsszel. Nem is irigylem senki fordítói teljesítményét úgy, mint akik e két kötet dalaival remekeltek. Pedig a kritika még a fordítás általános elhanyagoltságán belül sem igen szokott ügyet vetni az ilyenfajta fordítói teljesítményekre: nyilván úgy gondolják, hogy ami kurta és könnyed, azt könnyű fordítani – holott „mily nehéz a könnyű, mit a medvék lenéznek”, énekelte már Esti Kornél is.

Mert harmadszor már nem tüntetett ki a kegyelem: ha nagy ritkán sikerült egy igazi dalt lefordítanom, keservesen meg kellett dolgoznom érte. Még az *Albatross Book of Living Verse*-ből (ez volt az első angol antológia, amit olvastam) beleszerettem a nagyszerű Walter De La Mare egy nyolcsoros versébe. *An Epitaph* a címe (*Sírfelirat*), de nem igazi epigramma, hanem tündérien szomorú dal:

*Here lies a most beautiful lady,
Light of step and heart was she;
I think she was the most beautiful lady
That ever was in the West Country.*

*But beauty vanishes; beauty passes;
However rare-rare it be;
And when I crumble, who will remember
This lady of the West Country?*

Húsz évig hordoztam, mormoltam, próbálgattam magamban
amíg végre magyarul is leírhattam:

*Itt nyugszik egy gyönyörű asszony,
Könnyed szíve, könnyű boka –,
Én azt biszem, gyönyörűbb asszony
Nem élt Nyugaton soha.
De múlik a, hervad a, hol van a szépség,
Akármilyen csoda?
S ha tűnök enyészve, kinek jut eszébe
Ez a szép Nyugat Asszonya?*

Igaz, hogy a magam elé tűzött feladatot csak némi pontatlan-
sággal tudtam megoldani: a West Countryt egyszerűen Nyu-
gatnak fordítottam, holott az Anglia délnyugati részét, Corn-
wallt, Devonshire-t, Somersetet és Dorsetet jelenti. De hát mi-
féle magyar szóval lehetett volna ezt a földrajzi egységet kife-
jezni? Meg aztán azzal, hogy a „this lady of the West Country”-t
általánosabb és elmosódottabb megjelöléssel Nyugat Asszonyá-
nak neveztem, talán sikerült valamit visszaadnom abból a sejtel-
mességből, ami az angol dalok lényegi sajátossága. Még így,
ezzel az elnagyolással is nehezebb volt fordítani, mint Eliotot
vagy Saint-John Perse-t. Nekem.

Azért olykor a kényszer is fölért a kegyelemmel. Amikor,
majd negyven éve, Radnóti-val Apollinaire-t fordítottuk, a
L'Adieu már kiválasztott verseim közé tartozott:

*J'ai cueilli ce brin de bruyère
L'automne est morte souviens-t'en
Nous ne nous verrons plus sur terre
Odeur du temps brin de bruyère
Et souviens-toi qui je te t'attends*

De hiába vágtam bele újra meg újra: lehetetlenségnek látszott. Ki is maradt közös Apollinaire-füzetünkéből. Két év múlva egy akkor divatos könyvet kellett fordítanom: Carco *Nostalgie de Paris*-ját. Ez volt első, félig-meddig komoly prózafordításom – nyilván azért engem bíztak meg vele, mert sok volt benne a versidézet: Villon, Verlaine, Apollinaire. Köztük volt a *L'Adieu* is, mind az öt sora. Mitévő legyek? Nem adhattam vissza a megbízatást, ha már egyszer elvállaltam, nem valami nagy becsvágygal vállaltam ugyan, de kellett a pénz – meg aztán szégyelltem volna visszavonulni. És hát nagy úr a muszáj. Két évvel azelőtt az látszott a leküzdhetetlen akadálnak, hogy az első és negyedik sor végén ugyanaz a szó áll, egyszer alany-, egyszer tárgyesetben, ezt pedig magyarul megoldani a tárgyeset *t* ragja miatt lehetetlen. Most kínomban kitaláltam, hogy a negyedik sorvégben a főnevet többes számba teszem, ami nem változtat a vers tartalmán, sem a hangulatán, viszont a két különböző rag finoman rímel, sőt, szinte azonos hangzást ad. És azt hittem, hogy ezzel megvan a *Búcsú*:

*Letéptem ezt a bangaszálat
Tudod megbalt az ősz a fény
E földön többé sose látalak
Ó idő szaga bangaszálad
És tudhatod hogy várlak én*

De ahogy leírtam, nem tetszett a második és az utolsó sor. Nem elég, hogy az *emlékezni* ígét kénytelen voltam *tudni*-val helyettesíteni, még azt sem tudtam a két sorban ugyanazon

alakjában beilleszteni, mint az eredeti; „a fény” értelmetlen betoldás, a „várlak én” kibírhatatlanul suta. Voltaképpen a *hangszál*-lal sem voltam megelégedve, nem a negyedik sorban, ott a „szaga hangszálak” együttes ismétlődő *sz, a* és *g* betűi az eredetit megközelítően kellemes zeneiségbe burkolják, hanem az elsőben, ahol egymagában kissé maflán álldogált. Szerencsére rájöttem, hogy a *meghalt* kicserélhető *halott*-ra, és az jó rímlehetőséget ad a *tudbatod* szó ragjára. Le is írtam a végső szöveget:

*Letéptem ezt a hangszálát
Már tudbatod az ősz halott
E földön többé sose látlak
Ő idő szaga hangszálak
És várlak téged tudbatod*

– és ekkor kiderült, hogy a rímbe került *halott* fölröpítette a fölötte addig tétován tébláboló *hangszálát*. Mivel? A két első szótag *ha* betűírmével? A szavak kölcsönhatásával? Ejtsem ki a régimódi elnevezést: „szavak mágiája?” Legyünk szerényebbek: maradjunk a szavak alkímiájánál.

Mindez azonban, és még egy-két szerencsés fogás az évtizedek folyamán, a kevésnél is ritkább kivételek közé tartozik. Gyönyörű veszteséglista volna, ha összeírnám azokat a verseket, amiket mind nagyon szerettem volna lefordítani, de nem boldogultam velük. Ezek között is a nekem legkíváncsabb egy háromszakaszos Blake-vers: *The Echoing Green*. Mire az Európa Könyvkiadó Blake-kötete készült, már végleg lemondtam róla – Devecseri vállalta el. Azt mondtam neki: ha ezt a verset úgy tudná lefordítani, mint az *Íliász*-t, jobban irigyném érte, mint az egész Homéroszért. El is készült vele, szépen, ahogy mindent meg szokott oldani – nem tudom elképzelni, hogy jobban is meg lehet csinálni. De azért az irigység bűnébe mégsem kellett esnem.

*

És mit a legnehezebb fordítani? Azt, ami pofonegyszerű.

De talán kezdjük a másik végén. Mit könnyű fordítani? Hát Shakespeare-t. Vörösmartynak, Aranyinak. Harminchat évvel ezelőtt, amikor Halász Gábor, a Franklin Társulat megbízásából, hozzáfogott az új, nagy Shakespeare-kiadás szerkesztéséhez, amelyben a századvég elavult fordításait újakkal akarta felváltani, énrám egyik legelőnytelenebb darabját osztotta, az iradatlan *VI. Henrik*-et. Nem mintha én ezt egy pillanatig is méltánytalannak találtam volna, sőt, annyira meg voltam illetődve, hogy az ünnepélyesség kedvéért megvártam a negyvennégyes év kezdetét, hogy újév napján foghassak az új föladathoz. Az ünnepélyességbe szorongás is vegyült: most válik el – mert már az első órában ki kell derülnie –, hogy van-e mivel felelnem Shakespeare-re. Ez volt az első sor: „*Hung be the heavens with black, yield day to night!*” Gondolkodás nélkül írtam le, mintha én magam mondanám: „No, feketedj el, ég, nap, éjre válj!” A *válj*-t később a nagyobb természetesség kedvéért *változ*-zal cseréltem föl. Nem valami jó ómen volt ez a sor az elkövetkezendő évre – de törődtem is én ezzel akkor! Nem győztem örülni, hogy – legalábbis magamban – letettem a vizsgát: Shakespeare-t könnyű lesz fordítani.

A fölszabadulást követő években a *VI. Henrik*-et a *III. Richárd*-dal, majd további négy Shakespeare-darabbal folytattam. Lakásmizériák, utóbb végzetesebb válságok és viszontagságok között száguldottam az egyre shakespeare-ibb éjszakákban jelenetről jelenetre, és hajnalban is csak a testi kimerültség tétette le velem a tollat. Nem mondom, persze, hogy száguldás közben semmi sem állított meg. A *III. Richárd* kezdőmonológiájában például sok fejtörést okozott nekem az egész tragédia kulcsora: „*I am determined to be a villain*” – de a megoldás, pontosabban az elképzelhető megoldások lehetőségeiről és óhatatlan megalkuvásairól másutt már beszámoltam. A híres asszonykérési jelenet, Richárd és Anna félsorokkal folytatott szópárbaja is agyam fenőkövén csiszolódott magyarrá. Ami azonban

átkozódás vagy jajongás, ária vagy ballada, szenvedély vagy mulatság, vallomás vagy leírás, szóval érzékelhető költészet Shakespeare-ben, az többnyire közvetlenül átvezethető volt a magyar nyelv és költészet csatornáiba – ugratót a leleménynek rendszerint a tömör, éles, más szavakkal helyettesíthetetlen replikák és szentenciák adtak.

A III. Richárd után az *Othello*-ba vágtam bele – minden megbízás nélkül: Shakespeare darabjai közül is a közé a három közé tartozik, amiket legjobban szeretek. Az utolsó éjszakán, az alvó Desdemona ágya fölött Othello első szavai: „*It is the cause, it is the cause, my soul...*” Szórul szóra: „Az ok az, az ok az, lelkem...” Valamivel értelmesebben: „Megvan az ok, megvan az ok, lelkem.” Egyszerűnek látszik első olvasásra. Az ok nyilvánvalóan az, hogy Othello tudomása szerint Desdemona megcsalta őt. De van a szónak, ebben a furcsa fogalmazásban, valamivel homályosabb, általánosabb, mondhatnám, filozófiább háttere is. Hogy lehet ezt a szót a maga egyszerűségében és mégis titokzatosságában magyarul megcsinálni? Sokat gondolkodtam ezen, még mielőtt a munkához fogtam, de aztán abban reménykedtem, hogy mire odáig érek, majd csak magától is adódik a megfelelő magyar sor. Két jelenettel készültem el, amikor Kardos László *Othello*-ja megjelent. Szép, kielégítő fordítás – nem volt miért folytatnom a magamét. A talánnal terhelt sor nála így olvasható: „Az ok, az ok, igen lelkem... az ok...” Hát igen. Talán valamivel szokatlanabbul hangzik az angolnál, de elképzelni sem tudom, hogy jobb megoldást lehessen találni. Mindenesetre, ma már szerencsémnek tartom, hogy abba kellett hagynom az *Othello* fordítását: én, hátam mögött négy felvonással és az ötödiknek is nagyobb felével, valószínűleg elveztem volna ezen az egy soron.

Legtöbbször mégis azért kellett megállnom, hogy a telített Shakespeare-sorokat bele tudjam gyömoszolni a magyar blank jambusba, más szóval, hogy a fordítás ne álljon több sorból, mint az eredeti, és közben lehetőleg semmit se kelljen kihagyni

az eredetiből, mert ott minden kép, jelző, gondolati árnyalat fontos. Ami azért nehéz, mert tudvalevően az angol szavak rövidebbek, a mondatszerkezetek szorosabbak a mieinknél. Mindezzel a nehézség azonban csak magas fokú rejtvényfejtés volt, kombinációs türelemjáték, amelynek megtorpanásai sem fájdták meg a fejünket, hiszen tudjuk, hogy a feladat megoldható – és végül meg is fogjuk oldani.

Leküzdhetetlennek látszó akadállyal igazában csak egyszer találkoztam a hat Shakespeare-darab fordítása közben: *A velencei kalmár*-ban. Az első felvonásban lép színre Shylock, és néhány jelentéktelen, bár jellemző mondatot vált prózában Bassanióval, aki Antonio nevében keresi föl az uzsorást, kölcsönért, amire éppen azért van szüksége, hogy barátján, Bassanión segíthessen. Aztán megjelenik maga a címszereplő: Antonio, a velencei kalmár. Shylock erre „félre”, azaz magában szólal meg – és immár versben. Tudjuk, mit jelent az, ha Shakespeare prózából versre vált: most urak beszélnek, vagy – most kezd komolyra fordulni a dolog. Shylock „nyitóáriájának” első sora afféle intonáció: „Olyan akár egy álnok vámszedő!”, de már a második sor fölzengeti a nagy témát: *I hate him for he is a Christian*. Magyarul: „Gyűlölöm őt, mert keresztény.” Igen ám, de ezúttal, kivételesen, a magyar sor, a magyar mondat rövidebb az angolnál két szótaggal. Máskor az ember megöri, az ilyen kivételnek, amely megtakarít neki két szótagot, esetleg hármat is – hiszen a magyar Shakespeare-fordítás hagyománya és szokásjoga megengedi, hogy az ötös jambust hatodfelessé toldjuk meg –, és az így nyert helyre hátrahozhatunk, vagy előre valamit az addig elhelyezetlen vagy kitüremkedő szavakból.

Ezúttal azonban szó sem lehetett ilyen ide-oda tologató, kombinációs játékról. „Gyűlölöm őt, mert keresztény”, ez a mondat olyan, mint a pörölycsapás – minden egyéb tartalom ugyanabban a sorban csak tompítaná erejét. Meg lehetett volna próbálkozni, persze, azzal is, hogy nem kiegészítem, hanem kitömöm

a sort, a tartalmán mit sem változtató szótagokkal. De félig-meddig használható töltelékszavak sem igen kínálkoztak, meg aztán az ilyesféle kitömés csak petyhüdtté tenné a sort, meglazítaná feszültségét. Nem, ennek a sornak magában kell állnia, és nem is lehet benne más szó, csak az a négy, ami a szó szerinti fordítása. Mit lehet itt tenni? Az is megfordult a fejemben, hogy a tartalmi hűség kedvéért lemondok a formairól, és csonkán hagyom a sort. De akkor meg a hangzásbeli sutasága miatt lett erőtlen.

Már-már arra gondoltam, hogy lemondok *A velencei kalmár*-ról, mert ha ez a sor nem sikerül, az egésznek sincs értelme. De agyam, úgy látszik, a tétlen csüggedés közben is öntudatlanul őrkölte a föladatot, mert két – vagy három? – hét múlva eszembe ötlött, hogy a sor kulcsszava az ige, rugója viszont a névmás – olyan rugó, amit akár ki is lehet venni belőle. És hirtelen, a rugó segítségével, beugrott a megoldás: „Gyűlölöm őt. Gyűlölöm, mert keresztény.” Ez az ismétlés nem toldalék, hanem nyomaték; nem lassítja, csak egy pillanatig visszatartja, és ezzel talán még súlyosbítja is a pöröly csapását.

Ha negyvenkét esztendő fordítói tapasztalatának nihilizmusából néha visszanézek arra a kevésre, ami még ma is teljesen kielégít, semmire sem vagyok olyan büszke, mint ennek az egy sornak a megoldására. Holott aki a legszakértőbb szemmel olvasná (mert hallani, sajnos, nem hallhatja senki), vagy akár az angol szöveggel együtt is, az én *A velencei kalmár*-omat, az sem sejthetné, mennyi munkára, meditációra – és szerencsére! – volt szükség ennek az egy sornak a lefordításához. Ami nem szól sem az én találatom, sem a szakértő éleslátása ellen. Sőt. Ha észrevenné, ha a megoldás föltűnő volna, vagy éppen mutatós, nem pedig magától értetődő, olyan *pofonegyszerű*, mintha nem is lehetne másképpen – már nem is lenne jó.

*

Prózát nehezebb volt fordítani, mint verset. Én legalábbis nehezebben tanultam ki a fogásait. Említettem, hogy Carco könyve volt az első félig-meddig komolyabb prózai megbízatásom. Elég gyöngén sikerült, pedig sokat verejtékeztem fölötte. Holott akkor már megjelent a Villonom, a Radnótival közös Apollinaire-kötetünk, és a Radnótival, Szemlérel, Képes Gézával együtt fordított *Szerelmes versek*-ben is volt néhány fordításom, ami ma is közkézen forog. *Nostalgie de Paris* volt az eredeti címe – magyarul így jelent meg: *Szerelmem, Páris*. A címről nem én tehetek: a kiadó akasztotta rá ezt a hívogató cégért. Be kell azonban vallanom, hogy nekem se volt jobb címjavaslatom – mert hogy is lehet magyarra fordítani a *Nostalgie de Paris*-t?

Általában sokszor már a cím is nehézséget okoz. Jó néhány év múlva Goethe regényét fordítottam, a *Wahlverwandschaften*-t. Ez a romantikus hangzatú német szó pontos kémiai szakmegjelölése annak a vegyi folyamatnak, amelyben két vegyület, mondjuk, *ab* meg *cd* találkozásakor az eredeti társulások elemei szétválnak, és a másik vegyület egy-egy elemével új vegyületet képeznek, teszem azt: *ac* meg *bd*. E folyamat vegytani műszava magyarul: cserebomlás. Prózaikban hangzik a németnél, szokatlanabban is, nekem tetszett mégis – vagy talán éppen ezért. De a kiadó sehogy sem akarta elfogadni: szokatlan is, érthetetlen is, és főként inkább visszariasztó, mint vonzó – mondták. Én meg elfogadtam a szempontjaikat – ez harminc évvel ezelőtt volt. Új címet találtam ki: *Vonzások és választások* – hosszú tanulmányban adtam a magyarázatát. Ma már bánom, hogy nem ragaszkodtam a „Cserebomlás”-hoz. Akkor bizonyára csakugyan riasztotta volna a regény amúgy is ritka olvasóit, de legalább nem szívódik bele annyira a köztudatba, hogy manapság lépten-nyomon találkozom a „vonzások és választások” szabadalmazatlan szócsoportjával, még külpolitikai kommentár fölött is, amelynek szerzője nyilván nem is tudja, honnan jutott eszébe cikkének címe – valószínűleg a regényt sem olvasta. Ma viszont a „Cserebomlás” jobban vonzaná az igénye-

sebb olvasót, mint a *Vonzások és választások* – ilyen viszonylagos az, hogy mi vonzó, mi nem.

De visszatérve a regényfordításra, ott is az a legnehezebb, ami a legegyszerűbb. A művészettel vagy gondolkodással terhelt, bonyolult elemző mondatokat bizton győzi, akinek van stílusa, és megtanulta a mondattani lélegzetvétel hosszú távú technikáját. Én ehhez elég ritkán frekventált előkészítő iskolát jártam ki. A gimnáziumban ugyan én is kihagytam Eötvös József regényeit, azt is, ami kötelező olvasmány volt, de később mindent elolvastam tőle, még *A karthausi-t* is. A lélekábrázoló történet egészét, persze, én is untam egy kicsit, annál inkább lekötött, elejétől végig, a magyar prózastílus hagyományaihoz képest új – és némileg idegenszerű – körmondatainak nemcsak nyelvtani, hanem zenei szerkezete és gondosan kimunkált, lebegő egyensúlya. De hálátlan volnék, ha azt is meg nem említeném, hogy Keresztury Dezsőtől – aki a *Vonzások és választások* ellenőrző szerkesztője volt, és az eredeti meg a fordítás egybevetése közben nem sajnálta a fáradságot, hogy a mondatformálásban is jó tanácsokkal szolgáljon – az indogermán szerkezetek merész magyarításának jó néhány fogását elsajátítottam. Az ő nagylelkűen megosztott nyelvtani tapasztalatainak is köszönhettem hát, ha idővel a *Wahlverwandschaften* mondatainál nehezebb alakzatokkal sem vallottam szégyent. Azért legnehezebb mégiscsak az olyan mondatokat fordítani, mint *Bonjour, madame, comment ça va?*: ennek nincs egyszer s mindenkorra megoldása, itt mindig figyelembe kell venni személyeket és helyzeteket, és aszerint kell mindig új változatokat találni – ha ugyan lehet találni.

Éppen ezért viszonylag könnyű a (rendszerint fiktív) korszerűséggel régieskedő, vagy egzotikus, szóval, történelmileg vagy földrajzilag távoltartóan stilizált regények nyelvét magyarul visszaadni. Legélvezetesebb próza fordítási munkám a *Henry Esmond története* volt, no meg a *Lúdláb királynő*. Természetesség, persze, ide is kell, mint mindenhez, ami eleven iroda-

lom akar lenni – de nem a természetesség közvetlen, köznapi fajtája. Ilyen „stíljátszó” feladat előtt az embernek úgyszólván – a festészetből kölcsönözve a hasonlatot – különféle elemekből ki kell kevernie a háttér alapszínét, akkor már természetes folyamat a felület megmozgatása. Nem árt azonban, ha az ember álöltözetben is tudja a maga természetes határait. Én otthonosan éreztem magam Henry Esmond nyakfodrában vagy skarlát egyenruhájában, ugyanúgy, mint Nyársforgató Jakab zekéjében vagy Coignard abbé reverendájában és kalapjában. De már Barry Lyndon úr goromba kardjával nem tudtam ügyesen vagdalkozni, föl is hagytam a megszemélyesítésével, pedig akkor már lefordítottam *Henry Esmond történeté*-nek folytatását, *A virginiai testvérek*-et és még két nevezetes Thackeray-regényt, a *Hűség vásárát*-t és *A nagy Hoggarty gyémánt*-ot.

Persze, az se mindig okos dolog, ha túlságosan óvatosan tapogattuk ki azokat a bizonyos határokat. Fontane *Effi Briest*-jét vaskos kételyekkel kezdtem fordítani. Szerettem ugyan a regényt, azt is tudtam, hogy kivételes remekműve a német irodalomnak, de el sem tudtam képzelni, hogy meg tudok mozdulni ebben a dermesztő, poroszos világban. Inkább kíváncsiságból vágtam bele – azt gondoltam, legföljebb föladom. De nem kellett föladnom: egyre kajánabb kedvteléssel merültem alá a gyilkos német nyomorúságba, nemegyszer eléggé közvetett és merész trükkök segítségével – például az előkelőbb rétegeknek a megvetően is, sznobisztikusan is használt francia kifejezéseit, a hajdani, úri magyar társalgás *német* szavaival helyettesítettem – és közben sikerült kibontanom a regény lényegét is, a jégbe falazott balladát. Csak éppen a könyv legegyszerűbb mondatát nem tudtam megoldani. Az öreg Briestnek, Effi papájának, a többieknél valamivel irgalmasabb németnek szavajárása ez, valahányszor óvatosan megpróbálja kételyeit érzékeltetni, aztán falba ütközve, tétován, kedélyes reménytelenséggel visszakozik: *das ist ein zu weites Feld*. Mennyit gondolkoztam rajta, kísértelmeztem vele! Emlékszem még egyik változatomra: „Ez túl

messzire vezet.” Még mindig mesterkélt lett volna. Végül ennél maradtam: „Nehéz kérdés... ne bolygassuk.” Tartalmilag hiszen kielégítő. Mégis csúfos kudarc. Valahányszor a regény végére lapozok – mert éppen ezekkel a szavakkal fejeződik be – csüggedten, szégyenkezve teszem le a könyvet.

Amivel nem azt akarom mondani, hogy nem azok a legnagyobb prózafordítási teljesítmények, amiket annak is tartanak: Proust és Thomas Mann, vagy hogy az újabb évtizedekből is említsek példákat, Joyce, Broch vagy Musil. Már csak a mennyiségüknél és magasságuknál fogva is. De azért ebben is az a legnehezebb, ami a legegyszerűbb. A *Jákob* első mondata például: „*Tief ist der Brunnen der Vergangenheit.*” Fölösleges is jelezni, hogy ez a kezdet mesés messzeségeket nyit meg és mitikus jelentőséget ad, rögtön az indulással, még a hétköznapiabb mozzanatoknak is, amik után következhetnek. Pedig milyen egyszerű mondat! Azt jelenti szórul szóra: „Mély a múlt kútja.” Csakhogy ez nem egyszerű, hanem suta, rossz hangzású, fantáziátlan. A fordító, Sárközi György szembeszökő leleménye az volt, hogy a jelző, a *mély* elé odatett egy másik jelzőt, a *mélységes*-t. Ezt a leleményt minden értő méltányolta. Úgy látszik, ebben a mondatban, a regényindító *tief* szót magyarul csak a nyomatékkal megkettőzött mélység, a *mélységes mély* pótolhatja. Hát igen, erre a prózai leleményre talán csak egy költő bukkanhatott rá. Kevesebben vették észre a mondat szerényebb trükkjét: a nyelvtanilag fölösleges birtokos ragot. Miért jobb a „múltnak kútja”, mint a „múlt kútja”? Nincs rá felelet. Mindenestre, a *Jákob*-tetralógia első mondata: „mélységes mély a múltnak kútja” egy költő remeklése a prózafordításban.

És hogy indul *Az eltűnt idő nyomában*? Nem valami jellegzetes prousti körmondat, hanem kurta, egyszerű kijelentéssel: „*Longtemps je me suis couché de bonne heure.*” De akármilyen rövid és egyszerű indítás, mégis nagy része volt benne, hogy nem riadtam vissza a nehézségektől, amikor nekivágtam kibogozni a rákövetkező mondat-folyondárok – olyan bűvösen

hívogató volt e a ténymegállapítás, és éppen nyitómondatnak. Ez a bűvölet nem jöhetett volna létre bizonyos zeneiség nélkül – és akármilyen rövid is a mondat, ahhoz éppen elég a hosszúsága, hogy kifuttassa ezt a zeneiséget. Nem így a magyar fordítás: „Sokáig korán feküdtem le.” Ez bizony túlságosan kurta és pőre mondat – nincs benne mágia. Talán Gyergyai Albert tehet róla, az első öt köteten át – sajnos, csak öt (a magyar kiadásban hét) köteten át, mert nem fordította tovább – a prousti boltozatos és kereszthajós körmondatok dicső építkezője? Semmiképpen sem ő, hanem a magyar nyelv megfélelbezhetetlen adottságai: a „sokáig” prózaisága a *longtemps* romantikus zengésével, a „feküdtem le” fantáziátlan csupasz-sága a *je me suis couché* bájával szemben. Ezzel a mondattal semmiféle költői lelemény se tudna mit kezdeni, mert ezeket a szavakat nem lehet megváltoztatni, hangzatosabbakra cserélni, teszem azt, így: „Hosszú időn át jókor tértem nyugovóra.” Szenvelgő modorosság volna, sőt egyenesen hamisítás – becsületes fordító nem tesz ilyet. Azóta, hogy ebbe a bűvös mondatba először betekintettem, sokszor gondolkodtam, hogy lehetne híven és szépen magyarul mondani – nem találtam rá módot. Kezdetben voltaképpen arról ábrándoztam, hogy egyszer majd nekivághatok Proust fordításának. De aztán, még mielőtt Gyergyai *Swann*-ja megjelent a láthatáron, már lemondtam erről az ábrándomról, amikor láttam, hogy az első mondatra – melyet olyan fontosnak tartottam – sohasem fogok elfogadható megoldást találni.

Pedig ésszerűtlen gőg ilyen kulcsmondatoktól függővé tenni az egész fordítást. Az *À la recherche du temps perdu*-nél régebbi álmom volt a *Faust* fordítása: az újkori irodalomból ennek volt rám a legközelibb vonzása, legmaradandóbb hatása. Persze, sem az idő, sem a körülményeim nem kedveztek ilyen nagy-szabású tervnek. Aztán megjelent Sárközi *Faust*-ja (előbb, mint a Jékelyé) – ezzel fölöslegessé vált az első rész fordítása. Nekem

azonban amúgy is a második rész volt a legkedvesebb – szinte örültem, hogy egyenesen abba vághatok bele. Csakhogy a végén akartam kezdeni, a *chorus mysticus*-szal:

*Alles Vergängliche
Ist nur ein Gleichnis;
Das Unzulängliche,
Hier wird's Ereignis;
Das Unbeschreibliche,
Hier ist's getan;
Das Ewig-Weibliche
Zieht uns hinan.*

Évek hosszú során át úgy forgattam ezt a nyolc sort, mint kutya a sündisznót. Hányszor sebeztem magam véresre – nem a tüskéin, hanem az egyszerűségén, a rejtelmességén, a zenéjén! De csak szerencsétlenkedtem. Ha pedig ezt az utolsó szakaszt, az egész *Faust* csattanóját, végső mondandóját nem tudom magyarul megcsinálni – mi értelme hozzáfogni?

Közben Kálnoky elkezdte a második részt fordítani. Jól tette. Elkészült vele, az utolsó sorral is. Szépen, formásan, ötletesen fordította – a lényege: az értelme, a rejtelme mégis ki-maradt belőle. De odáig! Micsoda nyaktörő bravúrokkal jutott föl, milyen szédítő magaslatokra! Remekelt az egész fordításban – a végéig. És azt is azzal a megnyugtató tudattal adhatta ki a kezéből, hogy senki más nem tudná jobban lefordítani, mert a szavaira egyszerűen nincsenek szavaink, és ha valaki az eredeti metafizikájából többet akarna belegyömöszölni a fordításba, mint amennyi nyelvünk szelleméből telik, a rejtelmes rajongásból kiábrándító laposság lesz a magyarban, és a tetejébe a szárnyaló vers is göcsörtössé nehezedik.

A korábban említett Heine-kötet szerkesztői utószavában igyekeztem fölhívni az olvasó figyelmét, hogy a németben majd minden szónak megvan a maga „fogalmi holdudvara”. Általá-

ban is, ezért könnyebb angolból és franciából, mint németből fordítani a filozófiával – már akár sajnáljuk ezt, akár örülünk neki – kezdettől fogva hadilábon álló magyar nyelvre.

*

Verses színdarabot könnyebb fordítani, mint prózait: ráfekszik az ember a blank jambusra és viteti magát – legföljebb arra kell figyelnie, hol álljon meg némely tömör, egyszerűségében fogas buktatónál. Persze, arra is ügyelnie kell, hogy a vers el ne sodorja, ki ne térítse irányából. De Schillernél az se baj, ha átengedi magát a sodrásnak. Eliot valamivel nehezebb föladat Shakespeare-nél, nemcsak a megértés nagyobb nehézségei miatt, hanem például a *Gyilkosság a székesegyházban* fordítása közben gondolni kell a „shakespeare-izálás” elkerülésére, amittől maga Eliot is óvta magát. A *Koktél hatkor*-ban már teljesen elszakadt minden kötött versmértéktől – itt viszont arra kellett vigyázni, hogy a nyelv akart és látványos prózaiságában se vesszen el a sorok lényegi vers volta.

Verses színdarabot könnyebb fordítani, mint prózait – mondtam az imént. Persze, a költőnek – mondhatják erre. Csakhogy a prózaírónak – vagy legyünk óvatosabbak –, a nem költőknek sem könnyebb színpadi prózát fordítani. Legalábbis így veszem észre a színházban, amikor egy-egy suta vagy mesterkélt, vagy másként nem helyénvaló szóra, mondatra fölkapom a fejem. Kivált modern darabok bemutatóin fordul elő ilyesmi, és legkivált, ha a televízió külföldi, de szinkronizált filmről vetíti az utóbbi évtizedek drámáit. No, igen, mert a mi színészeink ördögi ügyességgel tudják elharapni, elleplezni az ilyen zavaró, fordítói ügyetlenkedést, mint ahogy verses darabokban ösztönös érzékkel és gyógyító szövegmondással helyrehozzák a (többnyire gépírási hiba vagy helytelen betanulás következtében) hiányzó vagy bicegő verslábakat – nem is beszélve rendezőink egy részének arról az elhatalmasodó becsvágyáról, hogy a magyar szövegből minél kevesebb legyen hallható. Külföldi

példaképeik azonban távolról sem rejtik véka alá a maguk szövegét, s így a szinkron-színészeknek többnyire tagoltan, érthetően kell beszélniök. Szóval, a modern prózai darabok alapanyaga – természetesen a jó darabokról beszélek – az a látszólagos könnyűség, amelyet oly nehéz más nyelven utánozni, olyan egyszerűség, amely csapdát állít a fordítónak. Minden mondat új akadály, sok megszólalás egyetlen rövid mondatból áll, néha csak egy vagy két vagy három szóból. Itt aztán minden szónak szerepe van – csak egyet is elvéteni pótolhatatlan súlyvesztés, ha nem éppen hatásrontó baklövés.

De az sem könnyíti meg a fordító dolgát, ha a szerző tudatában van a veszteségnek, amely azzal érte a drámát, hogy nyelvében, mértékében, lélegzetvételében lemondott a költészetről – és amit elődei kidobtak az ajtón, azt leplezve, fortélyos fogásokkal akarja visszahozni az ablakon. Kapkodhatja fejét a fordító, hiszen e burkoltan becsempészett költészetnek nincs semmiféle egységes hangvétele, amilyen a blank jambusnak vagy a francia alexandrinusnak mégiscsak volt – ahány drámaíró, annyiféle nyelvi módszer. Úgy látom, különösen az amerikai dráma teszi próbára a fordítót. Az Egyesült Államok nagy birodalom, és nem egységes nyelven írnak benne prózát – legalábbis színdarabot. Ez a nyelvi sokféleség – a legkülönbözőbb városi szlengek, nyelvjárások, nyomtatásban is rögzített tájékozódások –, szóval, a legtágabb (és olykor a legszűkebb) értelemben vett népiesség az amerikai dráma költészetének egyik erős forrása. Márpedig a szleng tudvalevően csúszós terepe a fordítónak: nemcsak arra kell vigyáznia, hogy rátaláljon a megfelelő szóra – mert ez is jó alkalom a hasra esésre! –, hanem az egész beszéltetést úgy kell megcsinálnia, hogy az a szleng szó ki ne álljon belőle, mint... a szálla. Persze, a népies szavakkal ugyanez a helyzet, ezek azonban kevesebb problémát okoznak, mert a fordítók egyszerűen eltüntetik az amerikai dráma népiességét – minálunk újabban ódzkodnak a színpadi népiességtől, még csak nem is egészen alaptalanul: annyi visszaélés történt vele.

Amerikai drámát én is fordítottam: Tennessee Williams egy komédiáját és O' Neillnek „az amerikai dráma atyjának” három darabját. O' Neill a leghatalmasabb erőfeszítéssel és a legváltozatosabb eszközökkel és módszerekkel hódította vissza a *tragédia* elvesztett költészetét. Egyik eszköze neki is a szleng volt. Szerencsére az *Utazás az éjszakába* az első világháború előtt játszódik, így tehát, ha nem is kellett korhűnek lennem annyiban, hogy az akkori magyar szleng szavaira szorítkozzam, de nem is lehetett legújszerűbb nyelvjárásunkból csipekednem – meríthettem abból a nyelvi rétegből, amelyben még ott-honosan tudtam mozogni. A dráma nagy költői vallomásait, kitéréseit aránylag könnyen győztem szusszal, egyébként is volt benne néhány alkalmas nyelvi ötletem, de nem ezekre emlékszem, hanem azokra a mondatokra, amelyekben alulmaradtam. Csak a legfájóbbat említsem. Az idősebb fivér, a Brodwayn lebzselő, züllésnek induló, közben zsírosan érzelmes Jamie mondja öccsének, nem is egyszer: „I love your guts.” Nem valami különleges kifejezés – Agatha Christie egyik színdarabjában ezt a változatát mondják: „I hate your guts.” Guts azt jelenti: belek, zsigerek. Jelent merszet, kurázsit is – de itt nem erről van szó. Legszívesebben úgy fordítottam volna – szeretem a jonhaidat – de ez lehetetlen. Végül is erre jutottam: „szeretem az életedet.” Vereség bizony – de nem tudok jobbat helyette.

Egy másik darabja: *A touch of the poet*. Ennek a címével is baj volt. Mindenekelőtt az, hogy már eredetiben sem igen jó. Olyasmit jelent: valami a költőből, egy csipetnyi a költőből, majdnem költő. (Így is fordították németre: *Fast ein Poet*.) Ez magyarul sehogy se hatna. Nem is igazi tengelye a darabnak. Én a tragédia – mert ez is az – legfőbb erővonalában kerestem címet. A múlt század elején játszódik, hőse Melody, egy paraszti sorból bizonytalanul föltört, úrhatnám ír paraszt Írországból. Legszívesebben ezt a címet adtam volna: Egy igazi úriember. Nem különleges találmány, de nem sokkal azelőtt

jelent meg Szobotka Tibor szellemes, eredeti regénye: *Megbízható úriember*. Az iránta való tiszteletből másítottam meg az én címemet valamivel rosszabbra: *Egy igaz úr*.

Azzal kezdődik, hogy Melody kocsmájába (mert már idáig süllyedt) belép egy régi, Írországból való bajtársa, és köszönti az ott található, ugyancsak ír csaposlegényt. Az így viszonzozza az adjonistent: *Top o' the mornin'*. Mire a veterán, a maga másnaposságára célozva: *Top o' me head*. Mint már a helyesírásból is kitűnik, dialektus a javából. De ebből semmit sem jeleztem: nem akartam már az első mondatokkal borzolni a kényesebb közönség idegeit. A replikázó szóviccet azonban nem hagyhattam ki – ez lett belőle: „Hasad a hajnal. – Hasad szét a fejem.” De az egész darab jellemző népiességét mégsem sikkaszthattam el, már csak azért sem, mert annak megvan a maga nagyon is fontos drámai szerepe: Nora, a feleség mindvégig parasztian szól, és ezzel is visszataszítja férjét; Sara, a lányuk, aki már kisasszonynak nevelődött, szabályosan beszél, csak apja bosszantására csap át kirívó ír dialektusba; Melody művelt ember, ügyel a választékos nyelvre, mert amennyire fejlett az ír önérzete, annyira szégyelli az ír paraszti tájszólást – de a darab végén, a katasztrófa előtt, végső kétségbeesésében, felesége, lánya és önmaga gyöttrésére kezd vaskos ír tájszólásban beszélni.

Legjobb színikritikusaink egyike (ha nem éppen a legjobb) elmarasztalta fordításomat „göregábori” népiessége miatt. Nem sértett a kritikája, sőt igazolta, hogy nem végeztem rossz munkát: elvégre éppen erre, ha úgy tetszik, göregábori, garázda, röhögtetően siralmas népiességre törekedtem – akárcsak az eredeti. Egyébként ez a „göregábori” garázdaság nemcsak a darab drámaiságához tartozik hozzá, hanem a költészetéhez is, akárcsak Arany *Lysistrate*-fordításában, amikor Lampito, a spártai nő „lakón tájejtéssel” szólal meg:

*S az enyém, ha möggyün is olykó csatábu',
Paixst ragadva mömmög e' röpü'.*

A darab utolsó szava Noráé – lányának mondja, már Melody öngyilkossága után: „*Shame on you to cry when you have love. What would the young lad think of you?*” Talán ez volt a két legnehezebb mondat a maga teljes egyszerűségében és költőiségében. A fordításban ez lett belőle: „Nem szégyelled magad? Sírsz, pedig tiéd a szerelem? És az a fiatalember mit gondolna rólad?” Az első mondattal sokat kínlódtam. Beláttam, hogy ha megtartom az eredeti szerkezetét, elvesztem az egyszerűségét, a költészetét is. Kénytelen voltam kettétörni, méghozzá két kérdésre – mégis meg vagyok vele elégedve. Annál kevésbé a másodikkal: az a „fiatalember” szó letörölte az eredeti minden hamvát és költészetét. A *lad* ugyancsak „népies” szó, amellet ismerek a régebbi angol lírából is. Mégsem fordíthattam *legény*-nek: az meg, éppen magyarul, itt, a végszóban, sehogy sem hatott volna természetesnek. Hiába, a fordítással vele jár a megalkuvás.

*

Verses színdarabot könnyebb fordítani, mint prózait – ez azért kissé elnagyolt kijelentés. Mert mégiscsak Racine-t volt legnehezebb fordítani. Kosztolányi azt írja valahol (csak tudnám, hol!), hogy Racine azért olyan idegen tőlünk, mert a magyar temperamentum és ennélfogva a magyar költészet romantikus. Annyi bizonyos, hogy engem nem nagyon érdekelt Racine. A *III. Richárd* után Major Tamás a *Phaedra*-val kínált meg: visszautasítottam. De kisvártatva „leesett a tantusz”: kezdtem érzékelni az érzelmek lávaömlésének mértéktartó formákba szorított szépségét. Mire azonban a Franklin Társulatnál összegyűltünk, a teljes Racine kiszemelt fordítói, Somlyó György már diadalmasan nyomult előre *Phaedra*-fordításában. Rám a *Berenice* jutott – nem bántam: ahhoz fűzött a legtöbb személyes szál.

E tartózkodó szenvedélyt ezen az útra bocsátó megbeszélésen, a Franklin Társulatnál, Illyés, a kötet szerkesztője, nagyon egyszerűen egy adattal jellemezte: Racine kétezer szót használ.

(Az összehasonlítás kedvéért: Shakespeare húszezret.) E szó-fukarság – nem, ez félrevezető szó, hiszen Racine szereplői éppen eléggé bőbeszédűek –, ez az önkéntes szőszegénység egyúttal a fordítás egyik nagy nehézsége. Itt nem lehet színezni, heveskedni, köznapi szavakat használni – de rendkívülieket sem: Racine alakjai választékos udvari nyelven beszélnek, amelyben a szenvedély árnyalatait jobbra csak szórenddel és kötőszavakkal lehet kifejezni. E választékos nyelvhez viszont, nézetem szerint, nem illik a tegeződés: hagyján, hogy Shakespeare *you*-i helyén a magyar fordításokban többnyire a bizalmasabb *te* olvasható – a shakespeare-i dráma indulataival ez rendszerint egybevág –, de Racine hőseit és hősnőit tegeztetni sehogy sem éreztem helyénvalónak. (A *Bajazid*-ban előfordul olykor tegezés – de annak a szereplői törökök.) Fordítói közül csak én nehezítettem meg a dolgomat a magázással. Vagyis ez sem pontos fogalmazás: nem a *maga* szót használtam, az túl közönségesen hangzana Racine hölgyeinek és urainak a szájából. Az *ön*-t nem nagyon szeretem: feszes, mesterkéltséggel megcsóváltság, távolról sem olyan magától értetődő, mint a *vous*. Mégis ezt választottam a tegezés helyett.

Mindezek az önként vállalt korlátok elég körülményessé teszik Racine fordítását. Itt a vers nem sodor át a nehézségeken: minduntalan meg kell állni, kombinálni, kitalálni, minden mondatért, rímért külön megküzdeni. A töméntelen példából csak egyet említek, a legnehezebbet, véletlenül a számomra két legkedvesebb alexandrinust:

*Rome vous vit, Madame, arriver avec lui.
Dans l'Orient désert quel devint mon ennui!*

Szórul szóra: Róma látta önt, asszonyom, megérkezni vele. A kietlen (v. sivatag, üres, lakatlan) Keleten milyen lett kínom! Nemcsak minden szó fontos ebben a két sorban, de még az elhelyezkedésük is. Kivált a nyomatékos *vele* csak az „érkezni”

után következhetik, sőt, csakis a sor végére, rímbe – ettől kapja nemcsak értelmi, hanem hangzati nyomatékát is. Igen ám, de a *vele* szóra sehogy sem találtam odaillő rímet – aztán meg az alexandrinus nem végződhetik rövid magánhangzóval. Három hétig vesztegettem ennél a két sornál – mert arra képtelen vagyok, hogy a megoldatlan helyet kihagyjam és tovább menjek abban a reményben, hogy időközben majd csak fölbukkan valamilyen megoldás. Vergődve végül kitaláltam valamit. Igaz – így okoskodtam –, Antiochusnak az fáj, hogy Berenice a győztes Titus kíséretében érkezett Rómába; de ez voltaképpen azt is jelenti: kár, hogy nem övele, Antiochusszal. És akkor már adódott a rím is:

*És Róma látta önt érkezni, s nem velem.
Mivé nőtt bánatom a puszta Keleten!*

Tökéletesen, azaz pontosabban és csúnyábban szólva, maradéktalanul, persze, aligha lehet valamit lefordítani. Ezt a két sort sem lehetett. Nem azért, mert a *Madame* kimaradt belőle – csak ebben az egy jelenetben is éppen elégszer fordul elő ez a megszólítás. Hanem az *ennui* változása miatt. Jelentése manapság: unalom, kellemetlenség, bosszúság. De Racine korában azt jelentette: lelki gyötrelm. Ez a jelentésváltozás utólag valamilyen érdekes irizálást adott a szónak, és valamilyen visszamenőleges szplínt Antiochus őszinte pátosának. A tökéletes fordításnak ezt a színjátszó labilitást is érzékeltetni kellett volna a magyar szóban. De erre nem volt mód.

Volt azonban Racine fordításának olyan bökkenője is, amit nem vettem észre, vagy legalábbis nem vettem róla tudomást, mialatt fordítottam. Utólag is, még most is csak tétován merek szót ejteni a francia ritmikáról, amelynek éppen a lényegét, sosem fogtam föl igazán. Elöljáróban hát csak annyit, amennyit én is tanultam, olvastam, hallottam erről: a francia verselés nem időmértékes, nem is hangsúlyos, hanem egyszerűen szótag-

számláló. A francia költészet századvégi magyar fordítói – akiket kissé sommás általánosítással a Kisfaludy Társaság fordítóinak szoktunk nevezni – a francia költészet legnépszerűbb, mindenesetre legelterjedtebb mértékét, az alexandrinust leggyakrabban hangsúlyos magyar tizenkettesekkel pótolták. A mi századunk elején aztán a *Nyugat* nagy fordítói – mintha csak összebeszéltek volna – a francia verseket, az alexandrinust is, jambusban fordították, azzal a meglehetősen szabad kezelésű jambussal, persze, amit a magyar költők e nyugati versmérték meghonosodása óta kialakítottak. Ez a megbeszélte vagy kimondatlan megegyezés hamarosan közmegegyezéssé vált – én már mint szabályt örökölttem, és nem sokat gondolkodtam rajta. Nem is volt vele fönnakadásom Villon fordítása közben – habár a *Grand Testament* igen sok sorát nagy erőszaktétellel tudtam csak jambusnak hallani. Apollinaire alexandrinusait is minden ellenkezés nélkül fordítottam az immár hagyományos magyar módon.

De amikor a következő évben Illyés, *A francia irodalom kincsháza* szerkesztése közben énrám osztotta ki Chénier leghíresebb versét, *A fogoly lány*-t, a francia antológiák e gyöngéd gyöngyszeméből olyan határozott anapestuszi lejtést hallottam ki, hogy úgy éreztem, kár volna ezt a lebegő zenét elhanyagolni. Lefordítottam hát *A fogoly lány*-t anapestusokban – betartva, persze, az alexandrinusi sormetszetet. De amikor megmutattam Illyésnek, azt mondta, félreértettem az alexandrinus természetét, meg a néma *e* szerepét a francia verselésben – és visszaadta fordításomat átdolgozásra. Természetesen megmutattam Radnótinak is: teljesen Illyésnek adott igazat – szinte pontosan ugyanazzal a magyarázattal, mint Illyés. Verstani bizonytalanságomban dehogyis mertem az ő hozzáértő tudásukkal és tekintélyükkel szembeszállni: átjambizáltam *A fogoly lány*-t – de még így is meg lehet találni benne hajdani, következetes anapestusaim nyomát.

Annál a bizonyos útra bocsátásnál a Franklin Társulatban

Illyés a versmérték tekintetében is eligazítást adott: formahűen kell fordítani, vagyis szabályos, jambusos alexandrinusokban. Erre a hangsúlyos rögzítésre azért volt szükség, mert a teljes Racine-fordítás megindítását szűkebb körű és végül is lezáratlan viták előzték meg: akadtak tekintélyes fordítók, elsősorban Benedek Marcell és Heltai Jenő, akik úgy vélték, hogy az alexandrinus hosszadalmasan és unalmasan hat a magyar színpadon – és nem voltak hajlandók átdolgozni ötös és hatodfeles jambusokban verselt Molière- és Racine-fordításaikat. Volta-képpen eszmeileg hozzájuk lehetne számítani Kosztolányit is, aki (ugyanott, ahol arról írt, hogy Racine klasszicizmusa idegen a romantikus magyar ízlésnek) éppen ezért helyeselte, hogy ne alexandrinusban, hanem shakespeare-i jambusokban ültessék át – aminthogy ifjúkori próbálkozásában, az *Athelie*-ban ő is így fordította Racine-t. Én berzenkedés nélkül vettem tudomásul a metrikai útbaigazítást: akkor már hozzászoktam, hogy az alexandrinust jambikusan fordítsam, és ne befolyásoljon, ha esetleg másféle vers-zenét is kihallok az eredetiből.

Csak jóval később, amikor már jóformán abbahagytam a fordítást, kezdtem jobban odafigyelni, most már minden gyakorlati céltól függetlenül, a régi francia költészet muzsikájára, és mindinkább erősödött bennem a meggyőződés, hogy a *Nyugat* fordítói túlságosan elsőprő győzelmet arattak: a francia alexandrinus ritmusa változatosabb és izgalmasabb, mint a mi fordításainké. Alkalmam volt meghallgatni néhány, alexandrinusban fordított komédiát és tragédiát színházban is, rádióból is. Kételyeimet ezek a tapasztalatok is megerősítették: ha a színészek igyekeztek a vers fölött elsiklani, a szöveg nehézkesen elszürkült; ha valamennyire érzékeltették a jambizált alexandrinusokat, száraz kopogás hangzott ki belőlük.

Vagy tíz évvel azután, hogy a *Berenice* fordítását befejeztem, hallottam először francia alexandrinusokat színpadról: Marie Bell társulatának pesti vendégszereplésén – és éppen a *Bérénice*-t. Ott álltak a Madách Színház színpadán – mert alig mo-

zogtak –, és deklamálták, vagyis az én fülemnek inkább áriázva énekelték az *anapesztusokat*, sokkal zengzetesebben, mint ahogy én valaha is kihallani mertem a francia szövegekből. Lesújtva hallgattam – és mégis diadalérzettel. Most már magamban valamelyest kénytelen voltam igazságot szolgáltatni az alexandrinus magyar opponenseinek. Nem abban persze, hogy megkurtították: ez értelmetlenül megváltoztatná Racine (vagy Molière) egész jellegét – csak abban, hogy valami baj van a *Nyugat* verselésének alexandrinus-fordítói hagyományával.

De a *Berenice* fordítása közben – mondtam az imént – nem vettem tudomást ezekről a ritmikai kételyeimről. Azért, úgy látszik, valamennyire mégis tudomásom volt róluk – öntudatlanul. Mert ahogy a *Berenice* nyarára – a harminc évvel ezelőttire – visszaemlékszem, hirtelen eszembe jut, hogy folyvást bennem motoszkált egyik amúgy is kedves versem, Abélard *O quanta qualia | sunt illa sabbata* kezdetű, szombat esti himnusza a maga hangsúlyos felező hatásaival. Különösen ezeket a sorait mormoltam – nem is: énekelgettem – újra és újra magamban:

*ubi non praevenit
rem desiderium
nec desiderio
minus est praemium*

– és hiába igyekeztem elhessegetni őket, dobbantva és szökellve tolakodtak az egyhangú menet ütemét betartani igyekvő jambusaim közé – nem tudtam, mi végre. Most már tudom. Mert ahogy most, hosszú idő után, elkedvetlenítő csalódásokra elkészülve, újra elkezdtem olvasni *Berenicé*-met, sorról sorra vidámódva fedeztem föl itt is meg ott is, úgy lehet, a darab nagyobb részében, illetudó jambusaim mögött ugyanezeknek a felező hatásoknak a dobogását. Abban a két sorban is, amelyet főntebb idéztem. Hála Abélard-nak!

Általában is, a teljes magyar Racine kötetét átfutva, úgy lá-

tom, ott igazán dallamos, ott nem válik soha unalmassá, ahol a jambusokba valamilyen másféle, hangsúlyos vagy időmértékes ütem keveredik.

*

És ha már a metrumnál tartunk – melyik versmértéket nehéz fordítani? Tudom, ez a legnevettségesebb kérdés ebben az egész „mi nehéz, mi könnyű?” játékban: Weöresnek minden versforma könnyűnek találtatott. Mégis, úgy látszik, van, ami egyikünknek se megy könnyen: az antik strófaszerkezetek. Weöres ugyan már húszévesen gyönyörű verset írt szapphói strófákban – ha nem is a filológiai ortodoxia szerint –, még el is dicsekedett vele néhány év múlva:

*Van egy régebbi versem törzsökös
görög-magyar mértékben, sapphicumban
– bírálok formajátéknak nevezte –
rossz verslábak terén nábob e dal
s bukfencmesternek számítok vele.*

Már az is meggondolkodtató, hogy ő, akinek nem kenyere a dicsekvés, kivált a metrikai tudásával nem szokott kérkedni – a legbonyolultabb indiai versformákat például olyan magától értetődően ültette át magyarba, hogy legtöbbször észre se vették, milyen bravúrokat vitt velük véghez –, éppen csak a szapphói versszakára volt büszke. A fiatalos hetvenkedésen kívül ebben bizonyára része volt annak is, hogy tudta: most ő is kitett magáért – ez még tőle is teljesítmény. És az ne üssön szöveget a fejünkbe, hogy ő, akire mindig számíthattak a kiadók, aki ismeri a lehetetlent, és a leghajmeresztőbb feladatokba is hajlandó volt belevágni, fordításaiban sohasem próbálkozott ezekre a versszakokra szabott antik mértékekkel? Tudja Pál, mit nem kaszál.

Lator László – akivel pedig korántsem azonosak a metrikai nézeteink – bölcsen jegyezte meg a minap, hogy antik strófákat

senki sem úgy fordít, mint a nyugat-európai versformákat, vagy akár a hexametert, ösztönösen, hogy „belülről hallja”; hanem úgy, hogy kitűz maga elé mintául egy Horatius- vagy Berzsenyi-verset, és azt utánozza. De hát lehet így *dal*-okat írni vagy fordítani? Mert Szaphhó és Alkaiosz versei lényegükben dalok voltak – aminthogy Horatius „énekeinek” nagy része is dal. Évtizedek óta egyre határozottabban kockáztattam meg azt a nézetemet, hogy egész Horatius-fordításunk (egy-két szabálysértő kivételtől eltekintve) tévúton jár. Nem azért utalok azokra a lezajlott vitákra, hogy véleményemet újabb komoly vagy tréfás érvekkel erősítsem meg – még kevésbé, hogy visszavonjam. Inkább csak egy személyes utóiratot szeretnék hozzáfűzni: énnekem az antik versmértékek – a hexameter meg a pentameter kivételével, persze – túlságosan is nehéznek bizonyultak. Pedig sokszor megpróbálkoztam velük – de olyan természetellenes, papírfű szavakra, fordulatokra kényszerültem, hogy rendszerint már az első szakasz után föladtam a küzdelmet.

Amivel szemben a régi keleti – pontosabban közel-keleti – költőket, a perzsákat, arabokat és törököket könnyűszerrel tudtam fordítani: nem éppen megszokott ritmusaikban és rím-rendszerükben, a rubáikban, sárkikban, gázelekben kinyújtóztam és lubickoltam – fordítani még el se kezdtem őket, és formáikat már eloroztam saját verseimbe. Higgyem, hogy ez a keleti örökség volt a véremben – vagy ahogy ma mondják, a génjeimben? De – eltekintve attól, hogy általában is kétellyel fogadom a vérben vagy génekben hordozott költői hagyomány lehetőségeit – az én föltételezett, messze őseim költészetétől mi sem áll távolabb, mint ez a másik Kelet, ez a mámoros, önmaga körül perdülő dal. Mert a rubái, a sárki, a gázél – mind vérbeli *dal*.

És ezzel visszakanyarodtam e jegyzetek elejéhez, ahol arról panaszkodtam, hogy a dal a fordításban is reménytelen szerelmem, amelyet csak ritkán és nehezen értem el. De, úgy látszik, mégsem volt mindig olyan kilátástalan ez a szerelem, ha egyszer a dal perzsa formáját könnyen és közvetlenül el tudtam találni.

Holott számomra e gázelek fordítása kicsapongó keleti karnevál, míg a latin költészet életem tartós szerelme és alaphangneme volt – elvégre Horatiushoz mégiscsak több közöm van, mint Dzselaleddin Rumihoz, Háfizhoz és Nedimhez együttvéve. És Horatiust még erőfeszítéssel sem tudtam fordítani – a turbános perzsák, mórok, törökök meg az első *szálem* szavamra könnyedén kezdtek magyarul beszélni. Miért? Nincs rá felelet.

Mert a versfordítás semmivel sem könnyebben adja ki titkait, mint maga a vers. Valaha azt hittem, hogy minél öregebb lesz az ember, azaz minél több tapasztalatra tesz szert, annál jobban kiismeri magát a mesterség dolgaiban. És most, kereken harmincévi fordítói szolgálat és tízévi obsitos-tétlenség után, ha visszafelé tekintek, elképedve gondolom: hogy is merhettem ilyen vakmerő vállalkozásba fogni, *ilyen* verseket és prózákat a maguk szerves összefüggéseiből a mi nyelvünk szerves összefüggései közé átültetni? Még jobban ámulok azon, hogy olykor – vagyis miért szerénykedjem? aránylag elég sokszor – meglett a lehetetlen. Hogyan? Ezt a legalaposabb technikai egybevetéssel, szétszedéssel és összeillesztéssel sem lehet kitudni, mint ahogy a legmélyrehatóbb verselemzés sem tudja megmagyarázni a vers csodáját. Az igazság az, hogy én a sikerült fordítást a jó versnél is nagyobb csodának tekintem.

Mindenki tudja, mit mondott Kosztolányi: fordítani annyi, mint gúzsba kötve táncolni. Ha a magam huzamosabb tapasztalataiból kiszűrtem nihilizmusomra gondolok, ma már egyszerűen azt mondanám: fordítani lehetetlen. És ha ma is és mindig a fordításra szavaznék, nem helyzetünkre gondolnék első-sorban és a fordítás iparának igényeire, hanem a nyelvbe ütött képtelenségnek erre az időnként mégiscsak létrejöheto csodájára – aminek a lehetőségét nem szabad kihagyni. Fordítani – igen. *Navigare necesse est*. Hajózni muszáj. De hiszen ez is benne-foglaltatik összegyűjtött versfordításaim címében, a *Hét tenger éneké*-ben.

Bartóknak nincs igaza...

Akkoriban reggeli előtt szoktam újságot olvasni, rendszerint a fürdőszobából jövet, még az előszobában, többnyire fél lábon állva, mintegy penitenciaképpen. Először a kulturális rovatra lapoztam: nem találok-e benne olyan cikket vagy támadóan hangsúlyos hírt, amely elmarasztalólag érinti a kiadót, személy szerint annak irodalmi vezetőjét, Illés Endrét, és mögötte, rajta át engem. Csak aztán lapoztam vissza a lap elejére, megtudni, milyen híreket közölnek velünk, és milyen tálalásban – sajnos, nem engedhettem meg magamnak azt a fényűzést, hogy tájékozatlanul induljak el a világba. Ezeken az első oldalakon azonban eléggé felületesen futtattam át a szememet.

De az a reggel különbözött minden más reggeltől. A *Szabad Nép* legelején – talán még az első oldalán? – kiemelt nagy betűs közlemény állította meg a szememet: az államvédelmi hatóság imperialista kémbandát leplezett le – Rajk Lászlót, Szőnyi Tibort, Justus Pált és tizenhét társát. Nem mondhatom, hogy úgy ért ez a hír, mint villámcsapás a derült égből: elvégre ismertem a bolsevik párt rövid és rövidítetlen történetét – és jó ideje már az eget sem néztem derülni. De hogy máris itt tartunk, ezeknél a neveknél! Akkor még nem sejtettem, hogy barátom is akad a tizenhét „társ” között, de azért eléggé fejbe kólintottan ültem asztalhoz, és össze kellett szednem magamat, hogy bekapjam a reggelit, és idejében érjek ki a Keletibe: Tersánszky Józsi Jenő ugyanis lelkemre kötötte, hogy jóval indulás előtt

ott legyünk a miskolci vonaton, mert mostanában sok az utas – ha történetesen én érnék oda előbb, foglaljak neki helyet.

Miskolcra egyébként a könyvnapok alkalmából kellett felutaznunk. Részemről olyasfajta tevékenység volt ez, mint amikor a holttestnek még egy darabig nő a haja meg a körme. Én ugyanis akkor már irodalmilag halottnak számítottam. Ezt a tényt utolsó kötetem, a *Római pillanat* fogadtatásából is tudomásul vettem; amióta pedig Méray Tibor megtisztelő felszólítását – hogy Mindszenty bíboros ellen én írjak verset a *Szabad Nép*-be –, azzal hárítottam el, hogy engem nem érdekel Mindszenty, a nevemet még mint fordítót sem írták le többé. Akkor hát hogy kerültem a miskolci könyvnapok megnyitójára? Tudja isten. Valószínűleg jóval korábban jelöltek ki, és elfelejtettek törölni. Azt is tudtam, hogy az Írószövetség titkára és főtítkára vállvetve készíti elő azt a listát, amelynek alapján a Szövetséget meg fogják tizedelni, vagyis egy csomó kitűnő költőt és íróat meg jó néhány nagy sikerű lektürszerzőt kizárnak a tagjai közül – és minden okom megvolt rá, hogy azt higgyem, én is rajta leszek a listán. (De nem így történt: nekem megkegyelmeztek.) Eléggé nyomott hangulatban villamosoztam hát a Keleti pályaudvarra: nem sok jót vártam a miskolci könyvnapoktól.

Nem így Tersánszky: abban az évben kapott Kossuth-díjat, és még javában jelentek meg a könyvei – igaz, csupa régi műve. Az ő holtta nyilvánítása később következett be, mikor Révai József egyszerűen leanarchistázta – ő maga talán csak abból vette észre, mi történt, hogy azontúl néhány évig neki se jelent meg semmije. Egyelőre vidáman készülődött a miskolci utazásra, legalábbis amikor néhány nappal korábban találkoztam vele a kiadóban, ígéretesen rám kacsintott: – Ne félj, majd megint jót iszunk utána. – Arra célzott, hogy jártunk mi már kettesben irodalmi esten, Kecskeméten, és tény, hogy éjfélután részegen kerültem haza, a Visegrádi utcába, ahol akkoriban átmenetileg laktam. Az is tény, hogy ezen a reggelen annak sem tiszta örömmel néztem elébe, hogy a mai napnak is alighanem

berűgás lesz a vége – mert bizony Tersánszky nógatásának nemigen tudtam ellenállni. Másrészt mégis megvigasztalt némileg, hogy ezen a kétes könyvnapon a jelenkori Magyarország legnagyobb írójával együtt veszek részt, mert én annak tudtam Tersánszkyt: az akkori körülmények között jobb társaságban aligha mehetett végbe utolsó irodalmi szereplésem – mert arról is meg voltam győződve, hogy ez lesz az utolsó.

A pályaudvarra természetesen én érkeztem ki elsőnek. Fülledt, kora nyári nap volt, izzasztó meleg. Sokan utaztak: a peronokon sürgés-forgás, bajosan akadtam rá a miskolci gyorsra – máris majdnem tele volt. Végül találtam két üres helyet egy párnás fülkében – rögtön lefoglaltam. Aztán az ablakhoz álltam, izgatottan lestem Tersánszkyt: mi lesz, ha nem jön, és egyedül kell nekivágnom az útnak? Az ő személyét valahogy mégiscsak védőpajzsnak éreztem. Egy-két perccel indulás előtt feltűnt valahára a peronon, meglátott, hevesen integetett, majd sebbel-lobbal felszállt a vagonunkba. Most bizony nem volt vidám. Le sem ült, hiába mutattam a foglalt helyre, nem is válaszolt a szervuszomra, megállt a fülkeajtóban, úgy fordult hozzám hársányan, és inkább felháborodva, mint kérdezve:

– Hát ehhez mit szólsz?

– Mihez? – kérdeztem vissza, ha nem is naívu, inkább a lehető legközönyösebben.

– Mihez! Hát a *Szabad Nép*-hez!

– A *Szabad Nép*-hez? – kérdeztem újra csak, most már tehetetlenül.

A vonat lassan megindult. A fülkét csupa férfi foglalta el, mind jól öltözött. Mind a *Szabad Nép*-et olvasta, egyet kivéve, aki szabad kézzel, egyenesen, mozdulatlanul ült az ablaknál, merev arccal. Biztosan ez az ÁVH embere, jutott eszembe.

– Mi máshoz? Hogy Rajk és Szőnyi és Justus kém!

Belül az ingem alatt elöntött a verejték. Utitársaink belemerrültek az újságba. Bár én is olvashatnék! De mondanom kellett valamit:

- Tudomásul vettem.

Most már hadonászni kezdett.

- Tudomásul vetted! Hát ki vagy te? De nagy marha vagy te!

- De Jenő - mondtam mosolyogva, a mosolyommal is jelezni próbálva, hogy nem kell őt komolyan venni -, ez nem a mi dolgunk.

- Nem? De majd ha téged visznek el, az a te dolgod lesz!

De már erre fölálltam, nem könnyen, mert az ingem alatt összegyűlt verejték patakokban csurgott végig a hátamon. Zsebkendőmmel a nyakamat törülgettem, és megpróbáltam őt gyöngéden kituszkolni a fülkéből, bár a folyosón is álltak utasok. De Tersánszky gyökeret vert a fülkéajtóban.

- Mért vinnének engem el? - kérdeztem, azaz inkább motyogtam ijedtemben, de meg azzal a tétova szándékkal is, hátha legalább a hangerejét csökkenteni tudom ennek a félelmetes beszélgetésnek. De minél halkabbra fogtam a hangomat, annál följebb emelte Tersánszky az övét - nem beszélve a karjairól:

- Mert ha ezeknek Rajk és Justus imperialista kém, akkor itt minden lehetséges. Legközelebb majd Leninre mondják, hogy áruló volt!

A fülkémben most már mindenki meggörnyedt, úgy bújt az újságjába - ők semmit sem hallottak. Csak az a mozdulatlan férfi maradt egyenesen az ablaknál, sőt egykedvűen nyúlt a belső zsebébe, előhúzott egy ezüsttárcát, kivett egy cigarettát, és rágyújtott. No, most már megnyugodott, gondoltam: van mit jelentenie - elég anyaga gyűlt össze. Ekkor, nem is tudom, honnan, valahonnan a mélyből, a félelem, sőt ijedtség elviselhetetlen nyomása alól, egy mentő ötlet pattant az agyamba.

- Te Jenő - fordultam hozzá színlelt aggodalommal -, magaddal hoztad a kétágú sípodat?

Rám vigyorgott. Gallérja alatt gyorsan kigombolta ingét, és előhúzta a kétcsövű sípot, amely egy zsinóron függött a nyaká-

ban. Hosszabb volt, mint gondoltam: utóbbi időben ugyanis mindig emlegette az interjúiban, sőt azt is olvastam, hogy a rádióban meg a különböző kérészéletű pódiumokon, rögtönzött együtteseivel rendezett zenés műsoraiban mindig bemutatta ezt az új felfedezését.

– És ez tényleg az a bizonyos avar síp? – kérdeztem tudatosan elterelő hadmozdulattal, mert arra is emlékeztem a nemrég olvasott interjúkból, hogy egy föltárt avar sírban találtak egy kétágú sípot, és Tersánszky annak a mintájára faragta a magáét.

– Az! – felelte diadalmasan. – Persze én modernizáltam.

– És ez tényleg annyira érdekelt téged? – szaporítottam a csalétket.

– Mi az, hogy! Hajjaj, barátom, ha tudnád, mikre jöttem én rá ebből a sípból!

– Mikre?

Tersánszky ekkor leült a helyére, és aggódva körülnézett. A fülkében mindenki még a *Szabad Nép*-et bújta, kivéve az ablaknál ülő férfit, aki most már állhatatosan kifelé bámulva szítt a cigarettáját. Tersánszky némileg megnyugodva, de azért kezét a combjai közé rejtve, titkolózva intett magához a szemével. Mellé ültem. Közelebb hajolt hozzám, úgy súgta:

– Bartóknak ... – a többit már nem hallottam.

– Nem értem – szóltam, súgva én is.

Most már kezét a szájához emelte, és közvetlenül a fülembe lehelte:

– Bartóknak nincs igaza.

– Miben? – kérdeztem, de már emeltebb hangon. Tersánszky azonban tovább is csak súgva beszélt:

– Az ősi magyar zene nem volt pentaton.

– Miből gondolod?

Az ablaknál ülő úr megint befelé nézett, egyenesen miránk, én úgy vettem észre, hogy leplezetlenül fülel. Hát persze, hiszen ha az imént olyan botrányos blaszfémiákat mondtunk ki fennhangon – azaz mondott ki Tersánszky –, hát még miket súghat

a fülembel! Elvégre azt igazán nem gondolhatta, hogy Tersánszky nem tesz lakatot a szájára, mikor a belügy tévedéséről beszél, de azt csak suttogva meri mondani, hogy – szerinte – Bartók tévedhetett. És nem hiszem, hogy Tersánszky magyarázatából sokat hallott. Bevallom, én sem lettem okosabb belőle. Úgy emlékszem, nem is nagyon figyeltem rá. Kezdtem megnyugodni, szorongásom engedett, idegeim elernyedtek. Úgy látszik, Tersánszky idegei is, mert hamarosan elaludt. Nem sokkal Miskolc előtt azonban felébredt, és megélenkülve nézett szét. Elébe akartam vágni annak, hogy visszatérjen a kezdeti témához, ezért megkérdeztem:

– Ugye, a sípot azért hoztad el, mert meg akarod szólaltatni Miskolcon?

– Persze. Ez lesz az én szereplésem. Szívesebben hallgatják, mint a felolvasást.

De a kétágú sípra mégsem került sor.

*

Nagyon sokáig várakoztunk állva a színpalak mögött, amíg a könyvnapok rendezői fölengedtek az üres színpadra, melynek közepén hosszú, papírral borított asztal állt. Most először láttam fodorított piros krepp-papírt, amely aztán hosszú évekig nem hiányozhatott semmiféle rendezvényről. Üres volt egyébként, tátongóan üres a szép miskolci színház nézőtere is. Egyelőre nem ülhattunk le az üres asztalhoz. Elveszetten álldogáltunk az üres színpadon.

Egyszerre a másik oldalról tekintélyes csoport nyomult be, nagyrészt egyenruhában, de civilek is voltak köztük. Többségük széles volt és nem túl magas – akkortájt elszaporodott a közéletben a kocka alakú típus, mintha embertani eszményük is a zömök férfi lett volna. A megnyitó, pontosabban üdvözlő beszédből tudtam meg, kik ezek: csupa helybeli vezető, a miskolci helyőrség parancsnoka, a miskolci rendőrfőkapitány, a miskolci államvédelmi hatóság parancsnoka, a miskolci tanácselnök, a

megyei tanácselnök, a miskolci párttitkár, a megyei párttitkár és egyebek – ott volt a város képviselője is. A tekintélyes társaság sorban leült a színpadon elhelyezett székekre – teljes hosszában elfoglalták az asztalt. Mi ketten tanácstalanul topogtunk a színpad szélén. Úgy látszik, elfeledkeztek róla, hogy itt jelen vannak írók is, de pótlólag felhoztak két széket, és letették az asztal két sarkára. Tersánszkyt a bal szélre ültették, engem a jobbra. Roppant kényelmetlen érzés volt kilógni a sorból, valamivel előbbre is ültünk a többinél, a mi lábunkat már nem takarta az asztal.

Talán még kényelmetlenebb érzés volt, hogy a színpad most már megtelt, mert ott ültünk hosszú sorban, de szemközt velünk a nézőtér még mindig tátongott. Aztán, mikor már véglegesen elhelyezkedtünk, egyszerre kicsapódott a nézőtér jobb (a színpadról nézve bal) ajtaja, bevonult rajta az államvédelmi hatóság egyenruhás csapata, és fegyelmezett rendben beült a jobb oldali széksorba. Közvetlenül ezután kinyílt a bal ajtó is, azon meg a honvédség vonult be, és katonás dobogással elfoglalta a nézőtér bal felét. Nem tudom, hogyan számították ki olyan pontosan: mindegyiküknek jutott ülőhely, egynek sem kellett állnia. Megdöbbenő látvány volt velünk szemben az egyenruhás nézőtér – civil egy sem ült közöttük. Ijedten néztem Tersánszky felé, de őt láthatóan nem lepte meg a katonák bevonulása: egykedvűen ült a helyén, az asztalon kívül.

Megkezdődött az ünnepség. A megnyitó után felállt a sor közepén ülő egyenruhás nagyság, és elmondta beszédét a feszült helyzetről határainkon kívül és belül. Dörgő taps után egy civil vezető következett, és a következőkben katonák és civilek egymást váltva – úgy látszott, gondosan kiszámították, hogy azonos számban jussanak szóhoz. Beszédeik nemigen különböztek egymástól – nyilván ugyanabból a sillabuszból készültek, amelynek fő elemei az imperialisták voltak, déli határainkon Tito, a láncos kutya és bandája, belül a klerikális reakció, a jobboldali szociáldemokrácia meg a trockista kémszövetke-

zet, végezetül egyrészt az osztályharc éleződése, másrészt az éberség, legkivált a Párté, azon belül is elsősorban Rákosi Mátyásé. A szónokok egyikének sem tartozott becsvágai közé a különcködő stíluseredetiség: semmi sem zavarta meg a műsor egységét.

Tersánszky az első harsány, fenyegetően hangsúlyozott beszéd közben fél testtel a szónokló tábornok felé fordult, és mozdulatlan csodálkozásba dermedt figyelemmel hallgatta. A dörgő taps közben bábárcsákkal még a tenyerét is összeérintette, egyszer-kétszer, tétován. Amikor azonban másodíknak egy civil mondta el majdnem ugyanazt a beszédet, majdnem ugyanolyan erős, fenyegető hangon, Tersánszky hirtelen felénkült. Most is féloldalt fordult, de már az én irányomba, az asztal másik szélé felé. Tenyerét kérdő formában szétártá, majd jobb keze mutatóujjával megkopogtatta homlokát, jelezve, hogy a szónoknak *ott* hibázik valami. Beszédről beszédre élénkebb lett, szögletes, már-már hadonászó mozdulatai félreérthetetlenül kifejezték, mit akar velük mondani – a felém bökött feje: hát ehhez mit szólsz?, a félrehúzott szájához csapott keze: ajvél, a mennyezet felé csapott két karja: égbekiáltó! Idővel a lábait is mozgatta: hol vigyorogva kinyújtotta, hol ijedten behúzta őket. Én magam roppant kínosan éreztem magam, hogy mindenki láthatja a lábamat – ügyeltem is, nehogy a lábam vagy a kezem, de még egy arcizmom se mozduljon meg. Bevallom, abban reménykedtem, hogy az én gondolataimat senki sem hozza összefüggésbe Tersánszky fintoraival és hadonászásával. Mert akármilyen mereven bámultak is maguk elé az asztal mögöl a civilek és egyenruhások, az még a rezzenéstelen arcukról is leolvasható volt, hogy botránynak tanúi.

Amikor minden beszéd elhangzott, egy civil ruhás valaki felszólította az „író elvtársakat”, hogy olvassák fel műveiket. Összenéztünk Tersánszkyval, de ő felém bökött, jelezve, hogy kezdjem csak én. Felálltam hát. Eredetileg három verset akartam felolvasni, de fölmérve a helyzetet, beértem eggyel, azt is

azok közül a kondorosi verseim közül, amelyek egy jóakarató bírálóm szerint reményt nyújtottak arra, hogy a *Római pillanat* kultúrpresszimizmusa után végre közelebb kerülök a néphez. Inamba szállt bátorsággal kezdtem bele, és megkönnyebbültem, amikor végre leülhettem – még valamelyes taps is felhangzott utána. Most aztán Tersánszky állt fel. El voltam rá készülve, hogy előveszi a sípját – az lett volna csak a botrány! De nem, néhány kéziratlapot vett elő a zsebéből, és felolvasott a rég megboldogult Népszövetségről egy szatírárt, amely már keletkezése idején – úgy a harmincas évek derekán – sem tartozott a legjobb humoreszkjei közé, a mostani közönségnek azonban teljességgel érthetetlen volt – pedig mulatságos arcjátékkal és taglejtésekkel adta elő. Nem is tapsolt senki, sem a nézőtérén, sem a színpadon.

És ezzel vége volt az ünnepélynek. Mi azonban a helyünkön maradtunk, megvártuk, míg a nézőtér kiürül. Most is ugyanolyan katonás rendben és dobogással vonultak ki, mint ahogy bevonultak, megint csak előbb az államvédelmi hatóság, aztán a honvédség. Aztán mi is szétoszlottunk. Mi kettőnkől senki sem búcsúzott el, még kevésbé mondta bárki is, hogy köszönöm. A kijáratot magunktól is megtaláltuk. A szabad levegőn nagyot lélegeztem.

– No, ezt is túléljük! – sóhajtottam fel, már útban a Koronaszálló felé. – Te nem féltél?

Tersánszky értetlenül nézett rám.

– Miért féltem volna?

– Ahogy az a sok egyenruha bevonult.

Tersánszky megállt, rám nézett, és ezúttal minden grimasz nélkül, nagyon komolyan mondta:

– Azok is csak olyan emberek, mint te meg én.

A szálloda konyhája már zárva volt. De pogácsát, kolbászt kaptunk. És bort is. Nem emlékszem, hogy kerültem ágyba – valószínűleg ázottan, ezúttal is.

Másnap reggel Tersánszky azt javasolta, sétáljunk fel az

Avasra. De nem álltam kötélnek: ki akartam jutni Miskolcraól,
amilyen gyorsan lehet.

A szálloda kapujában elbúcsúztunk.

Csak a vonaton jutott eszembe, hogy a kéthangú síp végül
sem szólalt meg Miskolcon. Nem is volt alkalmam többé meg-
hallani.

1982

Egy kis fejtörő, óvással

A *Metszetek*-et, Nemes Nagy Ágnes nagyszerű, jórészt poétikai tanulmányait lapozgatva, hamarosan feltűnik egy cím: *Verstani veszekedések*. Ej, mi a kő? ugyan kik *veszekednek* manapság verstani kérdéseken? Hiszen a Nemes Nagy Ágnesben lobogó verstani szenvedélyről el tudom képzelni, hogy hajlamos a veszekedésre. De hol talál ehhez partnert?

„Már megint összevesztem kiváló költőtársammal egy verstani kérdésen” – így kezdi cikkét Nemes Nagy Ágnes. Némi támpontot is nyújt arra nézve, ki lehet ez a verstani ellenfél: „kiváló költőtársam – nevezzük talán I.-nek...” Nos, I betűvel kezdődő, kiváló költőtársunk hirtelenében csak egy jut eszembe: Illyés Gyula. De az igazat megvallva, Illyést valahogy nehezen tudom elképzelni, amint bárkiyel verstani „veszekedésbe” bocsátkozik. A mondat azonban folytatódik. Ez a költőtárs, tudjuk meg a következőkben, „azt állította Arany János *Keveház*a című remekéről, hogy ősi nyolcasban van írva, én viszont azt állítottam, hogy négyes jambusban”. De már erre fölkapom a fejemet: az elmúlt évtizedekben tudtommal senki költő sem foglalkozott a *Keveház*-al, csak én. Egy külön fejezetem szól róla, mely annak idején megjelent a *Kortárs*-ban, majd könyvben is, a *Nehéz szerelem* második részében, *A félbeszakadt nyomozás*-ban, tizenöt évvel ezelőtt. És ekkor már az is eszembe jut, hátha a tapintatos I betű nem a „veszekedő” költőtárs vezetéknevére utal, hanem az én keresztnememre – habár

Istvánnak engem, Zelk Zoltánt kivéve, senki sem szólított: mind a világ Pista bácsija lettem régóta már.

Csakhogy én ám nem kötöttem az ebet a karóhoz – már ami a *Keveháza* versmértékét illeti. Annak az említett, tanulmány jellegű fejezetemnek tizenhat oldalából mindössze *egy* mondat szól a *Keveháza* versformájáról: „Méltóságteljességében is vad harci dal a vers-zenéje is, az ősi nyolcasnak és a négyes jambusnak ez a végleges és természetes összefonódása: a *Keveháza*-nál hitelesebb igazolását aligha lehetne találni Horváth János – és a nyomában Babits – feltevésének, amely szerint a hangsúlyos magyar nyolcast nem az őshazából hoztuk magunkkal, hanem a középkori himnuszok Szent Ambrus-i ütemének hatására fejlesztettük ki – ha ugyan Arannyal bármit is igazolni lehetne, ha verselése is nem a törvény látszatát sugalló, állandó szabálytalanság volna.” Mint ebből is kiderül, nem köteleztem el magamat az ősi nyolcas mellett, hanem a *Keveháza*-ban egy kivételes metrikai ojtványt láttam, két versforma egyedülálló összeolvadását. Márpedig ha valakivel vitába szállunk, nem elhanyagolható – sőt, feltétlenül figyelembe veendő – körülmény, hogy a vitás kérdésben hogyan nyilatkozott az illető írásban, nyomtatásban.

Olvasta-e Nemes Nagy Ágnes ezt a fejezetet? Hogyne olvasta volna, hiszen azt követően, annak nyomán kezdeményezett kettőnk között, ha nem is „veszekedést”, de eléggé egyoldalú vitát, azzal a kijelentésével, hogy a *Keveháza* kétségtávon kívül négyes jambusokban van írva. Távol volt tőlem, hogy erre a kijelentésre magabiztosan a sarkamra álljak. Általában sem igen merek verstani kérdésekben határozott véleményt vagy éppen ellenvéleményt nyilvánítani, részint azért, mert a verstani tudásomat nem érzem eléggé megalapozottnak, másrészt meg azért, mert azt tapasztaltam, hogy az eleven költészetben semmi sincs egészen úgy, ahogy a nyomtatott verstanokban áll. Különösen óvakodtam volna *határozott* ellenvéleménynek

hangot adni éppen Nemes Nagy Ágnessel szemben, aki tudósa a verstan szabályainak és képleteinek.

De ha szolid verstani tudásom nincs is, fülem, az van. Márpedig ha a *Keveháza* első két sorát:

*Mért vijjog a saskeselyű?
Mért szállong a turul s ölyű –*

nem is tudtam másnak felfogni, csak ősi nyolcasnak – és Nemes Nagy Ágnes bevallja, hogy ő sem –, botfűlű lennék, ha a rákövetkező két sorból:

*Hadintéző, baljós madár
Széles Dunának partinál*

ki nem hallottam volna a tiszta jambust.

„Egy Arany János talán nem vette észre, hogy 304 soron át jambikus sorvéget használ?” – kérdezi Nemes Nagy Ágnes. A számítás nem egészen pontos: a 304 sorból 44 *nem* végződik jambussal. Meg aztán az is csak afféle papírforma, hogy az olyan sor, amelyben az utolsó láb jambus, *eo ipso* jambusnak számít. Elvégre jambussal zárul az idézett első két sor is, amelyet mégsem képes jambusnak hallani senki sem, Nemes Nagy Ágnest sem véve ki. Számításokat hiszen végeztem én is: a *Keveháza* 304 sorának körülbelül egyharmadát a legnagyobb engedékenységgel vagy erőszakkal sem lehet beleszuszakolni a jambus mértékébe: viszont a legtisztábban jambusi sorok túlnyomó részét minden megerőltetés nélkül lehet ősi nyolcasnak *is* mondani vagy hallani. Persze, egy ilyen terjedelmű remekmű versformáját nem lehet ilyen aprólékos számítással eldönteni.

Szóval, akármilyen respektust éreztem is Nemes Nagy Ágnes verstani felkészültsége iránt, nem tudott meggyőzni: képtelen vagyok a *Keveháza* egészét egyértelműen jambusnak tekinteni.

De nemcsak ő nem tudott meggyőzni, hanem Arany Jánosnak Erdélyi Jánoshoz írt levele sem, amellyel Nemes Nagy Ágnes – a saját kifejezésével élve – olyan diadalmasan „pávaskodik” ezekben a „veszekedésekben”. Arany ebben a rosszkedvű levélben, isten tudja, miért, Erdélyivel szemben azt vitatja, hogy a *Kevebáza* „jámbusi lejtéssel bír” – inkább elismeri, hogy „ottan-ottan vagy egy hibás láb fordul elő” benne. Ne higgyünk neki! Arany verselésében semmi sem *hibás* – legfőljebb szabálytalan, ami nem ugyanaz –, csak a fülünkre kell hagyatkoznunk, nem a papírformára.

Érdekes, hogy e *Verstani veszekedések* vége felé Nemes Nagy Ágnes is, meglepő engedékenységgel, hasonló álláspontra jut: „Hogy mégis jelen van, él és hat a harmadik, a hangsúlyos réteg a versben? Ez egyszer Arany szándéka nélkül? Az nyilvánvaló. Az a magyar verselés természetéből következik. Két félre vágott, középmetszetes, nyolcszótagos sorból – legyen az bár jambus vagy trocheus vagy bármi –, ha a fejünkre állunk, akkor sem tudjuk kiiktatni az ősi nyolcas áthallását.”

De hiszen ez a váratlan fordulat, a maga szakavatott megfogalmazásával, mintha tizenöt év távolából az én fentebb idézett mondatomat visszhangozná! *Kevebáza*-fejezetem *egyetlen* mondatát, amely a versformával foglalkozik.

És idáig eljutva be kell látnom, hogy a *Verstani veszekedések* I betűje nem utalhat az én keresztnemre, azaz semmi esetre sem én vagyok benne Nemes Nagy Ágnes heves és konok ellenfele. És nemcsak azért nem, mert én sohasem állítottam, hogy a *Kevebáza* „ősi nyolcasban van írva”, hanem azért sem, mert a mi kettőnk végső álláspontja, tizenöt év távlatából – a legtartózkodóbb szóval is – nagyon közel áll egymáshoz. Föl kell tételeznem, hogy van egy költőtársunk, aki ugyan nem írt a *Kevebázá*-ról, de foglalkozott vele, vagy legalábbis vitába – sőt veszekedésbe – bonyolódott róla Nemes Nagy Ágnessel, és körömszakadtáig védte a maga elhamarkodott verstani nézeteit.

*

Akkor hát miért írom ezt a töprengő, óvással is élő gloszszát? Azért, mert az irodalmi világban – vagy legyenek szerényebb: a költészet iránt közelebből érdeklődők csekély számú körében – akadnak bizonyára néhányan, akik emlékeznek még az én régi *Keveháza*-fejezetemre, és nem is tehetnek mást, mint hogy azt gondolják, Nemes Nagy Ágnes cikkében én vagyok az a számárpadba ültetett nebuló, az a verstani analfabéta, aki a *Keveháza*-ról kerek perec kimondja, hogy „ősi nyolcasban van írva” – és mit is tagadjam, ez ellen berzenkednék a hiúságom. Arra viszont aligha szánnák – és miért is szánnák? – magukat, hogy előkeressék azt a régi fejezetet, és az én fentebb idézett, egy mondatba foglalt nézetemet összevessék Nemes Nagy Ágnes ellenfelének hebehurgya véleményével meg a *Verstani veszekedések* szerzőjének engedékeny végkövetkeztetésével.

Persze, annak sem örülnék, ha igenis akadna olyan kíváncsi olvasó, aki nem sajnálná a fáradságot, hogy fellapozza *A félbeszakadt nyomozás* *Keveháza*-fejezetét, s netán azt képzelhetné, hogy Nemes Nagy Ágnes, a kiváló költő és emelkedett esztéta, akit mindnyájan tisztelünk, a verstani háborúságban – vagy állháborúságban – is érvényesnek tarthatja „a cél szentesíti az eszközt” amúgy is kétes elvét. Vagyis, hogy a vita hevében megengedhető a képzelt diadal pávacsillogása kedvéért az ellenfelet (vagy látszat-ellenfelet) – akár verstani – nézeteiből kiforgatni.

1982

Ajánlás a Bibliához

Ki olvassa a Bibliát? Úgy veszem észre, manapság egyre kevesebben ismerik – és azt hallom, ez így van világszerte. Hát nem furcsa, hogy míg Hellász isteneinek és félisteneinek viselt dolgairól, de még Istár pokoljárásáról, Gilgames és Enkidu küzdelméről is – hála az *Íliász*, az *Odüsszeia*, a *Gilgames* egyre újabb és célszerűbb kiadásainak – minden művelt embernek illik tudni (vagy legalábbis úgy tenni, mintha tudna róluk), ha a világ leghatásosabb könyvének alakjai vagy epizódjai kerülnek szóba, sznobisztikus fiatal emberek sem ártanak értetlenül üres képpel az ember szemébe bámulni? Vagy talán ez visszahatás csak a majd kétezer éves hatás túlsúlyára?

És most hogyan közeledjem a Bibliához? Mivel ajánljam azoknak, akik nem vele nőttek föl? Akik nem ismerik? Hogyan értessem meg velük, hogy a Bibliát olvasni kell – nem, dehogyis *kell!* –, hogy érdemes olvasni?

Talán így. A sokat emlegetett ötvenes években olvastam egy történelmi tankönyvben, méghozzá egyetemiben, a következő mondatot: „A történészek bebizonyították, hogy Jézus Krisztus nevű személy sohasem létezett.” Ugyanebben az időben tartozott kötelező olvasmányaim közé *A bolsevik párt rövid története*, amelyben Sztálin a judás Trockijnak nevezi fő ellenfelét. Engem nem az gondolkodtatott el igazán, hogy bizonyítani lehet valakinek a nemlétét, sokkal inkább az, hogy ismerheti-e Júdást, aki Jézust nem ismeri? Vagy hogy más égővben is keressünk példát: akadnak talán, akik annak idején felfigyeltek

rá, hogy Reagan a választási beszédeiben többször is említi Armageddon, olyasféléképpen, hogy el kell jönni egy nagy Armageddonnak. De ki érthette volna, mire céloz a leendő elnök, ha nem ismeri *János Jelenései*-t? mert abban szerepel Armageddon, ott jelenik meg a vörös fenevad, akit a Bárány fehér lovas seregei legyőznek, elfognak és ezer évre megkötöznek, a hátán ülő, skarlátba és bíborba öltözött parázna asszonyt pedig megégetik.

Nem, mégsem így. Azért, hogy a világ vezető politikusainak némely utalását megértjük, még nem volna érdemes a Bibliát olvasni. Igaz, akad még más megértenivaló is. Mert mit érthet például a számár dicsőségéből, aki nem tudja, hogy ki vonult be rajta Jeruzsálembe, mikor köntösök és pálmaágak hulltak a számár lába elé? Vagy más példa. Egy Magyarországról kiszármazott művészettörténész mesélte, hogy amikor valamelyik amerikai egyetemen a reneszánsz kezdetét adta elő, vetített képekkel persze, óra után a növendékek köréje gyűltek megkérdezni, miért ábrázolták az olasz festők a nőket mindig csecsemővel a karjukon? De hiszen sorolhatnánk a példákat Európa kezdetétől egészen Chagallig és még tovább, a zenét Bachon át Sztravinszkijig és Honeggerig, vagy Kodályig és Pendereckiig – hogy az irodalomról ne is beszéljünk. Csakhogy a Bibliát nem is azért kell – azaz dehogy *kell!* –, nem is azért érdemes olvasni, hogy jobban kiismerjük magunkat az európai kultúrában.

*

Nem, itt nincs mit tenni – a kezdetén kell kezdeni. Élt Elő-Ázsiában egy kis nép, számra a görögöknél is kisebb, de szellemi hatása csak a görögökéhez fogható. Annyira, hogy a múlt században akadtak olyan gondolkodók – Heine és Nietzsche többek közt, hogy csak a legismertebb nevekből ragadjunk ki például –, akik az európai kultúra két alapvető szellemi meghatározójának a zsidó és a görög életetvet tekintették. Még hozzá az előbbi hatást nem segítette semmiféle művészet: a zsidóknak

nem volt Akropoliszuk, Istár-kapujuk, piramisuk, obeliszkjük, szobrászatuk. A zsidó princípium nem akart hatni a szemre, az érzékekre, csak a szellemre. A két kőtáblára véssett alapvető tíz törvény közül a második e szavakkal kezdődik: „Ne csinálj magadnak faragott képet”, és ezt a konok parancsot némi kezdeti berzenkedést, valamint későbbi fellazulást letörve kérlelhetetlenül betartották, illetve betartatták velük a prófétáik – a frigyládában csak egy üres trón állt. Nem mintha ők nem tudtak volna hatalmasan kidolgozott, jellegzetesen egyéni alakokat létrehozni – ha kőből faragták volna, csak Michelangelo versenyezhetett volna velük, aki a világ leghatalmasabb Mózes-szobrát csinálta. De ők nem kőből faragták ki ősapáikat, hanem írásból, írásban – a héberek minden művészi képessége és energiája az írásba áradt – a Bibliába. Így lett a héberekből az Írás népe. (Talán ezzel függ össze az is, amire a Biblia adataiból következtetnek: hogy a hébereknél, nem úgy, mint a szomszédos országokban, a köznép is tudott írni-olvasni.)

Mélységes mély a múltnak kútja. Thomas Mann kezdte így a nagy bibliai regényét. (Sárközi György szépséges fordításában.) Mert ez – hogy élt Elő-Ázsiában egy kis nép – még és már nem a kezdet. Mielőtt Egyiptomban robotra fogták őket, és miután onnan kiszabadultak, valamikor az időszámítás előtti második évezred második felében, a zsidókat még nem lehetett népnek nevezni, inkább afféle beduin pásztortörzsek laza társulásának – akkád származású nevük, a *habiru* is a legelterjedtebb felfogás szerint azt jelenti: vándor –, akik „a szolgaság házából” szabadulva (így nevezték Egyiptomot) véres és kegyetlen harcokba kezdtek a hozzájuk hasonló, többnyire ugyancsak szemita alig-népekkel. „Izráelből nemzet lett”, írja az *Izráel népének történeté*-ben a Palesztina meghódításának nekivágó tizenkét törzsről Renan, majd így folytatja: „De sajnos még senki sem látott szeretetre méltó nemzetet.”

Nem valószínű, persze, hogy a környező kis nemzetek és nagy birodalmak a hébereknél szeretetreméltóbbak lettek volna.

Csakhogy balszerencséjükre – és dicsőségükre! – a zsidók megírták magukat. Mégpedig olyan könyörtelenül éles szemmel és önismerettel és öntéttel, amilyenre a múlt században jelentkezett orosz írókig – és azóta sem találunk példát semmiféle nemzet irodalmában sem. És nemcsak az újdonsült nemzet honfoglalásának monotonul ismétlődő öldökléseit nem átalálták írásba foglalni. Hiszen már a jámbor ősapák szűkebb és bővebb családjának története is minden kenetteljes szépítés nélkül mutatja be családi és – korszerűtlenül, de pontos szóval – üzleti életvitelüket. Persze megint csak: legkevésbé sem valószínű, hogy az elő-ázsiai pásztornépek, települések, birodalmak náluk tisztább családi és üzleti erkölccsel éltek volna. De ismét: ők remekbe írták apáik alakját és életét, és azóta a világ emelt homlokokkal hajlandó ezt az ótestamentumi életvitelt jellegzetesen zsidó vonásnak tekinteni.

De ha így van, ha ilyen kendőzetlen ábrázolatban örököstették ránk Ábrahám és Izsák és Jákob és a többi előd alakját, mi emeli ezt az életvitelüket olyan magasra Elő-Ázsia és általában az emberiség történetében? Az, hogy mindeközben magukkal és magukban hordták az Ígéretet, a folytatás ígétét. Hogy Isten a pártjukon volt – vagy mondjuk inkább úgy, hogy ők voltak Isten pártján? Mert a Bibliából az is kiderül, hogy minden pásztorkodásuk, családi bajuk és gyönyörük, furfangjuk és ravaszkodásuk és – utódjaikban – kegyetlenségük közben fő gondjuk Isten volt. És ha talán egyiptomi tartózkodásuk alatt valamennyire megismerhették is Amenhotep (vagy Tutenkamen) birodalmának napimádattal egyistenhit felé törekvő irányzatát – bár ez a hatás a bibliakutatás szerint lényegesen halványabb lehetett, mint ahogy mi Freud élvezetes Mózes-könyve alapján ifjúkorunkban képzeltük –, mégis van az Ótestamentumnak egy kizárólagosan zsidó vonása: az, hogy ők, a zsidók, fedezték fel az egyetlen, személyes, de láthatatlan Istent – gondoljunk a frigyláda üres trónusára.

Ők fedezték fel Istent – még ha el kell is hinnünk a bibliatu-

dománynak, hogy ez a felfedezés nem olyan hirtelenséggel történt, mint ahogy a Biblia elbeszélőművészete számot ad róla, inkább lassú és folyamatos kutatómunkával. De a kételkedésen túli kételkedéssel kérdezve: előfordult-e már, hogy egy *nép* fölfedezett valamit? Vagy akár egy néptörzs, egy nagy család? Hiszen a mi tudományos, modern világunkban is a fölfedezés mindig egy ember, legfőljebb kettő nevéhez fűződik. És ha csak felületesen lapozunk is bele a találmányok történetébe, nem azt látjuk-e, hogy a felfedezések többnyire hirtelen ráébredésből erednek – amit ódonabb nyelven kinyilatkoztatásnak is mondhatnánk? És akkor miért kellene berzenkednünk az ellen, hogy Ábrahám – vagy a Thomas Mann-i bibliafelfogásban *valamelyik* Ábrahám (mert e felfogás szerint az őstípusok ismétlik, úgy is mondhatjuk, újraélik egymást az időben) –, szóval hogy Ábrahám fedezte fel az egy Istent, és utána Mózes fedezte fel újra? Vagy a mi mechanizált és regisztrált időnkben sohasem hallottunk róla, hogy valamely találmány vagy felfedezés egy időre feledésbe merült? Mennyivel inkább a puszták és oázisok bolyongó életében!

Ennyi kétely után nyugodtan feltételezhetjük, hogy a héberrek, akárcsak a többi elő-ázsiai nép, a többistenhittel kezdték. Erre vall többek között az *előhim* kifejezés, ami körülbelül annyit jelentett: „isteni hatalmak”, és ez a többesszám csak a későbbiekben alakult át nyelvtanilag egyesszámmá. Ma már a bibliatudomány ábécéjéhez tartozik, hogy Mózes öt könyve végső formájában két különböző istenfelfogás, az előhista és a jahvista kibékítésén, összeszerkesztésén alapul. Nem lehetetlen, hogy a kettő közül a többistenhitből alakuló előhista felfogás volt a szellemibb. Jahve, ismertebb nevén Jehova, eredetében komor természetisten volt, a villám a mennydörgés, a tűz, a földrengés, a harag és a harc istene. Ha Jehova azonos volt azzal az egy Istennel, akit Ábrahám és Mózes felfedezett, úgy e felfedezés jelentőségét kisebbíti – bár akadhatnak, nem is kevesen, akiknek a szemében ez nem jelent kisebbítést –, hogy nemzeti

isten volt, olyasformán, csak sokkal következetesebben, mint a „magyarok istene”: a zsidók Jehova népe voltak – ha éppen el nem szakadtak tőle –, és Jehova a zsidók istene volt, csak a zsidóké – de rajtuk kívül minden más népnek meglehettek a maga istenei. Innen kezdve valóban hosszú folyamat, nagy út vezetett az egyetemes Istenig, a prófétákon át, amíg Jehovából a Világ Ura lett, akinek azonban a zsidó a kiválasztott népe, és még tovább, Jónás prófétán át – Jónás nagy bosszúságára a Világ Ura megkegyelmez Ninivének is, az ellenséges, bűnös városnak – egészen Keresztelő Jánosig, aki azt mondta: „És ne gondoljátok, hogy így szólhattok magatokban: Ábrahám a mi atyánk! Mert mondom nektek, hogy Isten ezekből a kövekből is támaszthat fiakat Ábrahámnak”, és Pál apostolig, aki szerint Istennek egyre megy, zsidó vagy görög.

A kezdetén kell kezdeni – fogadtam meg, mielőtt voltaképeni mondandómra rátértem. De ha a Bibliáról beszélünk, ez nem könnyű dolog. Hiszen igaz, a zsidó nép kezdetével kezdem el, csakhogy én nem a héberek történetéről akartam beszélni, hanem a Bibliáról – már amennyire ez a kettő függetleníthető egymástól. De ha tartalomban nem is tudhatjuk, pontosan mekkora, időben mindenesetre elég nagy köztük a távolság: Mózes öt könyvének, Józsué, a Bírák, Sámuel és a Királyok könyveinek csak az i. e. ötödik században, a babiloni száműzésben és onnan visszatérve készült el végső, azaz mai szövege. A tájékozódást az időben még bonyolultabbá teszi, hogy ezeknek a könyveknek voltak, mint már említettem, korábbi, különböző felfogású változatai, a kilencedik, nyolcadik, hetedik és hatodik századból, és ezeknek a változatoknak átvételével vagy átdolgozásával, az összeszerkesztés hatalmas munkájával készült a végső szent könyv. Még hozzá mindezeknek az átalakításoknak, átdolgozásoknak, egyeztetéseknek, nyilván kihagyásoknak végeztével is hordoz magában a szöveg fél ezredéves összöveg-közületeket, legtöbbet emlegetett példájuk a Debóra diadaléneke. Bibliafilológus legyen a talpán, aki ezekben az

összegabalyodott változat-rétegekben kiismeri magát. Márpedig vannak tudósok, akik jóformán minden mondatról megvélük mondhatni, milyen korból és változattól való. És mit tehet a laikus olvasó, amilyen én is vagyok? Legföljebb kissé kételkedve mosolyog, amúgy pedig tudomásul veszi ezt a leleményekkel és kiegészésekkel összeszerkesztett építményt a maga egészében: lett, ahogy lett. És örül, ha a hatalmas épületben fölfedez egy-egy tartóoszlopot, amiről úgy sejti, hogy az épületnél régebbi korból való – erre a feltevésre nem a régészeti tudása jogosítja fel őt, hanem valamilyen ősi hitelesség lehetete, ami a leletből feléje árad.

*

A Biblia legkorábbi írói tulajdonképpen a próféták voltak. Erre többek közt abból is következtetnek, hogy nem hivatkoznak a Törvényre, azaz Mózes könyveire – mert még nem ismerhették őket. A Biblia írói: ez az *író* megjelölés a valóságban – már amennyire ismerhetjük azt – korántsem ilyen egyszerű, egy szóval összefoglalható jelenség. Hiszen egyrészt kétségkívül írók voltak, mert könyveket – azaz tekercseket – hagytak hátra. Másrészt azonban elsődlegesen szónokok voltak, akik a szabadban beszéltek, utcán, templom előtt vagy mezőn, aztán ők maguk vagy mások – isten tudja, kik – lejegyezték a beszédeiket. Néha ezekben a könyvekben az életükről, a viselt dolgairól is szó van – erről aligha ők maguk adtak számot. Komoróczy Géza, kitűnő orientalistánk, egy szellemes tanulmányban kritikai értelmiséginek nevezi Jeremiást. És csakugyan, Jeremiás előre megírja a beszédeit, és amikor első nagy beszéde után hosszú szilenciumra ítélik – ez is Komoróczy szava –, titkára olvassa fel helyette a beszédeit. Együttal azonban évekig jármot viselt a nyakán, hogy ezzel is jelezze: a zsidók legjobban teszik, ha meghódolnak Babilonnak. Hát így viselkedik egy „értelmiségi”? Vagy mint Ézsaiás, aki a hadifoglyok szegyenletes rongyaiban járt, mert ezzel is óvni akarta a népet attól,

hogy Asszíria ellen forduljon. Ezeknek a borzongató külsőségeknek a szavakkal felérő fontosságuk van a próféták működésében. Vagy Ámos, az első nagy próféta – bár a kis próféták közé sorolják, de csupán könyvének terjedelme miatt –, aki az i. e. nyolcadik században a nyája mellől jött el Tekoából Bételbe, hogy „népies” dühét az elpuhult civilizáció ellen mennydörögje, értelmiséginek tekinthető-e?

Pedig már Nietzsche is megírta *Az Antikrisztus*-ban: „Próféta, ez annyit jelent: a pillanat kritikusa és szatirikusa.” Amint-hogy a próféták csaknem valamennyien szenvedélyes politikusok voltak. Hogy mi volt a pillanatpolitikai mondanivalójuk, nem mindig könnyű kihámozni – de nem is fontos: nem ezért olvassuk őket. Politikai próféciáik amúgy sem igen teljesültek, legalábbis nem úgy és nem akkor, ahogy jósolták. De mit számít ez ahhoz képest, hogy a politikában is népük rövidlátása, hatalmi vagy éppen olykor nagyhatalmi illúziói ellen prófétáltak? És mindnyájuk végső jóslata, Izrael és Júda bukása és Jeruzsálem pusztulása végül is valóra vált.

De aligha csupán a külpolitikai nézeteikért üldözték őket. Mert a próféták üldözöttek voltak saját hazájukban. Erre célzott Jézus a jeruzsálemi törvénytudókhoz intézett beszédében, amikor azt mondta nekik: „Mert ti építitek a próféták sírjait, atyáitok pedig megölték őket. Tehát bizonyosságot tesztetek, és jóváhagyjátok atyáitok cselekedeteit, mert azok megölték őket, ti pedig építitek a sírjaikat. Ezért mondta az Isten bölcsessége is: küldök hozzájuk prófétákat és apostolokat, és azok közül némelyeket megölnék, másokat elüldöznek, hogy számon kérjék e nemzetségtől minden próféták véré, melyet e világ fundamentumának letételétől fogva kiontottak, Ábel véréből fogva mind a Zakariás véréig, aki elveszett az oltár és a templom között: bizony mondom nektek, számon kérik e nemzetségtől.”

Hahn István, a vallástörténész, majd negyven éve *Próféták forradalma* címen írt róluk tanulmányt. És csakugyan, az i. e. nyolcadik századtól fogva két-háromszáz évig közvetlen társa-

dalmi forradalmat folytattak. Egy angol bibliatudós (Sutherland Bates) ezt a forradalmat úgy jellemzi, mint „szüntelen proletár tiltakozást az uralkodó osztályok igazságtalansága ellen”. Kétkedhetünk benne, hogy a *proletár* szó a legpontosabb jelző a próféták hevületére, de annyi bizonyos, hogy ez a hevület nem idegen a legújabb kor forradalmi elméleteinek dühétől, amely ugyancsak az egész társadalmi rend pusztulását jósolta. A próféták társadalmi forradalmánál azonban lényegesebb, legalábbis kétségkívül eredményesebb volt a szellemi forradalmuk. Amennyire szakadatlanul tiltakoztak „az uralkodó osztályok igazságtalansága” ellen, épp olyan kitartó felháborodással ostromozták népük időnkénti bálványimádását, azaz idegen istenekhez pártolását, képmutatását, álszentségét, vallásos életük földhözragadt külsőségeit. A „kiválasztott nép” korlátozó tudatától és öntudatától ők sem tudtak megszabadulni, de mégis, ezzel együtt is, ha a zsidók egyistenhite az ókor vallásainak áldozatokhoz kötött szertartásai, kultikus külsőségei közül addig ismeretlen szellemi és erkölcsi magasságba emelkedett, az a prófétáknak, a Biblia első íróinak műve volt.

*

Nagy írók voltak, nagy költők is egyben. Aki nem tud héberül – mint ahogy én is elfelejtettem azt a keveset is, amire gyermekkoromban tanítottak –, aligha tudja a Biblia művészetének műfaji árnyalatait pontosan követni. De azért annak a hatalmas művészetnek is van olyan kényszerítő ereje, hogy a Vizsolyi Biblia prózai fordításán is átsejlik, még ha csak a szövegre figyelünk, akkor is, hogy a héber nyelv párhuzamosságokon alapuló verselése mikor vált ritmikus prózába – és fordítva.

A műnemek megkülönböztetését azonban – ha ennek szükségét érezzük – némileg megkönnyíti, hogy az Ótestamentumba olyan könyvek is beletartoznak, amelyek témájuknál, formájuknál és szerkezetüknél fogva is kétségkívül és kizárólag költészetnek, versgyűjteményeknek tekinthetők. A *Zsoltárok*

könyve, a szent himnuszoknak ezer éven át készülő antológiája, melynek első darabjait valószínűleg csakugyan maga Dávid király szerzette, énekelte és hárfázta. Meg az *Énekek éneke*, melynek keletien színes és szenvedélyes dalait a bibliakutatók az i. sz. negyedik századból származtatják, és némelyek egy szerelmi antológia, mások egy nászidill töredékének tartják. Akárhogy is, annyi bizonyos, hogy aligha volt még erotikus költészet, amelyik ilyen nagy utat tett meg és ilyen általános hatást ért el a világ népei között. Így kezdődik: „Énekek éneke, mely Salamoné” – és nyilván csak ennek a névnek köszönhető, hogy belekerült az Ótestamentumba, és ezen a réven később a keresztény Egyház is elfogadta szent könyvnek. Ezt a meglepő fordulatot az tette lehetővé, hogy szövegét allegorikusan magyarázták, Krisztus meg az Egyház szerelmét olvasták ki belőle – és ennek az égivé magasztosult szerelmi szenvedélynek – a *Vulgata* latin fordításán keresztül – nagy hatása volt a középkor vallásos költészetére, az *amor sanctus* himnuszaira. De aztán a földi szerelem kamatostul visszanyerte, amit tőle kölcsönöztek. A középkori költészet eksztázisa nagyban hozzájárult, hogy az európai népek új szerelmi lírája átszellemültebb, ragyogóbb s ugyanakkor bensőségesebb is lett, mint az antik világé volt: a szent himnuszok – és rajtuk át az *Énekek éneke* – hőfokát ott érezzük még Dantétól Saint-John Perse-ig az európai szerelmi költészet egy magasrendű vonulatán.

*

De ha az *Énekek éneke* után – az Ótestamentum időrendtől független kánoni rendjét követve – belelapozunk Ézsaiásba és a többi nagy próféta könyveibe, minden esztétikai mérlegelés nélkül is rögtön tudjuk, hogy egy más műnembe léptünk át. Akármilyen nagy költészetre találunk bennük, mégsem elsősorban költők. A Biblia első írói, mondtuk. Bizonyos értelemben a világnak is első írói: a görögök sem ismernek majd hozzájuk hasonlót, és még sokáig kell várni, néhány századig, talán

Szent Ágostonig, míg a fajtájuk elvértve újra jelentkezik a világ-irodalomban.

Mondani sem kell, hogy irodalom távolabb aligha állt a *l'art pour l'art*-tól – ha ugyan valóban létezik ilyen –, mint a próféták szava. Mindig egy egész néphez szólnak, és egy egész nép sorsáról – ha van közösségi irodalom, az övék gyökerében is, céljában is az. De milyen kollektív irodalomban találunk olyan hatalmas személyiségeket, mint a zsidó próféták? Akkor is összetéveszthetetlenül személyes hangon és személyes végzettel beszélnek, ha az Úr nevében, és bár az egész néphez beszélnek, van bennük valamilyen személytől személyig ható erő, amely kinek-kinek az egyszemélyi lelkiismeretét is képes megrázní. Ami nem volna lehetséges, ha művészetük – de milyen elégtelen szó ez, ha a prófétákról beszélünk! –, ha művészetük ereje arra szorítkoznék, amiről éppen szólni szándékozik, ha csakugyan csupán a pillanat kritikusaí lettek volna – ahogy Nietzsche mondta róluk. De sziklatömb súlyú és méretű képeik és fordulataik túlmutatnak egy kis nép – még ha kiválasztott nép is –, a királyok Izraelének és Júdájának percnyi politikáján, túl még Jeruzsálem pusztulásán is. A próféták, ha nem is a szándékukkal, de jajgatásuk és fenyegetésük hatalmával az általános pusztulás, valamilyen könyörtelen világvége látomását emelik – legalábbis a mi szemünk elé. Indulatuk robbantó ereje az igazság szüntelen és reménytelen ostroma. Nem hiszem, hogy a „kritikai értelmiségi” elég találó elnevezése volna bármelyik prófétának. Örök forradalmárok ők, akik nem csupán az uralkodó osztályok, hanem a világtörténelem, az egész világ, sőt azon túl kimondatlanul (de a *Jób könyvé*-ben kimondottan is!) maga az Isten látható igazságtalansága ellen tiltakoznak.

*

Nagy személyiségek voltak – és milyen különbözők a próféták folyamatos vonulatában! Hóseás onnan jött, ahonnan Ámos, az ő tanítványa volt, őt folytatta, de a tekoai pásztor kemény

fenygetései után szelídségével akart hatni népére. Az Úr parancsára egy parázna nőt vett feleségül, akitől egy fia meg egy lánya született. Ezt a furcsa és színes történetet azért szőtte prédikációjába, hogy meggyőzze Izraelt: ahogy ő megbocsátotta felesége hűtlenségét, és azzal együtt szerette őt, Isten is úgy fogja megbocsátani az ő népe hűtlenségét. „Szeretem őket ingyen kegyelemből”, mondja az Úr Hóseás szájával. Ő volt az első próféta, aki kegyelemről beszélt.

Mikeás folytatta Ámos haragját, azzal jövendölte Izrael királyainak, előkelőinek és hamis prófétáinak elpusztítását, de Hóseás szelídségét is folytatta, sőt még túl is tett rajta, mert a fegyverek szétöretését jósolta, és örök békét – s ez akkor sem hangzott elhíhetőbbben, mint manapság –, amelyben „minden nép a maga istenének nevében jár”. Ő beszélt először a Messiásról, aki Betlehemben fog megszületni, és „akinek származása eleitől fogva, öröktől fogva van” – és aki természetesen Izrael uralkodója lesz.

Ézsaiás, akit a zsidók a legnagyobb prófétának tartottak, „a próféták királyának”, arisztokrata származású volt, és közel állt a királyi családhoz, mégis teljes mértékben megvan benne a próféták „proletár” tiltakozása a gazdagok ellen. Erős politikai érdeklődésével és főleg azzal, hogy politikai jóslatai kivételes egyértelműséggel be is váltak, nagy befolyásra tett szert. Sokáig, negyven évig folytatta prófétai működését, de a végén, Manasse király zsarnok és pogánykodó működése alatt más prófétákkal együtt őt is szétfűrészelték. Érdekes, hogy ennek a nagy prófétának a személyes vonásait a legkevésbé tudjuk megkülönböztetni – talán azért, mert könyvének sok részletét a bibliakutatók szerint mások írták, csak utóbb csatolták Ézsaiás művéhez. Későbbi hatását nyilván annak is köszönhetette, hogy azt a jóslatát, amely szerint lesz majd egy szűz, akinek méhe megfog, és olyan fiút szül, aki korán megtanulja megvetni a rosszat és a jót választani, természetesen Jézusra értették.

Náhum talán a legszenvedélyesebb próféta: érzékletes költői erővel és szenvedélyes gyűlölettel énekli meg Ninive bukását – nem véletlen, hogy ő az a próféta, akit Radnóti a *Nyolcadik eclogá*-ban szerepeltet.

Ha *Ézsaiás könyvé*-ben az volt a föltűnő, hogy nem tűntek föl benne személyiségének vonásai, Jeremiás valószínűleg a legszemélyesebb próféta, holott könyvének azokat a részeit, amelyek saját viszontagságairól szólnak, aligha ő maga írta. Ő is előkelő családból származott – pap fia volt –, mégis kezdettől fogva visszatetszés fogadta, üldözés kísérte. Első beszéde után a templom kapujában befolyásos barátai alig tudták kimenteni a feldühödött tömeg kezei közül, a Jeruzsálem pusztulásáról szóló próféciájának kéziratát Joákim király saját kezűleg égette el, a prófétát pedig hosszú hallgatásra ítélte, hazafiatlan különvéleményéért nemegyszer megverték, bebörtönözték, verembe vetették, végül a babiloniak elől menekülő zsidók tömegei megkötözve, fogolyként vitték magukkal Egyiptomba – mert ő nem akart menekülni, sőt honfitársait is a maradásra beszélte rá. Általában is, kemény jóslataival együtt gyöngéd és érzékeny természet volt, mindenben a békés megoldást kereste, népét is inkább megadásra, mintsem ellenállásra, lázadásra igyekezett rábeszélni. Isten és az emberi lélek bensőséges kapcsolatáról az Ótestamentumban senki sem vallott olyan őszintén, ahogy ő. *Jeremiás siralmai*-t azonban a hozzáértők szerint nem ő írta, hanem Jeremiás neve alatt valaki más. Jeremiás nagy író volt, a *Síralmak* szerzője nagy költő. Ugyancsak a hozzáértők szerint ez az ismeretlen költő zárt formákban mesteri fogásokkal énekelte siralmait. Művészetét a héber nyelv és verselés ismerői néha példaként említik, hogy a kötött vers és a játékos virtuozitás nem akadály a költészet és az érzelmek szabad áramlásának – mindez persze elvész a fordításban.

Ezékiel, a harmadik a nagy próféták közül, aki ugyancsak előkelő származású, maga is pap, a babiloni fogságban működött, ahol nagy volt a befolyása és tekintélye – főként neki tu-

lajdonítják, hogy a zsidók, vallásuk gyakorlatától eltiltva is, megmaradtak zsidóknak. Mindazonáltal a zsidó hagyomány szerint őt is kivégezték – ló farkára kötve. Különös jelenség: az egyetlen misztikus az Ótestamentumban, ugyanakkor az egyetlen próféta, aki aggályos józansággal int az előírások betartására – talán mert feladatának érezte, hogy népét a fogságban se engedje eltántorulni vallásától, talán mert könyvébe mások intelmeit is belefoglalták. A próféták könyvei közül az övét a legnehezebb megérteni, olvasmányának is a legnehezebb, de megéri a nehézséget: hatalmas látomásai, melyekben a szimbolizmus valamilyen fantasztikus realizmussal társul, ésszel meg nem értve is hatnak a képzeletre. Legismertebb és leghatásosabb víziójában a mezőn szétszórt csontok életre kelnek – ebből később a test feltámadását olvasták ki, holott valójában parabola népének eljövendő megújulásáról. Ezékiel hatása állítólag érzékelhető Dante *Paradicsom*-ában, Milton *Elvesztett paradicsom*-ában és Blake próféciaiban, az pedig tudvalevő, hogy a Gógról és Magógról szóló látomásának köszönhetjük Ady egyik legnépszerűbb versét.

Dániel próféta könyvé-nek Dániel inkább a hőse, mint a szerzője. A bibliatudósok máig sem egységesek a könyv keletkezésének időpontjában és körülményeiben. De nincs még profetikus könyv, amelynek olvasásához és felfogásához e kérdések megválaszolása olyan kevésbé volna fontos, mint a *Dániel könyve*. Elég az, hogy szerzőjében – vagy szerzőiben – a költészet, a prófécia és az elbeszélés művészete találkozott, és hogy fő elemei – különösen Dániel az oroszlánveremben, a falra író kéz intó szavai, a *Méne, tékel, ufárszim* – a világirodalom leggyakoribb motívumai közé tartoznak.

Jónás próféta könyvé-nek éppoly kevésbé a címszereplő a szerzője, mint Dánielénak. Mihozzánk különösen közel hozta ezt a könyvet Babits Mihálynak belőle készült költeménye. Illyés Gyula véletlenül éppen Esztergomban nyaralt Babitséknál, mikor a nagy mű készült. Ő mesélte, hogy Babits nevetgélve

dolgozott a versen, és ha felolvasta új szakaszait, akkor is nevetett. Nem csoda: a *Jónás próféta könyve* komikus írás, az egyetlen, amely igazolja Nietzsche korábban idézett mondatát, amely szerint a próféták nem csupán kritikusok, hanem szatirikusok is. A *Jónás próféta könyve* szatírája a prófétai létnek, sőt némileg a prófétai hivatásnak is. Ez a legkurtább próféta-könyv azért is remekmű, mert a szatíra közben magasztos is tud lenni. „Mert vétkesek közt cinkos, aki néma” – mi annak idején erre a sorra voltunk a legérzékenyebbek. Pedig ezek Babits szavai, nem találjuk őket a Bibliában – csakhogy *akkor* az volt a magyar *Jónás könyve* legidősebb mondanivalója. De fontosabb az, ahogy a *Jónás próféta könyve* végződik (persze, ez is megtalálható Babitsnál): „Én pedig ne szánjam Ninivét, a nagy várost, amelyben több van tizenkétszer tízezer embernél, akik nem tudnak különbséget tenni jobb- és balkezük között, és barom is sok van?” Isten egyetemességének talán nincs is közvetlenebb megnyilvánulása az Újtestamentum előtt.

Jób könyve nem tartozik a próféták műveinek sorába. A héberrek – és a világirodalom – egyik legnagyobb költője majdnem szabályos drámát írt Jób szenvedéseiből. A kételkedés meg az igazságkeresés drámáját. Szerzőjének stílusa is, bölcselkedésének iránya is eltér a prófétákétól. De kiinduló kérdése a prófétákat is kezdte már foglalkoztatni: miért szenvednek a jók, miért szerencsések a gonoszok? De a Jób költőjének bátorsága túltesz a prófétákén: szenvedélyes kitörésekkel, nyílt szavú vádakkal Istentől is számon meri kérni az igazságot. A dráma költészetének tetőpontja az Úr felelete a forgószelekből, amely az egész világegyetem hatalmas képeivel példázza az isteni igazság kifürkészhetetlenségét. Ez után a – mai szóval – katarikus ki nyilatkoztatás után a könyv berekesztő szakasza, a Jóbna nyújtott elégtétel olyasféle befejezés, mint *Az ember tragédiája* végén a „Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál.” Még egy tekintetben emelkedettebb a *Jób könyve* a próféták gondolkodásánál: egyetemesebb talán még a Jónás próféta könyvénel is – egyszer

sem fordul elő benne Izrael, de még Jehova neve sem. Nincs benne utalás Jób zsidóságára – itt az ember, az *egy* ember áll szemben Istennel.

Prédikátor Salamon könyve-nek idejére a *Jób könyve* kételyei általános pesszimizmussá mélyültek. Csak éppen a kételkedés itt nem szenvedélyes kitöréssel és Istenhez kiáltó váddal nyilvánul meg, hanem sötét, egyetemes keserűséggel. „Felette nagy hiábavalóság!” *Vanitatum vanitas* – ez a kezdete és foglalatja is a könyvnek. Azt mondják, már a görög filozófia is hatott rá – persze nem a tudományos igényével. Ha az ember a Prédikátort olvassa, az az érzése, hogy annak tanácstalanul cinikus alaphelyzetéből csupán két irányba vezethetett kiút: valamilyen általános nihilizmusba – vagy a kereszténység felé.

*

Az Újtestamentum természetesen beletartozik az ezeréves héber – vagy itt esetleg pontosabb lenne úgy mondani: zsidó – irodalomba, szerves része annak, még akkor is, ha görögül írták, vagy sok esetben arámiból fordították görögre. (Mellesleg már az Ótestamentum néhány kései részét is arámi nyelven írták.) Szerves folytatása az Ószövetségnek, elvégre ezekkel a szavakkal kezdődik: „Jézus Krisztusnak, Dávid fiának, Ábrahám fiának nemzetségéről való könyv.”

És mégis, valami gyökeresen új kezdődik vele a világban – a héber nép irodalmában is. A forradalmi újdonságok, akár szellemiek, akár társadalmiak, jelentkezésük idején általában megosztják a világot, legalábbis a környezetüket: egy többségre, amely elutasítja, és egy kisebbségre, amely örömmel fogadja. A kereszténységgel sem történt másképpen. De az ilyesféle megosztottságnak vannak szélsőséges végletei: azokban a konzervatívokban, akiknek elzárkózását az idő sem tudja feloldani, és azokban a neofitákban, akik semmit sem fogadnak el a múltból, megtagadnak mindent, ami *azelőtt* volt, azt is, amiből a forradalom született. A mi esetünkben az egyik szélsőség

természetesen a zsidóknak az a túlnyomó része volt, amely a maga konzervativizmusába zárkózva nem vett tudomást az Új-testamentumról. A másik véglet pedig azok a később keletkezett szekták, amelyek nem voltak hajlandók az Ótestamentumot befogadni a kereszténység szent könyvei közé, sokszor még azt elismerni sem, hogy az Ószövetség meg az Újszövetség Istene azonos – mert az előző a bűnös anyag istene, az utóbbi pedig a fényé, a szellemé. Szent Ágoston, mint annyi eretnek irányzattal, ezzel a marcionitáknak nevezett szektával is vitába szállt. Érvelésének már csak arra a pontjára emlékszem, amelylyel azt a vádat verte vissza, hogy az ósatyákat semmiképpen sem lehet tisztelni, már csak azért sem, mert bűnös életet – főként házasságot – éltek. Szent Ágoston körülbelül így felelt nekik: Amit Isten a pátriárkáknak kinyilatkoztatott, azt ők híven követték – bárcsak ti annyira megfeleltek az új kinyilatkoztatásnak, amennyire Ábrahám, Izsák és Jákob megfelelt a réginek.

Nem szabad azt hinnünk, hogy ezeknek az eretnekségeknek teljesen nyomuk veszett. Mostanában került eléem Ezra Poundnak, a huszadik századi amerikai költészet nagymesterének ez a mondata: „A Biblia zsidó része teljes egészében maga a bűn.” Igaz, Pound annyiban következetesebb volt a marcionitáknál, hogy a teljes kereszténységet is, mint olvasom, zsidó vallásnak tekintette.

*

És ezzel megérkeztünk, illetve visszaérkeztünk az irodalomhoz. Ideje volt. Elvégre *A Világirodalom Klasszikusai*-ban a Bibliát nem elsősorban mint vallást vesszük tudomásul, hanem irodalomként – már amennyire ebben az esetben a kettőt el lehet választani. És mint ahogy mindazoknak, akik Dantéval foglalkoznak, megvan a határozott válaszuk, hogy az *Isteni Színjáték* három része közül melyik a kedvencük, a *Pokol*, a *Purgatórium* vagy a *Paradicsom*, a legtöbb író is, akit érdekel, vagy éppen izgat a Biblia, meg tudja mondani, melyik része áll hozzá köze-

lebb. Azt hiszem, nem árt, ha két nyomatékos világirodalmi választ idézek:

Nietzschének – akiről pedig senki se mondhatja, hogy szerette a zsidókat – nemigen van jó szava az Újtestamentumról. Az Ótestamentumról viszont így írt *Az Antikrisztus*-ban: „Nagy embereket találunk benne, hősies tájat, és olyasmit, ami legritkább a világon, az *erős szű* hasonlíthatatlan naivitását – még ennél is többet: egy népet találok benne ... a zsidó Ótestamentumban olyan nagyszabású emberekkel, dolgokkal és szavakkal találkozunk, hogy a görög és indiai irodalom semmit se tudott melléjük állítani. Ijedelemmel és alázattal állunk ezek előtt az irdatlan maradványok előtt: maradványai annak, ami egykor volt az ember – az Ótestamentum iránti érzék próbaköve annak, hogy tudjuk-e, mi a »nagy« és mi a »kicsi«.”

És most halljuk Babits ellenvéleményét *Az európai irodalom története*-ből: „Bizonyos, hogy az Evangélium szerzői többé-kevésbé telítve voltak egy másik irodalommal, amely kívül áll a görög-római »világirodalom« áramkörén. Egy zsidó nemzeti szellemű irodalommal, melynek főművei az Ó Testamentumban maradtak ránk. Mégis ha az Ó és Új Szövetséget olvasom, egészen különböző érzésem van: a kettőt nem tudom közös nevezőre hozni. Az Ó Szövetség idegen számomra. A Mózes barbár regében, a család és üzlet patriarkális kapcsolataiban, a szerelmi könyvek sűrű érzékiségében, a Jób embertelen türelmében, a próféták dühkitöréseiben, az Istennel való nemzeti viszonyban, a *Prédikátor* cinikus szkepticizmusában egy magába vonult fajnak zárt és fülledt levegőjét érzem. Persze ez a faj nagy kincset őrzött az emberiség számára (s talán azért vonult úgy magába). Literatúrájában is hatalmas értékek és erők szunynyadtak. De a világirodalomhoz csak az Új Szövetségen keresztül van köze: ahogyan hatott rá. Sőt igazi hatása csak a protestantizmussal kezdődik.” De nem lennék igazságos Babitscsal, ha nem tenném hozzá, hogy öt évvel ez után az ellenvéleménye után – mintha csak Jónás istene őt is meg akarta volna tréfálni –

némely helyen szinte szóról szóra a zsidó Biblia szavait versébe szorítva írta meg legnagyobb hatású költeményét, a *Jónás könyvé*-t, annak utóhangjában, a *Jónás imája*-ban azért fohászkodott, hogy „mely itt áll polcomon, szent Bibliája lenne verstanom” – és ebben a Bibliában már aligha választotta volna szét olyan élesen a két Testamentumot.

Nem tartanám helyénvalónak, ha ezek után merő szerénységből én magam nem vallanék színt. A kereszténység kialakulása után keletkezett választási végletek sok tekintetben emlékeztetnek a magyar költészet helyzetére ifjúkoromban – a magam vonzalmaira és választásaira is. Akkoriban a hivatalos, a konzervatív Magyarország nem volt hajlandó tudomásul venni a *Nyugat* költői forradalmát – és még jó, ha csak nem vették tudomásul, hiszen az ún. keresztény középosztály műveltebb rétegeiben sokan voltak, akik holtában is gyűlölték Ady Endrét – és a békésebbek is úgy vélték, hogy a magyar költészet véget ért Arany Jánossal. Ugyanakkor hallatta szavát az avantgárd – vagy ahogy abban az időben pontatlan, de találó szóval mondták, a futuristák –, akik minden kapcsolatot meg akartak szakítani a múlttal, és üres lapot kezdeni a magyar irodalomban – kis ideig én is közéjük tartoztam. Kibékülésem a hagyománnyal éppen a legrégibb rétegein keresztül történt, mint ahogy ma is tudom, hogy olyan erőt, mint a Balassié, Zrínyié, Berzsenyié, Vörösmartyé, olyan forradalmat, mint a Petőfié, olyan nyelvi telítettséget, mint a Csokonaié, Aranyé, nem talállok a huszadik században, még Adyban és Babitsban sem. És mégis, én magam is ennek a századnak a szülötte vagyok, ugyanannak a nagy megújulásnak a mindig új hullámokat vető tengerén hajózom, ennek a modernségében élek, benne vagyok itthon. De elveszteni a régi magyar költészetet az *Ómagyar Mária-siralom*-tól Aranyig? Nélküle a mi modernségünket is csonkának érezném. Valahogy így vagyok a Bibliával is. Nem, nem tudnék választani az Ótestamentum és az Újtestamentum között. Szerencsére nem is kell.

Terjedelmében az Újszövetség egynegyede az egész Bibliának, egyharmada az Ószövetségnek. Időben annak ezer évével összehasonlítva nem egészen száz év alatt keletkezett, beleszámlítva a szájhagyományt is, amely nyilván megelőzte az írásba foglalását – ez történelmi szemmértékkel úgy vehető, mintha azon hevenyében, a nagy pillanatok hatására született volna. Ezek a különbségek bizonyára hozzájárulnak, hogy az Újtestamentumban sokkal könnyebb eligazodni, mint az Ótestamentumban. Persze más, talán lényegesebb okai is vannak. Képzeljük el egy nagy nép irodalmát, melynek fő- (és mellékes) műveit, krónikáit, törvénykönyveit, szent himnuszait, szerelmi dalait, novelláit, filozófiáit, politikai pamfletjeit időrendre való tekintet nélkül belezsúfolják egy hatalmas könyvbe, mégpedig egyforma tipográfiával és egyöntetű, folyamatos tördeléssel – ez az Ótestamentum. És nemcsak az idő rétegei gabalyodnak benne össze – képzeljük csak el, hogy Magyarország történetét forgatva előbb kerül a szemünk elé a török hódítás, mint a tatárjárás –, de a műfajok is majdhogynem kaleidoszkópszerűen váltják egymás: történelmi könyvek és vallásos énekek és a műfajilag meghatározhatatlan prófétai könyvek között találkozunk a drámának is, különálló történetnek is felfogható *Jób könyvé*-vel, vagy olyan európai értelemben is kerek elbeszélésekkel, mint a *Ruth* vagy *Eszter* vagy *Judit könyve*.

Ezzel szemben az Újtestamentum egységes mű – eltekintve a végétől, János rejtélyes *Jelenései*-től. Megvan benne – mint már említettem és ismétlem, történelmi mértékkel – az idő egysége. Műfajilag pedig – megint csak a *János Jelenései*-től eltekintve – mindössze két részből áll: az Evangéliumokból – melyekhez éppen olyan szorosan kapcsolódik az *Apostolok cselekedetei*, mint Mózes öt könyvéhez a *Józsue könyve* – és a *Levelek*-ből. Az első rész tiszta elbeszélés. A hangján, az utalásain megérződik az Ótestamentum közelléte, de egyszerűbb annak hangjánál, jobban mondván hangjainál, szerkezete tisztább, áttekinthetőbb. A görög nyelv és gondolkodás akkor már tudvalevően beha-

tolt Palesztinába – felszívódott némileg az Újtestamentumba is, habár egyszerűbb, kezdetlegesebb fokon. Megvan benne a cselekmény egysége is, hiszen *egy* történetet mond el kezdetétől a végéig. Ezt az egységet nem gyöngíti, inkább erősíti, hogy ugyanaz a történet négyszer ismétlődik benne.

Persze olvasás közben minden figyelmeztetés vagy magyarázat nélkül észrevevesszük a különbséget a négy elbeszélő nézőpontjában. Hogy Márknak, a legkorábbi Evangélium szerzőjének, Pál apostol társának Rómában, Jézus élete és cselekedetei fontosabbak voltak a szavainál. Hogy Máté, a leghosszabb Evangélium szerzője – aki azonos azzal a Lévi nevű vámosossal, aki megvendégelte Jézust – ugyanolyan hangsúlyt helyez Jézus szavaira, beszédeire, mint az életére és cselekedeteire – talán azt is, hogy az ő Evangéliuma elsősorban a zsidóknak szólt, és hogy Jézus szavai nála vallanak leghitelesebben a személyiségéről. Hogy a pogány eredetű Lukács, az orvos, ugyancsak Pál kísérlője, viszont egyenesen a görögöknek és rómaiaknak írta Evangéliumát, hogy ő a legcsiszoltabb stílusú evangalista és a leggyöngédebb is, nála játszanak legnagyobb szerepet az asszonyok, és neki van a leghatározottabb érzéke a költészet iránt – az ő Evangéliuma örzi Mária (egyébként nagyon zsidó szellemű) magasztáló énekét, mint ahogy Simeon hálaénekét is. Hogy e három ún. szinoptikus Evangélium után Jánoséban érezni leginkább a görög filozófia hatását és azt is, hogy ő a legmisztikusabb a négy evangalista közül. De akármennyire különbözzék is az evangelisták nézőpontja, módszere, stílusa, a történet maga ugyanaz a négy Evangéliumon keresztül – persze fontosak az árnyalatnyi eltérések is, különösen Jézus perének, halálának és feltámadásának elbeszélésében.

Az Újtestamentum leglényegibb egységét mégis a főhősének – de nem, a „hős” kisebbitené Jézust, mondjuk inkább egyszerűbben –, a főszereplőjének személyisége adja, és annak sugárzása, mely áthatja nemcsak az Evangéliumokat, hanem a *Levelek*-et is, Pál logikáját csakúgy, mint János misztikáját.

A személyisége – megint meg kell állnom egy pillanatra: Jézus egyedisége mégiscsak különállóbb jelenség, mint a prófétáké volt –, meg merném kockáztatni a modernebb *egyéniség* szót.

*

Sok mindent olvastam Jézusról, de azt semmilyen könyvben sem, hogy nem is élt. Mégis el kell hinnünk annak a hajdani tankönyvnek: voltak történészek, akik „bebizonyították, hogy Jézus Krisztus nevű személy sohasem létezett”. Nem tudom, milyen történészek voltak, de aligha volt köztük író, szépíró, aki valaha is megpróbálkozott vele, képzeletbeli alakokat szerepeltetni a történeteiben. Mert aki valaha is hozzáfogott ehhez a feladathoz, nagyon jól tudja, hogy ilyen „személyt” nem lehet kitalálni. Higgyük el, hogy galileai halászoknak és kézműveseknek vagy vámosoknak sikerült? Éppen elég, hogy felismerték. Az Evangélium ebből a – mondjuk – merőben irodalmi szempontból is világcsoda.

Persze, fölmerülhet a gondolat – föl is merült –, hogy Izrael tele volt várakozással: az annyiszor ígért megváltóra voltak felkészülve. De hát ilyen Messiásra vártak? Nem, dehogy. Olyanra, aki Dávid méltó sarja, maga is valóban királya a zsidóknak, az, aki visszahozza Izrael dicsőségét, sőt elsővé teszi a népek között. De Jézus nem népet akar megváltani, nem a népek fontosak neki: mindig csak az egy ember meg az egy ember. A „hazája” – milyen furcsa ez a szó Jézussal kapcsolatban! –, a szülőföldje iránti szeretetről is csak egyszer tesz tanúságot: amikor előre elsiratja a pusztulni fogó Jeruzsálemet – bár megérdemelte sorsát. Még a római uralom ellen sem lázított: adjátok meg a császárnak, ami a császáré.

Igaz, nemcsak Izrael volt várakozással telve: az egész római birodalom. Az akkori világ nem kevésbé szomjazott a szeretetre, mint a mai. És hát Jézus legfőbb – talán az egyetlen – parancsa a szeretet volt. De erre a szeretetre szomjaztak? Tudja isten. Emberi fogalmak szerint furcsa egy szeretet volt az övé.

Vérét adta – Isten adta a vérét (mert a *vér* legalább olyan fontos valami az Újtestamentumban, mint az Ótestamentumban) – az emberiségért, de örült, ha egy bűnös asszony könnyeivel öntözte és illatos kenettel kente a lábát. Nem, nem a családiás, ölmeleg szeretet volt a Krisztusé. Azt akarta, igaz, hogy engedjék hozzá a kisdedeket, de anyjának – akit pedig Isten választott a maga jegyesül – azt mondta: asszony, mi közöm hozzád? Akit magával hívott, annak azt sem engedte, hogy a háznépétől elbúcsúzzon, a halottakat pedig temessék el a halottak. Ő volt maga a békesség, de azt is mondta, hogy nem békét hozni jött a világba, hanem háborúságot. Szeresd ellenségedet, és ha két ruhád van, az egyiket add oda felebarátodnak, sőt ne állj ellent a gonosznak – de disznók elé ki vetne gyöngyöt?

Annak az erkölcsi rendszernek, amit kereszténynek nevezünk, nem sok tételét lehet az Evangéliumra visszavezetni – persze a lovagi, a polgári vagy a szocialista erkölcsét épp olyan kevésbé. Bonyolult, nagyon egyéni erkölcs az Evangéliumé. Félreérthetetlenül csak az olvasható ki belőle, hogy Jézus szereti a szegényeket, és nem szereti a gazdagokat. Gyűlölni csak egyvalamit gyűlöl: Mammont, a vagyont, a szerzést. No meg a képmutatást. De a munkát sem sokra becsüli, a másnapra való gondoskodást megveti. A paráználkodásról esik egy-két szó – nem sok – az Evangéliumban, de a bűnös asszonynak sok bűne bocsáttatik meg, mert igen szeretett. Jézus a hatalmat, a világ rendjét tudomásul veszi, de nem helyesli: kell hogy botrányozások essenek, de jaj a botrányoztatónak.

*

Ki merne vállalkozni rá, hogy ezt az „egyéniiséget”, amihez hasonló nem akad a világtörténelemben, sem a mitológiákban, közvetlenül a maga szavaival írja le? hiszen az evangelisták művészete is csupán közvetve ad róla képet. De talán egy tulajdonságát mégis lehet és érdemes is megemlíteni, már csak azért is, mert sehol sem olvastam róla, holott ha valahol „rajtakap-

ható” az egyénisége, hát ebben: a szellemességében. Ennek a szellemességnek, mondanom sem kell, nincs sok rokonsága a szalonok, sem a kávéházak szellemességével – inkább a mesék, főként Andersen meséinek vagy a népmeséknek olykor érezhető sava-borsa emlékeztet rá. Az ő szellemességének a mélyén mindig irónia bujkál, de ez az irónia nem összeférhetetlen a magasztossággal. Szikrázó, magasrendű szellemesség a Jézusé – végső soron ez oldja fel az Evangélium annyi ellentmondását.

Néhány taláalomra kiragadott példa meglepő fordulataiból. Amikor a farizeus megrója, amiért nem mos kezet étkezés előtt: nem az fertőzteti az embert, ami bemegy a száján, hanem ami onnan kijön. Vagy amikor a házasságtörő asszony ürügyén akarják színvallásra bírni, és ő úgy ítél, hogy az vesse rá az első követ, aki maga nem bűnös – és így menti meg az asszonyt a mózesi törvényekben előírt megkövezéstől. Vagy amikor az adófizetés kérdésével állítanak neki kelepécét, ő pedig megkérdezi, mi van a pénzen, és akkor feleli: adjátok meg a császárnak, ami a császáré. Vagy íme, egy egész gondolatmenet: Sípoltunk néktek, és nem táncoltatok. Siralmas énekeket énekeltünk néktek, és nem sírtatok. És eljött Keresztelő János, aki kenyeret sem eszik, bort sem iszik, és ezt mondjátok: ördög van benne. Eljött az Embernek Fia, aki eszik és iszik, és ezt mondjátok: ímé a falánk és borivó ember, a vámszedők és bűnösök barátja. (Ami arra vall, hogy az ő szellemében is helye volt, mint annyi végtelennek, az aszkézisnak és a hedonizmusnak is. Csak a mértéktartást nem kedvelte.)

De azt hiszem, legmagasabb példája Jézus szellemességének mégiscsak: Az én országom nem e világból való. Ez a mondat csak egyszer fordul elő az Evangéliumban: röviddel a halála előtt, a kihallgatásán feleli Pilátusnak arra a kérdésére, hogy csakugyan ő-e a zsidók királya. Mit érthetett belőle Pilátus? És mit érthettek a tanítványok? Mi is csak ritkán és nehezen értjük.

*

Végül mégsem lehet szó nélkül hagyni *János Jelenései*-t, akár-hogy „kilóg” is az Újtestamentumból. Újabb feltevések szerint a *Jelenések* szerzője nem lehet azonos a János-evangélium és a János-levelek szerzőjével, hanem valószínűleg egy héber nyelvben gondolkodó, de görög területen élő próféta. Annyi bizonyos, hogy a *Jelenések* a legótestamentumibb szellemű könyve az Újtestamentumnak – leginkább Ezékiel és Dániel hatását lehet érezni benne. Még ha tudjuk is, hogy Domitianus idején keletkezett – aki elrendelte, hogy mindenkit öljenek meg, aki nem hajlandó a császárt istenként imádni, aminek általános keresztényirtás lett a következménye –, és hogy a római birodalom bukását jósolja benne, és ha észre is vesszük, hogy a misztikus hetes szám párhuzamaira épül – ha merő észmegértéssel közelünk hozzá (ahogy különben a Biblia semelyik részét sem lehet felfogni), elképesztő harcias képek kusza halmazának fogjuk látni. De meg nem értve is hatalmas költészet dübörög belőle – valódi ótestamentumi erővel.

*

Fentebb igyekeztem érzékeltetni, mi minden zsúfolódott össze a Bibliában: egy nép ezeréves irodalmának legkülönbözőbb rendeltetésű, műfajú és értékű művei. Kézenfekvő a gondolat, hogy ebből a tömkelegből nehéz lehet válogatni. De nem így van. Olyan régen olvastam, már nem is emlékszem, ki írta a bibliakritikai viták kezdetéről – talán Goethe –, hogy ő nem sokat törődött az egésszel, hanem könnyen eldöntötte a kérdést: ami a Bibliában költészet, az isteni kinyilatkoztatás, a többi a papok fogalmazása. Ilyesféle, ha úgy tetszik, léha szempontból tekintettem át én is a Bibliát: azt vettem be válogatásomba, amit szépnek és érdekesnek találtam. Olyan könyvet akartam csinálni, amit érdemes elolvasni mindenkinek, aki szereti az irodalmat, függetlenül a meggyőződésétől, gondolkodásától. Mindent bevettem, ami ennek a szempontnak megfelel? Nem mindent. A megtévesztésig hasonló darabok közül csak

a legjobbat választottam. Jézus halálának történetét egy árnyalatnyi eltérés kedvéért is érdemes többször elolvasni, Kánaán elfoglalásakor nem kell minden újabb, Istennek tetsző öldökléssel megismerkednünk. Meg aztán válogatásomat *A Világirodalom Klasszikusai* számára készítettem, és annak a kötetét túlonként megduzzasztani kétes előny. E válogatás legnagyobb sikere az volna, ha sokan kapnának kedvet egy kis tallózásra a Bibliában.

A sorrend tekintetében igyekeztem a könyvek keletkezési időpontjától függetlenül a Biblia kánoni rendjét követni. Csak a próféták esetében tettem kivételt, nem a keletkezési időpont, hanem a könyvekben tárgyalt történelmi események időrendjének kedvéért, hogy ezzel is megkönnyítsem az olvasó tájékozódását. A *Jób könyvé*-t sem azért tettem az Ótestamentum végére, mert a legkésőbb íródott, hanem azért, mert a legkézenfekvőbb átmenet az Újtestamentumba. Ezt a hivatást tölthetné be *A Prédikátor Salamon könyve*, de éppen e név miatt, akárcsak az *Énekek éneké*-t és a *Bölcs Salamonnak Példabeszédei*-t, nem lett volna helyes elszakítani Salamon korától – tájékoztatás helyett inkább megzavarta volna az olvasót.

*

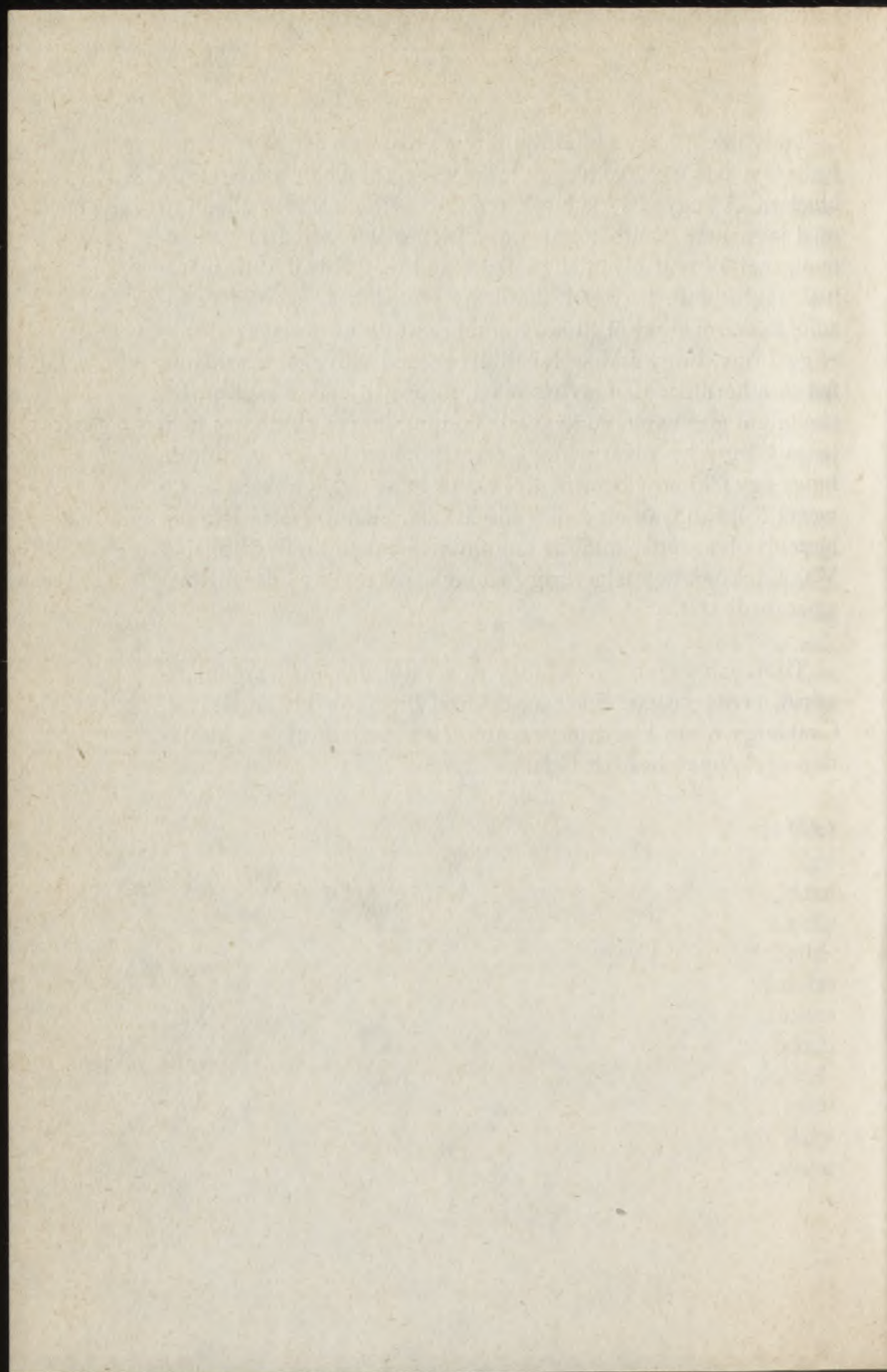
És miért éppen Károlyi fordításában közlöm a Bibliát? Semmi esetre sem részrehajlásból a protestantizmus iránt. Egy angol irodalomtörténetből jegyeztem ki ezt a mondatot: „Ami azonban az irodalmi értékét illeti, Jakab király Bibliáját, amely abban az időben jött létre, mikor a nyelv még fiatalabb és hajlékonyabb volt, aligha fogják valaha is felülmúlni.” Mutatis mutandis ez mondható el Károlyi Bibliájáról is. Továbbá azért is döntöttem a Károlyi fordítása mellett, mert, akárcsak Jakab király Bibliája az angolba, a magyar irodalomba a Károlyié szivódott fel, Aranyba csakúgy, mint Adyba. Székely Aladár gyönyörű fényképén egy katolikus és egy kálvinista magyar, Ady és Babits feje hajol össze egy vaskos könyv fölött. Az a könyv a Károlyi Bibliája.

*

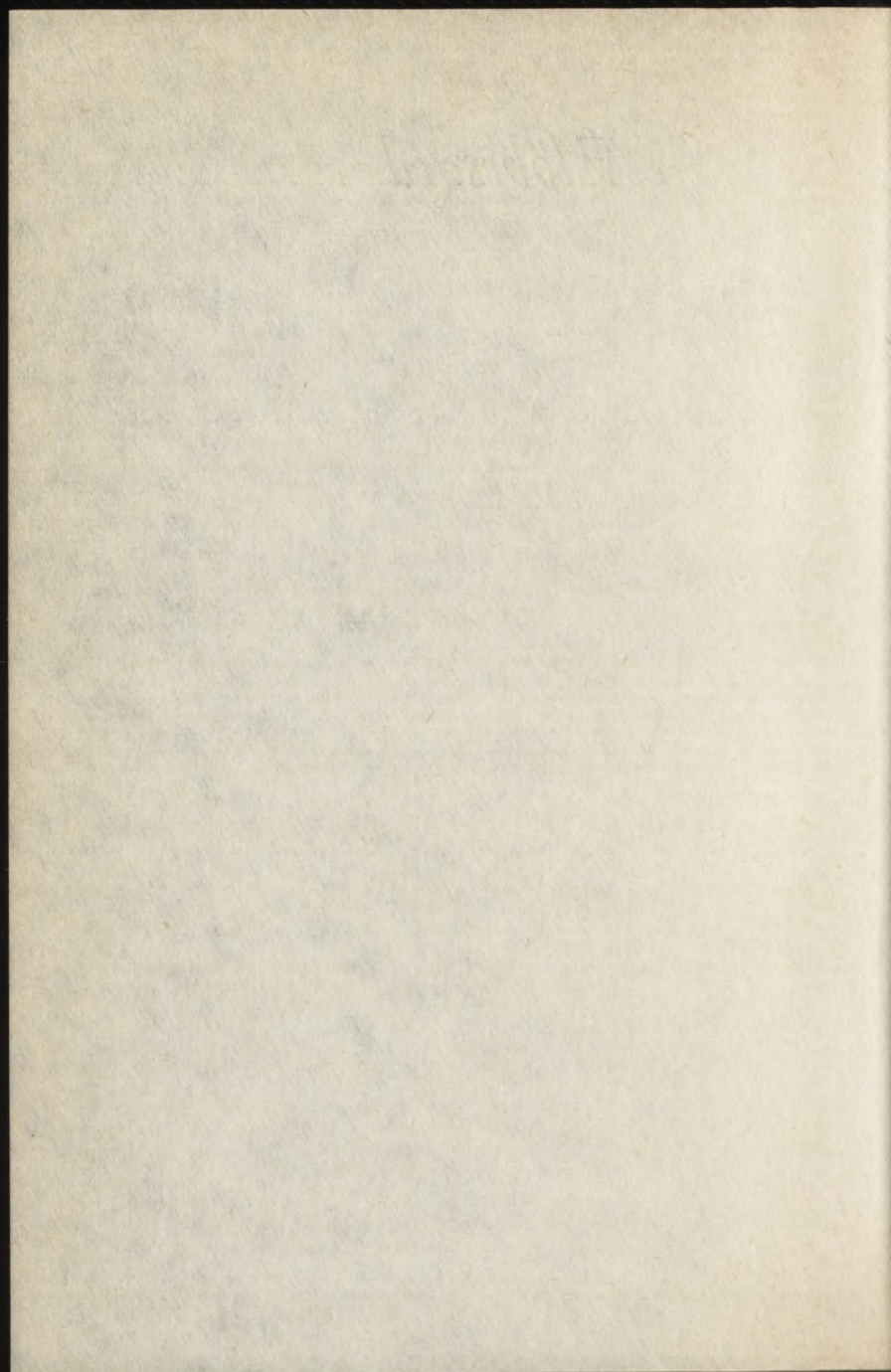
Tudvalevő, hogy a Vizsolyi Biblia a maga eredeti szövegében sohasem jelent meg másodszor – csak 1981-ben a hasonmás kiadása. Az egyházi kiadások 1590 óta szinte minden alkalommal javítottak, változtattak rajta. Nehéz lett volna megállapítani, melyik volt olyan állapotban, ami még Károlyi fordításának tekinthető. Egy költőkből, nyelvészekből, egyházi és kiadói szakemberekből álló grémium ezért döntött szavazattöbbséggel úgy, hogy a Vizsolyi Biblia eredeti szövegét használjuk fel az elkerülhetetlen javításokkal, jóformán csak a sajtóhibák, technikai göbök eltávolításával. Tudom, hogy ez a döntés nem tette könnyebb olvasmánnyá ezt a kötetet. De azt is tudom, hogy egy félórányi bemelegítés után képesek vagyunk ezt a szöveget folyékonyan olvasni – sőt élvezni. Semmi esetre sem nehezebb olvasnunk, mint az angoloknak Jakab király Bibliáját. Vagy nekünk egy ízig-vérig mai amerikai regény hűségese magyar fordítását.

*

Tisztában vagyok vele, hogy ez a válogatás afféle szekularizáció, elvilágiasítás. Felér az egyházi birtokok kisajátításával. Csakhogy olyan kisajátítás ez, aminek a kisajátított és a kisajátító egyképpen hasznát látja.

Élőbeszéd

A jó hír festészete

Ha most néhány szót szólhatok itt, a Czóbel Béla háza helyén, ahol a hajdani házigazda olyan otthonosan és megszokottan ül a karosszéken, akkor semmi esetre sem a műértő jogán szólhatok – mert műértő én nem vagyok. És nem is a jó barát jogán – mert azzal sem dicsekedhetem, hogy a barátja voltam. Egyáltalában – voltak-e neki barátai? Elég egy pillantást vetnünk felfelé, a Varga Imre jóvoltából oly igaz ráncokba rejtető, fanyar alig-mosolyára, hogy lássuk: nem, nem volt nagyon barátkozó természet.

Ha most mégis szólhatok néhány szót a háza helyén, a szobra tövében, akkor túl azon a jogon, amit a szobrász és a város illetékesei bizalmából, sőt megbízásából merítettem, kizárólag a költő jogán szólhatok, aki harminchat éve lenyűgözötten figyelte azt a jelenséget, hadd mondjam filozófiai szóval: azt a fenomént, ami Czóbel Béla és festészete, és ebből az életből mélységesen költői, vagyis alanyian általános következtetésekre jutott.

Voltaképpen sajátosságosan költői volt az alkalom is, amely a közelébe hozott. Radnóti Miklós barátom mutatott be neki, nem itt, hanem szemközt, a szigetmonostori parton. Az keltette fel érdeklődését irántunk, hogy nemrég jelent meg a közös Apollinaire-kötetünk, benne Picasso Apollinaire-rajzával – akkor még idehaza is az érdekelte őt, ami francia. Minket is az érdekelt benne, amit Franciaországból hozott: az, hogy ismerte Apollinaire-t és Picassót, személyesen; az, hogy a képein is a párizsi iskolát hozta haza.

Mi történt ezzel a hazahozott festéssel, micsoda nedvek és napsütések érlelték-dúsították, amitől két-három évtized alatt, miközben stílusában semmi lényeges változás nem következett be, jóformán észre se vettük, és azon vettük észre magunkat, hogy jellegében és kedélyében, színeiben és levegőjében félreismerhetetlenül magyar festészet lett belőle? Én akkor ébredtem rá, mikor egyszer a Saint-Germain-des-Près előtt földbe gyökerezett a lábam, mert a tér túlsó végén valami bizonytalan tarkaságból mintha egy darab eleven Magyarország nézett volna szembe velem – odamenve láttam, hogy egy Czóbel-csendélet a Zak Galéria kirakatában.

Harminchat évvel ezelőtt, amikor Czóbel Bélának sikerült visszajutni a megszállt Párizsból, jóformán egyenesen Szentendrére érkezett, ide, ahol most a szobra áll. Nem tudnám elemezni, miképpen, de bizonyos vagyok benne, hogy ez a tarka, soknemzetiségű város volt az a kémcső, melyben e francia fogantatású festészet átmagyarosodásának folyamata végbe ment. Holott, gondolom, nem akart ő szentendrei festő lenni – szűk volt neki Macedónia –, nem is tartozott egyik szentendrei szektárhoz sem, és mégis: ha van értelme annak a fogalomnak, hogy szentendrei festészet, ő egyike a keveseknek, akik tartalommal járultak hozzá ehhez az elnevezéshez. És az hogy történt, hogy míg fiatalabb kortársai körülötte szakállasan született irányzatok nyomába szegődtek, az ő festészete, melynek stílusa már harminchat évvel ezelőtt sem az utolsó divatot követte, és mindvégig sem változtatta meg alapirányát – mégis egyre frissebb, fiatalabb és optimistább lett? Persze, csak elbizakodott műértők hihetik, hogy a modern művészet modor kérdése. De kötve hiszem, hogy akár a legelmélyültebb műbírálat vagy művészettörténet magyarázatot adhatna azokra a lényegi változásokra, melyek Czóbel Béla festészetében bekövetkeztek – anélkül, hogy az alakot változtatott volna.

Csakis a költő jogán szólhatok néhány szót ezen a helyen, Czóbel Béla szobra előtt – ezzel kezdtem az imént. A költészet

pedig a legősibb művészet, ezért van az, hogy tanulságai, következtetései ősi tanulságok, kezdeti következtetések. Hadd mondjam ki három szokatlanul régi fogalom nevét egy hármas alliterációban: hűség, hit, hitelesség. Czóbel Béla hű volt önmagához, hitt abban, amit festett, ezért van hitele minden képeknek. És ezért tudott minden alakváltozás nélkül is mindig új lenni, mert mindig újonnan tudta nézni ugyanazt.

Talán fölösleges hozzátennem, hogy minden hit és hűség tehetetlen tudás és erő nélkül. De másrészt: az elmúlt fél században mennyi tudást tékoztak el a hűtlenségben, mennyi erő roppant össze divatok diktálta, hitetlen mutatóványokban – másutt is, Magyarországon is! De a hűséghez és a hithez nemcsak erő és tudás kell, hanem a mi korunkban bátorság is, mert az utolsó fél században a hitet és hűséget egyre több vesztély fenyegette. Sőt merészség kellett már-már a jó tudáshoz is.

Márpedig Czóbel Béla jó hír hozója volt, olyan évtizedekben, amikor a magasrendű művészet jóformán csak rossz híreket volt hajlandó közvetíteni, ha ugyan egyáltalán vállalkozott hírek hozására. A hír, amit Czóbel hozott, voltaképpen igen régi jó hír volt, csak éppen hosszú idő óta senki se merte kimondani. Arról adott hírt, hogy a világ gyönyörűsége, hogy kíváncsú az asszonyi test, hogy szép a kert és a kertben az asztal és a kenyér meg a bor az asztalon. Ezt mondta konokul, és minél közelebb a halálhoz, annál konokabb és ragyogóbb hittel és erővel.

Ennek a hírnek halálig való hirdetéséhez nagy merészségre volt szükség a mi korunkban – de még több szeretetre. Nagyon kellett szeretnie a világot, az asszonyi testet és a bort meg a kenyeret – és minket is, hogy nem sajnálta tőlünk ezt a boldogító hírt. Nem, Czóbel Béla nem volt nyájas ember. Nézzünk csak a szemébe: itt se mutatkozik annak – mert Varga Imre nem tartozik az áltató művészek közé. Olyan példásan szorgalmas festő volt, hogy minden szeretetét a képeibe halmozta. Köszönjük neki a szeretetet és a jó hír nagy és bátor festésétét.

Búcsú Zelt Zoltántól

Költőtől búcsúzunk, barátaim. Az abszolút költőtől, azt hiszem. Sehogy sem tudom elképzelni azt az időt, amikor még nem tudott verset írni – vagy éppen rossz verseket írt. Az első írás, amit az ismeretlen költőtől olvashattam, *A nap és út viszonya a térben*, Kassák Lajos dicső emlékezetű lapjában, a *Dokumentum*-ban, már kész, formás, szürrealista költemény volt – prózában. Az eltökélt szürrealizmussal hamar felhagyott, de költészetében mindig maradt valamilyen, eredetien szürrealista elem, valóságon felüli lebegés, amit annál könnyebben megengedhetett magának, mivel képzelete, akármilyen messze rugaszkodott is néha, közben jó erősen kapaszkodott a valóságba – mert vérbélien realista költő is volt.

„Én daloló költőnek tartom magamat”, mondta néhány éve, már abban az utolsó korszakában, amikor szinte csupa szabadverset írt. Milyen igaza volt! Ő a szabadverseiben is dalolt, már ifjúkorunkban is, amikor a rím és mérték hiányát a modernség kötelező egyenruhájának véltük. Mi, amikor fellázdadtunk e kötelező modernség ellen, dacosan és látványosan fordítottunk hátat a szabadversnek – ő természetesen, szinte észrevétlenül váltott át a kötött formába. Persze, az ő kötött formája sem volt egészen *kötött*, mint ahogy korábbi szabad versei sem voltak egészen szabadok. Nem, mert azokban is benne bujkált – úgy kellene mondanom, hogy muzsikált – a dal szelleme. És az ő kötött formáját sem kötötte meg semmi, mert az is mindig *dal* volt – még az olyan hosszú és minden mértékkel *nagy* versében

is, amilyen a *Strály*. Ifjúkorunkban élt még az a kifejezés, hogy valaki „hanyag eleganciával” öltözködik – dicsérő mondas volt. Épp ilyen dicsérően mondom, hogy Zelk hanyag eleganciával verselt. A verstant ő nem könyvből tanulta, ritkán *játszott* a formával, nemigen bíbelődött a vers technikájával. Általában is, neki a vers szoros értelemben vett formája meglehetősen mellékes volt, éppen azért, mert nem kellett érte megküzdenie – mert eleve az övé volt. Gyakran vallotta magát cigánynak – méltán, mert az ő zeneisége olyan természetes volt, biztonságában olyan szabad és laza, mint a cigányoké.

Azt mondtam, hogy abszolút költő volt. Azért élt, hogy verset írjon. Művészete olyan volt, mint a jó gyümölcs csavaró, mely a gyümölcs minden csöppjét belesajtolja a pohárba. Így sajtolódott költészetébe Érmihályfalva és Miskolc, Szatmár és Nagybánya, Zugló és az örmezei lakótelep, és így a nyomor – mert senki közülünk úgy nem ismerte a nyomort, mint ő – és így a munkaszolgálat, a megaláztatás meg a gyász. És költő volt, abszolút költő, még hozzá elegáns költő Ukrajnában és a börtönben, a bénító betegségben és a hosszú haldoklásban – még az utolsó napok látomásos félrebeszéléseiben is.

Nem mintha örülni nem tudott volna. A felszabadulás öröme talán senkit úgy, senkit annyira gyökeréig el nem borított, mint őt. E kivételes korszakának, úgy lehet, nincs is elfogadhatóbb magyarázata, mint hogy a hirtelen öröm – és a rákövetkező macskajaj – megzavarta az eszét és a szomorúságon, szenvedésen alapuló egyensúlyát. De az ő szocializmusára nem is kell sok szót vesztegetni: a Szent Ágoston-i *anima naturaliter christiana* mintájára elmondhatjuk róla, hogy természettől szocialista, sőt kommunista lélek volt, a börtön előtt, a börtönben, a börtön után és abban az utolsó időszakában is, amikor jóformán egyébről sem szóltak a versei, csak gyerekkori emlékeiről meg a betegségről, a halálról, az Istenről. Igaz, hogy sorsa megvetette az ő szocialista lelkének létalapjait. De amikor a sors befáradt, ő maga páratlan képességével véghez tudta vinni, hogy a pün-

kösdí királyságban, és később, utolsó éveiben, autóval és az anyagi gondok megszűntével is szegény maradt.

Kell-e mondanom, hogy voltak hibái, hiúságai, gyarlóságai? Levezekelte mindet: senki sincs, akinek ilyen keményen kellett fizetnie a legkisebb mulasztásért is. És mégis boldog élete volt, mert azzal áldatott meg, amit legjobban kívánt: magától értetődően nagy költsézzel. Utolsó évében, a fájdalomtól és a csilapítóktól kábultan szinte csupa remekművet bocsátott ki a kezéből. Nem esett nehezére: Isten maga súgott neki.

Azt mondtam az imént, hogy az ő művészete olyan tökéletes gyümölcsös savoró, amely a gyümölcs utolsó cseppjét is belesajtolja a versek poharaiba. Nem volt jó hasonlat: jutott abból a gyümölcsből az életre is, a mindennapos érintkezésre. Költői volt Zelk az élet minden helyzetében: kiránduláson és bohóckodás közben, lóversenyen és a halálos ágyon. Hétköznapi lényéből is áradt a verseit csordultig telítő szeretet. Ahogy itt körülnézek, sok szemet, sok arcot látok, akik éltek, élvezték a szeretetét, a humorát, a mélyről jövő szellemességét. *Ülj asztalomboz* – második verseskötetének volt ez a címe, és a Simplon kávéházbeli asztalára utalt. Azt hiszem, akik itt vagyunk, mindnyájan örültünk, ha a valóságos vagy jelképes asztalához ülhetünk.

Nemcsak a magam nevében mondom hát: fáj, nagyon fáj a halálad, Zoltán. Fáj, hogy nem olvasod többé új versedet a telefonba. Hogy nem hallom a nevetésedet, a panaszkodat. Hogy nem kérdezhetem a véleményedet valamely frissen megjelent versről – mert nagy versértő is voltál: biztos ítéletű és elfogulatlan.

Mindnyájunk nevében mondom: ég veled, Zoltán! És én még hozzáteszem, külön, a magam nevében: ég veled, ifjúkórom, közös ifjúkorunk, amely tetemeddel a föld alá tűnik. De a verseid nem tűnnek el, és ne is tűnjenek el soha: szükségünk van rájuk, és szükségük lesz rájuk az utánunk jövőknek is, nemcsak érted, a személyedért, amelyik ezentúl csak bennünk fog

élni, és nemcsak az egész világodért, amelyik letűnt vagy letűnőben, hanem azért is, ami túl van a személyiségen és a korokon – és amit mégiscsak te tudtál ránk hagyni.

Halálos ágyadon, utoljára, többek között arról beszéltél, hogy Istennek vannak kedves gyermekei, és versengtünk a szerénységben és az egymásra tessekélésben. Erre gondolva mondom: ég veled, Te Isten kedvesebbik gyermeke, Zoltán!

1981

Erőltetett menet

BESZÉLGETÉS LATOR LÁSZLÓVAL

*Bolond, ki földre rogyván fölkel és újra lépked,
s vándorló fájdalomként mozdít bokát és térdet,
de mégis útnak indul, mint akit szárny emel,
s biába blyja árok, maradni úgyse mer,
s ha kérdezed, miért nem? még visszaszól talán,
hogy várja őt az asszony s egy bölcsőbb, szép halál.
Pedig bolond a jámbor, mert ott az otthonok
fölött régóta már csak a perzselt szél forog,
banyattfeküdt a házfal, eltört a szilvafa,
és félelemtől bolyhos a bonni éjszaka.*

*Ó, hogyha hinni tudnám: nemcsak szívemben bordom
mindazt, mit érdemes még, s van visszatérni otthon,
ha volna még! — s mint egykor a régi bújs verandán
a béke méhe zöngne, míg hűl a szilvalekvár,
s nyárvégi csönd napozna az álmos kerteken,
a lomb között gyümölcsök ringnának meztelen,
és Fanni várna szőkéen a rőt sövény előtt,
s árnyékok trna lassan a lassu délelőtt, —
de hisz lehet talán még! a hold ma oly kerek!
Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!
Bor, 1944. szeptember 15.*

L. L. — Radnótinak az abdai tömegsírban 1946 augusztusában megtalált jegyzetfüzetén öt nyelven ez a szöveg olvasható: „Ez a jegyzőkönyvecske Radnóti Miklós magyar költő verseit

tartalmazza.” Aligha van a világirodalomban még egy ilyen megrendítő kézirat. Sokat töprengtem rajta, és nem tudtam elképzelni, megérteni, hogy valaki, aki a pokolnak olyan mély bugyraiba jut, mint amilyenekbe Radnóti jutott, az utókorra, a jövőre gondolva, ilyen gonddal, figyelemmel tudjon összeállítani egy füzetet, hogy a mű ne maradjon csonka.

V. I. – Valóban képtelenség volna ez a notesz, ha az ember nem tudná, hogy neki csakugyan a költészet volt a legfontosabb. Mindennél fontosabb. Milyen fontos volt neki a költészet? Majdnem azt mondanám, paradox módon, hogy költőnél ritka módon fontos. De hát ő nem az a típus volt, mint József Attila, aki azt mondta: „Költő vagyok, mit érdekelne engem a költészet maga?” Őt a költészet érdekelte. Ha nem próbálta meg a menekülésnek azokat a kockázatos útjait, amiket mi megpróbáltunk, mások megpróbáltak, az azért volt, mert elsősorban a költészet érdekelte. Valahogy – ez, tudom, félig-meddig majdnemhogy misztikusnak hat, de valójában nem misztikus, mert aki ismeri a vers erejét, megérti – ezek a versek nem engedték őt mással foglalkozni, mint ezekkel a versekkel. Úgyhogy én, amikor megláttam azt a noteszát – amihez tegyük hozzá, hogy benne volt pontosan a cím, Ortutay Gyula címe, akinek át kellett volna adni, szerbül, németül, franciául, angolul, magyarul minden szöveg, és aki látta azt az ő gondos, szép írását, ami mindig is nagyon szép, kiírtan szép írás volt, mindig is nagyon olvasható, még ezekben a borzalmas, zaklatott percekben is, amikor ezeket a verseket leírta, még az utolsót is arra a bizonyos röntgencédulára, ezek olyan nyugodt, gyönyörű kézírású versek, amiért én azt mondom, hogy ha erről beszélünk, akkor nem a szöveget kell elemeznünk, hanem azokat a problémákat, amiket maga a vers fölvet. Lehet-e a borzalomról – mert hiszen ezekben a versekben szörnyűséges borzalomról van szó –, a borzalomról ilyen szépen, gyönyörűségesen írni? Lehet-e, volt-e erre példa? Talán Villonnál, aki az akasztása előtt gyönyörű, tökéletes balladát írt.

L. L. – Ezen én is sokat gondolkoztam. Mert persze idézhetnék a világirodalomból szép számmal olyan verset, amely csúnya vagy éppen borzalmas dolgokról szól. Mondjuk, ott van mindjárt példának Baudelaire, aki többek közt egy rothadó dögöt ír le tökéletes, gyönyörű versben. Te említetted Villont, akinek a versei tele vannak az élet cseppet sem esztétikus részleteivel, s ezek a versek mégis szépek. Csakhogy más a huszadik század közepének, 1944-nek az a világméretű, történelmi borzalma. Az nem egyszerűen csúnya, hanem olyan iszonyat, hogy láttán tulajdonképpen el kellene hallgatnia a költészetnek. Természetes, hogy minden magyar költő, aki abban az időben részese volt a zaklatott életnek, közvetlen szenvedője a borzalmaknak, zaklatott versekben, egy-egy nyugodt pillanatban írta meg élményeit. De a Radnóti verseiben, ahogy te írtad egy róla szóló tanulmányodban, „semmi zaklatottság nem érződött: éppen ez a nyugalom adja emelkedett szépségüket”. Most, hogy végigolvastam újra Radnóti utolsó verseit, kétféle nyugalmat is éreztem bennük. Az egyik a lélek nyugalma. Az „igazra tanú” hivatástudatában égő, a halálra készülő, a halált lassan magáévé hasonító, a halált vállaló, elfogadó lélek nyugalma. A másik a megformálás klasszikus nyugalma. Te írod, hogy az *À la recherche*-ben „a fasizmus korának minden rémülete s az antik művészet utolérhetetlen derűje vegyül remekművé”. Ezt a derűt, nyugalmat, a lélek és a megformálás derűjét, nyugalmat érzem én még a halál már közvetlen előérzetében írott *Erőltetett menet*-ben is. Az ember szinte képtelenségnek érzi, hogy olyan szörnyű élményanyagból, amilyen Radnótinak osztályrészéül jutott, ez a hibátlanul szép vers született, majdnem-hogy dalszerű vers, mert van benne valami dalszerű lebegés, szinte azt mondhatnám, könnyedség is, de azért persze a borzalmak súlya is. Radnótinak még a legnagyobb nyomorúságában is gondja és ereje volt a kalligrafikus, szép írásra, amiről az imént beszéltél, és a vers végső, tökéletes megformálására. „Vaksin, hernyóként araszolgatván a papíron”, a szerbiai fo-

golytáborban írta ezeket a formailag hallatlanul tökéletes verseket.

V. I. – Kezdjük egy korábbi versével, hogy aztán mégiscsak magáról a mi versünkről beszéljünk, ha nem is csak a szövegről, a puszta formáról – ez az első verse, amit a németek bejövetele után írt, azt hiszem, tizenkét nappal a megszállás után. „Ó, régi börtönök nyugalma”, így kezdődik, és azt írja benne, hogy „a valóság, mint megrepedt cserép, nem tart már formát és csak arra vár, hogy szétdobhassa rossz szilánkjait”. És rögtön utána így folytatja: „Mi lesz most azzal, aki míg csak él, amíg csak élhet, formában beszél...” Az is érdekes, hogy soha olyan szabályos nem volt a hexameterre, mint a bori munkatáborban. Ez a vers maga, az *Eröltetett menet*, azt hiszem, helyesen mondom, nibelungi sorokban van írva. Nibelungi sorral ugyan Radnóti már régen próbálkozott, például az *Il faut laisser...* feliratú, Ronsard témájára írt versében, a francia alexandrinus már ott váltakozik nibelungi sorokkal. Én azt hiszem, hogy ő a nibelungi sorhoz középkori német költők fordítása közben kapott kedvet, emlékszel annak a bizonyos Kürenbergi lovagnak a versére, ugye, amit Radnóti így fordított:

*Több mint egy éven által szép sólyommadárt
neveltem én, szelíd lett, ha hívtam, visszaszállt...*

– meg aztán egy Walter von der Vogelweide-verset is fordított, annak is ilyen a formája. És ezeknél a középkori német költőknél volt szokás, hogy a cezúra után, tehát a sor első fele után van ez a bizonyos spácium, ez a kicsit kanyargó fehér vonal a versen át, még arra is volt gondja, hogy ez a spácium a kézírásban feltűnő legyen. Azelőtt ezeket a nibelungi sorokat egy kicsit lazán kezelte, úgy, hogy inkább csak a karakterük volt nibelungi. Itt, az *Eröltetett menet*-ben, szigorúbban ügyelt a formára, ebben sehol sincs félresiklás, annyira nincs, hogy ebben a sorban: „és félelemtől bolyhos a honni éjszaka” – két n-nel írja

a *boni*-t, pedig a mi gyakorlatunk szerint írhatta volna nyugodtan egy *n*-nel is. Ez elhanyagolható apróság, és csak a lelkiállapotra, a megfeszített akaratra célok vele. Mert ha egy *n*-nel írja, akkor is önkéntelenül megkettőzzük. Amellett hát hol volt már ekkor a magyar jambus? Ilyesmit igazán megengedhettünk magunknak. De Radnótinak olyan fontos volt akkor ez is, olyan fontos, hogy egy makula se legyen benne, hogy összetéveszthetetlenül pontos, tökéletes nibelungi sor legyen – hogy írásban is megkettőzte az *n*-et.

L. L. – Én is azt hiszem, hogy a végletesen pontos versforma, a versbeli hibátlan rend nagyon fontos Radnóti utolsó verseiben. Mintha a versben akarná megcsinálni azt, ami akkor a világból annyira hiányzott. Úgy emlékszem, valahol azt is írod, hogy mennyi mindent magáévá hasonított Radnóti a fordításból. Hogy ő mindig olyasmit fordított, amihez személyes köze volt, maga választotta költőket, Vergiliust vagy La Fontaine-t, Vogelweidét vagy Apollinaire-t, s ezek valahogy be is épültek a maga költészetébe. Nyilván Vergilius-élményére utalnak eclogái, a nibelungizáló forma meg a középkori német költészetre, talán leginkább Walter von der Vogelweidéhez kötődött. A Radnóti fordította *Ó jaj, hogy eltűnt minden* keserű indulatú költője is úgy állt egy letűnő világ végén, mint ahogy Radnóti állt 1944-ben. Egyébként más versei is íródtak ebben a nibelungi versben, ott van mindjárt a *Nem tudhatom* („Nem tudhatom, hogy másnak e tájék mit jelent”), vagy a nekem nagyon kedves *Sem emlék, sem varázslat* („Eddig úgy ült szívemben a sok, rejtett harag, / mint alma magházában a négerbarna mag”). De az *Erőltetett menet* az egyetlen, amelyikben ezt a sorközei metszetet azzal a bizonyos fehér csíkkal jelöli is, amiről beszél-tél. Nem tudom pontosan, miért csinálták ezt a középkori németek, talán csak azt jelölték vele, hogy ez a hosszú sor eredetileg két sorból állhatott. De Radnóti versében, úgy érzem, valami mást is jelent. Mintha valami lázas lebegés volna ebben a versben, valami el-elfulladás zihálás. Mintha a verset kettéosztó

fehér vonal a hirtelen megszakadó, kihagyó lélegzetet éreztetné az olvasóval. Nem tudom, hogy ezért csinálta-e Radnóti, hiszen a költők nem mindent csinálnak olyan szándékosan, tudatosan, ahogy később a filológusok értelmezik. Szóval nem vagyok benne biztos, hogy Radnóti így akarta, de én mégis az erőltetett menet gyötrelmes ütemét érzem ebben is. És ha már ennyit beszéltünk a formáról, hadd tegyem még azt is hozzá, hogy az első félsorban mindig ereszkedik a sorvég, mintha fáradtan, csüggedten lehanyatlana, leesne, a második félsorban többnyire emelkedik, felcsap, mintha a formában is feleselne a reménytelenség és a valószínűtlen, lázas remény. Gondolom, ezt se számította így ki Radnóti, a vers lélegzete alakította így. De hogy ne csak a formáról beszéljek, hadd említsek, hadd kérdezzek tőled valamit. Ennek a versnek két olyan fontos rétege van, amely Radnóti utolsó éveiben így vagy úgy, ilyen vagy olyan arányban keveredve mindig jelen van. Az egyik az idill, a másik a halál. Már fiatalkori verseiben is idilleket írt, bár másféle idilleket, avantgárd ihletésű, stílárisan, képeiben bizarrulmerészen megformált verseiben. Már azokban a pásztori idillekben is ott kísért az idill utáni vágyakozás, amely az érett versekben aztán olyan ragyogó képekbe öltözik.

V. I. – Igen, hát itt is, az egész az idill akarása, visszakívánása. Az idill itt körülbelül olyan szerepet játszik, gondolom, vagy párhuzamos azzal, mint amelyet a forma. A zihálás... nagyon jól mondtad ez. És ezzel a ziháló, kifúló lélegzettel görcsösen kapaszkodni akart a formába. És ebben az állapotban – hiszen erről szól a költemény, hogy ebben a reménytelen állapotban, amikor nyilván ő is tudhatta, aminthogy néhány nap múlva meg is írta, hogy a halál vár rá, ebben a versben vissza akarta varázsolni az otthont, az idillt, amelyet egész életében görcsösen akart, ezt a – majdnem azt mondanám – kivándó idillt.

L. L. – De van ennek a versnek egy másik rétege is. A borzalom, a halál, a halálfélelem, a szorongás. Régen jelen van ez már Radnóti lírájában, azt hiszem, a *Járkálj csak, haláltrattélt!* című,

1936-ban megjelent kötetétől kezdve bukkan fel egyre gyakrabban a halálra készülődés motívuma. A világ, a nemrég még olyan tündéri fényben ragyogó természet hirtelen megtelik riadalommal, rémülettel:

*Zsugorodj őszi levél bát!
zsugorodj, rettentő világ!
az égről hideg sziszeg le
és rozsdás, merev fűvekre
ejtik árnyuk a vadlibák.*

A kerti idilleket, a kirándulások, a sítúrák képeit, az olyan bensőségesen megjelenített természetet, „a világ apró rebbenéseit” egyre többször megborzolja a fenyegető veszedelem. „Fütyülni kezd a felriadt ereszt”, vagy: „Mindent elönt a réműlet”, és ehhez hasonló sorok, szakaszok sugallják a sűrűsödő szorongások hangulatát. Hadd idézzem az 1938-ból való *Hajnaltól éjjelig* két részletét:

*Felcsillan az alkonyi kéken a Vénusz
s máris jön a hold.
Hintázzik az alma sötéten az ágon,
szél söpri a port.
Készülj. Egyedül, egyedül esel át
a halálon.*

A vers idillnek indul, aztán a harmadik sorban a kép borzongatóan elsötétül, s végül megtelik halálsejtelemmel. Vagy:

*Szél tombol a kertben, egy ág leszakadt, a sikongás
felhallik egészen a házig.
Erdőkön a síkos avarban a farkas
gyorslábú kis őzre vadászik.*

Ez a kis „természeti kép” ugyanazt a borzalmat sugallja, amely később, más versekben majd keményebben körvonala-
zódik, kirajzolódik: a történelem, a háború, az embertelen kor
szorításában élő ember félelmét. Mégis, valahogy van ebben a
halálélményben valami játékoság. Csak később érezzük igazán,
hogy „a kacér kapaszkodót új váltja fel, halálos, hős orom”. Ak-
kor már a halálra való készülődés eltökélt emberi, költői bizton-
ságot is sugall. Sokat gondolkoztam rajta, hogy miért érzem
én úgy, hogy minél sötétebb Radnóti körül a világ s minél köz-
vetlenebb a halál fenyegetése, a halálról szóló versei annál ke-
vésbé nyomasztóak. Mintha – a *Razglednicák* véres iszonyatát
kivéve – Radnóti olyan mélyen átélte volna már lírájában a ha-
lálra való készülést, annyira hozzáédzette magát a halál gondo-
latához, hogy szinte küldetésnek érezte ezt a végső tanúságté-
telt is, hogy szinte szerves részévé lett lényének és költészetének.
Hadd kérdezzem meg tőled, aki olyan közeli barátságban voltál
vele: ha Radnóti nem halt volna meg, veszített volna-e hitelessé-
géből a mű? Az az iszonyú hitelesség, hogy Radnóti nemcsak
átélte a halálra való készülődést, hanem csakugyan el is szen-
vedte a halált, hozzátartozik-e életművéhez?

V. I. – Hát ez borzalmas kérdés, és voltaképpen, ha egyáltalán
beszél ezekről a versekről az ember, akkor ez az, pontosan ez a
hitelkérdés, amire olyan nehéz válaszolni, hogy hadd próbáljam
kerülgetni egy kicsit, mint a forró kását, vagy legalábbis mesz-
sziről megközelíteni. Hogy is volt az, amit az előbb idéztél,
a „kacér kapaszkodó”?

L. L. – „A kacér kapaszkodót új váltja fel, halálos, hős
orom.”

V. I. – Igen, nem emlékeztem erre a sorra, de ez nagyon jel-
lemző, mert tényleg úgy volt, ahogy egyébként te is jellemzed,
hogy ez a halálvágy – nem vágy, rossz szó –, ez a haláltól való
megszállottság, majdnem azt mondanám, eleinte egy kicsit
kacérság volt, mint ahogy a mi egész nemzedékünknek volt
ilyen hangja – első személyben beszélek, holott nekem volt

legkevésbé –, de hát mindenkinél megtalálható, Jékelynél, Zelkénél, Rónaynál, másoknál, szóval, valahogy a mi nemzedékünk, nem tudom, miért – vagyis hát tudható, miért –, valahogy a levegőből szívta be, már fiatalkori verseinkben is föltűnt a halál. Ez a kacérság Radnótinál egyre inkább, ahogy ő maga is írja, halálosan komoly lett. Mert valóban a történelem igazolta, mert a történelem az ő egyéni sorsára is egyre inkább ráirányítja a reflektort – ez kissé bombasztikus kép –, szóval befogta az ő egyéni sorsát is ebbe a halálképzetbe. Eljutott egy olyan ponthoz, ahol már az ő haláltémája maga is életveszélyes volt és halálveszélyes volt. Mármost a hitelesség kérdése nagyon nehéz kérdés. Mert az, hogy a versbeli szilvalekvár főtt-e, és hol főtt, Radnótinak melyik otthonában, ez nem érinti a vers hitelét. Vagy egy másik példa, most jutott eszembe. Egyszer Illyés, hirtelenében nem is tudom, írta-e vagy egy előadásban mondta, hogy egy kitűnő francia írókortársunk, ha jól emlékszem, Camus, milyen végletesen pesszimista műveiben és gondolkodásában is, az egzisztencializmus egyik legpesszimistább képviselője, de ő találkozott vele, amint éppen a korcsolyapályára sietett a kisfiáért mint boldog családapa – szóval a legidillibb kispolgári kép. És ez mégsem érinti pesszimizmusa hitelességét. De vannak költők, akiknél az, ami megtörtént velük, elválaszthatatlan attól, amit megírnak. Petőfi halála után a legkülönbözőbb gondolatok és vágyálmok bukkantak föl, hogy él orosz fogságban, aztán hazajön. Cs. Szabó még olyasmit is írt, hogy *Petőfi Párizsban* – ezek mind nagyon szép játékok. Ki merne arra válaszolni, hogy Petőfinek meg kellett-e halnia? De a mi képzeletünkben és tudat alatti tudásunkban elválaszthatatlan a versei megértése attól, hogy meghalt, és úgy halt meg, ahogy megírta az *Egy gondolat bánt engemet*-ben. Ez gyermeken naivnak, iskolásnak hat, mégis így van. Radnótinál, ahogy a verset befejezi és azt mondja: „Ne menj tovább, barátom, kiálts rám! s fölkelek!” – ez a *fölkelek* azért olyan iszonyú poénja a versnek – hiszen ez a csattanója, ez a *fölkelek* –, mert tudjuk,

ezen múlik, hogy amíg fölkel, addig nem lövik le, ha nem kel föl, akkor lelövik. Erre visszavetül az, amit utolsó versében, az utolsó *Razglednica*-ban ír, hogy „*Der springt noch auf*” és „Így végzed hát te is, – súgtam magamnak”. Attól értjük igazán ezt a verset is. Tehát az *Eröltetett menet* „fölkelek” szavának a borzalmához hozzátartozik az, hogy ismerjük másfél hónap múlva írt utolsó versét, amelyben ezt a *fölkelek* szót megmagyarázza, és tudjuk, hogy Radnóti halála szóról szóra hitelesítette ezt a verset. Ennek a kérdésnek minden közelebbi megfogalmazása léhaságnak hatna, vagy naiv pátosznak. De itt nem lehet kettéválasztani a költészetet és az életet, illetve a halált. Vannak olyan versek, amelyek beteljesítik Keats esztétikáját, a *beauty is truth, truth beauty*-t, azt, hogy „a szépség az igazság, az igazság a szépség”. Ahol olyan szorosan és elválaszthatatlanul függ össze az erkölcs és a szépség, az élet és a halál és a szépség, mint az Evangéliumban. Ezért, azt hiszem, le is írtam én Radnótinak ezekről a verseiről, hogy evangéliumi versek. Ezt nemcsak és nem annyira a felfogásáról írtam, mint inkább arról, hogy az erkölcsnek és a szépségnek, az életnek, a halálnak és a szépségnek ez az elválaszthatatlan egysége van bennük.

1980

Egy vers ürügyén

BESZÉLGETÉS LATOR LÁSZLÓVAL

L. L. – Radnóti Miklós utolsó itthon írott verse, az 1944. május 19-ei keltezésű *Töredék*, egész zaklatott világával, a költő más verseihez képest szokatlanul fénytelen, már-már darabos formájával, ritka rímeivel, a címbe is jelzett töredékszerűségével mintha arra vallana, hogy Radnóti, mint akkoriban nemegy pályatársa, a háború utolsó, drámai hónapjaiban kényszerűen lemond az aprólékos műgondról, s egy-egy nyugalmasabb órában naplószerűen, olykor hevenyészve veti papírra baljós élményeit. Csakhogy Radnótinak a fogolytáborból hazaküldött, illetve a viharkabátja zsebében megtalált költeményei (leszámtva a *Razglednicák*-at), bármily tragikus sorsot, világot jelenítenek is meg, valószínűtlen tökéletességükkel, szépségükkel azt tanúsítják, hogy „sort sor alá tapogatva”, „vaksin araszolgatván a papíron” is csak az életmű betetőzésére gondolt. Az 1944. augusztus 17-én írt *À la recherche*-ben is mintha nemcsak megidézné, hanem érezné is a pontos kifejezés, a hibátlan zene, a ragyogó képek, szavak mámorát. Még valami játékos derű is megcsillan az olyan lágyan áradó, fodrozódó hexametekben. Szinte hihetetlen, hogy a Lager Heidenau emberalat ti nyomorúságában született ez a hosszú, tisztán zengő belső rímmel ékes sorpár:

*hol van az éj, amikor még vígan szürkebarátot
ittak a fürgé barátok a szépszemű karcsu pohárból?*

De ne arról beszéljünk, hogy miért olyan fájdalmasan szép ez a vers. A vers közegéről, életrajzi háttéréről szeretnék kérdezgetni. Először is: miért választotta Radnóti ezt a francia címet?

V. I. – Hát, kérlek szépen, az *À la recherche du temps perdu*, ez Proust regényének a címe, amit Gyergyai úgy fordított, hogy *Az eltűnt idő nyomában*. Rögtön hozzáteszem, hogy a mi generációnknak – mármint azoknak a keveseknek, akik franciául olvastak, akik az irodalom iránt érdeklődtek – talán Szentkuthy kivételével, a modern regényíró nem Joyce volt, hanem Proust. Mi Proustban éltünk benne, és Prousttal nőttünk föl, tehát a mi körünknek rögtön első látásra ezt, *Az eltűnt idő nyomában*-t, Proust regényét idézte föl. De aki nem olvasta Proust regényét, de tudott franciául, annak is ez azt jelentette: keresés, visszakeresés. Rögtön első pillantásra olyasmit sugallt, vagy olyan hangulatot keltett, amit ma uniformizált szóval nosztalgiának neveznek. És aki még franciául se tudott, de általában olvasott, annak is ez valahogy, ez a francia cím, a franciásságnak a légkörét ébresztette. Egyébként Radnótinak volt egy régebbi verse is, egy nagyon szép verse, az *Il faut laisser*, amelyiknek ugyancsak francia címe volt, és ehhez hozzá kell tennem, hogy a francia nyelvnek akkor, ezt kell mondanom, mitikusabb szerepe volt a magyar szellemi életben, közérzetben, mint manapság, amikor a francia irodalom és szellem iránti érdeklődés valamegyest megcsappant. Akkor is már voltaképpen az úgynevezett baloldali értelmiség – baloldal, ez nagyon tág fogalom volt, tehát mondhatjuk azt is: akik nem rokonszenveztek a fasiszmussal, az már baloldal volt Magyarországon, tehát a baloldal akkoriban, voltaképpen Hitler uralomra jutása után kezdett az angol nyelv és az angolszász élet felé orientálódni, addig, és az irodalomban még azután is, az előkelő dolog, és ezt most nem gúnyosan mondom, hanem a szó tényleges értelmében, a francia volt, és mi franciául értettük egymást, még akkor is, ha tudtunk angolul olvasni, angoltól fordítani. Hadd mondjak el egy nem

pontosan a vershez tartozó esetet – mert valahogy mégis a vershez tartozik, meg ahhoz az egész légkörhöz –, hogy valamikor negyvenegy júniusában, június vége felé, mindenképpen 22-e után, éppen Radnóti-val ültünk a Pozsonyi út 1-nek, az ő második emeleti lakásának az erkélyén, nyári délután volt, és az utcán megy, a Pozsonyi úton, Boldizsár Iván. És Miklós lefüttyül neki, ő fölneéz, és elkezd kiabálni, képzeld el, már benne voltunk alaposan a háborúban és a fasizálódásban, mindenben, amikor Boldizsár Iván harsányan, úgy, hogy tisztán hallottuk a második emeleten, kezdi franciául mondani, minden előzetes kérdés nélkül, hogy a németek bombázták Kassát, de mi azt mondjuk, hogy az oroszok bombázták, és be fogunk lépni a háborúba, de erről senkinek sem szabad tudni, kiabálja ott a Pozsonyi úton. Igen, mert ebbe beleértődik, hogy kevesen tudtak franciául, de ezt csak most, utólag mondom, akkor egy csöppet sem csodálkoztunk ezen az egészen, és nem ijedtünk meg, és nem kiabáltunk le, hogy mit kiabálsz, te bolond, mert valahogy, mondom, ez utólagos felismerés, az ember természetesnek tartotta, hogy aki már franciául tud, és megérti, amit Boldizsár mondott, attól nem kell félni. Hát még tegyem hozzá, hogy ezen a franciaságon belül is Radnóti különösképpen, mondhatnám, frankomán volt. Amikor körülbelül akkortájt megjelent versfordításainak az a szép, vékony, de végig gyönyörű kötete, az *Orpheus nyomában*, én írtam róla a *Népszavá*-ban, és abban említettem már, ha jól emlékszem, hogy Radnóti a francia költészethez közelálló fordító. Ezt nem úgy értettem, hogy úgy fordít, mint a franciák, mert hiszen a franciák a mi fogalmaink szerint sehogy sem fordítanak, hanem hogy hozzá a francia költészet szabása, formavilága, költői magatartása állt közel, sokkal közelebb, mint az angol, amiből, persze, szintén fordított, és szépeket is fordított. Ezt, azt hiszem, annak a hangsúlyával is írtam, hogy én magam egyre inkább az angol költői – hogy is mondjam csak? – típushoz, az angol költői világhoz közeledem, romantikusabb alkat vagyok – de hát most nem akarom ezt,

nem is feladatom itt definiálni, nem is szokásom ilyen esztétikai kategóriákban gondolkodni. Értjük be azzal, hogy Radnóti különösképpen franciás költő volt, anélkül, hogy ehhez vagy ahhoz a francia költőhöz hasonlított volna, különösen ebben az időben, amikor már teljesen egyénivé vált, már régen, már évek óta, a költészete. Hát ezt idézte föl rögtön az elején ez az *À la recherche* cím, a nosztalgiát, a hovatartozást a világban, azt se felejtse el, hogy ez szinte politikai állásfoglalás is volt, francia címet adni. Még az *Il faut laisser* nem ennyire, de hát képzelje el Radnótit, amint a Lager Heidenauban írja ezt a verset, és ezt a francia címet írja föléje, és hogy ez az *À la recherche* mit jelenthetett neki akkor.

L. L. – Gondolom, hogy a francia irodalom, a francia szellem világnézetet is jelentett Radnótinak. A jakobinus, a forradalmi hagyományt csakúgy, mint az olyan nagy múltú francia racionalizmust, az értelem rendjét, amely nagyon is időszerű volt, lehetett a kor zavaros kavargásában. A „hószín öntudat”, a „karcsú ész” a „meggyalázott édes értelem” mögött bizonyosan ott van Radnótinak az a franciás vonása, amelyről beszéltél. És verseinek a szövegében ott érzem olykor-olykor kedves költőit is: Francis Jammes-nak az apró dolgokon megtapadó figyelmét, édes-érzékies ragyogását, vagy akár Apollinaire megszelídített, mégis merész képzettársításait, oldott lebegését.

V. I. – Igen, hát akkor hadd folytassam én már: ezek voltaképpen közös szerelmeink voltak, Jammes is meg Apollinaire is, és hadd nevezzek meg még valakit, Ronsard-t, akit ő abban az *Il faut laisser*-ben meg is említ, „e sorral kezdte Ronsard”, ha jól emlékszem, ilyesmit ír. Igen, Ronsard-t ne hagyjuk ki, mert az ő nagyon fegyelmezett klasszicizmusa, az még ebben a versben is benne van.

L. L. – Az az érzésem, hogy Radnóti vonzalmaiban, választásaiban nemcsak költői hajlandóságának lehet szerepe. Hiszen Ronsard, Apollinaire vagy Trakl a maguk módján ugyancsak egy letűnő világ és az apokaliptikus pusztulás szemlélői és

szenvedői, akár Radnóti. Alighanem Vergiliusban is, hogy Tibullus nagy békeversét ne is említsem, megérezhette az időszerről, akár azt is mondhatnám: politikai tartalmat. De térjünk vissza egy pillanatra a franciákhoz. Előbb te is a francia irodalom vonzaskörében éltél, és angolul, ha jól emlékszem, később tanultál meg.

V. I. – Később tanultam meg, igen. Hát persze, angolul én nem tudtam, sőt, azt írtam egy versemben, hogy valaha gyűlötem ezt a nyelvet, merthogy az nekem az üzlet nyelve volt, és csak amikor először Babitsnál voltam, ő kérdezte, hogy milyen nyelven olvasok, és mondtam, hogy franciául, németül, és ahogy olyan öreg-tanárosan megkérdezte, hogy angolul nem, én akkor kezdtem el igazán angolul tanulni, és szerettem meg nagyon hamar az angolt. De nem véletlen, és az ízlésünknek a ... hát ellentétes nem jó szó, mert ellentétes nem lehet az ízlésünk, de mégiscsak az eltérő voltára vall, hogy a francia költészetből engem leginkább Villon vonzott, éppen, aki ...

L. L. – Mikor is kezdted Villont fordítani?

V. I. – 1939-ben.

L. L. – Vagyis már a Radnótival való barátságod idején.

V. I. – Igen, feltétlenül. De mindig nagyon vonzott, és leginkább ő, és hát Villonban volt valami – bár a formájában ő is nagyon fegyelmezett volt –, de volt valami nagyon romantikus is, ami Radnóti ízlésvilágával nehezebben fért össze. Tudom, hogy őt sohasem vonzotta különösebben Villon, közelebb állt hozzá La Fontaine. Ez nem azt jelenti, hogy nem ismerte el a nagyságát, persze. Engem Villon szertelensége, romantikája – persze, nem a tizenkilencedik századi, inkább valamilyen pre-romantikus romantika kapott meg nagyon.

L. L. – Egyébként Radnóti naplójából kiderül, hogy te meg is mutattad neki készülő Villon-fordításaidat.

V. I. – Nem emlékszem pontosan, mikor, de bizonyos, hogy megmutattam, mert minden fordításomat és minden versemet megmutattam neki, mint ahogy ő is megmutatta nekem az

övéit. Ehhez hozzá kell tennem, amit már többször is mondtam, hogy abban az időben, vagy nemsokára, jóformán naponta találkoztunk. Pláne volt egy idő, amikor ha nem is én magam, de közvetve ott a Pozsonyi úton laktam, majdhogynem az ő szomszédságában.

L. L. – Emlékszel rá, hogy mikor volt ez?

V. I. – Ez, kérlek, negyvenegyedtől volt, negyvenegyedtől. De hát addig is jóformán mindennap találkoztunk. A Villont azonban korábban mutattam meg, mert Villont harminckilencben kezdtem fordítani. Nem nagyon szeretem, és manapság különösen annyi mindenre használják a *műhely* szót, de hát a mi ketőnké, az valahogy, úgy körülbelül harminchéttől kezdve az utolsó napokig, az egy ilyen közös műhely volt, ahol egymás mellett kalapáltunk.

L. L. – Közös kalapáltatók Apollinaire-t is, gondolom, az aztán igazi műhelymunka lehetett.

V. I. – Hát az volt, igen. Még inkább a *Szerelmes versek*, ezt ma kevesen ismerik, kis példányszámban megjelent könyv volt, a *Kétzer év szerelmes versei*, Képes Gézával, Szemlér Ferencsel négyesben fordítottuk, de az egésznek a lelke Radnóti volt, övé volt az ötlet, és hát szerkesztés közben nemcsak a mieinkkel, hanem a többiek fordításaival is szinte naponta együtt ültünk. Vagy Radnótiéknál, vagy a kis Ilkovicsban.

L. L. – A vendéglőben?

V. I. – Nem, az nem volt vendéglő, az a nagy Ilkovics volt, a Nyugatival szemben. Ez a kis Ilkovics volt, a Lipót körúton, azaz később a Szent István körúton. Miklósnak az volt a dolgozószobája, isten tudja, miért, mert neki nagyon szép szobája volt, erkéllyel, ami a Dunára nézett, de jobban szeretett ott dolgozni, a cigarettás, füstös, nem a legjobb levegőjű Ilkovicsban, és ott kerestem föl rendszerint.

L. L. – Apollinaire melyiketeknek jutott eszébe?

V. I. – Apollinaire-t én fordítottam előbb, mégpedig éppen *A megcsalt szerető éneké*-t, azt valamikor még harminchéten

csináltam meg. És aztán persze ezt is ismerte Radnóti, és harminckilencben kapott kedvet ahhoz, hogy csináljunk egy kötetet. Alkalom is volt rá, mert a Vajda János Társaságban ő jobban benne volt, mint én. Egyáltalában, az irodalmi életben ő aktívabban és bennfentesebben benne élt, mint én, és volt egy lehetőség, hogy a Vajda János Társaság finanszírozza ezt a kötetet, hát persze, nem úgy, hogy honoráriumot fizetett volna, akkor vers után nem fizettek semmit jóformán sehol se, de úgy, hogy az adta ki. És ez adta az ötletet harminckilencben, az én Villonom után, mikor már a Villonnal kész voltam, és megjelenés előtt állt, negyvenben jelent meg, és harminckilencben támadt Miklósnak az az ötlete, hogy csináljunk egy Apollinaire-kötetet. Hát nem nagy kötet, egy kis füzet volt, de azért sok nagy vers, nehéz vers van benne, lázas sietséggel csináltuk meg, és negyven nyarán ki is jött, Cs. Szabó előszavával és Picasso rajzával, éppen aznap jelent meg, mikor a németek Párizsba bevonultak.

L. L. – Kiterjedt-e a műhelybeli munka a verseitekre is?

V. I. – Hát hogyne. Radnóti nagyon nagy versértő volt, nagyon bíztam az ízlésében, sokkal jobban, mint a magaméban. Hát természetes, hogy megmutattuk egymásnak a verseinket, mindig hozzátartozott a barátságához is, a műhelyhez is, hogy kíméletlen kritikusai voltunk egymásnak. Már akkor támadt az a benyomásom, hogy volt benne, Radnótiban, valami, ahogy verset nézett és hozzászólt, volt benne valami a harkályból. Ahogy a harkály a fát kopogtatja férgek után, és hát ilyen férgek, vagyis hibák után kopogtatott Miklós, és, mondom, jobban megbíztam az ízlésében, mint a magaméban, ami nem jelenti azt, hogy minden tanácsát megfogadtam volna. Hamar felismertem, ez megint az előbbi témánkhoz tartozik, hogy őbenne van valami, ahogy a verset nézte, abban volt valami – nem tudom, nem értesz-e félre, és pláne más nem ért-e félre, ha ezt mondom – francia pedantéria.

L. L. – Azt hiszem, pontosan értelek.

V. I. – Igen, a franciákhoz nem okvetlenül kapcsolódik a *pedáns* szó, de a költészetükben, még a legszertelenebb versekben is, van valamilyen pedáns vigyázás. Ez Radnótiban is volt, és ha néha ez nagyon feltűnően jelentkezett, akkor nem fogadtam meg a tanácsát, mert tudtam, hogy ez vérem ellen való (ahogy Piroska szokta mondani), és hogy én romantikusabb alkat vagyok, és ezek az ő kritikái rendszerint az én kissé romantikus megfogalmazásaimat vették célba. Hát ez gyakran nem ártott nekem, mert, mondom, azért az esetek többségében legyalultam azt, amit Radnóti nehezményezett, de azért volt olyan eset, amikor úgy éreztem, itt két ízlés, ha nem is éppen ütközik, de nem egészen érti egymást.

L. L. – Gondolom, hogy volt ennek a műhelymunkának valami közvetettebb, rejtettebb kölcsönhatása is. Tőled tudom, hogy ismerted már az *À la recherche*-et, mikor a *Vides ut alta stet* című versedet írtad. Öntudatlanul és persze a magad módján, a Radnóti verszárására hangolódva fejezed be: „...kortyolnak egyet-egyet, / Nézd, konyakos poharadból az árnyak.” S talán az 1976-ban írott *Eljönnek ők*-ben, talán tudatosan is, az *À la recherche* egy motívuma kísért: „...ilyenkor / Eljönnek ők. Igen, mindenki itt van.” És kinek ne jutna eszébe, hogy Radnóti versének ez a képe: „szobájuk ... sziget és barlang volt” a te *Egy nap története* című versednek ehhez a sorához kapcsolódik: „Mint barlangba, úgy lépek a szobámba.” Hanem hadd térjek vissza arra, amit az imént mondtál: te magad romantikusnak, Radnótit klasszikusnak érzed. Ez így van, ha romantikán azt értjük, hogy szertelenebb, akár azt is mondhatnám, hogy „rendetlenebb”, gomolygóbb volt a te fiatalkori lírád, mint a Radnótié. De Radnóti költészete meg a tiedhez képest színesebb, lágyabb szövésű – ezt is mondhatnám romantikus vonásnak.

V. I. – Nehéz dolgok ezek. Ebből kiderül, hogy még az ilyen nagyon tétova kategóriákkal is nagyon csínján kell bánni. Hogy lágyabb-e a Radnóti költészete? Hát a formájában nem.

L. L. – Én a légyságot inkább a versek szövetében érzem.

V. I. – Az érzésekben. Hát igen. Ezt már, most hirtelen eszembe jut, Babits észrevette, nagyon korán, aki, azt hiszem, a *Könyvről könyvre* sorozatában, néhány mondatban, azt kell mondanom, nagyon levágta Radnótinak egy kötetét, az elsőt vagy a másodikat, szóval valamelyik nagyon korai kötetét.

L. L. – Sértővel együtt.

V. I. – Sértővel együtt, ami akkor elég sértőnek számított. Olyasmit írt, azt hányta a szemére, hogy kraftausdruckos. De volt szeme arra, amire nekem és a barátaimnak nem, hogy – most az ő szép és pontosan fogalmazó szavait ilyen szinoptikusan adom elő – a szabadvers uniformisa mögött mintha gyöngédebb érzéseket lehetne sejteni. Ezt sokkal szebben és pontosabban írta, de ez volt a lényege. Ő erre ráértett.

L. L. – Ez csakugyan profetikus kritika volt, mert észrevette Radnótiban a lehetőséget, annak a költőnek a lehetőségét, az ígéretét, akivé lett.

V. I. – Hát egyébként a lágyság nem mond ellent – mondom, hogy csak nagyon óvatosan és tétován lehet bánni az ilyen mindenféle kategóriákkal –, nem mond ellent a klasszicizmusnak, mert, ugye, például Racine-nál klasszikusabb költő nincs, és Racine-nál lágyabb sincs. De menjünk vissza Vergiliushoz – akihez éppen ennek a versnek a kapcsán meg Radnóti utolsó versei kapcsán nem lehet nem visszamenni –, hát a klasszicizmus ősmintája, és közben milyen lágy a verse, a verselése, a zenéje.

L. L. – Ha már megemlítetted Vergiliust: hogy fordult Radnóti érdeklődése az antik versformák, különösen pedig a hexameter felé? Hát persze: Vergilius! De hogy talált rá Vergiliusra? És hadd kérdezzem meg azt is, hogy a te hexametereid nem adtak-e ösztönzést, nem hatottak-e Radnótira?

V. I. – Hát közvetlenül semmi esetre. De hadd mondjam el, vagy hadd büszkélkedjem el vele, ha tényleg szerénytelennek hat is, hogy bizonyos, hogy – na persze, nem úgy, hogy bizonyos vagyok benne, hogy az én hexametereimnek nagy részük

volt abban, hogy Radnóti áttért a hexameterre, inkább úgy is mondhatnám tréfásan meg komolyan – annyit idegesítettem őt kezdetben a hexameterimmal, mert hát az tudvalevő, én is megírtam, hogy mi kezdetben nem jó barátokként indultunk, és főleg irodalomban nem, és nem jó szemmel néztük egymást, azaz, enyhén szólva énnekem se volt nagyon jó véleményem az ő kezdeti verseiről, őneki meg nagyon rossz véleménye volt az enyémekekről.

L. L. – Ezt tudtad, vagy csak ...

V. I. – Hát, tudod hogy van ez! Nem voltunk olyan jóban, hogy közvetlenül tudhattam volna, de hát ezt a barátok, a közös barátok, a közös ellenségek elhozzák az embernek. És az ember magától is kitalálhatta volna, hogy aki olyan verseket ír, mint Radnóti kezdetben, annak nem tetszhetnek az én hexametereim. Na de, hogy is mondjam, mindig akadnak hírvivők, akik gondoskodnak róla, hogy az embernek rossz véleményei vagy szavai a másíkról eljussanak hozzá, néha még túlzó formában is, és hát így énhozzám is eljutottak azok a gondolatok, azok a nézetek, amiket Radnóti gondolt és mondott rólam. És hát az én rossz hexametereim hóbortos különcségnek számítottak, mert itt Magyarországon csak én, senki más nem írt hexametereket. Még amikor visszatértünk a kötött formákhoz, akkor is legtöbbször a népieshez vagy a jambikus verseléshez. Ez a hexameterhóbort különösen komikusnak tetszhetett, az is volt a Radnóti szemével nézve, hogy valaki ott Újpesten dolgozik, hivatalnok egy nagy gyárban, és hexametereket ír. Na de ez annyira idegesítette őt, hogy bele is ment a fülébe. A közvetlen indítékot az adta, hogy Trencsényi-Waldapfel Imre a *Horatius noster* után kiadta a Vergilius-kötetet, ami mind a kettőnknek szívügye volt. A Vergilius-eklogákba – akkor már Radnótival jóban voltunk – minket is belevitt, majdhogynem beleerőszakolt, de nem is kellett erőszakolni, mert énbennem ez régi nosztalgia volt, és Radnótiban is hirtelen fölébredt az érdeklődés. Talán nekem is részem volt benne, hogy elkezdett hexa-

metereket írni, de még inkább Trencsényi-Waldapfel Imrének, aki ezt a hajlamot felébresztette benne, és amint Radnóti belemerült Vergiliusba, szinte azonosult vele, sokkal inkább, mint én.

L. L. – Az *À la recherche* látszólag olyan könnyen iramló hexameterai nemcsak a háború, a fogolytábor képeit sodorják, hanem a ti köznapjaitokéit is. Kérlek, idézd fel most azokat a „régí szelíd estéket”, a kocsmát, a hársak alatt álló asztalt, „a bölcs borozásokat”!

V. I. – Az a kocsmá a Svábhegyen volt. Nem tudom már, pontosan hol, de közel esett Radnótiék házához, vagyis hogy örökbérlet volt az, egy villa, ha jól emlékszem, a Diana utcában, nagy, várszerű ház, a legenda szerint Petőfi és Jókai onnan nézték Buda ostromát – hogy ez igaz-e, nem tudom. Voltaképpen Fifi szülei bérelték, de Radnótiék is ott éltek nyáron át. És ha jól emlékszem, rendszerint úgy történt, hogy én felmentem hozzájuk, és akkor együtt mentünk le, mert ott volt a közelben a Jean bácsi kocsmája. Hogy miért mondták Jean bácsinak? Hogy tényleg francia ember volt az a kocsmáros? Vagy pedig elnevezték, megint csak franciásságból, Jean bácsinak, mert úgy szebben hangzott, mint a János bácsi kocsmája, azt nem tudom, de sok estét töltöttünk ott. És hát milyenek voltak azok a „szelíd esték”? Mondanék egy merész szót, úgy mondanám, hogy elegáns esték, ez talán megbotránkoztató vagy furcsa, de mi roppant elegánsan ültünk ott, legalábbis a lehetőségeinkhez képest. Hiszen én sokszor megírtam a legkülönbözőbb formákban, hogy „szebben éltünk mi, tegnapiak, mint ahogy lehetett”. Ahhoz képest, ahogy éltünk – enyhén szólva szerény anyagi helyzetünkhöz, kilátásainkhoz képest, mert ha arra, ami történt, nem is számítottunk, el voltunk készülve nagyon rossz dolgokra, és kivált ez a társaság, amelyikről Radnóti beszél – nagyon elegánsan éltünk még akkor is, amikor „szálltak a gyors behívók”. Amikor valaki szabadságon volt, vagy éppen leszerelt, és még nem jött meg a következő behívó. Volt az egész-

ben valami – borzasztóan felvágósan hangzik meg elriasztóan is – tizenhenczedik századi számomra, már akkor is.

L. L. – Az eleganciában vagy az irodalmi, szellemi légkörben?

V. I. – Mindkettőben, sőt, mind a háromban, mindenben. Radnóti azt mondja a versben, hogy „költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott tündöklő asztal”. Ez a tündöklő asztal persze deszkaasztal volt a hársak alatt. Máskor többnyire szerezény lakásainkban, jó esetben garzonlakásban voltunk. Valóban tündöklő feleségek voltak. Már nem is tudom, hogy ki mondta ezt – lehet, hogy Hevesi András, akit nagyon szeretünk, és aki szintén frankomán volt, Franciaországban esett el a francia hadseregben, mint tudod. Ő mondta, hirtelen eszembe jut, úgy lehet, éppen e hársak alatti asztalnál, hogy „a ti generációtokban milyen szép nők vannak”. Ami kicsit túlzás volt, nem azért, mintha nem lettek volna szépek, mert ahogy visszaemlékszem, az előttünk járó generációban is voltak szép feleségek, de hát a mieink éppen ekkor virágoztak. Gondolj csak Fífire, aki gyönyörű nő volt. Nem tudok rá mást mondani, mint hogy tündérszép. Gondolj Csillag Verára, Bálint György feleségére. Én sem csúnya lányokkal jelentem meg ott. Gondolj Ortutay Gyula szép feleségére, és még sokakra, majdnem mindenkire. Már ez is olyan luxus volt, amit mi, szegények, nem engedhetünk volna meg magunknak. Az irodalomban is szalonéletet éltünk. Ezeken a szelíd estéken úgy tettünk, mintha semmi bajunk sem volna, mintha nem is volna más dolgunk, mint a szellemmel, verssorokkal és egyéb hasonló dolgokkal foglalkozni. És Radnóti így tudott foglalkozni verssel, irodalommal akárhol. Például mikor visszajött a ládagyárból – ha a naplóját olvasd, akkor biztosan tudod, hogy az milyen volt –, folytatta ezt az életet ugyanúgy. Ezt nem visszamenőleg mondom, mindig ezt éreztem, úgy tettünk, mintha márkik vagy irodalmi arisztokraták volnánk. Azt nem kell elemezni, hogy milyen nyomorúságos körülmények közt éltünk sokan, legtöbben. Idevonatkozik egyébként a *bölcs* borozásunk. Ezt ma például me-

lyik társaságra mondhatod el, a „bölc s borozások”-at? Nem sokra. Először is manapság nem isznak bort, ami az én nézetem szerint a művelt ember itala, hanem pálinkát. Mi pálinkát csak nagyon ritkán ittunk, bort se ittunk sokat, többek közt azért, mert nem tellett rá. Sokszor kérdezik, hogy miért isznak a mai fiatalok, miért isznak manapság annyit. Hát azért, mert telik. Nálunk igazából egy-két liter borról lehetett szó egy ilyen estén. Ettől berúgni nem lehetett, nem is akartunk. Nem volt divat kö-zöttünk, hogy berúgjunk. Ez valahogy ellentmondott annak az elegáns életnek, amelyikben, mondom, irodalom, szellem, elegancia, nők – mindez egy volt, és összetartozott. Én inkább arra hívnám fel a figyelmedet, ha már erről beszélünk, hogy – mert hirtelen most ugyanerről a versről ez jut eszembe: „És szaporodtak a ráncok a szépmosolyú fiatal nők ajka körül s szeme alján; elnehezdedtek a tündérléptű leányok a háború hall-gatag évei közben” – Radnóti utolsó egy-két évének verseibe, különösen ezekbe valami olyan életközelség, valóságérzékelés lépett be, ami a régi verseiben nem volt meg. Nem tudom már, mi a címe annak a nagyon szép versének, amelyikben arról ír, hogy már jobban szereti a mákot és a meggyet, mint a diót és a mézet. Valahogy lejjebb ereszkedett az életbe. A fiatal Rad-nóti fölötte volt az életnek. És éppen most, amikor a hangja emelkedettebb lett, akkor közben valahogy benne volt az élet-ben, és persze hogy benne volt a Lager Heidenauban, a mo-csokban, a férgek közt, amiket megírt. De az elegáns életnek ezeket az életszerűségeit is eszébe és emlékezetébe tartotta. Ez új jelenség és furcsa jelenség, ha követed, és persze hogy kö-veted, a fejlődését.

L. L. – Természetes, hogy Radnóti szemében megnőtt a való-ság apró részleteinek az értéke abban a meglódult, háborgó világban. Úgy, ahogy az egyre pontosabb kifejezésnek, az egyre hibátlanabb formának is, ha „a valóság, mint megrepedt cserép, nem tart már formát”. De hadd térjek vissza még egyszer a tár-saságotok tagjaira. Kikre emlékszel még?

V. I. – Elég széles körű volt és változó. Hogy kik tartoztak Radnóti legszűkebb köréhez? Bálint Györgynek eddig csak a gyönyörű feleségét, Csillag Verát említettem. De Bálint György maga, ha egyszer a társaságban volt, éltető eleme volt, sziporkázóan élénk, szellemes. Aztán a szegediek voltak a legközelebbi barátai, közelebbi és régebbi barátai, mint én. Én mindig azt szoktam mondani, hogy nekem Radnóti volt a legjobb barátom, de Radnótinak Ortutay volt a legjobb barátja. Kettőnk kapcsolatában ő volt a jobb barát, mert aktívabb volt, jobban futotta a képességeiből és az erejéből arra, hogy jó barát legyen. Aztán nagyon jóban volt Baróti Dezsővel, Tolnai Gáborral. Reitzer Bélával is, de annak alig emlékszem a megjelenésére. Mind a ketten nagyon szerettük Hevesi Andrást. Ő olyan különleges figura volt, akit nem lehet jobban leírni, mint ahogy ő írta meg magát a *Párizsi eső*-ben, nagyon művelt, szellemes, elkenyéztetett nagypolgár volt, akiben egy fékezhetetlen vadállat bújt meg. Nagyon kedves volt, nagy öröm volt vele együtt lenni. És ki ne hagyjam Komor Andrást, aki aztán 44 októberében öngyilkos lett. Egyik utolsó együttlétünk éppen Komor András lakásán folyt le, ott olvasta föl először Radnóti a *Nem tudhatom*-ot. Én már ismertem a versét. Akkor is kéziratban volt még, amikor felolvasta. Ez az este aztán később elkomorult, mert nagy vita támadt a versről, pontosabban abból a sorából, hogy „hisz bűnösök vagyunk mi, akár a többi nép”, amin a legtöbb hallgatója, Komor András és vendégei megütözköztek, mégpedig azon, hogy mi csak annyira vagyunk bűnösök, mint a többi nép. Ha jól emlékszem, ezt a kifejezést ketten védtük, Tolnai Gábor meg én. Ebből, ahogy mondják, parázs vita keletkezett. Sok parázssal. Hát ezek voltunk.

L. L. – Mikor találkoztál Radnóttal utoljára?

V. I. – Utoljára május vége felé, valószínűleg huszadika körül. Tegyem hozzá, hogy akkor nagyon sokat találkoztunk, és mindig őnála, mert amikor eljött a sárga csillag ideje, amit Miklósnak viselnie kellett (nekem nem kellett, mert én kivételnek

számítottam), akkor azt mondta, hogy ő nem fog sárga csillaggal járni a városban, ez április negyedikén volt, mert ötödikén lépett életbe a sárga csillag, és most utoljára menjünk be a Belvárosba, és nézzük meg. Együtt mentünk be a Belvárosba. Most nem mondom el neked ezt a kirándulást. Voltunk a Franklin Társulatban, már nem is tudom, hol, többek között a piarista rendházban is Sík Sándornál. Ettől fogva ő nem mozgult ki otthonról, mindig én mentem fel hozzá. Akkor írta a töredékverseket. Hogy a *Töredék* milyen zaklatott, ahogy az imént mondtad, azt Miklós is érezte. Nekem azt mondta, hogy mikor, nem tudnám napra megmondani, hogy őt egy dolog bántja nagyon, és ez sok mindenre rávilágít, a Miklós irodalmias szemléletére, arra, hogy mit jelentett neki a költészet, hogy a költészet neki mindenek fölött való volt. Azt mondta, hogy őt egy dolog bántja, az, hogy esetleg ezek lesznek az utolsó versei. Nyilván éppen a zaklatottságukra gondolt, mert nem volt megelégedve velük, holott gyönyörűek. Én mondtam is neki, hogy bánom is én, milyenek lesznek az utolsó verseim, kisebb gondom is nagyobb annál. De neki valóban – és ez nem szenvelgés volt nála, vagy ilyesmi – ez volt akkor is a legfőbb gondja. Az utolsó bevonulása, azt hiszem, általános bevonulás volt, május huszadikán A-tól K-ig, és így tovább, betűkre volt osztva, ahogy lenni szokott, a régebbi behívókat is ő kapta meg előbb, neki egy nappal előbb kellett jelentkezni. Fölmentünk hozzá búcsúzni, itt meg kell jegyeznem, hogy azért laktunk egymás szomszédságában, mert akkori menyasszonyom, Marika, ott lakott a Pozsonyi út 5-ben, és nála töltöttem a legtöbb időmet. Fölmentünk hozzá elbúcsúzni, és el is búcsúztunk annak rendje és módja szerint. De még egyszer találkoztunk. Megjelent nálunk a Pozsonyi út 5-ben (Miklós az 1-ben lakott) Aczél György, aki mindkettőnknek jó barátja volt, kétségbeesve, hogy próbálja én Miklóssal beszélni, hátha én még tudok hatni rá, hogy fogadja el azt, amit „az elvtársak” kieszeltek számára, iratokot, rejtekhelyet, ahol elbújhat, és ne vonuljon be. Elmentünk

hát még egyszer azon az utolsó estén, és megpróbáltuk rábeszélni. De hajthatatlan volt, nem akart elbújni. Ekkor láttam utoljára.

L. L. – Mit gondolsz: csakugyan „más távlatot ad a halál” Radnóti életművének is? Vagyis: tragikus sorsa súlyával súlyosabb lett-e műve is?

V. I. – Ha erre egyszerűen kell felelni, akkor csak azt mondhatom, hogy igen. De erre nem lehet egyszerűen felelni. Kezdjük ott, hogy nézetem szerint ennek a remekműnek, ennek a gyönyörű versnek, amelyiknek minden sora, minden szava jelentéssel és különböző jelentésekkel gazdag, ennek a költői súlypontja – hogy is mondja Gyulai, amikor Vörösmarty *Szép Ilonkájáról* beszél? Hogy a vers magja, azt hiszem, ezt a szót használja, az, hogy „hervadása liliomhullás volt, ártatlanság képe s bánat”, tehát ennek a Radnóti-versnek a magja és legfőbb mondanivalója szerintem az, hogy „mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már”. Ezt azóta sok mindenre idéztem, mert mindenre igaz, most már a közhelyekhez tartozik, azokhoz, amiket milyen nehéz kitalálni, és milyen keveseknek sikerül ilyet kitalálni! Nemcsak a halál adott neki más távlatot, hanem az is, amit átélt. Az biztos, hogy ilyen nagy műveket anélkül, amit ő megélt, nem tudott volna írni. Persze, ennél fontosabb dolog, hogy hiába élt volna meg bármit, ha nincs meg benne az a költői – nemcsak képesség, mert az a legkevesebb, a képesség, hanem az a koncentrálttság, a költészetre irányulás, az az érthetetlen csoda, hogy valaki olyan körülmények között, amilyenek között ő élt hónapokon át, ilyen verseket tudott írni. Egy tehetséges, könnyelmű és rosszmájú kritikus valami olyasmit mondott, hogy „nagy sors, kis tehetség”. A malíciának nagy szellemessége ez, de nem igaz, sőt: hazugság. Egy nagy tehetség, amely összeforrt a sorsával. Nem tudok mást mondani. Elvászthatatlan, amit megírt és amit megélt és ahogy meghalt. Képzeljük el, ha Radnóti ezekkel a versekkel hazatért volna. Hát akkor is nagy versek lettek volna, de bizo-

nyos vagyok benne, hogy nem jelentenék nekünk azt a nagyot, azt az egyedülállót, amit jelentenek. Ez nem minden költészet-hez tartozik hozzá. Lautréamont például élhetett volna bár-hogy, a *Maldoror énekei* ugyanazok maradtak volna, amik. Ha kocsmáros vagy kövér pék lett volna, akkor is. Radnóti-val kapcsolatban azonban Juhász Ferencet kell idéznem, aki egy nagyon szép prózaversében olyasmit írt (sajnos, nem tudom pontosan idézni), hogy Radnóti halála ugyanolyan volt, mint Petőfié Segesváron. Nyilván nem úgy értette, hogy a két halál ugyanaz, aminthogy az úgy sem volt ugyanaz, hanem csak úgy, hogy a sors és élet összetartozott. Mint ahogy Petőfit sem lehet elképzelni öregen és konszolidálódva, Radnótit sem. Én egy-szer ennél merészebb hasonlatot mondtam, azt, hogy valami evangéliumi vonás van a költészetében. A szépségéhez, az er-kölcsi nagyságához hozzátartozik az, ami történt.

1984

Mindig előre

BESZÉLGETÉS LATOR LÁSZLÓVAL

*Elrejtetem a füstködösürkeségbe.
Igaz, köbhögtet.
De mögötte senki sem követheti
A távozó lépéseit.*

*Köbhögve és bicegve vonszolódik:
Az élet lopja magát.
Nem először. Hányszor bújít régen is
Ködökebe mocsármagányba
Hatalmas ellenség elől
Erőt gyűjteni és kívárni
Az első alkalmat, első,
Ködön átnyilalló,
Rőt sugarát a győzelemnek!*

*Mindig volt kiút. Csak türelem kell
A figyeléshez, a némasághoz,
A névtelen, az észrevétlen
Léptekhez, léthez. Mindig volt kiút.
Mindig volt felszabadító szövetség.*

*Most nagyobb ellenség, hátrányosabb
Feltételek között.
Nagyobb a köd, szűköl, szorongatott
A türelem, sajogva sántikál.*

*De a ködön túl micsoda új szövetség
Vonul föl mentesítő
Villámhajóbadával!*

*Köhögve, vonszolódva
Odáig ellopózni
A füstköd-szürkeséget
Névtelenül kibírni
Türelemmel a tenger
Felé a mi titkos észak-
Nyugati átjárónkat
Füstködben megtalálni
Előre piontrok!*

L. L. – Egyik nyilatkozatodban azt mondtad: „Azért írok verset, mert valamit mondani akartam, s hozzá olyat, amit prózában sem leírni, sem elmondani nem tudtam.” Ha mégis megkérnélek, el tudnád-e egy mondatban mondani ennek az 1966-ban írott versednek a lényegét?

V. I. – Egy mondatban nem tudnám elmondani sehogys sem. Nem is tudnám, hogy mi a lényege – számárságot mondhatnék csak: azt, hogy az ember védekezik a halál ellen. Nem, ez nem jó megfogalmazás. Megpróbál a halállal – nem kibékölni, mert nem lehet vele kibékölni, de – valahogy dűlőre jutni. Nem legyőzni a halált, mert nem lehet legyőzni, de mégis megbirkózni vele. Szóval az embernek valamit kell kezdeni a halállal. Ez, körülbelül ez a más szavakba foglalható lényege a versnek.

L. L. – Ez a vershez képest persze szegényesen megfogalmazott lényeg költészeted újra meg újra megszólaló fontos motívuma. De mielőtt erről beszelnénk, hadd kérdezzek még meg ihleted természetéről. „Velem csak megtörténik a vers” – mondd valahol. Vagyis te, aki olyannyira tudatos költő vagy, mégis ki vagy szolgáltatva a versnek? Másutt (Ávilai Szent Teréz kap-

csán s az ő fogalmaival) az ihletet „a kegyelem állapotának” mondod, amikor „Isten látomást bocsát ránk”, és mert nem szereted „a ma már elkoptatott látomás szót”, hozzáteszed, hogy ezen „az ihletett telítettséget” érted. Mindig működött-e benned a verset diktáló kényszer?

V. I. – Mindig működött bennem, amióta az eszemet tudom. Persze, nagyon rapszodikusan, megszakításokkal működött, rohamszerűen jött rám, tehát nem állandó költői lét, hanem, nem tudok jobbat mondani, mint azt, hogy elfog, és olyankor muszáj verset írni. Annyira ki vagyok szolgáltatva ennek, hogy legtöbbször valóban azt se tudom, hova fogok kilyukadni, mint például ennél a versnél sem. Amikor elkezdtem írni, nem tudtam, nem is gondoltam volna, hogy ott fogom végezni, ahol végeztem.

L. L. – Szóval a versnek van valami kényszerítő iránya?

V. I. – Igen, próbáljuk ezt ontogenetikusan vagy legalábbis genetikusan megfogni, a keletkezésénél. Az ember ötvenhat éves, érzi az öregséget, még jobban is érzi, mint amilyen öreg, és még hozzá elég rossz állapotban van, hiszen itt jelzem is a versben, hogy „köhögve és bicegve vonszolódik”. Emlékszem, november volt, amikor írtam a verset, november hónapban, a szűnni nem akaró bronchitisz állapotában, azután sarkantyú, ezt nem fogod tudni, micsoda, hál’ istennek...

L. L. – De tudom, véletlenül...

V. I. – ... én sem tudom pontosan, anatómiailag, már elfelejtettem, ez a bokacsontnak vagy sarokcsontnak valamilyen kinövése – amit aztán sikerült visszafejleszteni. Tehát az ember érzi, hogy rossz, minden rossz, és akkor ebben a ködben és bajos testi állapotban és érzésben hirtelen elfogja az embert a vers.

L. L. – Így jelentkezett-e már fiatakorodban is a versírás kényszere? Azért kértem ezt, mert azt mondod: „én nem tartozom azokhoz a szerencsés alkatokhoz, akik tizennyolc évesen már ugyanolyan kész mesterek, mint öregkorukban. Én keser-

vesen, megkínlódva fejlődtem.” És hadd idézzem egy nekem nagyon kedves versedet:

*Én nem az vagyok, aminek születtem :
Az az enyém csak, amit megszeréztem.
Miért legyek szerény? Elég sokat
Szeréztem e huszonkét év alatt.
Amiből nem volt, megtoldottam ésszel,
Elég jól gazdálkodtam a kevéssel.
Elég sokszor meglett a lehetetlen :
A rossz anyagot megneemesítettem.*

Milyen „rossz anyagot” kellett, sikerült megneemesítened?

V. I. – Én – hadd mondjam ezt ilyen praktikusán – nem kaptam hozományt a költészethez. Szerencsés költők valamilyen hozománnyal jönnek, mindjárt kezdetben. Ez a hozomány főleg nyelvi, természetesen, költőkről lévén szó. Énnekem ez a hozományom elég gyatra volt – mondjuk megint csak ilyen megbotránkoztató prózaisággal, ha úgy tetszik, üzleti nyelven: rossz valutában kaptam. Erre lassan jöttem rá, nem rögtön, és annál nehezebb volt rájönnöm, mert voltaképpen nem volt olyan nehéz utam. Tizennyolc éves koromban már megjelent az első versem Kassák lapjában, Kassák elfogadta, mondhatnám, fölfedezett, azt is mondhatnám, hogy portált. És azután elég sok vajúdas, vergődés, viaskodás után, amikor a Kassák-féle iránnyal, avantgardizmussal szakítottam, akkor Kosztolányi is fölfedezett, idővel Babits is, tehát nem okvetlenül kellett volna rájönnöm, hogy valahogy elégtelen, amit csinálok. Sőt mondhatnám, sikerem is volt, első kötetem kritikái jók voltak, még formaművészként is emlegettek már húsz-huszonkét éves koromban. És mégis, valami kínzó elégtelenség érzése hatott át, és, majdnem azt mondhatnám, kicseréltem az összes költői sejtjeimet, ha ez lehetséges, valamilyen költői biológiával – elég hamar. Hát ezt értem azon, hogy „meglelt a lehetetlen”,

azaz végül is tudtam, hogy mégiscsak sikerült jó verseket írnom. Ezt a versemet, amit idéztél, egyébként elég elkeseredett kedélyállapotban írtam 1951-ben. Úgy éreztem, hogy ha nem megy másképp, abbahagyhatom a versírást. Bebizonyítottam magamnak, hogy tudom csinálni.

L. L. – A te költészeted kétfelé kötődik: nyelvében, formáiban, hevületében a klasszikusokhoz: Berzsenyihez, Vörösmartyhoz, Aranyhoz (ez a klasszikus ihlet különösen ifjúkori lírádban szembeszökő). De ahhoz a „rossz örökséghez” is, amit végül is javadra fordítottál. A pesti nyelv, a pesti élményanyag, a köznapi, a prózai elem egyre nagyobb helyet kap az elmúlt években, évtizedekben frott verseidben.

V. I. – Ha azt mondd, hogy fiatalkori verseimben érzed inkább ezt a klasszikus vonalat, igazad van, mert ez volt a szándékom. De az anyag, amit ez a klasszikus forma mint transzformátor vagy edény, nevezheted akárminek, magában hordoz, az nem volt klasszikus, és ennek több oka van. Mert az ember hiába határozza el, hogy más lesz, mint amilyené a körülményei tették. Nem tagadhatja meg teljesen azt a hozományt. Hogy is mondjam csak? Ha az ember pókert játszik, és rossz lapokat kapott, nem minden lapját cserélheti ki. Az ember nem cserélheti ki minden lapját, nem tagadhatja meg azt, amit talán nem is neveznék örökségnek. De nem tagadhatja meg teljesen az adottságát, a körülményeknek az adottságát. Mert végül is én ezek között a körülmények között éltem. Amikor én azokat a klasszikus szándékú verseimet írtam, Újpesten dolgoztam egy gyárban – hát nem tagadhattam meg, hogy itt élek, ezt látom. Azok a klasszikus versek tele vannak nem klasszikus szavakkal, kifejezésekkel – gondolatokról ne is beszéljünk –, tárgyakkal, eseményekkel, cselekményekkel, történetekkel. Hát öregkoromban, később, talán sikerült ezt a kettőt összeolvasztani és valahogy egy anyaggá tenni, azt remélem.

L. L. – Lírád nemcsak ebben kétnemű, ki ne érezné minduntalan egymást kiegészítő, egymással tusakodó elemeit? A te

szavaddal: szívem „ellentmondó hűségét”. 1947-ben ódát írtál az észhez, az értelemhez, „emberi életünk legbátrabb szenvedélyéhez”. Mi sem természetesebb, mint hogy nem sokkal a második világháború értelmetlen borzalmai, az elszabadult alantas ösztönök tombolása után ilyen ünnepi áhítattal írtál az értelemről. De azután is mindig jellemző volt rád, hogy mindent a ráció fényébe emeltél. Csakhogy verseid világos, pontos, racionális fogalmazása nemegyszer csalóka: az ember első olvasásra érteni véli minden szavukat, de ha másodszor, harmadszor elolvassa, valami derengeni kezd az átlátszó tartalom mögött, olyasmi, amit nem a vers fogalmi anyaga közöl. Ilyen versnek látom a *Mindig előre-t* is. Úgy indul, mintha nagyon is köznapi bajokról, prózai nyavalyákról beszélne.

V. I. – Hadd beszéljek valamiről, amivel a vers indul: ez a köd, a köd – hiszen azzal is kezdődik, hogy „elrejtetem a füstködészürkeségbe”. A köd a legtöbb ember szemében valami nagyon rossz jelenség. Legtöbben fizikailag is szenvednek tőle, de mindenképpen valamilyen szomorú, ellenséges dolog jut róla az emberek eszébe. Én ebben kivétel voltam: szinte azt mondhatnám, hogy gyerekkorom óta nagyon szeretem a ködöt. Szerettem már mint kisfiú, ott a Körút vidékén, ahol lakunk. Ha a Gyár utca és a Teréz körút környékén a ködben jártam, azt éreztem, hogy valami jótékonyan elrejt engem, az emberek nem látnak, nem is tudnak rólam. A védettség jó érzése volt ez már gyermekkoromban, később is mindig. Később aztán jelképes valami lett a köd az életemben: gyakran kerültem olyan helyzetbe, a rejtőzés, a bujkálás állapotába, mikor jobb volt, ha az emberek nem tudnak rólam. Ez a jelképes állapot 1944-ben vaskos valósággá vált: az ember azzal az érzéssel járkált az utcán, hogy csak ne vegyék észre, ne tudják, hogy létezik. Még a napfényben is valahogy úgy mentem, mintha ködben járnék, az volt az érzésem, hogy bujkálok, rejtetem, amint-hogy csakugyan így éltem. Később aztán, a nyilas időkben – erről sokszor, sokféle formában beszéltem – Ottlik Gézánál él-

tem-rejtőztem. Ez az egész olyan volt, mint egy ködfátyol, ami rám ereszkedett. Még azt hadd tegyem hozzá, hogy sokszor ott volt Ottlik legjobb barátja, és akkor nekem is jó barátom, Örley István, a tehetséges, kitűnően induló novellista, kritikus, a *Magyar Csillag* segédszerkesztője, akit később bomba ölt meg. Gyakran voltunk együtt, és neki volt kedvenc nótája egy, mondjuk, úri betyárdal, benne ezekkel a sorokkal:

*Nekem már a rongyos is jó,
nem lát benne, csak a tarló,
eltűnök a lombhullásban,
köd előttem, köd utánam.*

Én tőle tanultam ezt a nótát, azokban az időkben nagyon időszerűen hangzott, én is szívből dúdoltam. De tegyem hozzá, hogy ilyen ködbujkálásban éltem én a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején is: meg ne tudják az emberek, hogy ki vagyok, ne lássanak nagyon élesen, csak afféle ködben. Akkor is mindig az volt az érzésem, a kiadóban is, fordítás közben is, az utcán is, hogy valami jótékony ködben járok. És nagyon szerettem még azt az egészségtelen ronda szmogot is, amit a versben füstköd-szürkeségnek nevezek. Emlékszem, amikor először jártam Angliában, azt reméltem, hogy meglátom azt a híres angol ködöt, és nagyon csalódtam, mert szép napfényes idő volt.

L. L. – Ez a ködmotívum nekem is feltűnt, más verseidben is elő-előbukkan. *A bang-ban:*

*A villanyfényes ködben mendégél
Lassan köbögve – majdnem öregúr.*

Az Ötven felé-ben:

*Kint még mindig hideg homályú köd van:
Mélyen beszívom, mint ifjúkoromban.*

A Novemberi helyzetkép-ben:

És most ebben a ködben vagyok ittbon.

Most elmondtad, miért érzed magad otthon a ködben. Szinte minden költői életműnek vannak ilyen, helyzetük szerint más-más fénytörésbe kerülő, visszatérő képei. A te példádön is látható, hogy mi mindent szívhat fel magába egy-egy ilyen kép. A köd gyermekkori emlékeidet és történelmi tapasztalataidat is előhívja. Vagy talán még ennél is többet: a magyar történelem bujdosóit, bujdosó korszakait is. A következő kép: „Az élet lopja magát” meg – nem tudom, jól hallom-e – mintha kedves költődöt, Arany Jánost visszhangozná, az ő bujdosóit, menekülőit idézné emlékezetembe.

V. I. – Hát bizony jól hallod, mert tényleg el van bújtatva benne. Nagyon szeretem az *V. László*-nak ezt a szakaszát, ez is azok közül való, amik már gyermekkoromban valami borzongatóan eleven és átélhető képet ültettek belém, és nagyon sokszor megéltem, negyvennégyben állandóan. „Most lopja életét” – ezt szóról szóra beleloptam egy másik versembe is, ami szintén negyvennégyre nyúlik vissza. Igen, jól érezted. Nálunk, úgy látszik, minden generációnak megvan a maga bujdosó korszaka, olyiknak kettő is – nekünk két ilyen bujdosó korszakunk volt, és így ezek a sorok mindig aktuálisak.

L. L. – A vers első sorait olvasva akár azt is hihetné az ember, hogy csak személyes élményeidről, betegségedről, rosszkedvedről akarsz beszélni. De aztán a magad sorsa rámásolódik valamilyen történelmi eseményre, eseményekre.

V. I. – Ez a történelmi esemény furcsa módon egy gyerekkori olvasmányomban van leírva, ami nagyon mély nyomot hagyott bennem. Nem tudnám megmondani sem a szerzője nevét, sem annak az ifjúsági regénynek a címét, de olvastam, mégpedig magyar nyelven olvastam gyermekkoromban egy történetet – hogy ez hogy került a kezembe, nem tudom. Arról az

ősidőről szólt, amikor a dánok megtámadták Angliát, a szászokat – mert akkor szászok éltek ott. Szóval a dánok megverik Alfrédot, az angol, vagyis még szász királyt, tönkreverik, és ő elmenekül egy szigetre, és ott a mocsárban rejtőzik el, és lassan gyűlnek köréje a menekülő szászok. És ott rejtőznek a mocsárban – nyilván le is volt írva, de a gyerekkoromban is tudtam, hogy Angliában köd van, tehát nekem ez a mocsár is összeszövődött a köddel. Azért beszélek ilyen határozatlanul, bizonytalanul róla, mert semmi mást nem tudok, semmire sem emlékszem belőle, csak erre a képre. És amikor már kellő számban összegyűltek, Alfréd kiképezi a szászokat, és amikor tavasz lesz, kisüt a nap, akkor kitörnek a mocsárból, a szigetről és megverik a dánokat. Megmentik Angliát, azt a kicsi területet, ami akkor Anglia volt. Ez a regény már gyermekkoromban mitikus módon izgatta a képzeletemet, megmaradt bennem, és később aztán újraéledt, negyvennégygyel fűződött össze, a történelemmel, vagy ha úgy tetszik, a politikával, és akkor volt ez az érzésem: igen, ebben a mocsárban vagyunk, ki fogunk törni és győzni fogunk. Mindig volt ilyen irracionális, gyerekes reményem a legnagyobb bajokban is.

L. L. – Így hát ez a gyerekkori olvasmányodból való kép a te történelmi tapasztalataiddal telítődött. A vers harmadik szakaszában, noha a szöveg látszólag nagyon egyszerű, a szavak mögött már ott érzik az a derengő tartalom, amelyről racionálisan már egyre nehezebb beszélni. Mi is az a „felszabadító szövettség”? Gondolom, hogy az olvasó kedve szerint többféle értelmet is beleérezhet: gondolhat valamilyen jótékony politikai erőre, hiszen a versnek van egy történelmi-politikai rétege, de gondolhat valamilyen erőt adó személyes – akár szerelmi, akár baráti – szövetségre is...

V. I. – Igen, igen! Pontosan mondtad, csak azt engedd meg, hogy még két dologgal kiegészítsem a szavaidat, az egyikkel visszatérve arra, amit korábban mondtál az én racionalizmusomról. Nem szégyellem, hogy racionalista költő vagyok. Vagyis

én szeretek értelmesen beszélni azokról a dolgokról, amikről értelmesen beszélni lehet. Még jobban szeretek értelmesen beszélni azokról a dolgokról, amikről tulajdonképpen nem lehet értelmesen beszélni, mert a racionalizmushoz hozzátartozik egyrészt az, hogy az ember ésszerűen ítélje meg azt, ami ésszerűen megítélhető, másrészt tudja, hogy vannak dolgok, amiket ésszel nem lehet megítélni és kifejtetni. Igen, de ésszerűen elmondani még ezeket is lehet, vagy legalábbis törekedni kell arra, hogy ésszerűen mondjuk el – és erre törekedtem. De amiről itt szó van, az még ésszerűen megfogható, ez még mindig – úgy is mondhatnám – politika. Valahol ezt is mondtam már, vagy legalábbis gondoltam, hogy a politika nem csak a politikus versekben jelentkezik. Engem véletlenül szenvedélyesen érdekel a politika, és mégsem írtam mindig politikai verseket, sőt aránylag kevés politikai verset írtam. A politika mégis nagyon sok versemben benne van. Olyan versekben is, ahol szó sincs politikáról. Aki például ezt a verset elolvassa, nem gondolná, hogy mennyi politika van benne. Hát igen, ebben benne van a negyvenes, benne van az ötvenes évek politikája. Igen, a *szövetség* szó is pontosan az akkori idők segítő, felszabadító szövetségeire vonatkozik.

L. L. – A vers végén megint egy furcsa képpel találkozunk. Mi ez a „titkos északnyugati átjáró”?

V. I. – Hogy a képnek a háttérét is lássuk, egy picikét hadd menjünk hátrébb, mégpedig oda, ahol ez a végül is racionális, még tartalmában is racionális vers hirtelen átvált olyasmire, amit nemcsak hogy nem tudnék másképp elmondani, hanem az ember voltaképp azt is szégyellné, hogy egyáltalában ilyesmiről ír. Ez a váltás pedig itt következik:

*Most nagyobb ellenség, bátrányosabb
Feltételek között.*

Tehát ugyanaz a helyzet: a reménytelen túlérő, amelyik az emberre támad, és ami elől, úgy látszik, nincs menekülés – csak hát sokkal nagyobb távlatban, a halál távlatában, persze.

*De a ködön túl micsoda új szövetség
Vonul föl mentesítő
Villámhajóhadával!*

Ez a racionálisan elmondott vers voltaképpen itt hordoz olyasmit, amit rációval nem lehet megfogni. Már ez az „új szövetség” is, amelyik persze világosan utal az Újszövetségre, amely végül is a haláltól való megváltás reményét először fejezte ki – hogy is mondjam csak? –, azt kell mondanom, közérthetően, a tömegnek talán a legközérthetőbben. Mi már sokszor beszélgettünk a látomásról a költészetben, az igazi és hamis látomásokról. Hát igen, ez a „micsoda új szövetség vonul föl mentesítő villámhajóhadával”, valamilyen látomást próbál megfogalmazni Ávilai Teréz intelmei szerint, akit idéztél, a lehető legegyszerűbben, legvilágosabban. Ezt ennél egyszerűbben és világosabban nem is lehetne megfogalmazni, és azt hiszem, ez érthető kell hogy legyen, még akkor is, ha valaki nem pontosan érti, hogy miről van szó. Mert miféle „új szövetség vonul föl mentesítő villámhajóhadával”? Ez a „villámhajóhad”, ez már nem racionális jelenség itt, ezen a ködös budapesti körúton. Hát igen, mégiscsak kimondva ezt a kimondhatatlant, hát itt arról van szó, hogy a végén a vers hirtelen átcsap abba az irracionális reménybe, az emberiségnek abba az örök irracionális reményébe, hogy a halált egyszer majd valami módon – legyőzzük? megszabadulunk tőle? Tudom, ez képtelenség. És mégis, az emberiségnek megvan ez a reménye, és hogy ne csak az Újszövetséget, az Evangéliumot mondjam, hadd említsem Gorkijt: biztosan ismered *A leány és a balál* című szép versét. Miről szól *A leány és a balál*? Arról, hogy a halált egyszer majd legyőzi a szerelem. És ha én arra vállalkoztam, hogy az akkor

gyatra orosz tudásommal (nem azért mondom, hogy „akkor gyatra”, mintha tudásom azóta gyarapodott volna, sőt azóta elefelejtettem azt a keveset is), szóval, hogy azzal a gyatra orosz-tudásommal lefordítsam, akkor azért, mert ez a mondanivaló vonzott benne – és éppen Gorkijnál.

L. L. – Ezt te magad is többször megírtad. Erről szól a *Rap-szódia egy őszí kertben*:

*És mindig te leszel, és mindig én leszek,
Holdban, Marson, ki tudja, hol,
Míg meg nem leljük azt a képletet,
Nem nyughatom s nem nyughatol.*

Vagy a *Nászdal*:

*Leukonoé, ne félj. A szerelem
Megint új csillagrendszereket ér el,
Szívetekben a világegyetem
Romolhatatlan, régi kezdetével.*

A szerelem megváltó erejében való hit is meg-megújuló szó-lama lírádnak.

V. I. – No, hát ebben a versemben az „északnyugai átjáró” is erre a megváltásra utal. És hogy megmagyarázzam ezt a képet, ez is egy gyerekes olvasmányból, még csak nem is olvasmányból, hanem egy könyv címéből került bele ebbe a versbe. Fiatalkoromban tudniillik volt egy bestseller, azt hiszem, Kenneth Roberts írta, az volt a címe: *Az északnyugati átjáró*. Én sose olvastam ezt a könyvet, de a címe fölgyújtotta a fantáziámat. Nem is tudtam, hogy mi az az északnyugati átjáró, azóta tudom, hogy egy tengeri út, valahonnan Észak-Amerika északi csücskétől le a Jeges-tengeren a Csendes-óceánra. De ez engem nem is nagyon érdekelt. Mindenképpen valami olyasmi, ahol a tengerhez kell jutni, valami nagyon kalandos, nagyon veszélyes „átjáró”,

de ott aztán már rákerülünk a nyílt, a szabad tengerre. Hát ez az értelme az északnyugati átjárónak. Sőt még a pionírok is könyvből kerültek az utolsó sorba. Mert ha már az ember az északnyugati átjárót keresi, akkor persze hogy eszébe jutnak a pionírok, hiszen pionírok voltak Észak-Amerika meghódítói – tehát önként adódik a kép. Mert azt fölösleges is mondanom, hogy az ember nem keresi ezeket a vonatkozásokat, hanem egyik hozza a másikat, tehát ha már befutott a versbe a villámhajóhad, az természetesen vonzza az északnyugati átjárót, az meg a pionírokat, egy Whitman-versből, aminek az a címe, hogy *Pionírok, ó pionírok*. Ezt még kamaszkoromban, Pásztor Árpád fordításában olvastam, és maga a szó is nagyon vonzott. Mondanom sem kell, hogy ezek a pionírok nem valóságos pionírok, sőt nem is emberek, hanem a bennünk lévő erők, az a része a lelkünknek, szervezetünknek, életünknek, amelyik előretör, még öregkorunkban is. Mert ha már ilyen öregen is verset ír az ember, akkor nem is érdemes másról írni, mint arról, hogy az ember és az emberiség hogy bánjon el a halállal, legalább magában, legalább a tudatával, az eszével, a képzeletével, a reményével. Mert nem elég az, hogy az ember állva várja ki a halált, amit hát úgyse lehet – mert az ember a végén csak összecsuclik –, hanem hogy támadja meg a halált, nyomuljon előre a halál felé, foglalja el a halálát, ezt írtam a *Branyiszko*-ban is, mindenki foglalja el a saját halálát. Szóval hogy ne véletlen vakeset és baleset legyen az életünkben a halál, hanem valami olyasmi, amiről tudunk, amire készülünk, és amivel emberi módon leszámolunk vagy leszámolunk.

L. L. – Lám, mennyi rétege van ennek a látszólag olyanynyira áttetsző versnek! Hadd kérdezzek még meg a vers formájáról: véletlenül történt-e, hogy ebben a feszült, emelkedett versben a szabad forma – mert hiszen tulajdonképpen szabadversnek indul – egyszer csak átvált egy kötött antik formára, az anakreónira?

V. I. – Hát egészen véletlenül semmi sem történik a versben,

legfeljebb öntudatlanul, az ember tudatos akaratán kívül. Valóban azzal kezdtem neki, hogy most szabadverset írok. De én magamban mindent pontosan hallok, de ha megpróbálom elénekelni, akkor borzasztó dolog jön ki belőle. Még ma is hallok a dallamot, amire ezt a verset írtam. Szabadvers, igaz, de anélkül, hogy szándékom lett volna, nagyon sok benne a majdnem szabályos jambus, már az elején és aztán valahogy a közepén, éppen ott, ahol átmegy ebbe a – ne szégyelljem kimondani – misztikusabb vagy irracionálisabb mondanivalóba vagy látomásba – mert a végén tényleg az lett belőle, nagyon egyszerűen és racionálisan elmondott látomás –, ott hirtelen azon kaptam magamat, hogy anakreóni sorokban szól. Az anakreóni sornak szintén van dallama, még gyerekkoromban, az iskolában jöttem rá, hogy egy akkori sláger, a *Titine, ó Titine* dallamára énekelhető. Mikor a versben odaértem, hogy „Micsoda új szövetség / Vonul föl mentesítő / Villámhajóhadával”, akkor már magamban a *Titine, ó Titiné*-t énekeltem. Akkor jöttem rá, hogy az anakreóni vers nemcsak a könnyed mondanivalóhoz használható, hanem nagyon komoly dolgokat is lehet mondani vele. Persze az anakreóni versnek mindig van valamilyen optimista kicsengése – ennek is van. Tehát ott, ahol az ember végül mégis bízik, nyugodtan írhatja a legkomolyabb verseket is anakreóni ütemben. Később többször is éltem ezzel a fölfedezéssel.

1981

A háborúnak vége lett

BESZÉLGETÉS KABDEBŐ LÓRÁNTTAL

K. L. – „A szép összhang vijjogva vész el” – írta egyik versében Vas István a rettenetes év során, 1944-ben. Akkor, amikor az a város, amely őt felnevelte, pusztulóban volt. Akkor már látta előre a pusztulást, később át is élte. Hogyan?

V. I. – Kezdem ott, hogy a romok, a pusztulás, amit láttam, az az én számomra annál elementárisabb volt, mert nem fokról fokra láttam meg, mint a legtöbb ember, aki ehhez hozzászokott, hiszen látta darabokban széthullani Budapestet, Engem pedig 1944. október 18-ától kezdve Ottlik Géza barátom bújtatott. Hozzá kell tennem, hogy elég újdonsült barátom volt, mert jóformán egy hónappal azelőtt ismerkedtünk meg. Amikor a Szálasi-féle hatalomátvétel után barátaim azon tűnődtek, hogy mit lehet velem csinálni, akkor kiderült, hogy ide is mehetnek, oda is mehetnek, de mindenütt van valami bökkenő a dolgban. Ottlik Géza volt az, aki a leggyorsabban, legkevésbé habozva ajánlotta fel segítségét: legalkalmasabb az ő lakásuk a Riadó utcában, a Pasaréten, aminek a kapuja egyenesen a katonaiskolára nézett, ahová ő is járt valaha, Kőszeg után. Szóval én náluk töltöttem az elkövetkező időt, és semmit sem tudtam, mindig csak hírmondást hallottam: most ez dőlt össze, most az pusztult el, most fölrobbant a Margit híd. Tehát szobában elbújva töltöttem az időt, csak az ágyúdörgést és a bombákat hallottam, és vártam, hogy mikor lesz már vége. De hogy ez mivel jár, azt nem láttam. Február 12-én törtek ki a németek a Várból. És február 12–13-án visszajöttek a németek, a Pasarétre is, nagy

riadalom volt, mert akkor már felfedtem a kiléteimet, és mindenki tudta, hogy ki vagyok. Megúsztuk ezt a két napot is, és végleg kiverték a németeket. És bármennyire is szerettem Ottlikéknál lenni (és azt mondhatnám – bármennyire is frivolul hangzik –, hogy nagyon jól mulattunk a rettegetések és borzalmak közepette; mindnyájan remegtünk, Ottlikéknak ugyanannyi rettegnivalójuk volt, mint énnekem, hiszen ott bújtattak engem, minden papír nélkül), mégis nagyon vágyódtam már Pestre, nemcsak azért, mert Pestet akartam látni, hanem semmit sem tudtam a szüleimről, egyéb szeretteimről, senkiről. Alig vártuk a pillanatot, amikor február 14-én, menyasszonyommal, Marikával, akit aztán 45 májusában feleségül is vettem, nekiindultunk az útnak, ami elég kockázatos volt. Át a havas Hidegkúti úton, ahol a kitörés következtében a szó szoros értelmében mintha német katonákból szótt hullaszőnyegen járnánk, nem is lehetett másképpen lépni, mintha azokon a tank összelepította katonahullákon. Ezeken mentünk majdnem végig a Hidegkúti úton. Aztán valahogy elkanyarodtunk, hiszen híd nem volt, valahol az újpesti összekötőhíd táján lehetett átmenni szovjet katonák segítségével. Az utolsó szakaszon a Duna kásás jegén át mentünk, elég nyaktörő úton. Ekkor kezdetem látni, hogy mi van Budán, mi lett Budapestből.

K. L. – Akkor végigmentél az egész városon, hogy átjuthassál Pestre?

V. I. – Csak Budán, mert aztán Pesten a rakparton mentünk, és szüleimet kerestem, akik valahol a Légrády Károly utcában voltak, úgynevezett védett házban, és ott találtuk meg őket. Ez a rész a rakparton nem szenvedett olyan károkat, mint Buda, amelyiken átjöttünk, például az akkori Margit körút. Korán reggel indultunk, és éjszaka érkeztünk oda, megtaláltuk őket, elég szörnyű állapotban, szüleim már akkor is elég öregek voltak, és elég rosszul bírták a viszontagságokat, és akkor estek éppen át a tetvetlenítésen, mert hiszen ez is volt. Kissé elkényeztetett emberek voltak, különösen anyám. Marika végig

rejtegetett, magunk elől is, egy adag kakaót, azzal, hogy majd ha szüleimet megtaláljuk, akkor együtt megisszuk. Azt ma már senki sem tudja elképzelni, hogy mi volt akkor egy csésze kakaó! Ez több csésze volt, mert az egész családra volt számítva, és mikor megöltük egymást és megnyugodtunk, akkor Marika, mint egy nagy diadaljelet, elővette a kakaót. Megfőzte, persze nem tejjel, mert az nem volt, hanem vízzel. Az is óriási dolog volt, és még maradt néhány darab kétszersültje is. Anyám ránézett, ebben az állapotban, és azt mondta: „No de, Marika, kakaót kétszersülttel?”

K. L. – És akkor már ott is maradtál a pesti oldalon?

V. I. – Igen, visszamenni Budára nagy és felesleges kaland lett volna. A pesti oldalon maradtam a szüleimmel, akik voltaképpen nem ott laktak eredetileg. De kiderült, hogy ahány lakás volt a család tulajdonában vagy használatában, az mind elpusztult. A Sas utcában laktunk eredetileg, amelyiket ma Guszев utcának hívnak, a harmadik emeleten, az teljesen összeomlott, úgyhogy harmadik emelet nem volt, a második emelet az első emeletre szakadt le, és ott találtuk a könyvtár nyomait, a dívány nyomait, az ágy nyomait, szóval ilyen töredékeket, néhány darabját később össze is illesztettük. De a régi lakásunk nem volt sehol. Aztán Marikának is volt egy lakása a Baka utcában. Ez a költészetben is szerepel, mert van Kálnoky Lászlónak egy szép verse, a *Baka utca*, ahol éppen mirőlunk írt, mert ő oda gyakran járt. Az is szét volt lőve, az ágyban, ahol Marikának feküdnie kellett volna, egy fel nem robbant bombát találtunk. Ő véletlenül karácsonykor átjött hozzánk, Ottlikékhoz, és szerencséjére ott is ragadt karácsony első napján, mert már a szovjet katonák elfoglalták azt a részt. A szó szoros értelmében nem volt a fejünket hol lehajtanunk. Kölcsönlakásokban laktunk. Déry Tibor, akivel aránylag hamar találkoztunk, kapott valahonnan egy lakást a Sas utcában, a mi régi házunk közelében, a Heinrich családnak a házában. Nagyon elegáns lakás volt. Aztán ők két hétre elutaztak a feleségével Kalocsára, ad-

dig a lakását kölcsönadta nekünk. Az ember elkezdett Pesten járkálni, megnézni, hogy ki van életben, ki nem.

K. L. – Melyek voltak az első pesti találkozások?

V. I. – Az első utam a Visegrádi utcába vezetett, ahol Piroska lakott, és akkor győződtem meg róla, hogy ő is él.

K. L. – Hát mondjuk meg, hogy Piroska – Szántó Piroska.

V. I. – Szántó Piroska, igen, a festő. Pestből az, amit én szerettem, tehát a Sas utca, a Belváros, a Váci utca, olyan romhamaz volt, hogy az ember azt mondta, itt aztán soha többé nem lesz élet, ha valaha is felépül a város, akkor nagyon áttolódik a központja. Úgy látszott, hogy a Körútra és a Rákóczi útra, mert aránylag – nem azt mondom, hogy ép volt, de mégiscsak – valahogy létezett. A Váci utca nem létezett, abból csak kő, még csak halmazt sem mondhatok, hanem szétszórt kőszavatag maradt. A Rákóczi út volt a forgalmas utca. Ott járt az ember, bottal, mintha koldulna, és bizonyos lehetett benne, hogy találkozik valakivel. Én is majdnem mindenki a Rákóczi úton találkoztam. Egyike az elsőknak, akikkel találkoztam, Gellért Oszkár volt, nekem mindig atyai jó barátom. Megkérdezte, hogy vagyok. Hát, mondtam, nem a legjobban, mert nincs lakásunk. Azt mondta, hogy miért nem megyek el a párthoz lakást kérni? Én valahogy nem gondoltam erre, és nem szeretek kérni. Erre ő azt mondta, de igen, mert mindenki kér, és atyai jószágával kijelentette, hogy ő addig nem nyugszik, amíg el nem megyek a párthoz lakásért. Valahol ott álltunk a Rákóczi útnak a Körút és a Keleti köz észak részén, és azt mondta, hogy ő most elkísér a Tisza Kálmán térre, a mai Köztársaság térre, ott, ahol a pártház volt, és bejön velem. Ezt nagyon röstelltem volna, hogy Gellért Oszkár bekísérjen, és megígértem, hogy becsületszavamra elmegyek. Be is akartam tartani a becsületszavamat, és elmentem a pártházba. Nagy meglepetésemre a kapuban géppisztolyos őr állt. Én akkor borzasztóan elcsodálkoztam: nem így képzeltem tíz évvel ezelőtt a pártot, hogy géppisztolyos őr fog állni előttem. Ma már tudom, sőt akkor is már egy hónap

múlva tudtam persze, hogy géppisztolyos őrnek kell ott állni. Amikor ez az őr megkérdezte tőlem, hogy hova megyek és milyen szándékkal, ez valahogy annyira elkedvetlenített nagy naitításomban, hogy sarkon fordultam és elmentem, és így nem kaptam lakást mindaddig, amíg – de ez már sokkal későbbi dolog – a belügyminisztériumban nem dolgoztam, ahol Lengyel Balázs, aki nálam jóval fiatalabb, ha jól tudom, tíz évvel, de nekem akkor atyai pártfogóm volt, ő szerzett be a belügyminisztériumba – lakást is szerzett nekem, a Teréz körúton, szolgálati lakás volt, mert akkor a belügyminisztérium háza volt: ma Lenin körút.

K. L. – Akkor kerültél vissza ifjúságod színhelyére!

V. I. – Ifjúságom színhelyére, mert én a Gyár utcában töltöttem a gyermekkoromat.

K. L. – Ezt egyik legismertebb versedből, a *Teréz körúti elégiá*-ból ismerjük is, ezt a visszatérést. Kikkel találkoztl még, hogyan tértél vissza az irodalmi életbe? Hogyan indult meg Budapesten az irodalmi élet?

V. I. – A mi számunkra úgy, hogy fölbukkant Tolnai Gábor. Mégpedig úgy bukkant fel, hogy ő is ott rejtőzött valahol a környéken mint premontrei pap, premontrei ruhában. A környéken még lövöldöztek, és mindenféle golyók hozzánkig is elértek. Az első nap, amikor mozogni lehetett, én már annyira gyógyodtam az után a – október, november, december – több mint három hónapos szobafogság után, a nagyon kellemes és úri szobafogság után, a levegőre, hogy Marikával együtt kísértünk. Mégpedig rendes ruhában. Sőt a legjobb ruhában, mert ez egy ünnepélyes alkalom volt. Akkor mindenki rongyokban járt Pesten, nem azért, mert nem volt más, hanem mert ez volt a sikk, azt hitték, hogy így illik, hogy rongyokban kell járni, holott ezt a katonák nem tartották nagy tiszteletben. Hát mi meg így kimentünk, és Tolnai Gábor, aki valahonnan az ablak mögül nézte: „Nini – azt mondta –, itt jön egy nő.” Akkor, nem is tudom, hogy milyen prémgallér volt Marikán, de ez

volt a csoda, hogy valaki ilyen elegáns télikabátban mutatkozik. A későbbi feleségével volt ott ő is. Egymás nyakába is borultunk, ő abban a fehér-világoskék reverendájában jött ki, aztán egy időre átköltözött ő is Ottlikékhoz. Egy napon aztán Kovai Lőrinc is megjelent ott.

K. L. – Ő írt az elsőik közt a *Szabad Nép*-be.

V. I. – Én nem ismertem addig, csak tudtam, hogy kommunista író, és tudtam azt is, hogy jól tud oroszul. Aztán Berény Róbert, a festő bukkant föl – szintén a környéken tartózkodott akkor. Még Anna Margit, a festőnő is föltűnt ott. Aztán elhatároztuk, hogy megalapítjuk a Művészeti Tanácsot. A két egymástól elszakadt, de már szovjet kézben levő területnek külön-külön, ideiglenes előljárósága volt valahol a mai Bartók Béla út vagy a Körtér környékén és itt, a Hűvösvölgyben. A miénknek, ha jól emlékszem, Némethy Károly volt a feje, aki régen a Városházán kultúratanácsnok vagy valami ilyesféle volt, és ő tanácsolta nekünk, hogy alapítsunk egy művészeti tanácsot. Meg is alapítottuk, ennek örömeire küldöttség ment el, ha jól emlékszem, Maszlov ezredeshez, aki a budai parancsnok volt, és fogadott bennünket. Azt mondta, hogy nagyon helyesli elhatározásunkat, küldjünk egy sürgönyt ebből az alkalomból Sztálinnak. Amit meg is tettünk, minthogy Kovai nagyon jól tudott oroszul. Rendben volt a szöveg, csak még hozzá kellett volna írni azt, hogy „a népek tanítómesterének” és még néhány ilyet – később megszoktuk ezeket a díszítő jelzőket, de akkor valahogy mindenki elkedvetlenedett. Elsősorban Kovai Lőrinc. Hát ez volt az első mozgolódás, ahol én voltam.

De a Rákóczi úton, ahol a legtöbb íróval találkoztam, ott a számomra legnevezetesebb és legmaradandóbb emlékü találkozás az volt, amikor Major Tamás jött szembe velem. Akiivel ugyancsak egymás nyakába borultunk, és akkor az első kérdése az volt: „Mit akarsz nekünk csinálni?” Mert akkor már a Nemzeti valahol, valahogy működött. Egyáltalában, most szót szóba

öltve, mindenütt működött és nagyon hamar megindult a szellemi élet, amire nem is tudok jellemzőbbet, mint amikor átjöttünk Pestre, még az első úton Marikával, február 14-e után, azon a havas, borzalmas Budán, és akkor ott a Hűvösvölgyben vagy a Pasaréten láttuk Kodály házát, és láttuk, hogy milyen állapotban van. És ez siralmas volt. Sose jártam ott, de maga a tudat, hogy ez Kodály háza – mert azt tudtam –, és ez ilyen állapotban van, ez valahogy borzasztó volt. És az első plakát, amit megláttam, nem tudom, hogy aznap este-e vagy másnap, egy hangverseny, amit hirdettek, nagy betűkkel, hogy Kodály vezényelte a *Budavári Te Deum*-ot. Ez olyan jellemző, hogy Kodály, akinek a háza elpusztult, és Budavár elpusztult, a *Budavári Te Deum*-ot vezényli. Mert a gyász, a borzalom, a reménytelenség és a fölemelkedettség és az ujjongás, ez valahol együtt volt kibogozhatatlanul, szétválaszthatatlanul, sokszor ellentmondásos, sokszor, ha úgy tetszik, ma visszatekintve, groteszk képekben, de mégis együtt volt. Hát ez volt a jellemző az irodalmi életre is, hogy újrakezdődött ebben a városban, ezek között a romok között, ahol az ember úgy érezte, hogy itt soha élet nem lesz, soha befűtve nem lesz, soha ablakok nem lesznek. Ahol mi lakunk, ott se voltak ablakok, pláne kályha, arról ne is beszéljünk.

K. L. – Lapozva a korabeli újságokat, abban az időben sok volt a matiné, a színielőadás, szavalműsor, emlékműsor.

V. I. – Igen, döböntes, hogy volt, miért volt, elképzelhetetlen ma, de valahogy így volt: minden megindult. Szóval még sántikálva megyek a Rákóczi úton, és Major Tamás első kérdése az, hogy mit akarok csinálni. Hát gondolkodás nélkül azt mondtam, hogy a Nemzetinek Shakespeare-t. „Hát akkor csináld meg a *III. Richárd*-ot.” Ez volt a legnagyobb dolog számomra, és aztán rövidesen meg is állapodtunk, sőt a honoráriumban is (pénz nem volt, az szóra sem érdemes, ami akkor a pengő volt), így az én honoráriumom, amit kikötöttem, felvonásonként 1 kg kávé volt. Tehát minden felvonás után, amit leszállítok, kapok 1 kg kávé, vagyis összesen 5 kg kávé.

K. L. – Ezek szerint gyorsan készült a fordítás?

V. I. – Amennyire tudtam az állandó lakásviszontagságok között. Egy Árpád utcai nagyon elegáns, de borzasztóan leromlott penzió egyik apró szobájában fogtam hozzá, ahol oly kevés volt a hely, hogy az angol szótárt a földön helyeztem el, és az ölembe a papírt, amin írtam. Aztán sokkal jobb körülmények között folytattam, Kondoroson, ahova lementünk Marika szüleihez, akiknek ott tanyájuk volt.

K. L. – Ez a városi lakás volt az a bizonyos negyedik emeleti szoba, amelyik az *Éjjel után* című versedben szerepel?

V. I. – Nem is az Árpád utca volt az, hanem a Széchenyi utca.

K. L. – Ahol „Richárd és Anna fejemben vívják szócsatájukat”. Ez ott volt?

V. I. – Ott.

K. L. – Hogyan sikerült végül is bekapcsolódnod a megújult irodalmi életbe?

V. I. – Maga az irodalmi élet mégsem volt olyan egyszerű. Próbálok megfogalmazni egy általános törvényszerűséget, amit akkor kezdtem sejteni, de később többször is alkalmam volt ezt tapasztalni. Amikor valami nagy korforduló van, megváltozik az egész rendszer, a világ, és átalakulnak a figurák, a szereplők, a színhelyek, akkor mindig megesisik az – amit én láttam 45-ben, majd később 49-ben, sőt 57-ben is –, most már szinte törvényszerűségnek merem mondani, hogy olyankor színre lép egy csomó új ember, akik rendszerint ilyenkor jelentkeznek, most nem azokról beszélek, arról az egy-kettőről, akiket feldob minden változás, a nagy tehetségekről, hanem az irodalmároknak, az irodalomnak az a köznépe, nem mezei hadai, hanem – nem is akarok másik végletbe esni, és azt mondani, hogy körüti hadai –, de jelentkeznek mindig olyanok, akik azt hiszik, hogy eljött az ő idejük. És akkor egy-két hónapig tele van velük a mezőny, aztán lassan eltűnnek. Ezeknek valahogy majdnem a fizikai törvények következtében természetes törekvésük, a régiek közül, akit lehet, úgy venni, mintha nem volna. Ez persze

nem vonatkozik, mondjuk, a magyar irodalomnak állandó tor-nyaira, mint például Illyésre, de a mi nemzedékünk még nem tartott ott, mi akkor még fiatalok voltunk. Én azt tapasztaltam, hogy akiről közölünk azt hitték, hogy lehet úgy tenni, mintha nem is volna, arról megfélelkeztek. Ennek a hajlandóságnak szép példája volt a következő: te talán már nem tudod, de semmi esetre sem személyes tapasztalatból tudod, hogy akkori-ban az embereknek szükségük volt valamiféle igazolványra, papírra, ami tanúsította azt, hogy dolgoznak, hogy vannak va-lahol, és egyáltalán léteznek. Író, művész, ez volt a legbiztosabb személyazonossági igazolvány. Hát honnan próbáljon az ember ilyet szerezni? Szétnéztem, és egyszerűnek látszott, mert vala-hogy mindenütt barátaim, ismerőseim kerültek előtérbe. Első utam a Rádióba vezetett, mert ott volt a legtöbb barátom. Ott volt Cs. Szabó László, jó barátom volt Örley, akivel 44-ben nagyon közel kerültünk egymáshoz, és aki csak azért nem töl-tötte velünk az ostromot, mert karácsonykor már nem tudott átjutni Ottlikékhoz – aztán meghalt, bombatalálat érte, de ezt én még nem tudtam. És ott volt Ortutay is. Hát épp akkor Cs. Szabó nem volt ott, Ortutayt ott találtam. Ortutay ezt a ta-lálkozást nem olyan nagyon régen meg is írta a Rádióújságban, a Rádiónak valamilyen évfordulója alkalmából. De nem jól em-lékezett, és hadd használjam fel ezt az alkalmat, hogy kiigazít-sam. Ő ugyanis úgy írt erről a találkozásról, hogy én beállítot-tam a Rádióba, és jelentkeztem, hogy szeretnék az irodalmi osztály vezetője lenni. Ő úgy emlékezett, hogy azt mondta, ez az állás Radnóti Miklósnak van fenntartva, amire én természe-tesen lemondtam róla. De szó sem volt ilyesmiről. Én nemigen szoktam jelentkezni vezetésre, és eszem ágában sem volt, hogy az irodalmi osztály vezetője lehetnék, hanem egyszerűen azt gondoltam, és ezt a kérést terjesztettem elő, hogy adjanak egy írást, amiből kiderül, hogy ismernek a Rádióban. Nagyon so-kat szerepeltem ott 45 előtt is – 44-ben nem, de még 42-ben is. És hát egy papírt, hogy író vagyok, költő vagyok, akit a Rádió-

ban ismernek, semmi mást nem akartam. Mire Ortutay azt mondta, hogy ők nem adhatnak ilyen írást, csak annak, akit a Rádió foglalkoztat. Hát, mondtam, akkor foglalkoztassatok. Erre azt mondta, hogy most nem lehet. És akármilyen hihetetlennek hangzik, heteken át nem tudtam szerezni olyan írást, hogy „ismernek, író vagyok”, pedig mindenütt barátaim és régi ismerőseim voltak. Amivel az ember ki volt téve annak, hogy az utcán föl tartóztatják, elkapják, egy kis munkára viszik, ami isten tudja, meddig tart, hol végződik. Végül is „igazolványra” úgy tettem szert, hogy kétségbeesetten álltam a Rákóczi úton, mert minden a Rákóczi úton történt, éppen a *Népszava* szerkesztősége közelében, és valamelyik barátom, akinek elpanaszoltam a helyzetemet, azt mondta: „Miért nem mész föl a *Népszava*-hoz, Száva Istvánhoz?” „Mert nem ismerem” – feleltem. „Ő biztosan ismer téged” – mondta barátom. Felmentem az ismeretlen Száva Istvánhoz, akinek legalább a halála után hadd rójam le a hálámat, mert nagy követ gördített le a szívemről. Tőle, akit addig nem ismertem, tőle kaptam meg azt az írást, amire szükségem volt. Nagyon jó igazolvány volt, bár még nem jelentette azt, hogy belépőlevél az irodalmi életbe. Sőt akkor úgy látszott, hogy ebből az irodalmi életből én kimaradok. Valahogy kívül estem, nem nagyon voltam benne az irodalmi életben. Meddő viták folytak arról, hogy politizáljon-e az író, vagy ne politizáljon, és ehhez nem tudtam hozzászólni, bár, ha jól emlékszem, valaki felkért, és írtam is valamit, de az nem felelt meg.

Hogy aztán hogy kapcsolódtam vissza az irodalmi életbe, nem is emlékszem. De két fontos és számomra nagyon kedves emlékem van erről. Az egyik az, hogy a belügyminisztériumban, ahol akkor dolgoztam, sőt akármilyen komikusan hangzik is ez, a számvetőségi osztályon, egyszer bekopogtatott hozzám egy fiatal debreceni író, akit addig nem ismertem, nevét sem hallottam: Kéry László. Még Debrecenben megindították az első magyar irodalmi folyóiratot, aminek az első száma ott je-

lent meg: a *Magyarok*-at, és ezt most Pesten folytatják. Kéry László a szerkesztője, és szeretné, ha én is dolgoznék a lapba. És valahogy, ahogy ő maga is beszélt, és amiket beszélt, nagyon megnyerték a tetszésemet. Nem is csalódtam ebben, mert máig is meggyőződésem, hogy a felszabadulás utáni legjobb irodalmi folyóirat a *Magyarok* volt. Hát így egyszerre folyóirathoz kerültem, ahol rögtön otthon éreztem magam, és hirtelen úgy láttam, hogy van helyem a nap alatt. A másik, ami gyakorlatilag többet jelentett, az volt, hogy megyek az utcán, és egyszerre meglátok egy plakátot, egy nagyon jól megcsinált plakátot, hogy indul az *Új Magyarország* nevű politikai, társadalmi, kulturális hetilap, amit Boldizsár Iván szerkeszt, akit én nem láttam azóta, hogy közvetlenül az ostrom után még a Pasaréten találkoztam vele. A főmunkatársak között ott voltam a plakáton én is, aminek nagyon megörültem, mert nagyon szerettem Boldizsár Ivánt, és egész életemben mindig ilyen váratlan kedvességeket tapasztaltam tőle. Az ő keze olyan kinyújtott kéz volt, ami egyszerre fölhúzott az irodalmi életbe. Felfogva, hogy a plakáton ott a nevem, ettől kezdve engem mindenki írónak tekintett, azok is, akik nemrég mintha elfelejtették volna, hogy valaha is írtam. Hát így kerültem vissza néhány hónap után az irodalmi életbe.

K. L. – Melyik volt az első versed a felszabadulás után?

V. I. – Akkor az volt a címe, hogy *Utóhang* – a *Vigiliá*-ban jelent meg. Mintegy lezárása volt a márciustól márciusig tartó verses naplómnak. Ódai lezárás, utóhang, de ma már nem tudnák ezt, azért változtattam meg a címét *Kérdő idő*-re. Ez volt az első versem igazában, amit a felszabadulás után írtam. Vagyis még amikor átjöttem Pestre a legelső napokban, az első két sor, amit írtam, még a naplóhoz tartozott, és töredék volt; ez a két sor: „Pest felszabadult romjai. / Jaj, nem tudok ujjongani.” Ami most természetes, az akkor rettentően pesszimistának hatott. Én nem tudtam részt venni abban az okkal ujjongó kórusban, ami akkor fölzengett. Pedig senkinek annyi oka nem

volt az ujjongásra, mint nekem, és senkit annyira föl nem szabadítottak, mint engem. És mégis, valahogy a pusztulás borzasztó volt számomra, talán azért, mert én ilyen hirtelen láttam meg. A többiek előtt darabonként hullott szét a város, én egyszerre láttam meg. De ez az *Utóhang* vagy *Kérdő idő*, ez voltaképpen az én vérmérsékletemhez képest már ujjongó vers volt.

K. L. – Épp ezt akartam mondani, hogy a mostani cím jobban illik hozzá, mert éppen a kérdések, éppen a mi lesz? mit csináljunk? kérdései hangzanak fel benne, számomra éppen ezeket az izgatott kérdéseket és a jövő faggatását jelenti inkább ez a vers.

V. I. – Igen, és olyan vers, amelyik ezt a jövőt feltétlenül elfogadja – nemhogy elfogadja, hanem ebben akar élni. De nem így nézték. Olyan általános ujjongó kórus mellett szólalt meg, amiből nagyon kevés darab maradt, ha megfigyeled az antológiákat, végül is irodalomtörténész vagy, tehát tudod, hogy milyen kevés maradt meg ebből a kórusból. De ezt nem így nézték akkor, annyira nem, hogy Lukács György is nagyon elítélően írt erről a versemről.

K. L. – Ha már a kritikát említet: elsőik közt léptél be a kritikai életbe, a publicisztikai életbe is, és mindjárt vitázó hevülettel. Értékeket védtél, olyan értékeket, amelyek mamár mindenki előtt egyértelműen értéknek számítanak, de akkor a tisztázódás, újravizsgálódás pillanatában féltetni kellett, hogy esetleg elveszítjük.

V. I. – Ez a vitairat az *Irodalmunk időszzerű kérdései* volt. A *Magyarok*-nak állandó rovata volt, Kardos László nyitotta meg, ő adta a címét is. A második ilyen *Irodalmunk időszzerű kérdései*-t én írtam. De mások is írtak, például Király István is írt ebbe a rovatba. Igen, akkor nálunk is zajlott olyan folyamat, mint egyébként minden országban. Az igazolások, az elhallgattatások. Az ábránd és elképzelés alapján mindig a francia példákra hivatkoztak. De Magyarország nem Franciaország. Más volt a történelmi helyzete és szerepe a háború alatt, a háború után is,

mint Franciaországnak, és nem lehetett egyenlőségjelet tenni a két ország közé. Én ehhez a témához nem is mertem hozzászólni. Nem gyávaságból, mert nem volt mitől félnem, hanem mert ez egy jogi-politikai kérdés volt, amihez nem akartam hozzászólni. És nem is éreztem jogot vagy felhatalmazást vagy kellő tájékozottságot ahhoz, hogy hozzászóljak, csak azt az egyet éreztem, hogy vannak képtelenségek, és hát ilyen képtelenségnek éreztem, hogy Németh Lászlót vagy Szabó Lőrincet el lehessen tiltani a közléstől. Mert ez a kettő volt az a feltétlen érték a számomra, amit nélkülözhetetlennek éreztem. És nem az ő védelmükben szóltam. Írtam is, hogy magának a költőnek vagy az írónak nem feltétlenül árt az, ha egy ideig nem jelenhetik meg. Ez nemcsak edzésre jó, sok mindent adhat is. Jó néhányan próbáltuk az elhallgatást, korábban is, később is. Én minket, saját magunkat védtem azzal, hogy nem szívesen vettem volna részt olyan irodalomban, amelyikben Szabó Lőrinc és Németh László nem szólalhat meg. Amiért némelyek el akarták hallgattatni őket, azzal én sem értettem egyet, ezt fölösleges is mondanom. Mégis ezek ketten az én számomra olyasvalamit jelentettek, amit ha kiszakítanak az irodalmi életből, akkor belőlem szakítják ki. Magamat védtem azzal, hogy Szabó Lőrincet és Németh Lászlót védtem. Ehhez hozzátartozik az is, hogy a *Magyarok*, amelyiket, mondom, én az akkori legjobb folyóiratnak tartottam és tartok ma is, visszatekintve, néhány évig kitűnően működött, aztán a szerkesztője, Kéry László Angliába ment ösztöndíjjal, és új szerkesztőről kellett gondoskodni. Akkor már a Budapest Könyvkiadó volt a lap gazdája – és a fővároshoz tartozott. Most már lehet beszélni erről, mert sok idő elmúlt. A főszereplők részint meghaltak, részint nincsenek idehaza. Vázsonyi Endre volt a Budapest Könyvkiadó vezetője, és ő is, mások is engem szemeltek ki új szerkesztőnek. Emlékszem, hogy a három ember, akivel tárgyaltam, Gellért Oszkár volt – aki nekem atyai jóakaróm volt mindig –, továbbá Antal Helén, aki a pártban az agitprop osztályt vezette, és aki-

vel én szót tudtam érteni, és Vázsonyi Endre, aki a legközelebbi gazdája volt. Nos, Vázsonyi Endre – ez már 47-ben volt, nem is 45-ben – egy listát adott át, azok listáját, akik nem szerepelhetnek a lapban. Itt olyan neveket olvashattam, mint Veres Péteré, aki akkor éppen hadügyminiszter volt, Szabó Pálé, aki akkor már képviselő volt. A listán rajta volt Szabó Lőrinc és Németh László is. Szabó Lőrincnek és Németh Lászlónak nem volt szüksége akkor a *Magyarok*-ra, mert már megindult az egyébként szintén kitűnő *Válasz*, amelyet Illyés Gyula szerkesztett, és többnyire Sárközi Márta, Sárközi György felesége, és ők abba írtak főleg – mellesleg a *Válasz*-ba én is írtam. De elképzelhetetlen volt számomra, hogy átvegyek egy lapot azzal a feltétellel, hogy Szabó Lőrincet és Németh Lászlót nem közölhetem. Veres Péterről, Szabó Pálról egyszerűen ne is beszéljünk. Nevetséges volt. Így hát nem vettem át, amit nagyon sajnáltam, mert szerettem volna ezt a munkát.

K. L. – Természetesen nemcsak az élő költőkért, írókért folytatott vitákra gondoltam, hanem az akkori közelmúlt nagyságairól írott polemikus írásokra: Babits, Kosztolányi értékelésére.

V. I. – Erről sokat írtak már, és mindig azt, hogy a világnézeti türelmetlenség, dogmatizmus, szektarianizmus volt az oka. Hát igen, ezeknek is megvolt a maguk szerepe, igazán nem akarom tagadni, egy félreértett pártosságnak vagy neofita marxizmus-leninizmusnak kétségkívül. De hidd el nekem, hogy ebben is szerepet játszott az a tendencia, amiről beszéltem. Az ilyen korszakváltások, majdnem azt mondhatnám egy rossz emlékü szóval, hogy őrsgváltások idején él az a tendencia: akit csak lehet, kituszkolni. Akitől csak lehet, megszabadulni. Eszembe jut, hogy rövid, de kínos emlékezetű munkaszolgálatos-periódusaim idején volt egy bajtársam, aki szimulált, meg akart szabadulni, epilepsiát szimulált nagyon jól, később meg is szabadult. Ennek az volt az egyik trükkje, hogy mindig azt mondta, és ezt már jól tudta mondani, és mindenki elhitte, mert

értelmetlenül hangzott: „Csökkentsünk csak, csökkentsünk csak!” Ezen mulattak is, meg olyan jó tünet is volt, és azért mi is csak röhögtünk. Aztán rájöttem, hogy volt ebben valami mélyértelmű igazság: az embereknek, az emberiségnek, de különösen az irodalmi világnak ilyen állandó tendenciája ez a „csökkentsünk csak”. Minél többet kizárni, kiiktatni. Ez a tendencia áterjedt Babitsra és Kosztolányira is. Közreműködtek ebben régi, meggyökeresedett előítéletek és sérelmek is. Mindenki, akinek Babits visszaadta egy versét vagy írását a *Nyugat*-nál, az bosszút esküdött Babits ellen – bár hozzáteszem, hogy eljött aztán egy olyan kor, amikor ennek visszahatásaként jóformán dicsőségnek számított, ha valaki már a *Nyugat*-tól is visszakapta a verseit: ez bizonyos patinát jelentett. Akkor még nem. Tehát voltak ilyen régi haragok és régi ellentétek. Ez is szerepet játszott a világnézeti elfogultságon és dogmatizmuson kívül, amelyeknek a szerepét nem akarom tagadni. Ilyen elfogultság példája volt a Waldapfel Józsefé, aki különben komoly filológus volt, de Babitsot méltatlan módon támadta meg, egyszerűen meghamisítva a szöveget, nem úgy, hogy megváltoztatta, hanem úgy, hogy kiragadott szavakat, ellenkezőjére fordította valaminek az értelmét. Hasonló neofita volt a maga szakmájában különben kitűnő Szabó Árpád, aki dühödött cikket írt Kosztolányi ellen, és akit mindenki ujjongva üdvözölt. Nemcsak elfogult volt, hanem egyszerűen kiderült, hogy nem ismeri nemcsak Kosztolányit, hanem József Attilát sem. Mert József Attilát is rosszul idézte, félreértette. Talán az én érdemem volt, hogy ez ellen szót emeltem, ameddig lehetett. De nem sokáig lehetett.

K. L. – Visszatérve az életrajzi mozzanatokhoz, a felszabadulást közvetlenül követő napokhoz, hónapokhoz, ott hagytuk el, hogy a belügyminisztériumnál dolgoztál. Nemsokára a Révai Irodalmi Intézethez, könyvkiadóhoz kerültél.

V. I. – Ezt előbből kell kezdeni, mert meg kell magyaráznom, hogy miért dolgoztam a belügyminisztériumban, még-

hozzá a számvevőségen. Amikor Pestre átkerültem, és azt a két sort írtam, hogy „Pest felszabadult romjai. / Jaj, nem tudok ujjongani”, akkor mindaz, amit akkor láttam az irodalmi élet készülődéséből, e tekintetben eléggé pesszimistává tett engem. Az volt a meggyőződésem, hogy itt illúzió és fényűzés olyasféle irodalmi életre gondolni, mint amilyenhez mi hozzászoktunk – nem a Horthy-korszakban, hanem a *Nyugat*-nál, vagyis Babits mellett, a *Nyugat* hasábjain és a *Nyugat* asztalánál –, erre nincs mód. Valóban itt arról volt szó, hogy fel lehet-e Budapestet építeni, az ablakokat beüvegezni, és jogos volt az a követelmény, hogy az író erről beszéljen. Nekem viszont ehhez nem volt kedvem, és mint mondtam, nem is nagyon fogadtak tárt karokkal az irodalmi életben. Semmi jelét sem tapasztaltam ennek. És amúgy is azt gondoltam, hogy én az írói szabadságot és függetlenségemet jobban meg tudom őrizni, ha nem az irodalom közelében vagyok. A Giraud Konzervgyárban dolgoztam a németek bevonulásáig, és oda akartam visszamenni. Az el is kezdett tápázkodni, de a tulajdonos a kezdeti egy-két hónap után abbahagyta, és visszavándorolt Franciaországba a magyar családjával együtt. Valahol el kellett helyezkednem. Addigra a barátaim mind vagy miniszterek, vagy a legfiatalabbak is miniszteri tanácsosok voltak. Lengyel Balázs, aki sokkal fiatalabb volt nálam, akkor még valódi ifjoncnak számított, ő rögtön nevezetes kritikus lett, joggal, a felszabadulás után, az *Újbold* folyóiratával, ő már miniszteri tanácsos volt a belügyben.

K. L. – Jegyezzük meg, hogy akkor a belügyminiszter is író volt: Erdei Ferenc.

V. I. – Lengyel Balázs is Erdei révén került oda, és Erdeihez, aki engem nem ismert addig, és később is csak futólag találkozott vele, beajánlott engem. Nem volt hely, végül a számvevőségre helyeztek, mégpedig másodosztályú számvevőiségi főtanácsosnak. Én ezt nem bántam, mert volt olyan elképzelésem – téves elképzelésem, mint kiderült –, hogy a számvevőség mégiscsak valami, amihez konyítok, mert elvégre könyvelésben

dolgoztam. Kiderült, hogy semmi köze a könyvvelésnek a számvevőséghez – az egy másik, komoly szakma. Tehát előképzettség nélkül lehetett valaki miniszter, de számvevőségen anélkül nem dolgozhatott. Méghozzá itt én voltam az egyetlen, akit a demokrácia hozott be oda, és ennél fogva úgy néztek rám, mint valami csodabogárra. Egy nagyon kedves, érdemekben megőszült, első osztályú számvevőségi főtanácsos, aki a szobatársam volt, azt kérdezte: „Hány éves, kolléga úr?” „35 éves.” „És már másodosztályú számvevőségi főtanácsos? Szép karrier, kolléga úr” – mondta, én meg száműzetésben éreztem magam. Nem azért, mert távol esett az irodalomtól, hanem mert egyedül voltam, és semmiképpen sem a helyemen, és megszegényített és bosszantott, hogy ehhez aztán semmit sem értek. Pedig voltak ott kollégáim a fogalmazási karon, nemcsak Lengyel Balázs, hanem Kálnoky László is, aki a belügyben dolgozott már a felszabadulás előtt is, miniszteri segédtitkárként, aztán Erdei titkárnak nevezte ki. Néha lejártam hozzájuk egy kis irodalmi levegőt szippantani. És egyszerre, de valóban váratlanul, mint a borús égből hirtelen kisütő nap, egy telefon: Illés Endre kérdezte, nem jönnek-e a Révai Irodalmi Intézethez lektornak. Ehhez hozzá kell tenni, hogy nekem ez volt az életem álma. Hogy régen, amikor arról beszélt mindenki, hogy mi szeretnék lenni majd a felszabadulás után, mindenki miniszter szeretett volna lenni. Ki ez, ki az, mindenki valami nagy dolgot akart csinálni. Aki a legszerényebb volt, Radnóti, ő a szocialista könyvkiadás koordinálását akarta végezni, vagyis olyasmit, amit ma a Kiadói Főigazgatóság csinál. Énnekem azonban mindig az volt az ábrándom, amit ki se mondtam; lektor szerettem volna lenni, mégpedig a Révainál, mert nekem az volt a legrokonszenvesebb könyvkiadó. De ez teljesen reménytelennek látszott. Én ki sem mondtam volna soha ezt a vágyamat. Hogy ez megtörténik, hogy Illés Endre telefonál, csodálatos volt! Emlékszem, 1946. augusztus 1-jén álltam be, akkor született a forint. Emlékszem, hogy amikor beálltam a Révaihoz,

kaptunk 10 Ft-ot, mindenki 10 Ft-ot kapott, mert több nem volt, és azon vettem két inget, Marika csirkét vásárolt, és még megvettem egy kedves könyvet, ami elveszett, a *Halbatatlan szerelem* címűt. Az Est-lapok ajándékkönyve volt, mellesleg Szabó Lőrinc szerkesztette. Nagyon szerettem. Fájt, hogy elveszett. Még ezt is megvettem abból a tíz forintból. Dicsőséges nap volt az az 1946. augusztus elseje. Illés Endre vezette a kiadót, én voltam a lektor. Egyébként Rónay György helyére kerültem, aki addig lektor volt. Elment, és az ő asztalánál dolgoztam. Annál az asztalnál maradtam végig, bár a kiadó elnevezése folyton változott. Ma már nyugdíjban vagyok, de időnként beamegyek azért a kiadóba. Van, amit ott csinálók, az Európa Könyvkiadóban, ahol minden bútort kicseréltek azóta, csak én nem engedtem elvinni ezt a régi íróasztalomat, amelyiknél már Rónay György dolgozott. És ki tudja, hogy előtte még ki.

K. L. – Ezekben az években még egy régi vágyad teljesülhetett, az itáliai utazás.

V. I. – Igen, az 47-ben volt. Sőtérnek köszönhettem. Ő adott ösztöndíjat, aki egyébként akkor nagy szerepet játszott a mi nemzedékünkben, a mi nemzedékünk megszervezésében. Ő a kultuszminisztériumban dolgozott, már nem is tudom, hol, milyen poszton. De elég nagy állása volt, és sokat írt a mi nemzedékünkéről, ő csinálta a *Négy nemzedék* című, emlékezetes antológiát, amelyekben szép és méltó hely jutott a *Nyugat* úgynévezett harmadik nemzedékének. És ő beszélt rá az olaszországi utazásra, noha az volt a hivatalos – nem mondom, hogy ürügye, mert komolyan gondoltam –, hogy darabot akarok írni, amelyik Rómában játszódik, és amelyikről beszéltem is Major Tamással, aki nagyon melegen biztatott rá. Arról a nagyon fontos periódusról akartam drámát írni, amikor a kereszténység üldözött vallásból államvallássá lett. Mindig izgatott engem ez a korszak. Korábban is, isten tudja, miért, de attól kezdve, hogy Burckhardt *Nagy Constantinus*-át olvastam, ezt a csodálatos

könyvet – mindenki az *Olasz reneszánsz*-ről beszél, de ez még sokkal jobb könyv –, azóta elolvastam mindent, ami erről a korról a kezembe került, s amit meg tudtam szerezni. Csak úgy – nem gondoltam, hogy ennek a témának aktualitása lesz. De hirtelen aktualitása lett, a szemem előtt játszódott le ilyen folyamat, amikor az üldözött kereszténységből államvallás lett, és ezt akartam megírni.

K. L. – Mindez jelen van az akkori versekben.

V. I. – Hál' istennek, mert a drámát már sohasem tudtam volna megírni, és ha igen, az már nem került volna előadásra, mert ekkor már más szelek fújtak.

K. L. – Verskötetben még megjelent.

V. I. – Az megjelent – a *Római pillanat* – még a kapuzárás előtt. Ezt is Illés Endrének köszönhetem. Nagyon tetszettek neki a versek, és hogy a Révai kiskönyvtárban adjuk ki, ezt az ő termékeny erőszakosságával, amit mindnyájan ismerünk és áldunk, ezzel sikerült kiszednie belőlem gyorsan-gyorsan. Így még az utolsó pillanatban megjelenhetett. Ezzel le is zárult egy korszak, amelyiknek, félek, hogy túl sok árnyoldalát mutattam meg, de amely, meggyőződésem szerint, a magyar irodalomnak és nemcsak a magyar irodalomnak, hanem a történelemnek is egyik legfényesebb reményű korszaka volt.

Költészet és valóság

BESZÉLGETÉS KABDEBŐ LÓRÁNTTAL

K. L. – Vas István költészetének az *Ötven felé* című nagy versrapszodiától kezdve gyakori témája az élet és a halál, a gyönyörködés és az élet élvezésének szembesítése az elmúlással, a pusztulással. Nem elvont létfilozófiai kérdésként vetődik fel költészetében, hanem az élet leélésének, hogy úgy mondjam, mindennapi etikája fogalmazódik meg verseiben, a kötetcímbe emelt „egy ember” számára adott egyetlen élet szempontjából. Ezek a témák a *Földalatti Nap* című kötetben váltak meghatározóvá. A kötet egyik derűsebb darabjában, a *Párbeszéd két ismeretlen között* címűben szinte testet ölt a két elv: az életigény és a pusztulás látványa egymással feleselve vezet a rózsáktól és a kerttől vissza a rózsáig és a kertig. Mielőtt erről a párbeszéd-ről szót ejtenénk, hadd kérjem meg a költőt, mondja el nekünk a verset.

PÁRBESZÉD KÉT ISMERETLEN KÖZÖTT

És megint a rózsák.

És megint a nyár.

Még észreveszed?

Egyre sűrűbben.

Fut az év.

És egyre rövidebb.

Lassan kifogysz az időből.

Kifogyok.

No és mi lesz?

Mi lenne? Az, amire azt mondják, természetes.

Szóval eltűnöd?

Nem. Csak kibírom azt, ami tűrhetetlen.

És mivel készülsz rá?

Semmivel.

Most is mi van a kezvedben?

Hát az, ami szokott. A cigaretta, a pohár, a toll.

*Persze, a szálnalmas kacat, amibez ragaszkodol,
A személyes bolmi, az emlék, az arcok, a tulajdonod.
Meddig akarod tartani? Jobb lesz, ha eldobod,
És üres kézzel elindulsz és elmegy az utakon túlra,
A domb tetejére.*

Minek?

Addigra ősz lesz újra.

*S a domb tetején, ahol egy fa, egy bokor sem akad,
Hideg eső veri az árvalánybaját,
S a csupasz domb tetején az eső téged is csupaszra ver,
S kimossa belőled azt, amit ma fontosnak hiszel,
S kibullanak belőled az arcok és adatok,
S a lényegig csupaszon átléphetesz, tudod, howá.*

Nem akarok

*Átlépni sehowá, ha nem úgy, aki vagyok.
Én nem megyek föl a csupasz dombra.*

Ne légy konok.

*De konok vagyok és még mindig gyűjtöm azt, ami megtelt,
És konokul nem akarok lecsúszni a lényegig...
Tudom, kifogyok az időből. De nem akarok kifogni
Abból, ami a hideg esőben is tán fel tud majd lobogni.*

*És mit gondolsz? Azzal a lobogással megnyered
Azt, ami vár? Vagy annak is tán feltételeket
Szabnál?*

*Nem. Csak a feltételeit nem fogadhatom el,
És aminek nem én kellek, az énnekem se kell.
Mert lettem, ami lettem, és magamat meg nem adom.*

Elveszi ügyis.

Vegye el, ha van ilyen batalom.

*Kifogysz az időből. Készülj mert készül rád az, ami vár.
És mi lesz addig?*

Megint a rózsák és megint a nyár.

K. L. – A *Párbeszéd két ismeretlen között* című versed egyik legjelentősebb kötetednek, a *Földalatti Nap*-nak, egyik legnépszerűbb darabja; milyen konkrét életrajzi összetevői voltak a *Földalatti Nap*-nak, ennek az élet-halállal szembenező periódusnak költészetedben, és konkrétan milyen anekdoták, milyen történetek húzódnak meg e mögött a vers mögött?

V. I. – Hát történet sok nem volt mögötte, hacsaknem az, és talán azzal kezdem, hogy ez a vers alkalmi vers volt, vagy legalábbis alkalmi versnek indult. Hát azt tudod, és ezt nem kell mondanom talán senkinek, hogy én nem tudok alkalmi verseket írni, és soha, soha nem is tudtam, semmiféle felkérésre, de még amikor magamnak az elhatározásából akartam valamilyen alkalomra írni, akkor sem. Ez a vers kivétel volt, legalábbis

a szándékában. Piroskának írtam, azaz kezdtem írni, házassági évfordulónkra, pontosabban úgy emlékszem, a 23. házassági évfordulónkra. És leültem, és leírtam az első mondatát, fél sorát, negyed sorát: „És megint a rózsák”. Hát ez ilyen különlegesen Piroskának szóló indítás volt, mert tudnod kell, hogy Szentendrén – a mi házassági évfordulónk nyárra esik, tehát mindig akkor, amikor Szentendrén vagyunk –, Szentendrén a mi kertünkben rengeteg rózsza terem. Eleinte el se hittem, hogy valaha akár egy rózsza is kihajt nálunk, mert akkor, amikor elkezdtük ott az életet, és vettük azt a telket Szentendrén, az olyan elvadult föld volt, hogy amikor meghallottam, hogy itt rózsákat akar ültetni Piroska meg Panni, a nővére, hát durván szólva, röhögni kezdtem ezen, hogy itt rózsák fognak nőni. És aztán kiderült, hogy nemcsak megtermett a rózsza, hanem hogy a fő terméke a kertnek a rózsza, mert a szentendrei föld, és különlegesen ez a mi elvadult, rossz földünk, rossz, köves, agyagos föld – ez isten tudja, miért, én nem értek hozzá, nagyon jó a rózsáknak.

K. L. – Tényleg csodálatosak a rózsáitok.

V. I. – Igen. Na most persze ez nem jelenti, hogy nincs retentő sok munka benne, nem az enyém, mert én, én nem dolgoztam a kertben, de hát Piroskáé, Pannié meg egymást váltó kertészeknek a munkái. De mégis ott olyan rózsatobzódás van, és ez Piroskának állandó diadala és eredménye és sikere volt, és énnekem is hát elsősorban a rózsza, egyre nagyobb helyet foglalt el a verseimben. Mindig is nagyon szerettem. Ez szégyen, nem szégyen, de így van, bármennyire közhelynek számít is a rózsza. Annyira, hogy nem is olyan régen valamilyen modern esztétikai fejtegetésben olvastam, hogy ma már nem is lehet versben leírni azt, hogy rózsák, hogy rózsza. Hát azt hiszem, ez éppen olyan elhamarkodott kijelentés, mint az, hogy Auschwitz után nem lehet költészetet csinálni. Mert költészet mindig lesz, és a költészetnek a rózsza mindig egyik legérzékletesebb és legszimbolikusabb szépsége lesz, ebben régi költészet és modern

költészet, az angol és a perzsa költészet, a népdal és a műdal között nincsen különbség. Rózsa, az mindig beváló isteni közhely. Én nagyon szeretem, nekem sok mindent jelent, no. Hát azzal kezdtem el, hogy „megint a rózsák”. Ez Piroskának szólt. És ez igazában csak idáig alkalmi vers. Mert aztán valahogy minden eszembe jutott, és ebbe az alkalmi versbe becsúsztott olyasmi, ami nem alkalmi versbe való, tehát élet és halál. Ehhez is hozzá kell tenni, hogy akkor még újdonság volt, 57-ben jelentkezett énnálam vagy énbennem az első komoly betegség – azóta persze sokkal komolyabbakkal ismerkedtem meg. De mégis, ez volt az első nagy intés, hogy meg kell halni.

K. L. – Ezt írtad meg az *Ötven felé* című versben, egy napod történetét áttekintve.

V. I. – Igen, ez volt a tudomásulvétele ennek. A betegségnek és hát a halál fenyegetésének. Aztán a következő évben meg Piroška igazán komolyan megbetegedett, úgy, hogy ezzel szembe kellett nézni, és hát attól fogva jóformán mindig szembe kellett nézni a halállal, és ezzel a szembenézéssel együtt jelentkezett az, hogy mégis, mégis, ameddig lehet és ahogyan lehet és, és... hát élni.

K. L. – Különben ez a „megint” kezdés, egy kicsit a te jellegzetes költőszavaidra is emlékeztet.

V. I. – Igen, a csak és a mégis, hát igen, a *Határozók és kötőszavak*, ennek az érzéskomplexusnak valamivel későbbi lecsapódása, de igaz, abban is ez van. Na, hát szóval, ez után a „megint a rózsák” után jött, hirtelen föllépett bennem olyasmi, amit valaha *advocatus diaboli*-nak neveztek, vagyis az ördög ügyvédjének, a Pokolnak, a Romlás ügyvédjének. Hát igen, „a rózsák”. De hát nem nevetséges, a rózsákkal ennyit törődni és ennyire örülni a rózsáknak ilyen állapotban? És erre hirtelen föllépett egy másik szellem, ez az *advocatus diaboli*. Ezért az a címe ennek a versnek, hogy *Párbeszéd két ismeretlen között*, mert itt voltaképp két érzés, két lény, két szellem beszél egymással. Hogy melyik a kettő? Hát az elsőt, azt könnyebb megmagyarázni: az én va-

gyok. Vagyis az, amit énnek nevezek, ha úgy tetszik, ez a hét-köznapibb lénye is az embernek, meg az élni akaró lénye az embernek. A másik – hát mi a másik? Abban sok minden van. Furcsának fog hatni, de benne van Weöres Sándor is. Weöres Sándor, akivel valaha nagyon sokat vitatkoztunk, majd azt mondanám, hogy veszekedtünk, mert más felfogásunk volt jóformán mindenről: az életről, a költészetről. Az enyém, az... Nem, kezdem inkább úgy, hogy milyen volt az övé. Az övé – és ezt nyilván énvelem szemben egy kicsit még túlhajtva is hangoztatta, habár benne van a költészetében is éppen elég határozottan – ez a személytelennek, az egyén fölöttinek, az általánosnak, az ész és az egyéniség által nem korlátozott életnek – mert ő ezt korlátnak tekintette – dicsérete, szeretete, hite. Hát ezzel szemben én meg egy kicsit, talán túlhajtva is vele szemben, bár ez is eléggé benne van az én verseimben, hát én meg észpárti is voltam és egyéniségpárti. Ahogy te mondod, mindig is az egy embernek és az egy *személy*-nek a hitében. Hát ez a másik hang, aki közbelépett, ez egy kicsit a Weöres Sándor hangja volt, és nekem nem az első versem volt ez, amiben ő szerepelt. Voltaképpen 45-ben már, rögtön a háború után született két versem közvetlenül ezekből a mi vitáinkból.

K. L. – Hallhatnánk akkor ezeket is?

V. I. – Igen. Annál is inkább, mert azt hiszem, hogy az magyarázatul fog némileg szolgálni ehhez a vershez is. Ezeknek a verseknek a második személye, akit megszólítottok, hát ez szinte egyenesen Weöres Sándornak képzelhető. Az elsőnek az a címe, hogy *Nekem beszélhetsz*.

*Nekem beszélhetsz, énnekem úgyse kell
Aszkéta üdvösséged.
Szép tőled, hogy míg fázol és éhezél,
Szemed az égre réved.*

De én nem hallom a nagy zenét
Atázva, hideg teremben.
A szegényes kultúra-törmelék
Nem lelkesíthet engem.

Jaj, minden kell, a jövő meg a múlt,
Mind gazdagon és egészen,
Mert semmiről, ami valaha volt,
Nem mondhatok le. Nem és nem!

Nem kell az üdvösség se, ha itt
Lent megrohad a testem.
Az égben is kell minden, amit
A földön megszereztem.

S ha a földi szín és értelem
Lim-lom Isten szemében:
Lélek ne legyek személytelen –
Legyek inkább féreg a mélyben!

A másik meg egyenes folytatása ennek a versnek, a címe:
Az érti Őt...

Nem érted Őt. Krisztus nem a Vezér, ki
Hitveinek lemondást prédikál.
Az érti jobban Őt, aki megérti,
Hogy király volt, szegényen is király.

Ő Márta mellett Magdolnát dicséri
S minden új szívnek új utat kínál,
És el lehet úttalan úton érni,
S nem hiszi Tamás és üldözi Pál.

*Kiki olyan mennyet kap, amelyet
Képzelné tud magának. A tied
Személytelen lesz, tág és oszthatatlan.*

*De én a végső titkot mostani
Értelmemmel fogom megérteni
S azt élelem végig, amit abbahagytam.*

K. L. – Rólad írva én is idéztem ezeket a verseket, de egészen más összefüggésben. Úgy éreztem akkor, hogy egyfajta aszketikus bezárkózással szemben az emberi teljesség nevében tiltakozol.

V. I. – Nem értetted félre, mert hát aztán ez is lett belőle. De én azért ezt a szektás bezárkózást nem szólítom meg, hogy is mondjam, egyenesen második személyben, mert nem voltam vele soha olyan közvetlen kapcsolatban. Ehhez Weöres Sándornak kell lenni, hogy valakivel így, ilyen módon vitatkozzam. Hát igen, aztán az lett belőle persze, mert mégiscsak 45-ben írtam, és mégiscsak mindazzal körülöttem, ami 45-ben volt és fenyegetett. Persze. Persze, nem értetted félre, az is benne van.

K. L. – Na, most hadd kérdezzem meg, hogy amikor ezt a verset írtad, a *Párbeszéd*-et, akkor konkrétan is felvillantak ezek a versek?

V. I. – Az én verseim?

K. L. – Igen.

V. I. – Nem, arra nem gondoltam. De Weöres Sándor konkrétan is fölillant, és az ő versei és az ő szavai, amik énrám nagyon nagy hatást tettek valaha, ma is élnek bennem tovább, még ha ellenkezést váltottak is ki belőlem mindig, de hát az ő szuggesztív megnyilatkozása folytán, meg mert annyira szöges ellentéte volt annak, amit én éreztem és gondoltam, hát nagy hatást tettek rám. Ennek a hatásnak a tudatában is voltam részt, amikor ezt a verset írtam, és hát ez a másik hang, az ismeretlen, ez egy kicsit valamilyen halálszellemmé nőttetett Weöres

Sándor volt, az ő nirvánájával és keleti filozófiájával és az egyéniségellenes, lecsupaszító filozófiájával. És amellet nemcsak Weöresé, hanem hát közben tudatára kellett ébrednem annak, amit mindig is tudtam, és egyre inkább, hogy voltaképp az egész modern – úgynevezett modern – költészetnek egyik nagyon lényeges iránya, áramlata ez a személytelenség. Az egyéninek, a földinek, a megfoghatónak, ezeknek az egyéni és élő részleteknek a kiküszöbölése, az úgynevezett lényeggé csupaszítás vagy absztrahálás. Tehát az egész modern költészetnek ez a nagy szellemi áramlata. Hát ez is szerepelt. És ha úgy tetszik, akkor ami szemben áll velem, tehát a másik személy, az egy kicsit a modern költészet szelleme.

K. L. – Ez később nálad is előfordul, azt hiszem, a *Beethoven öregkora* című versedben: „ez a telítettség mindent lecsupaszít”.

V. I. – Hát igen. Igen. Az már egy folyamánya, folytatása volt ezeknek a párbeszédnek, igen. És ebben előbbre is kell mennünk, de kezdjük el valahol, és amíg odajutunk, ne hagyjuk ki a fokozatokat. Tehát amikor én ezt írni kezdtem, akkor ez, hogy „Megint a rózsák”, amivel én elkezdtem, hogy úgy mondtam, ajándékol Piroskának, házassági évfordulónkra, „Megint a rózsák”, ez átváltott bennem rögtön a másik hangra. Ezt nem én mondtam, hanem az a másik hang mondta, mintegy gúnyolódva, és megrovóan: valahogy így: „hát már megint a rózsák?” Átváltoztattam a hangot, a hangsúlyt. És akkor én mondom: „megint a nyár”. És ettől fogva mindig ez az ördög ügyvédje, ahogy mondtuk, ez az *advocatus diaboli*, aki a *másik*... És mindig azt mondja: élsz, de vedd tudomásul, hogy meg kell halnod, ne tartsd a kezében ezt a személyes kacatot, ahogy ő mondja, a cigarettát, a poharat, a tollat – mert akkor még cigarettáztam, és hát komolyabban is vagy folyamatosabban is ittam, mint ma. Tehát az életnek ezeket a kellékeit engedjem el a kezemből. Ezt mondja. És aztán lassan úgy körülbelül a vers felétől fogva, talán ha pontosabban megjelölném, akkor onnan fogva, hogy mikor azt mondja: „addigra ősz lesz újra, / És a

domb tetején, ahol egy fa, egy bokor sem akad”, ott ez a hang egyre inkább belőlem szólt. Abból a belátásból, hogy ezekről a kacatokról hiába nem akarom, és hiába akarom őket a kezemen tartani, ezekről le kell majd mondanom. Ennek a tudomásulvétele. És ettől fogva, úgy gondolom legalábbis, ha te is egyetértesz velem, ettől fogva ez a másik hang egyre telítettebben szól, egyre nagyobb szólamot kap, egyre nagyobb erőt kap a szólama, mert hát tényleg ki kell menni arra az őszi dombra, ahol már semmi sincs, csak a hideg eső van. És a másik hang, amelyik vele szemben szól, tehát ezé az életé, az egyéni életé, amelyik meg szeretné tartani azt, amit szerzett...

K. L. – Innentől már defenzívába szorul.

V. I. – Defenzívában van, igen, és egyre kevesebb és kisebb; nem azt mondom, hogy egyre halkabban szól, mert egyre hangosabban, mert kétségbeesettebben, de egyre zihálóbban, kurtábban, egyre kevésbé bírja lélegzettel a másikkal szemben. Hát persze hogy azé a jövő, sajnos. Azé a másik hangé. És igen, igazad van, jól mondod, egyre védekezőbb, inkább defenzívába szorul. Én úgy mondom, egyre fogy a lélegzete. De hát erre is elmondhatom, azt hiszem, hogy „megfogyva bár, de törve nem”, hogy egyre inkább kénytelen – nem engedni, hanem hátrálni vagy belátni a másik igazát, amelyik most már énbelőlem szól, mert hát sajnos én is átvettem ezt a tudatot. De mégis, fönn akarja tartani végig, hogy igen, az utolsó percig, amíg lehet, e mellett az egyéni élet mellett lenni és ebben az egyéni életben lenni és ennek az egyéni életnek a nevében beszélni, mert nem tudok elképzelni más életet. És azt hiszem, ebben a versben legalábbis, végig kitart ez a ragaszkodás, ez a töretlenség, ez az engedni nem akarás; annyira, hogy a végén mégiscsak azzal fejezem be, hogy „és megint a rózsák és megint a nyár”.

K. L. – De itt már nem gúnyosan.

V. I. – Nem gúnyosan, mert itt már én mondom, itt már nem az ördög ügyvédje szól, hanem én mondom, hogy igen, megint a rózsák és a nyár. És ameddig egyáltalán tudok valamit mon-

dani, addig ezt mondom, hogy a rózsák és a nyár. És így a vers a végén aztán mégis visszakanyarodott oda, hogy házassági évfordulóra való ajándék lehetett belőle, mert az lett. Annál is inkább, mert az lett a sorsa, hogy Garai Gábor szerkesztette akkor az *Élet és Irodalom*-t, és ő benne volt ebben a kedves összeküvésben, hogy én ezt a verset meg se mutattam Piroskának akkor, és ő éppen akkorra időzítette és hozta nagyon szépen az *Élet és Irodalom*-ban, úgyhogy valóban házassági évfordulóra való ajándék lehetett belőle. Mert ez kivételesen még diadalmas vers volt végül is – de amiről te beszélsz, igen, hát aztán jó néhány év múlva keletkezett a *Beethoven öregkora*. Ott ez a csupasz és csupaszító hang, amelyik egyre inkább belőlem...

K. L. – Meg a *Medárd* címűben.

V. I. – És sok ilyenben, egyre inkább belőlem szólt ez a másik hang is, amelyik hát végül is azonos volt a Babits talán legnagyobb lírai versének avval a nagy sorával, hogy „ó jaj, meg kell halni, meg kell halni”.

K. L. – Tulajdonképpen két helyszínen van a versben: az egyik a kert és benne a rózsák, de van ez a domb, ami éppen ennek a bukolikus kertnek a lecsupaszított visszája. Emögött is van valamilyen konkrét táj?

V. I. – Igen. Te ismered a szentendrei kertünket, és talán tudod, hogy ha onnan az ember fölmege, egy kicsit kilép és föl, akkor ott egy domb van. Te már ezt nem látod, mert az utóbbi években annyira beépítették, tönkretették a dombot, hogy semmi fű nem maradt a dombon, de akkor még, amikor ezt írtam, akkor ott még domb volt. Beépítetlen és bevetetlen szép kis domb. Hát ezt szerettem, amilyen ősszel volt a domb. A kert nyáron van, a kertnek a nyári, a júniusi képe van benne a versben. Annak a dombnak ott a kert mögött, annak viszont az őszi, az októberi képe van benne, amelyiket szintén éppen eleget láttam, és éppen eléggé a részemmé vált.

K. L. – Mondod, hogy itt még ez az éned győz, és az élet tényei győznek. Ez a diadal, ha komorabb keretek között is, de

egyértelműen jelen van az egész kötetben, ez adja a többi versnek a szerkezetét is. És ha már dombról beszélünk, akkor említsük meg ennek talán testvérversét, a *Branyiszkó* címűt. Amelyik tulajdonképpen ugyanennek a témának a variációja.

V. I. – Ugyanez. Igen. Bár az komorabb vers. És annak megint más háttere van. Szintén egy ilyen régtől fogva táplált háttere. Ha arról kell beszélnem, akkor mindenekelőtt azt kell mondanom, hogy annak a háttere és a költői alapélménye a Görgey Artúr emlékiratai. Amelyeket – hát a kuriózum kedvéért hozzátesszem, hogy – valaha, nagyon régen, úgy körülbelül ötven évvel ezelőtt Illyés Gyula adott a kezembe avval, hogy micsoda nagyszerű könyv, ezt okvetlenül el kell olvasni, óriási ember volt, és ez az, akire Magyarországnak szüksége van. Mert ugye, ez a Görgey-szerű, józan emberünk, az nincsen. Na most Görgey nem jó író, mondanom sem kell, hogy nem is törekszik írói értékekre. Annál nagyszerűbb és hitelesebb és elhitetőbb, amikor őnála viszont valami ilyen hadi, hadtörténeti leírás szinte vízióvá emelkedik. Hát ilyen a branyiszkói csata, amelyiket többek között említ benne, amikor a bányavárosi visszavonulás során Guyon Richárdot fölküldi a Branyiszkóra, és az megostromolja az ottani osztrák állásokat. Amihez hozzátartozik, hogy nagyon szerettem azt az epizódot, amikor Iglóban készülnek az éjszakai rohamra, mert ha nem törnek át a Branyiszkón, nem jutnak el Pestig és az Alföldre. És erre a legénységet leitatják rummal – ez is benne van a Branyiszkóversben, a rum –, és a tiszteknek nagy bált adnak, ahol megjelennek Iglónak szép hölgyei. És egy igazi tiszti bál folyik. Éjfélkor megszólal a riadó, ugye, és a rum mellől a legénység elindul, és a bálból a tisztek lóra kapnak, és mennek föl a Branyiszkó-hegyre. Hadd tegyek hozzá ehhez egy emléket, vagyis élményt, bár ez is olyan szó, amelyiket tulajdonképpen az állítólagos modern költészet száműzött. Élmény nincs. Tehát ez nagyon konzervatív fogalom, az élmény. De hát mégis, nevezzük akárminek, emléknek, élménynek, hogy jó sok év múlva, talán, ha jól

emlékszem, 73-ban volt, Görgey Artúrnak a dédunokaöccse, a mostani Görgey Gábor néven író költőtársam...

K. L. – Őt is Artúrnak hívják eredetileg?

V. I. – Voltaképpen Artúrnak. Gábor a mellékneve. De hát ezt vette föl. Azt hiszem, hogy a családban, ezt ő mondta, azóta egy tradíció, hogy a család minden férfi tagja az Artúr nevet is fölveszi. Hát ő is Artúr. És ő vitt el a kocsiján a Felvidékre. Voltaképpen a Görgey család régi emlékeit akarta megnézni, de aztán a Szepességen és még sok mindenütt jártunk, és ő vitt fel Branyiszkóra, kedvességéből írántam és a Branyiszkó-versem íránt. És akkor láttam ezt a branyiszkói dombot, ahol valaha a branyiszkói csata emléke állt.

K. L. – Tehát jóval a vers születése után?

V. I. – Igen. A vers keletkezése után. Le is fényképezett engem ott. Örültem, hogy megláttam, és hát ez is hozzátartozik a vershez. Na, hát ez épül bele abba, ami hát voltaképp ugyanez a téma, hogy hát a halált valamilyen módon állva – bár nem fogjuk állva, mert mi már le vagyunk terítve addigra –, de legalább lélekben valamilyen módon állva fogadjuk. Sőt, egy másik gondolatom a halálról, hogy ne véletlen baleset legyen a halál, ha már meg kell halni. Hanem készüljünk rá, és tudjuk, hogy mire. Hát erre vonatkozik a Branyiszkó-versben, hogy foglaljuk el a saját Branyiszkónkat. És hozzátartozik az a szinte diabolikus leírás, amit a Graczában olvashatunk, hogy megy föl a csikorgó hidegben a katonaság, amelyiknek nagyobb része szlovákokból állt, a legénység. A vezér, Guyon Richárd...

K. L. – Angol volt.

V. I. – Tehát itt magyarul jóformán senki sem tudott.

K. L. – Német vezényszavakra...

V. I. – Guyon Richárd, amikor az osztrák tűzre, amelyik fogadta őket, a legénység elkezdett fejtenül hátrálni, akkor Guyon Richárd rájuk ordított tört német-magyarból kevert nyelven „vorwärts dupla lénung, rückwärts kartács schiessen”.

Akkor mélyen belém ivódott, körülbelül 21-22 éves lehettem, amikor olvastam ezt, ez az egyik leghősiesebb cselekedete a történelmünknek, ez ilyen internacionális hőstett volt. Azért is ilyen jelképes, mert ilyen nemzetközi volt, mint ahogy az egész forradalmunk is nemzetközi volt. De a *vers* jelentése az, hogy úgy haljunk meg, hogy foglaljuk el a halált, mint Branyiszkót, mint aki ott marad, és ne érzük meg Világost, azt, amikor le kell tenni a fegyvert.

K. L. – Tehát tulajdonképpen a halál is az élet része. Ha már szembe kell néznünk vele?

V. I. – Hát, tudj isten, ezt még nem döntöttem el, magamban sem. Ameddig meg nem haltunk, addig biztosan az élet része. Már nem tudom, ki írta, hogy ahol a halál van, ott már mi nem vagyunk, és ameddig mi ott vagyunk, addig nincsen halál. De hát mondom, az, hogy foglaljuk el ezt az egyéni halálunkat, amelyik ne kollektív baleset legyen, amelyikbe mi is beleestünk, hanem mindenestre életünk egyik legnagyobb ténye és legjelentősebb ténye, hogy meg fogunk halni, és hát valahogy eszerint kellene élni, és ezt így vagy úgy tudomásul venni. Mindenki mást csinál ebből a tudatból – hát ez éppen arról szól, hogy mindenki foglalja el a maga Branyiszkóját.

K. L. – És tulajdonképpen ebből a gondolatból született a bevezetőben idézett virágcsokor, hogy így mondjam a *Párbeszéd* is?

V. I. – Igen, igen. Csak az valamivel előtte volt. És az egy derűsebb vers.

K. L. – De ugyanaz a gondolat.

V. I. – Voltaképpen, ha így veszem, akkor ettől az időtől fogva, tehát körülbelül 56-57-től fogva majdnem minden versem e körül a gondolat körül...

K. L. – Az *Ötven felé* című vers idejétől?

V. I. – Az *Ötven felé*-től, igen. Ott vettem ezt tudomásul, hogy ahogy régen mondtuk: nichts zu machen. Meg kell halni. Vala-

hogy sose adtam föl azt a gondolatot, reményt, hogy ilyen vagy olyan módon – ennek aztán sokféle variációja van verseimben is, a gondolataimban is, életemben is –, hogy valamilyen módon értelmet tudunk adni a halálunknak.

1981

Elvesztett otthonok

BESZÉLGETÉS KABDEBŐ LÓRÁNTTAL
ÉS SUMONYI ZOLTÁNNAL

K. L. – Új sorozatot indítunk a rádióban, *Elvesztett otthonok* címmel. Voltál szíves hozzájárulni, hogy első emlékezés-regényed címét írjuk a beszélgetések fölé. Valaha, még a háború alatt ezt a címet, ezt a témakört érezted a legalkalmasabbnak, hogy életed történetét összefoglaljad. Az akkori elbeszélés a régebbi otthonaidat mutatta be. De az élet ment tovább, újabb otthonoktól is búcsúznod kellett azóta. Hadd kérdezzünk ez alkalommal egy újabb elvesztett otthonról, az Eötvös Loránd utcáról. Amelyet a *Költözés* című versedben búcsúztatsz.

KÖLTÖZÉS

*Minden mielőtt végleg
Felszámoltatik
Minden jelentésből kikopik
Már csak valami lefokozott élet*

*A kibukkanó szögek vezetékei
Csúszdó falak
A lebulló vakolat
Fiókok tartalma szanaszét
Egymásba gabalyodva
Mint a tudatküszöbre szabadult
Gondolat- és képzettársítások
Egy összetépett gúnyvers – a modelljét
Félévre rá megölték – régi tagkönyv*

Az elsüllyesztett fénykép az utolsó
Az a megkínzott arc a búcsúzásakor
A méltóságos asszony levele
Mikor kellőképpen tájékozódott
Leányom ennél fogva kénytelen
A tanfolyamból végleg kimaradni
Levelek meghalt aki írta meghalt
Akinek írták hirtelen sorok
Indulván messze földre szeretettel
Üdvözlől az akire néha gondolj

Rejtett asszociációk
Ez volt a lakás láthatatlan
Idegzete és most a szálak
Fájnak összegubancolódtak
Lecsúszapaszodtak nem takarja
Se csont se bőr leapadt róluk
Kimélő zstpárnázata
Ha véletlen tekintetünk
Futtában megérinti minden
Kikandikáló sor külön
Vonaglani kezd görcsbe rándul

Pusztá csont üresek a polcok
Szekrények tátonganak
Idegek zsigerek átkötözve
Csomag csomag csomag csomag
Aztán megmozdulnak a bútorok
Drótok körték elbagyják a falat
Aztán hiány sem csak merő üresség
Mi maradt abból hogy tízenöt évig
Itt éltünk trünk festettünk szerettünk
Itt rettegtünk nevettünk öregedtünk

*Mi maradt ez az összevisszaság
A teherautó három fordulóján
Ez a megbomlott összetartozás*

*Vagy biggyük, hogy majd odaát
A túlsó parton újra összeáll
És eltart még egy darabig?
Higgyünk – miben? halottainkban
Akik az ottbont életetik.*

V. I. – Megmondom őszintén, hogy ha nem lettetek volna olyan kedvesek, hogy az *Elvesztett otthonok* címet adjátok ennek a sorozatnak, akkor bizony nem beszéltem volna se régi, se újabb elvesztett otthonaimról, mert az újabbakról is annyifélt beszéltem már. De ha egy sorozatnak ez a címe, akkor nem tehetem, hogy én ne beszéljek róla. Valóban, az Eötvös Loránd utca 10-ről kell beszéljek, amelyik határozottan otthon volt, nem átfutó albérleti szoba vagy ideiglenes lakás. Másrészt viszont lezárult. Tehát lehet róla beszélni. Igaz, hogy ennek meg az a hendikepje, hogy erről Piroskának van egy – gondolom – nagyszerű írása, *A Károlyi-címer*, az enyém legfeljebb csak gyarlóbb eszközökkel készülő oldalfény ugyanerre, amit ő megírt.

Tehát kezdjem ott, hogy mi Piroskával sok válság és csiki-csuki malom után 1949 márciusában kerültünk végleg össze. A Visegrádi utcában – mert ott lakott Piroska a nővérével, Annával. De hát az nem volt sem elég nagy, sem elég alkalmas, tehát nyilvánvaló volt rögtön, az első pillanattól fogva, hogy ki kell cserélni. Igen ám, de miből? Én akkor még a Révai Könyvkiadó lektora voltam, különböző cégtáblák alatt az is maradtam – mindig változtak a nevek, de én ugyanannál a széknél és íróasztalnál ültem. Még akkor kijöttem a fizetésemből, de arra, hogy lakást vegyünk, semmiképp se telt volna. Piroska rajzolt egy tankönyvet, ami állati nehéz és lélekölő munka, pláne abban az időben, ne feledkezzünk meg a dátumról:

49-ben vagyunk. De mégis megcsinálta szegény, így hát neki foghattunk. Az természetes volt, hogy Annával együtt megyünk, Piroska nem is tudott volna, nem is lett volna hajlandó nélküle, de én se akartam, nekem se jutott eszembe. A lakás kereséséhez így Anna volt az egyetlen, aki szóba jöhetett, sőt övé volt a főszerep. Az én szívem, bevallom, a Lipótváros felé húzott, vagy legalábbis az Újlipótváros felé, mert valahogy azt a kerületet tekintettem hazámnak. És akkor fölbukkant egy lakás az Eötvös Loránd utcában.

K. L. – Akkor éppen hogy hívták ezt az utcát?

V. I. – Papnevelde utca volt valaha, mert ott van a katolikus teológia, az Egyetemi-templom mellett, aztán elnevezték Prohászka Ottokárról, aztán a felszabadulás után újra Papnevelde utca lett, akkor még éppen így hívták. Tehát fölmerült ez a Papnevelde utca, és Panni nem tudott választani, mert ő mindig abból indult ki, hogy ő azt szereti, amit én szeretek, tehát ő is lipótvárosi lakást akart – de hát ez olyan szép volt, a Papnevelde utcai. És Illés Endre, akivel akkor nagyon jó barátságban voltunk, valahogy föl is karolt bennünket, bár neki is éppen elég baja volt akkoriban, ő mondta Annának: „Legyen maga a sors, Anna, és döntsön.” Anna magában e mellett a Papnevelde utcai ház mellett döntött, de nekünk még nem mutatta meg. Végül egy nyári délután elmentünk megnézni. Tudnotok kell – nem is kell, mert tudjátok úgy is, és én is eléggé megírtam –, hogy Pesten nagyon mások voltak a kerületek. Minden kerületnek más jellege volt. Ez most már kezd elmosódni, bár lehet, hogy aki ma nő fel, az ugyanúgy érzi a különbséget, mondjuk, a hetedik és a tizenharmadik kerület között, mint ahogy én éreztem. Bárha a Csáky (a mai Hegedüs Gyula) utcában, a Lipótvárosban születtem, de igazában a Terézváros, a Gyár (a mai Jókai) utca volt az, ahol a gyerekkoromat töltöttem. Már abban a tudatban nőttem fel, hogy ez voltaképpen a városnak egy közönsége-sebb, hogy ne mondjam, alacsonyabb rendű kerülete. A Terézváros, az fogalom volt akkor. Úgyhogy azt nagy előmenetel-

nek, felfelé lépésnek tekintette mindenki a családban, hogy a Lipótvárosba költöztünk, a Sas utcába, amelyiknek nagyon szerettem a környékét gyerekkoromtól fogva, az volt a játszótérem. Valahogy az egész eddigi életem a Szabadság térhez és a környékéhez kötődött – legfeljebb az Országház teret még beleértve. Furcsának éreztem, hogy mi most a Belvárosba, a Belváros szívébe megyünk, egy kicsit olyannak is éreztem, mint a jogtalan behatolást egy olyan területre, ahova nem vagyok való.

S. Z. – A Belváros abban az időben előkelőbbnek számított a ti köreitekben is, mint a Lipótváros?

V. I. – Hát most nehezet kérdezel, és ezt nehéz eldönteni. Az én szememben biztosan. Bár igazi lipótvárosi mind úgy volt vele, mint én: tudta, hogy a Belváros a finomabb környék, de azért nem vágyódott volna ott lakni, mert elég önérzetes volt, és tudta, hogy ő a Lipótvárosba tartozik. Mostanában, több mint negyven évvel a halála után, jelentek meg a fiatalon elesett Hevesi András összegyűjtött cikkei és novellái, és egy részük megejtő bájjal kelti életre a Lipótváros légkörét és önérzetét. Voltaképpen én, aki semmiben sem tartottam magamat a családi és a környezeti hagyományokhoz, ebben önkéntelenül alkalmazkodtam hozzájuk. Na most hát leszálltunk a villamosról, megálltunk az Eötvös Loránd utcában, a Károlyi-palota, a te mostani munkahelyed mellett, ott az Egyetemi-templom aljában, és néztünk föl a szemben levő házra. A fehér – piszkosfehér, mert akkor a Belváros még siralmasan magán viselte az ostrom nyomait, de azért mégiscsak fehér – házra. Fehér hatása volt, legalábbis abban az augusztusi napsütésben. És hirtelen eltátottam a szájam, nem tudom máshogy mondani, olyan szép volt. Olyan gyönyörű volt az a két torony a templom tetején, az a fehér ház, a sarokház az Egyetem és a Papnevelde utca között. És bár elhanyagolt volt, látszott rajta roppant előkelő volta. Hirtelen kinyílt a szívem: hát gyönyörű itt lakni, szinte hihetetlen. És rögtön meg is szűnt a behatolás, az illetéktelenség érzése. Hiszen ez az én földem, az én területem! Magaménak érez-

tem, nagyszerű dolog volna itt élni. Az elragadtatást az egész család osztotta, ami bizonyos szempontból a végzetünk lett, mert hagytuk magunkat irtózatosan becsapni, úgyhogy ráment szegény Piroska egész tankönyve, meg még sokat kellett össze-szerezni később. Irtózatosan becsaptuk magunkat, mert még Panni, aki most evvel volt kénytelen foglalkozni, az sem értett igazán ilyen üzleti és gyakorlati dolgokhoz, mi meg pláne nem, se Piroska, se én. Nem is akarom részletezni egyébként, azt hiszem, Piroska humorosan megírta. De hát tragédia volt, amilyen lakást vettünk. És mégis, amikor a lakásba beköltöztünk augusztus végén, akkor minden hiányával, borzalmával, becsapottságunkkal együtt nagy érzés volt, ami nem is múlt el végig, amíg ott laktunk.

Hadd térjek vissza – mi voltaképpen már mélyen benne jártunk abban, amit később 50-es éveknek neveztek – ehhez az első pillanathoz: 49-et írtunk, de új élet kezdődött. Egy új korszaknak a bizonytalansága, de ez nagyon enyhe és eufemisztikus szó, inkább a bizonyosság, hogy hát itt borzasztó dolgok következnek és folytatódnak. Perek, börtönök, kivégzések – most csak éppen utalok rá, hogyha elfelejtették volna –, nekünk is sok ismerősünket, kollégánkat, még jó barátunkat is tartóztaták le. Körülbelül ekkor kellett az embernek evvel számot vetnie. Én akkor szüntem meg író lenni. Na de hát micsoda menedék ebben a korszakban egy ilyen ház – valóságos vár!

Nekem jó természetem van, én nem voltam kétségbeesve azon, hogy nem írhatok, mint ahogy annyian kétségbeestek, akiknek az egész gondolkozását, mondhatnám, a világérzését befolyásolta, hogy néhány évig nem publikálhatott. Énnkem különben is volt már korszakom, amikor nemigen írhattam. És inkább úgy tekintettem: micsoda elegáns életet fogunk itt élni! Mert ez olyan nyilvánvaló volt. Az én szememben az, hogy most én fordító leszek, és Piroska illusztrátor, tehát nem költő és festő, ez sokkal elegánsabb élet volt. A művészet viharos dolog akkor is, ha nem kívülről kevernek benne vihart. Ehhez ké-

pest azt, hogy az ember fordít, én tisztos és elegáns foglalkozásnak tartottam. De nem tudom, sikerül-e érzékeltetnem azt is, hogy ez az érzés jobban megfelelt a Belváros világának. A Révai Könyvkiadónál dolgoztam, amelyik akkor még egy darabig együtt volt a nyomdával, legalábbis ugyanabban az épületben, ami az eredeti székhelye volt, a Vadász utcában. Gyalog szoktam hazamenni, át a Lipótvárosra, tehát az énnekem meghitt és otthonos vidékeken, és emlékszem, körülbelül amikor a Szeréta tere értem, akkor kapcsolt be hirtelen az érzés: én most ebbe az új világomba térek haza.

K. L. – Ez a mostani Martinelli tér.

V. I. – Úgy van. Aztán át a Kossuth Lajos utcán, és ahogy hazaértem, úgy valahogy hullottak le a terhek, a kiadó meg az élet hétköznapiasága meg politikuma. Ilyen elegáns száműzésbe mentünk! A száműzés nem úgy értendő, hogy a Lipótvárosból. Száműzve voltunk az irodalomból, a festészetből. De abban, hogy ezt nem éreztem katasztrófának, nagy része volt a Papnevelde utcai háznak. Amelynek, odaérkeztünk után nem sokkal, megváltoztatták a nevét. Akkor lett Eötvös Loránd utca.

Amit pedig a következőképpen tudtunk meg. Akkor még nem voltak teljesen összevonva a kiadók, vagy legalábbis helyileg még nem, mert a Franklin Társulat valamiképpen működött.

K. L. – Az ott volt, mellettetek, az Egyetem utcában.

V. I. – Jóformán a mellettünk levő házban volt. Zádor Anna vezette, és valami korrektúrafélét küldhetett nekem, mert megjött a Franklin altisztje. Nevezetes ember volt Ziegler, öreg, német anyanyelvű, tudott magyarul is, de csak németül szeretett beszélni. Ősrégi bútordarab volt, nemcsak a Franklinban, az egész irodalomban: még Adynak vitt korrektúráját. Följött, és azt mondja: már Eötvös Loránd utca a Papnevelde utca. Mi is ebből értesültünk róla, és csodálkoztunk, mire ő azt kérdezi: „Ki az az Eötvös Loránd? *Schon wieder ein Kommunist*” – mondja.

Mondanom sem kell, nem sajnáltuk, hogy Eötvös Lorándról van elnevezve az utcánk, de sajnáltuk a Papnevelde utcát. Ez egy darab régi Pest volt.

K. L. – Régi, hagyományos név. Krúdys hangulat.

V. I. – Van valami krúdys benne. Mint ahogy az egész Belvároson és ezen a részen érzékelhetően rajta volt Krúdy bélyege, akit, mondanom se kell, imádtam. Ha már Krúdy nevét említetted: a kocsmák nevei – ez a *Hét Bagoly* világa. És ott volt a Kis Piskos, a Bajtárs, tele volt a környék gusztusos kiskocsmákkal. De nem sokáig maradtak meg. Mi láttuk, hogy úgy mondjam, ilyen dramatizáltan, a Belváros pusztulását. Pusztulni persze a háborúban kezdett, sok sérelem érte, de itt láttuk, ahogy sorra tűnnek el ezek a kiskocsmák. Mert ez több volt, mint az, hogy vannak helyek, ahova be lehet ülni két decire, ha valakivel az ember találkozik. Ez valahogy egy világ volt, ezt is már többször mondtam, de nem lehet elégszer figyelmeztetni rá az embereket, a mai olvasókat, hallgatókat, fiatalabbakat, akik ezt nem értik. Volt akkor egy ijesztően Budapest-ellenes irányzat. Hát nyilván vidékellenes is volt, annak a sérelmeit jegyezték fel elsősorban, és ott nagyobb dolgok is történtek, mint az, hogy megszűnik egy vendéglő. Volt egy olyan tendencia, hogy semmi ne maradjon úgy, ahogy volt. A Belváros tele lett zárt üzlethelyiségekkel. Ahogy végigmentem, egyre szaporodtak a bedeszkázott kirakatok. Napról napra az ember érezte: hát már ez is, hát már az is. Ott volt például a Ranschburg antikváriuma, szemben az Egyetemi Könyvtárral – most ismét antikvárium van ott, de ez is csak jó idő múlva nyílt meg –, ez is egy jellegzetes darabja volt Budapestnek. Ranschburg még ott állt az üzletében, de tudta, hogy már csak napok kérdése vagy adminisztráció kérdése, hogy mikor zárják be. Ezt mindenütt borzasztó volt nézni, mint ahogy az is borzasztó volt nekem, mondjuk, hogy eltűnt a Markó utcai gimnázium. Az épület megmaradt, csak más iskola lett benne, az én gimnáziumomat, a Berzsényit, azt kivitték Újpestre valahova.

K. L. – A szomszédodban volt a Centrál kávéház, az mikor szűnt meg?

V. I. – A Centrál, kérlek, az már előbb megszűnt. Az már akkor be volt deszkázva. Hogy miért és hogyan? Ez mindmáig rejtély. Hát én mindig, mikor arról van szó, hogy irodalmi élet nincs, vagy ilyen vagy olyan, mindig azt mondom: miért nem nyitják meg a Centrált? Most mi van ott?

K. L. – Az egyetem Eötvös-klubja. Zárt körű műsorokat szoktak ott rendezni.

V. I. – Mondom, ezt borzasztó volt nézni, és ebben azonosul-tam igazán a Belvárossal.

S. Z. – Ez volt a környék, nagyjából. Most ha magát a lakást vagy a szűkebb környezetét, a házat mutatnád be.

V. I. – A ház, mondom, nagyon elegáns volt, de omladozott. Ez természetes is volt, ez egész Pesten így volt.

K. L. – Még háborús sérülés?

V. I. – Háborús sérülés is elég volt, az egész hátsó lépcsőt valamilyen bomba levitte. Az Egyetemi-templom egyik tornyát vitte el az ostrom, de azt fölépítették. Amikor mi odakerültünk, akkor már újra állt a két torony. Hát a lakás? Azt mérhetetlenül élveztük, fázva, mert nem fűtöttek a kályhák. Azt képtelen vagyok elbeszélni, hogy miben csaptak be, semmi se működött. És mégis fázva, beburkolózva, sokszor – ha hideg volt – dide-regve élveztük. Az ablakaink tirátok néztek. A Károlyi kert, amit mindig nagyon szerettem, akkor rémes állapotban volt, tele volt, fene tudja, milyen építési anyagokkal, törmelékekkel.

K. L. – Hangversenyek?

V. I. – Csak később. Akkor borzasztó állapotban volt. Aztán idővel, 53 körül, akkor sok minden egyébbel együtt ezt is vala-hogy kezdték rendbe hozni. Mi, a negyedik emeleten, följebb voltunk, mint a Károlyi-palota teteje, ránéztünk arra. És akkor jöttem rá, hogy ez azon kívül is, hogy Belváros, előkelő kerület: ez a magyar Quartier Latin.

K. L. – Diáknegyed?

V. I. – Hát diáknegyed is, tudom, ott van az Egyetemi Könyvtár, az ember akármikor lement, akár este, akár nappal, de még reggel is, ott mindig lehetett valakivel találkozni. Ha mással nem, Mátrai Lászlóval, aki ott csavargott, és az Egyetemi Könyvtár igazgatója volt.

K. L. – Ő is ott lakott.

V. I. – Igen. Rónay Gyurival is sokszor lehetett ott találkozni. De valahogy mindenkivel, mert mindenkinek volt dolga a Belvárosban. Tehát az ember, ahogy kiment a lakásból, biztos lehetett benne, hogy mire a Kossuth Lajos utcán túl ér, már három-négy emberrel találkozott.

Na most ami a lakást illeti, hát az bizony szegényes volt. Én hoztam egy-két bútordarabot, ami az ostromból megmenekült, szőnyeget...

K. L. – A Sas utcából?

V. I. – Hát a Sas utcából, illetve ahol laktunk, ami ott megmaradt, abból a kevésből. Aztán polcokat csináltattunk. Idővel még vettünk is ezt-azt. Sajnálatos szaporulatot jelentett a lakás berendezésében 51-ben, tehát két évvel azután, hogy odakerültünk, a kitelepítés. Mint említettem, a ház nagyon elegáns volt eredetileg, és hát ilyenek voltak körülbelül a lakói is. Mellettünk például, a közvetlen szomszédunk Lázár Andor volt, Gömbös igazságügy-minisztere, és azt tudom, hogy valamelyik, nem tudom, hanyadik zsidótörvényt ő csinálta.

K. L. – Az első, 1938-as zsidótörvényt készíthette elő, mert egy ideig még a Darányi-kormányban is benne volt.

V. I. – Így hát a kapcsolat közöttünk nem volt szívélyes. De a kitelepítés éjszakáján, amelyet, azt hiszem, egy éjszaka kellett lefolytatni – Görgey Gábor barátunk erről nemrég egy kitűnő darabot írt –, hát akkor nem lehetett elzárkózni. Fonáknak hat, ha amellet, amivel ez a rendelet az érintetteket sújtotta, azt említem, hogy mivel sújtotta a szomszédait, a felebarátait? Ezzel úgy voltunk, mint minden ilyen törvénnyel, mint akár a 44-es deportálásokkal. Hogy éppen azoknak, akikben volt egy

kis emberség, úgy is mondhatom, sok méltatlanságot kellett elszenvedniük. Mert, mondjuk, hogy jött Ottlik hozzá, hogy engem elbűjtasson és megmentsen? De miközöttünk akkor már legalább valamiféle baráti kapcsolat mégiscsak kialakult, meg aztán mindketten a *Nyugat* írói voltunk, tehát mégiscsak egy táborban, de Lázár Andor meg énközöttem igazán semmiféle kapcsolat sem volt. De hát nem lehet azt mondani, ugye, hogy menjen a fenébe, és ki az, aki azt tudja mondani, amikor reggelre föl kell pakolva lenniük, és be akar állítani néhány óriás bőr karosszéket, bőrgarnitúrát, hogy nem fogadjuk be, ugye. Pláne, amikor még bőségesen volt hely. Ez a bőrgarnitúra ott állt a mi lakásunkban nagyon sokáig, és bizonyos szempontból gátolta azt, hogy berendezkedjünk. Nem is fért volna semmi több a lakásba. Aztán hirtelen úr támadt, amikor, hál' istennek, egy idő múlva a kitelepítést feloldották, és Lázár miniszter elhordatta megint ezeket a hatalmas bútorokat. Mert nagy lakás volt, azt elfelejtettem mondani, ez is olyan jó volt a lakásban, hogy magasak voltak a falai, tágasak a szobái, mindig ilyen szerettem.

K. L. – Hány szobás volt?

V. I. – Annyi mellékhelyiség volt – nem mellékhelyiség, ez rossz szó –, hall, azt hiszem, két hallja volt.

S. Z. – És egy ilyen összekötő folyosó a két hall között. Én tíz évvel később, mint ahogy ti beköltöztetek, 59-ben léptem be először hozzátok, és attól kezdve otthon éreztem magam.

V. I. – Addig sok minden történt. A bőrgarnitúra még hagyján, de annyi mindenféle került oda, nem csak Lázáréktól, mert hiszen a ház nagy része ilyen kitelepítendő, ahogy akkor mondták: osztályidegenekből állt. Lázárról tudom, ki volt, a többről már nem. Borzasztó könyvtárakat fogadtunk be, szegyeteljes látszat volt, hogy éppen ilyen könyveim vannak. A régi korszak, a két háború közti korszak alja irodalma, vagy legalábbis amit én annak tartottam. Világnézetileg, irodalmilag, minden szempontból. Egyebek is, például egy kard, egy régi, tizennyol-

cadik századi kard. És emlékszem, amikor Ottlik legközelebb eljött, azt kérdezte: „Ez kié volt?” „Lázár Andoré.” Ottlik megnézte, megvetően eldobta, és azt mondta: „Labanc kard.” Hát ilyeneket kellett őrizni a lakásunkban.

Beszéltem arról, hogy életünk az Eötvös Loránd utcában bizonyos fokig száműzetés volt. Egyébként is, nem csak azért, mert az ember azt érezte, hogy az irodalomból számkivetve van. Ezt, mondom, én nem éreztem. Fonáknak éreztem, de ez volt a legkisebb bajom abban az időben, nem éreztem katasztrófának, hogy nem jelenhetek meg. Próbáltam ezt előbb is. De bizonyos fokig számkivetve éltem a régi baráti körömből is, amelyik viszont, isten tudja, miért, hát mondhatnám, cserbenhagyott, talán mert Piroska új feleségem volt, és talán, mert – ahogy később hallottam is – én megmaradtam lektornak a Révainál, majd a Szépirodalminál. Ez azoknak a szemében, akik sehol se voltak, vagy éppen elvesztették az állásukat, hát ez borzasztó árulás volt. Látom, benne vagyunk ennek kapcsán, bár látszólag nem ide tartozik, egy vitában. Rögtön próbáljunk tisztázni egy kérdést, amiről már többször beszéltem, de nem lehet eleget beszélni. Van egy legenda: hallgató írók. Ezt először, hogy úgy mondjam, az elhallgattatók találták ki, hogy hallgatók, akiket elhallgattattak. Akkor nagyon veszélyes volt, ha valakire azt mondták: hallgató író. De később ez, hogy hallgató író, hősiességet jelentett, mondhatnám, mítosszá vált. Holott hallgató író nincs. A magyar irodalomban, hála istennek, sose voltak hallgató írók, mert ha mindannyiszor hallgattunk volna, amikor önkényuralom volt, vagy idegen megszállás, akkor Mohács óta aligha lett volna írott magyar irodalom. Mert egy költő nem hallgat: az úgynevezett hallgató írók is akkor hallgattak el, amikor elhallgattatták őket. Addig mindent elkövettek, ahogy író szokta, hogy írjanak és ír hassanak. Csak amikor már nem ment, akkor voltak hallgató írók. És ez rendszerint úgy történt, hogy a hallgatás onnan kezdődik, ahol ők hallgattak el. És addig tart, ameddig ők hallgattak. Aki egy perccel tovább

beszélt, mint ők, az már áruló volt, és aki egy perccel előbb szó-
lalt meg, mint ők, az is már áruló volt. Nekem nem jelent meg
kötetem 48 és 56 között. De hát előzőleg is volt ilyen korszak-
om, ismétlem, nekem ez nem volt olyan nagy újdonság. Ellen-
ben fordítani fordítottam, és ahogy utólag szememre vetették,
írtam elő- és utószavakat, jegyzeteket saját fordításaimhoz.

Ha már fordításról beszélünk, ebben a lakásban egyik emlék
a másikat húzza magával. Volt ott egy kis cselédszoba is. Mon-
dom, ez egy nagy, elegáns lakás volt, nem úgy hatott, de az
volt. Szóval volt egy cselédszoba, és volt egy nagyon kedves
diáklány, és attól fogva, hogy odaköltöztünk, és ahogy most
már regényeket is, egyre vastagabbakat és nagyobbakat fordí-
tottam, neki diktáltam. Ez Vali volt, akiről többször beszél-
tünk, és akiből azóta főiskolai tanárnő lett, és jó néhány kül-
földi magyar kiállítás vezetője, szóval mindenképp nagy nő lett
belőle, de még ma is olyan kedves, hogy ő ír nekem, és neki
diktálhatok. Amikor férjhez ment, odaköltöztek ebbe a cseléd-
szobába, azt berendezték maguknak, sőt egy olyan kis fürdő-
szobafélét is építettek maguknak. Így gyarapodott a lakás.

Tehát én furcsa módon, meglehetősen elszakadtam a régi tár-
saságomtól, vagyis ők szakadtak el tőlem. És akkor aztán hir-
telen történt valami, a történelem és a sors, és isten tudja, még
minek az ajándéka, hogy viszont új hadak jöttek, akiket volta-
képpen ellenünk fegyvereztek föl, és aztán mégis a szövetsége-
seink lettek, új generáció. Itt elsősorban Juhász Ferit kell emlí-
tenem, meg Nagy Lacit, meg Kormos Pistát, akikkel akkor na-
gyon jó barátságba kerültünk. Azt mondhatnám, hogy földéri-
tették az életünket, nekem erőt adtak. Piroskának nem annyira,
mert hát ő szegény festő volt, és ő abból maradt ki. Tehát azt a
folyamatosságot, hogy én azért mégis költő vagyok, azt ők ad-
ták nekem. Azért sokan jöttek másfélék is, például Réz Ádám,
aki nagyon mulatságos fiú volt, maga a vidámság. Egyébként
ő kollégám is volt, lektortársam a Szépirodalmiban. És jött, ha
már a lektortársaknál tartunk, Réz Pali, Domokos Matyi. Szó-

val új élet kezdődött az Eötvös Loránd utcában. Nagyon vidám élet volt. Jól mulattunk. Én aztán igazán nem hogy nem vettem rossz néven, hogy Juhász Feri, Nagy Laci, Simon Pista, aki néha-néha szintén megfordult nálunk, hogy ők nyakig benne vannak az irodalmi életben. Örültem, hogy egyáltalán van magyar költészet, folytatódik. Ottlik is benézett néha Gödöllőről, Kéry László, aki ugyan Debrecenbe volt száműzve, de aztán egy idő múlva visszajött a budapesti egyetemre. És mások. Ervin, az unokaöcsém, akkor még nagyon fiatal volt, és amikor most a Piroska könyvét olvasta, a *Bálám szamará-t*, amiben ezekről a dolgokról ír, azt mondta, csodálkozva értesült róla, hogy minekünk mennyi bajunk volt akkoriban. Ott olyan röhgés volt és mulatságos élet, hogy őneki meg sem fordult az eszében, hogy nincs nálunk minden a legnagyobb rendben. Hát pedig nem volt, mert nagyokat féltünk. Ezt talán nem kell mondanom, hiszen úgys tudjátok, hogy azok is féltek, akiknek semmi okuk se volt rá, félni – de hát volt, akinek semmi oka sem volt? De hát hogy ennek kapcsán egy mulatságosabb esetet is elmondjak. Amikor éppen volt okunk félni – hogy miért, az messzire vezetne –, másutt írtam róla, valahol a *Saskeselyű*-ben is jeleztem, meg majd egyszer talán, ha élek, akkor el is jutok oda az elbeszélésben – szóval volt idő, amikor volt okunk félni. Az ember nem tudott, mert konzervatív az agyberendezése, sehogy sem tudott hozzászokni, hogy annak, hogy kivégeztek vagy letartóztattak valakit, vagy eltűnt úgy, hogy nem is hallottunk róla többé, semmi köze se volt ahhoz, hogy mit csinált. Ehhez az ember nem tudott hozzászokni, és mindig föltételezte, hogy ha aránytalan dolog történt is, de hát valamit csak csinált az illető. De nekem akkor éppen volt is okom félni. Azt nem kell mondani, hogy mi volt az éjszakai, az esti csöngetések frásza?

K. L. – Csengőfrász, ez így maradt fenn.

V. I. – Igen. Hát ezt azóta moziban is, mindenütt láthattatok. Egy este későn, tíz után, csöngetnek. Téli este volt, ilyenkor

már senki se jöhet. Egymásra néztünk: itt vannak. „Én nyitok ajtót” – mondja Piroska. Mondom: „Dehogy, én nyitok ajtót.” Kimentem, de hát persze Piroska a nyomomban volt. Nálunk – te talán emlékszel – homályos üvegablaka volt az ajtónak, amin csak úgy átsejlett a kinti világ. Ez is voltaképpen elegáns ablak volt, csak, mondom, minden el volt hanyagolva. És ezen a homályos üvegen átsejlik egy tányérsapka. Átölelni nem ölelhetjük egymást, mert ezt látják, ő is átlát ugyanúgy, homályosan. De hát megfogjuk egymást, avval, hogy ez a búcsú. Én ajtót nyitok, és belép Devecseri Gábor. Aki, most nem tudom, őrnagy volt-e éppen, vagy alezredes. Azt hiszem, mint alezredes szerelt le végül a katonaságból. De nem tudom, hogy akkor már alezredes volt-e, őrnagy mindenesetre. Hát fellélegeztünk. Azt hiszem, hogy Devecserinek életében sehol, senki szerelmese sem örült meg annyira, mint amennyire mi megörültünk neki. Nyakába borultunk. Azért jött, mert én szerkesztettem az *Íliász*-fordítását, és abban kicserélt egy szót, ezért jött fel, hogy ezt írjam be a példányba. Ez nagyszerű volt végül is. Ő egyébként nagyon kedves volt hozzám végig. Aztán ez a csengőfrász valahogy megszűnt, a környéken az ember valahogyan más érzéssel kezdett járni. De ez már történelem, és nem kell magyaráznom, hogy s mint jött. Az ember hirtelen föllélegzett. Én legalább nagyon is. Nem mondom, hogy olyan sok történt, de akkor mindig azt mondogattam, hogy egy milliméter nagyon kevés, de ha az embernek a gégejét nyomják, és akkor csak egy millimétert enged ez a szorítás, az óriási különbség, ha már ott tartunk! Szóval hirtelen jobb és könnyebb lett az életünk. Nem mondhatom ugyan, hogy minden eltűnt barátunkkal találkozunk, de mégis azokat, akik megmaradtunk, nem nyomasztotta ez a közvetlen félelem.

S. Z. – Mikorra tehető ez a hirtelen, milliméternyi változás?

V. I. – 53-ra. Persze. Hát ehhez szó se fér. Ez már történelem, ezt nem is kell mondani. De azt el kell mondani, hogy aztán hirtelen megint elsötétült a Károlyi kert környéke, és füttysza-

vak, majd lövések és csörömpölések töltötték be. A mienk nagyon élénk környék volt, mert ott volt az egyetem, ott folyt le az, amit később egyetemi csatának neveztek, igen mozgalmas környék volt minden szempontból. Kedves fiatalok lepték el. Mi nem sokat láttunk abból, amit rémségeknek mondanak, mert nem nagyon jártunk a városban. Anyámhoz mentem, mentünk élelmet vinni, egyszer Ottlikéknál voltunk. Én, hogy úgy mondjam, semmi rosszal se találkoztam. Aztán egyik reggel hirtelen följön három diák hozzánk. Mi fönt laktunk a negyedik emeleten, ezek magas, régi emeletek voltak, és a fiúk gépfegyverfészket rendeztek be a sarokablakban. Hoztak is egy géppuskát. Persze, a ház lakói rettentően megijedtek, és Piroskát kérték meg, hogy próbáljon közvetíteni, próbálja megmondani ezeknek a gyerekeknek, hogy ennek semmi értelme, és ha ők visszalőnek egy géppuskával, az reménytelen. Persze a lakók, azt hiszem, inkább a házat magát féltették, mert ha onnan kilőnek, akkor a házra visszalőnek és szétlővik. De a gyerekek, akik nagyon kedves, jó modorú gyerekek voltak, azt felelték: „Még csak két napig kell kitartanunk, a Szabad Európa bementa, hogy két napig ki kell tartanunk, és akkor itt vannak az ENSZ-csapatok.” Hát nem lehetett velük beszélni, nem lehetett, és Piroska föladta a küzdelmet. Azzal búcsúzott tőlük: „Cigaretta van-e?” Azért kérdezte, hogy ne hagyjon-e nekik legalább cigarettát. Mire három zsebből rángatták elő: „Parancsoljon” – mondták a gyerekek. Aztán egy darabig, nem tudom, mi történt, a lakók, azt hiszem, még a pincébe is lementek. Én még a háború ideje óta semmitől se félttem úgy, mint a pincétől, úgyhogy nem voltam most se lenn a pincében, a háborúban sem.

K. L. – Egyáltalán nem mentél le?

V. I. – Nem, nem. Háború alatt sem. A háborúban is mindentől félttem, csak a bombáktól nem. Rázkódott a ház most is, az ablakok összetörték természetesen, a gyerekek eltűntek, aztán néhány nap múlva jött egy autóbusz fehérre festve és vörös-

keresztel, sebesültszállító és betegszállító funkciót végzett, akkor láttuk, hogy az egyik gyereket vitték el. Nem sebesülten, hanem már holtan. A templomnak az első tornyát megint szétlőtték, nem az egész tornyot, csak a bádogtetejét vagy bádogburkolását, nem tudom, technikailag hogy hívják. Azt hiszem, ugyanazt, amelyiket az ostrom alatt is szétlőtték, rázuhant a liftházunkra, akkor sokáig nem járt a lift. Hát aztán túléltek 56-ot, és megint eltűnt néhány ember. Aztán az élet folyt tovább, és új generáció jött, Babitsot idézve: „raj jön a tavalyi rajra”. Ez már Sumonyi Zoltán, Várady Szabolcs, Bence György volt. És így tovább élt az Eötvös Loránd utcában is a költészet. Közben bajok történtek velünk, Piroska infarktust kapott, kettőt. A ház egyre romlott. A lift azelőtt se volt nagyon jó, de amióta ilyen újabb megpróbáltatások érték, azóta folyton fölmondta a szolgálatot, és mondom, mi a negyedik, nagyon magas emeleten laktunk, el kellett innen mennünk. És akkor szintén nagyon hosszú keresés, tárgyalás, becsapátás, minden ördög után elköltöztünk. Hány évig éltünk ott? Azt hiszem, hogy éppen tizenöt évig éltünk az Eötvös Loránd utcában, és amikor elmentünk onnan, akkor már még kevésbé volt elegáns ház, mint amikor beköltöztünk. Nem tudom, tudod-e, hogy van ez? Én azt figyeltem meg, hogy az elegáns dolgok, amikor kikopnak a használatból, akkor már nem elegánsak. Ha – mondjuk – múlt századi vagy e század eleji regényeket olvasol, akkor a vasút, a vonat az irodalomban, költészetben mindenütt fölöttébb elegáns dolog volt.

K. L. – A luxusvonat.

V. I. – Igen. „Jön a lux, jön a lux, jön a luxusvonat.” – Ma a repülőgép az elegáns, a vonat lezüllött. És nemcsak azért züllött le, mert felülmúlta a repülőgép, hanem azért, mert magát a vonatot is elhanyagolták. Ez nemcsak nálunk van így. Ez így van, gondolom, szerte a világban. Angliában például biztosan. Angliában, már amikor először jártunk ott, csodálkoztunk, hogy azok a valóban luxuskocsik és gyönyörű vonatok milyen

elhanyagolt állapotban vannak, és valahányszor újra ott voltunk, megfigyelhettük, hogy csak tovább romoltak. Hát most Magyarországról ne beszéljünk, azt mindenki tapasztalhatja, hogy milyen állapotban vannak a vonataink. A városrészekkel ez nagyon gyakori. A Belváros – ezt kihagytam – az 50-es években reakciós negyednek számított. És szándékosan is, gondolom, elhanyagolták. De később már nem szándékosan hanyagolták el, mert akkor már nem voltak ilyen szempontok, csak elhanyagolódtak. Most kezdik szépíteni, néhol nagyon mutatósan.

S. Z. – Ha belegondolsz, most már huszonegyedik éve laktok a Groza Péter rakparton, ott pedig mindössze tizenöt évig. Az mégis hosszabb időszaknak tűnik. Több minden történt ott veletek, lehet ezt mondani?

V. I. – Igen, lehet.

S. Z. – A fiatalabb korszak felfokozott, intenzívebb?

V. I. – Hát az ember többet él húszéves korában, mint negyvenévesen, és többet él negyvenéves korában, mint hatvanéves korában.

K. L. – Ne felejtse el, hogy ennek a korszaknak csak a végén készült el Szentendre.

S. Z. – Hát 56-ban már készen volt.

V. I. – 56. október 22-én aludtunk ott először.

K. L. – És addig a nyarat is bent töltöttétek a városban?

V. I. – Nem. Szentendrén töltöttük. Piroska – ahogy ő mondja – hónaposszobáiban.

K. L. – A mostani, a Hold utca elkészülte előtt is kint voltak?

V. I. – Igen, mindig. Piroska mindig kinn volt. Én sokáig – ameddig bírtam – csak ki-kijártam, nem szerettem annyira, pláne, ameddig olyan kényelmetlen helyeken lakott Piroska, mint ahol szokott. De Piroska mindig kint lakott.

S. Z. – Az új lakásba új raj jött-e, jelentkezett-e?

V. I. – Utánatok?

S. Z. – Tehát az utánunk következő társaságból jár-e a Groza Péter rakpartra úgy egy társaság, mint annak idején, az 50-es években Juhász Feriék, a 60-as években mi?

V. I. – Hát te mondd meg: van-e új raj? Inkább te világosíts föl engem. Van új raj? Én nem nagyon látok utánatok új rajokat.

S. Z. – A viszontkérdésből csak azt érzékelem, hogy nálad nem jelentkezett újabb raj.

V. I. – Nálam nem nagyon jártak, nem. Őszintén szólva a szükségletem az új generációkból tiveletek ki is lett elégítve, nem vágyom újabb fiatal költőgenerációkra. Olvasni szeretném őket, ha volnának. Nem nagyon látom. Minálunk a Groza Péter rakparton nem szeretnék újabb rajokat.

S. Z. – Nem azért kérdeztem, hogy azt halljam, amit tulajdonképpen szívesen hallok, ránk vonatkoztatva. Tehát korántsem utánam a vízőzön igénye mondatja.

V. I. – Ebben ne is reménykedj, mert ilyen még nem volt.

S. Z. – De azért a Groza Péter rakparti íróasztalodon, ahány-szor fölmegyek, mindig újabb leveleket látok, költők, olykor olyan fiatal költők is, akiket én is alig ismerek, vagy én is egy-kétszer láttam csak a nevüket, egy-egy levéllel jelentkeznek nálad.

V. I. – Jelentkeznek sokan, persze. El is olvasom, kötelességemnek is tartom, hogy elolvassam. Nem mondhatom, hogy sokat fedeztem föl utánatok. Hát ha azt veszem, Rakovszky Zsuzsa, aki, azt hiszem, utánatok jött, magam előtt látom az ő első levelét és verseit, ő csak egy picit később jelentkezett, de hát még a ti rajotokba tartozik.

S. Z. – Igen, ő még ide tartozik. Azért kérdeztem még – hogy tovább folytassam ezt –, mert hozzám, már mint szerkesztőhöz, múltkor jött egy fiatalember egy paksaméta verssel, és nyilván nem véletlen hagyta benne a verses csomagjában egy tőled kapott levelét. Most engem az lepett meg, hogy voltaképpen elég kezdő költő ez még, Juhász Feri idézem: egy gyöngéd költő.

De hogy nem átalod egy egész oldalas levélben elemezni a verseit, és anélkül, hogy megsértenéd, végül tudtára adod, hogy hát ez még nem az igazi; ebben nem ez a megható, hanem hogy veszed magadnak a fáradságot és minden érkező levélre válaszolsz.

V. I. Sajnos. Hát ez lektori csökevény, vagy mi, nem tudom. De hát ha egyszer elküldi hozzám, nincs szívem nem írni, nem válaszolni. Elvben minden levélre válaszolok. Gyakorlatban megtörténik, hogy elvesztek egyet-egyet, mert rendetlen vagyok, de elvben mindegyikre válaszolok. De hát nem mondhatom, hogy fölfedeztem volna új költőt, a ti generációtok után, amelyhez – mondom – a valamivel később jött Rakovszky Zsuzsát is hozzászámítom.

S. Z. – Valamivel utánunk, de ugyanehhez a társasághoz tartozott Petri Gyuri is.

V. I. – Petri Gyuri, igen.

S. Z. – Sőt talán egy időben vagy egy-két alkalommal később jelentkezett. De még egy időben is jártunk oda.

V. I. – Igen. Hát azt én fedeztem fel, aminek nyoma is van, mert még egy antológiába bevezetőt is írtam a verseihez, igen. Nagyon tehetségesnek tartom, bizonyos veszélyekkel együtt is nagyon tehetségesnek. De – enyhén szólva – furcsa jelenség és természet. Persze a legfurcsább jelenségek is lehetnek jó költők. De nem tartozik azok közé, akik aztán követtek minket az Eötvös Loránd utcából a Groza Péter rakpartra.

K. L. – És Tandori?

V. I. – Tandori, az járt itt sokszor.

S. Z. – Mikor jelentkezett nálad először Tandori?

V. I. – Tandori nem jelentkezett nálam egyáltalában, ezért is nem említettem itt. Tandorit nem kellett nekem felfedeznem. Tandorit már egész Európa fölfedezte, amikor még egy verse sem jelent meg. Az igazság kedvéért: ő Nemes Nagy Ágnes diákja volt, és Nemes Nagy Ágnesen és Ottlikon keresztül jutott hozzám verse elolvasni, de nem ő küldte. Aztán más irányba

ment ő, mint Nemes Nagy Ágnes, és voltaképpen közeledtünk egymáshoz a költészetben, és anélkül, hogy találkoznánk, csak levelezünk meg cikkekben értesítjük egymást nagyrabecsülésünkről, de azért megmaradt az állandó kapcsolat közöttünk. Még Szentendrén is volt kint, amikor még érintkezett emberekkel. Ma már – azt hiszem – csak verebekkel érintkezik.

S. Z. – Épp most jelent meg a *Népszabadság*-ban egy verse, amelyben téged aposztrofál már a címében is. És aztán az egész hangvételben van valami a te *Ötven felé* című versedből.

V. I. – Igen, a tegnapiban. Az nagyon kedves vers. Nézd, én nagyon szeretem őt, és minden furcsaságával, minden megfektethetlenségével, minden áthatolhatatlanságával együtt nagyon jelentős költőnek tartom. Olyannak, aki már fiatalkorában is a formai tudást tekintve mester volt.

K. L. – És végül visszatérve az elvesztett otthonhoz, a bevezetőben idézett versen túl, hogyan tekintesz vissza ma arra a lakásra?

V. I. – A mi házunk, mire mi elköltöztünk, borzasztó állapotban volt. Tudtuk, azt is tudtuk, hogy általános renoválás lesz. Lett is! Na most akkor a lift egyáltalán nem megy, szükséglakások, áttelepítés... Amúgy se akartuk volna, de Piroskával, akkor még frissen a betegsége után, ezt lehetetlen volt megkockáztatni, menekülni kellett onnan. Borzasztó ráfizetéssel, ügyetlenséggel elköltöztünk egy nagyon szép vidékre, a budai Duna-partra, ahol most lakunk, és amelyik Pest egyik – Pest? Európa egyik – legszebb kilátása. Legfeljebb három-négy helyet tudnék még megnevezni ehhez hasonlót Európában. Pláne addig milyen gyönyörű volt, amíg az Intercontinentalt fel nem építették. Az Intercontinental nekem borzasztó látvány, és nemcsak önmagában, hanem azért, mert tönkretette Pestet, épp azt a Belyárost, amelyikre mi nézünk. Azt a keveset, ami Pestből megmaradt, a Petőfi teret. A római idők óta az Pestnek egyik legfontosabb és legszebb része volt. A maga nemében olyan szép, kedves tér volt. Ezt eltüntette, volt, nincs. Elhanyagol-

ható. Még a Vigadó is, amelyik ugyan nem annyira kedves a szívemnek, de most divatba jött Európa-szerre ez a fajta építkezés. És mégis, mégis – nem akarok most német verset idézni, Stormét, a *Die Stadt am Meer*-t, de mégis: *Der Jugend Zauber für und für, Ruht lächelnd doch auf dir, auf dir, Du graue Stadt am Meer* – ez a szürke város, ez volt, ha nem is az ifjúság, de a férfikor. Nekünk valahogy ez volt az életünk, és ha arra megyek, akkor még ma is mindig az az érzésem, hogy ez az otthonom. Gyönyörű helyen lakunk most, irigylésre méltóan szép helyen, a Groza Péter rakparton, nagyon szép helyekre néz – de én pesti vagyok és belvárosi, hát oda optáltam, és ott érzem úgy, hogy ez a hazám, mikor ott felétek megyek, a te hivatalod felé.

1985

Költői szabadság, függetlenség, szuverenitás – alázat

BESZÉLGETÉS DOMOKOS MÁTYÁSSAL

D. M. – Nyelvünk és életünk tele van tisztázatlan, sőt: tisztátalan és tisztázhatatlan fogalmakkal. Éppen azokra a fogalmakra gondolok, amelyeket boldog-boldogtalan abban a tudatban használ, hogy azok a józan ész magától értetődő fogalmai, s abban a hiszemben él velük, hogy ez a feltételezett józan ész mindenkinek ugyanazt a jelentést sugallja, mint öneki. Ebből, az egyértelműség illúziójából következnek aztán a gondolkodás – és az élet – legnagyobb – hol komikus, hol tragikus következményű – zűrzavarai. Talán ez a fölismerés indíthatta a két háború közt Karinthy Frigyes arra, hogy a *Pesti Napló* hasábjain megfogalmazza a szavak és fogalmak új enciklopédiáját. Hogy romantikus igazságszomja és szokratikus rációja erejével ledörzsölje a félreértések, tévedések, hamisságok és hazugságok rozsdafoltjait életünk és gondolkodásunk alapfogalmairól. Karinthy hősiess – mondhatni: prométheuszi – vállalkozása abbamaradt, de a szavaknak és a gondolkodásnak arra a világosságára, amire Karinthy áhítozott, ma sincs kisebb szükség, mint a harmincas években. S miért éppen az irodalom élete és fogalomtára volna ez alól kivétel? Hiszen arról, hogy a félreértett fogalmak szédülete, mint például a költői szabadságé, hogyan siklathat ki életet, alkotói pályákat, századunk irodalmának története riasztóan gazdag példatárral szolgálhat. Olyannyira, hogy a költői szabadság fogalmáról beszélgetve Vas Istvánnal, őszintén be kell vallanom: még csak nem is sejtem, hova lyukadhatunk ki, és józan ésszel mit is mondhatunk. De éppen ezért ingerlő a

kérdés: ha meg kellene írni Karinthy Frigyes tervezett és elképzelt, de abbamaradt enciklopédiájába a *költői szabadság* címszavát *ma*, a hetvenes évek végén, ugyan mit mondana, mit írna Vas István? Mi a költői szabadság mostanában? Vállalná-e a címszó megírására a megbízatást?

V. I. – Hát nem vállalnám – mert mi is a címe a te Karinthy-tanulmányodnak?, azt hiszem, az, hogy *A humor – a teljes igazság*. Nekem nincs meg az a humorom, amelyik azt a teljes igazságot meg tudná ragadni, ami mind fölmerül ezzel a szóval kapcsolatban, hogy: költői szabadság. Ilyen enciklopédikus világossággal, vagy azt pótló humorral, nem győzném. Próbáljunk meg egyszerűen, úgy is mondhatnám, hétköznapien elindulni és felmérni, hogy egyáltalán miről van szó. Kezdjük a legkülső héján. Tehát kezdjük azon, ami a szabadság, az irodalmi szabadság, tehát a költői szabadság szóra mindenkinek elsőre eszébe jut. És minthogy azt gyanítom, hogy óhatatlanul meglepő fordulatokkal fogjuk végezni, tehát a gyöngébbek kedvéért és a félreértések elkerülése végett hadd szögezzem le rögtön az elején, hogy igen: költői és általában irodalmi szabadság tekintetében az ember elvben nem elégedhetik meg kevesebbkel, mint a teljessel, tehát az a kíváncsi állapot, hogy a költő szabadságát ne nyirbálja meg semmi. Semmi se legyen, ami tilos; mindent ki lehessen nyomtatni. Mindnyájunknak ez a természetes kiindulópontja, kezdeti igénye – amelyet, mondanom se kell, még soha, sehol nem sikerült megvalósítani. Mert vannak otrombább módszerek, például a cenzúra, vannak hatékonyabb módszerek, mondjuk mai szóval, manipulációk, bár már ez is túlságosan durva elnevezésnek tetszik, annyira észrevehetetlen folylamat. Ha erről beszélünk, sok mindent figyelembe kell venni, például hogy hol vagyunk, milyen országban, milyenek az intézmények, amikkel a költői szabadság mértékét szabályozni lehet. Egyáltalában, hol olvasnak, és kik olvasnak? Mert mondjuk, nincs szükség a költői szabadság fékezésére, vagy csak nagyon kevés szükség van rá ott, ahol nem olvasnak verset.

Mondhatom, hogy a Horthy-korszakban bizonyos szempontból és bizonyos területeken nagyobb szabadság volt, mint ma – ne tévesszen meg senkit az, hogy akkor pörök voltak, és pörbe fogtak írókat. Igen, amikor – néha – figyeltek. De általában véve nem figyeltek. Nem figyeltek, mert senki se figyelt oda a versekre – és most a versekről beszélünk, nem pedig falukutatásról, mert az már komoly dolog volt. No de térjünk át a költői szabadság komolyabb kérdéseire.

D. M. – Azzal kezdted ezt a beszélgetést, hogy elhárítottad a megbízatást, de nyomban elkezdted mégis megfogalmazni, hogy mi is hát a költői szabadság... mert amilyen képtelen, éppoly ellenállhatatlan vállalkozás ez, gondolom, költő számára, mert költői sorsába vágó. Azt mondtad, hogy ennek a fogalomnak több héja, rétege van, s kezdjük a legkülsővel. Tehát a költői szabadság szerinted is többgyökerű fogalom: csak más, rokon fogalmakkal összefüggésben lehet körülírni. Beszélnünk kell, nyilván, a költői függetlenségről is; arról, hogy mi az, amit a költő megengedhet magának, s mi az, amit a költőnek megenged a világ. S beszélnünk kell aztán a költői szuverenitás kérdéséről is, ami nem jelenthet mást, mint hogy egy költő felismeri, mit is kell tennie, s hogy ehhez a felismeréshez hogyan tud pályája során alkalmazkodni és ragaszkodni. De kezdjük a legkülső héjjal: én kiírtam a lexikonból a költői szabadság meghatározását. A *Pallas Lexikon*-t vettem a kezembe, Négyesy László szócikkét másoltam ki, mert ez került át aztán a *Révai Lexikon*-ba, onnan pedig – lényegében változtatás nélkül – a manapság is forgalomba levő *Irodalmi Lexikon*-ba. Négyesy így határozza meg a fogalmat: „Költői szabadság »poetica licentia« – a közönséges nyelvi használat szabályaitól eltérő kifejezések, szóalakok, mondatszerkezetek használata a költői nyelvben, a mérték és a rím kedvéért. A költői szabadság csak anynyiban tűrhető, ha kis mértékben élnek vele, ha a használt formák mégis megvannak a nyelvben, például dialektusokban, s ha a költői nyelv természetéből látszik eredni; ahol a mérték

kényszere erősen érzik, nem lehet szabadságról szó.” Az első kérdés persze mindjárt az, hogy mit kezdhet a költészet gyakorlati szabadságnak ezzel az „alaki”, verstani leírásával? Akár Négyesy korában, akár az azt megelőző időkben, akár most – beérheti-e ennyivel?

V. I. – Hát ezt nagyon nehezen lehet megfogni, és őszintén szólva, ha ilyen törvénytörően le kellene írni, akkor lényegében én se nagyon tudnék mást mondani, vagy lényegében másképp fogalmazni, mint ahogyan Négyesy megfogalmazta. Csak hát nemhogy nem a teljes igazság, hanem talán nem is egészen érinti az igazságot. Az igazságot voltaképpen alig is merjük kimondani, mert... most el kell árulnom, ebben nem vagyok demokrata.

D. M. – A szabadság kérdésében?

V. I. – Abban, igen! Csak a költői szabadság kérdésében és általában a költészet kérdéseiben nem vagyok demokrata. Vagyis én, ha azt kérdeznék, mi a költői szabadság, akkor azt mondanám, volt egy latin közmondás: quod licet Iovi, non licet bovi – vagyis, hogy amit szabad Jupiternek, nem szabad az ökörnek.

D. M. – Mondhatok egy példát? Aranyból, a *Tetemre htvás*-ból, amikor Arany azt mondja: „Állata őrzeni négy alabárdost”. Illyés Gyula nyomán idézem ezt a sort, aki *A költői nyelvről* című tanulmányában hosszasan elemzi, hogy tulajdonképpen mekkora germanizmus van e borzongató szépségű sorban „a daktiluszok klapanciájára fölfeszítve”. Ez a megoldás már nyilván nem fér bele abba a kis mértékű szabadságba, amit Négyesy definíciója engedélyez a költőnek. Vagy egy másik példa. *A walesi bárdok*-ból, ahol Arany így fogalmaz: „Ötszáz, bizony, dalolva ment / Lángsírba welszi bárd.” Miért dobálja ennyire a szavakat, miért rúgja fel ennyire az amúgy is nagyon rugalmas magyar szórendet Arany? Hiszen amit mond, „helyesen” kb. így hangozhatnék: bizony, ötszáz welszi bárd dalolva ment lángsírba. Miért csinálta ezt a legnagyobb magyar

nyelv- és versművész, akinek nyilván nem okozott volna nehézséget, hogy másképpen fogalmazzon? Milyen kényszernek vagy milyen szabadság csábításának engedett? S miért szabad Aranynak az, ami másnak nem szabad?

V. I. – Először is hadd toldjam meg ezeket az Aranytól származó példákat a legképtelenebbel, amit én nagyon szeretek – egy fordításából való, Burns-fordításából, a *Kóbor Tamás*-ból, de hát, mint tudjuk, Aranynak a legnagyobb nyelvi leleményei talán a fordításaiban találhatók, Arisztophanészban, Shakespeare-ben. Szóval, ez a képtelen két sor így hangzik: „És míg a hídra feldübörgött, / Volt neki rázni farka ördög.” Ezt így nem érted, ugye? Ha a vessző ki volna téve, akkor is – míg a hídra feldübörgött az ördög, hát volt, amit rázzon, mármint a farka, mert az ördögnek farka van.

D. M. – Még így is nehéz elmondani.

V. I. – Így is nagyon nehéz. És amint így mondd el, ilyen szabályosan, akkor már az egész olyan lapossá is válik: ennek ez adja az ízt, a rafinériáját, ez a szabálytalanság. Ami Aranyt illeti: miért szabad neki? Hát ez egy kicsit olyan, mint ahogy a walesi herceg, aki aztán később leköszönt, az én fiatalkoromban, amikor Pesten járt, elfelejtette begombolni az inggallérját, sokat ivott – sok barackpálinkát ivott –, és a nyakkendője, az meg volt kötve, de az inggallérja ki volt gombolva, ez tőle nem szabálytalanságnak számított: egy ideig Pesten minden divatos jampec így hordta. Arany persze több okból jogosabban élvez ilyen kiváltságot, de amikor még gyakorlatilag el kellett bírálnom fordításokat, amiket fiatal fordítók a kiadóba hoztak, és néha nagyon szabálytalan vagy magyartalan fordulatokat láttam, és akkor az illető esetleg azt mondta: de hát kérem, ez Aranynál is így van, olyankor azt feleltem: ezt hagyjuk. Aranyra nem lehet hivatkozni. Tehát Arany szabálytalanságait csak neki lehetett elkövetni, mert nagy költő volt – nincs rá más magyarázat.

D. M. – Manapság nem vádolhat meg senki sznobizmussal,

amiért Aranyt idéztem, mert Aranyért manapság nem divat lelkesedni, de úgy gondolom, hogy ez a latin mondás úgy is érvényes, hogy Jupiter, ez esetben Arany, azért nem egészen ugyanazt csinálja, amit az ökör, s ezért szabad neki.

V. I. – Hát persze, mert nagy költő. És hát az ökör tényleg nem úgy csinálja, mint Jupiter, persze. Ez a mi korunkban is így van. Például hadd említsem Illyést. Illyésről nagyon sok előítélet van forgalomban, ezt rögtön hozzáteszem. De az egyik legnagyobb előítélet, hogy Illyés világosan, áttetszően, szabályos magyarsággal ír – ez pedig nem igaz, legalábbis nem ilyen egyszerűen igaz. A prózájára újabban még kevésbé áll, de a költészetére sem. A költészetben Illyés olyan szabálytalanságokat enged meg magának, nagyszerű szabálytalanságokat, amiket senkinek sem engednének meg. Említsek csak egyet, egy kicsi példát, bizonyára emlékszel rá te is, meg mások is emlékeznek a *Kongresszusi zászlók*-ra, erre a híres, szép versére, amelyikben ott áll a kongresszusi épület, és a költő keresi, de nem mondja ki egyszer sem, hogy hol van a magyar zászló. És akkor az utolsó szakasza ez: „Keresi a szem, köztük-e, amely / kamasz szívünknek sugdosott” – most jön, ami érdekes: „sokaknak mindegy, ott van-e, / de senkinek, ha nincsen ott.” Hát micsoda nyelvtani alak ez? Szabályosan így volna: de senkinek se mindegy, nem pedig úgy, hogy senkinek mindegy, mert ez itt nyelvtanilag azt jelentené. Sokaknak mindegy, ott van-e, de senkinek mindegy. Ki kellene tenni: de senkinek sem mindegy. Illyés elengedheti. De más nem engedheti el.

D. M. – A magyar nyelv szellemében immanensen rejlő nagyobb grammatikai szabadság megengedi az ilyenfajta megoldást. Illyés prózájával kapcsolatban: Illyés prózáját ma nehezebbnek érezzük, mert gondolkodásunk és beszédünk nem kívánatos mértékben leegyszerűsödött. A régi, klasszikus körmondatokhoz szokott fül azonban nem érezné annyira nehéznek. Azonkívül az ő verseiben szándékolt, vállalt homály is van.

V. I. – Vegyük például szemügyre a *Kalitkában* című versét,

amely úgy indul, mintha teljesen szabályos volna, de figyeljünk csak oda a végére, hogy mit értünk belőle, és hogy milyen nyelvtani, majdnem azt mondanám, mondattani ellentmondások vannak benne. Kezdjük ott, hogy az elején még gyanútlanok lehetünk, de aztán a külön sorokba tördelt egyes befejezett mondatokból: „Tártkarú elérhetetlenség”, „Óh egyre szűkülő világom”, „S terjeszkedő tamáskodásom”, „Úzó s úzótt” – hiányzik az ige. Egyáltalában, ki az úzó s úzótt? És nyelvtanilag is hogy jön ide? De még inkább a vége: „Röpdösők mind kisebb kalitka / pálcáin, szabad ajtaja mögött. / / Oly tágra nyitva”. Micsoda?

D. M. – Gondolom, az ajtaja?

V. I. – A kalitka ajtaja?

D. M. – A kalitka ajtaja.

V. I. – Hát igen, mindnyájan ezt gondoljuk, sőt nem gondolunk semmit, és ez a szép, mert senkinek se jut eszébe, hogy ezt nem érti – persze hogy érti. Amihez hozzátartozik az is, hogy ilyesféle költői szabadságról csak ott beszélünk, csak ott beszélhetünk ilyen értelemben, ahol nagyon nagy rend van, mert, mondjuk, a dadaizmus esetében – ez ifjúkoromnak nagy, modern iránya volt, nagyon eleven és újat hozó irány –, vagy a dadaizmus későbbi epigon, mai folytatásai, a lettrizmus, az automatikus írás és a legkülönbözőbb szövegelések esetében nem lehet szó költői szabadságról, ott már nincs költői szabadság, mert akkora szabadság van, hogy nincs is, amit kimondani akar, nincs is ez az igénye, tehát ebben nem is követhetne semmi szabályt, ott nyelvtanilag is bármi előfordulhat, ott nem kell egyezni az alannak és az állítmánynak, talán az egyik mondatnak sem a másikkal. Minden mindegy.

D. M. – Ez már a nyelvi súlytalanság állapota, s úgy érzem, ezzel már át is léptünk egy másik szférába, egy másik héjról beszélünk, a verstan után a költői beszédnek, a kifejezésnek a szabadságáról. Lehet, hogy furcsán hangzik, de mégis kimondom: érzésem szerint a Négyesy definíciójához tulajdonképpen

Valéry meghatározása áll közel, aki szerint a költő nyelvet hoz létre a nyelven belül, kisebb-nagyobb mértékben eltérve a közönséges nyelvi használatától. De hát nemkülönb a költői szabadság nevében fogalmazódott meg Eliot programja és versbeszéd-gyakorlata, aki meg éppen amellettt tört lándzsát, hogy a költőnek legyen joga azon a nyelven beszélni a versben, amelyen az egyik személy szól a másikhoz, tehát az utca nyelvén akár. Általuk tehát a versbeszédnek, a kifejezésnek két olyan pólusa valósul meg a költői szabadság jegyében, amelyek szinte kizárják egymást. De a világ, az a gyanúm, rendszerint azért törekszik a költői szabadság fogalmának körülírására, hogy korlátozza ezt a szabadságot, főleg ha a fogalmazás és a tematika szabadságának a kérdése kerül szóba. Erre érzékenyebb a világ, mint a verstani kihágásokra. Rendszerint akkor válik ingerültté, ha például szexről, trágárnak minősülő beszédről vagy általában erkölcsi blaszfemiáról van szó. Gondoljunk *Az én menyasszonyom* című Ady-vers fogadtatására vagy arra a botrányra, amit Weöres *Antik eklogá*-ja keltett, vagy Kálnoky verse, *A kegyelet oltárán* – ezek mind a legszabályosabb versformában íródtak, a tartalmuk, a gesztusuk váltott ki tiltakozást. Tulajdonképpen hányféle tilalomrendszerrel, drótsövénnyel és cenzúrával kell számolni és megküzdeni a költőnek?

V. I. – Regeteggel. Kezdjük el, kezdjük el, ha már átléptél a politikai cenzúra kérdésén, és nagyon okosan tetted – Magyarországon ez már olyan ismert, századokon át, hogy erről nem is érdemes beszélni ...

D. M. – ... bocsáss meg, hogy a szavadba vágok, de hát nem Kosztolányi mondta, hogy van-e nagyobb korlátozása a szabadságnak, mint a rímkényszer, ami erősebb korlátozást jelent a politikai tabuknál?

V. I. – Hát azért a durvaság és a finomság e két végletes esete között is vannak lehetőségek a költői szabadság korlátozására: léteznek például a személyi cenzúrák. Nagyon sokat nyomnak a latba, és ez, azt hiszem, világszerte így van, Moszk-

vától New Yorkig. Van a családi cenzúra például, hogy mit lehet megírni, mennyiben kell élő személyeket, azok érzékenységét figyelembe venni, mennyiben függ ettől a költő?

D. M. – Ettől még ott is függ, ahol egyébként nem olvasnak verseket.

V. I. – Ott is, mert éppen akikre vonatkozik, azok, ha egyebet nem, azt biztos elolvasnák, ami rájuk vonatkozik. Én azt indítványozom, nézzünk meg egy példát, amire éppen most van irodalomtörténeti alkalom is. Azt mindenki tudja, aki Szabó Lőrinc verseit olvassa, és elolvasta gyönyörű kötetét, *A buszgonbatodik év*-et, hogy volt egy nagy szerelmem az életében, amit szerelme egész életében titkolt, és csak akkor rukkolt elő vele, hogy úgy mondjam, amikor meghalt a szerelme, és akkor írta ezt a gyönyörű szonettkötetet. De most Kabdebó Lóránt talált egy verset Szabó Lőrinc irodalmi hagyatékában, amely mindeddig nem volt publikálva, és 1948-ban írta, Hévízen, ha jól tudom, és lehetséges, hogy ezt nemcsak a felesége előtt titkolta, hanem *A buszgonbatodik év* akkor még élő hősnője előtt is. Itt van a vers, részint annak példájául, hogy milyen verseket és milyen szempontból tarthat vissza a titkos cenzúra, részint meg azért, mert remek vers, Szabó Lőrinc egyik legjobb szonettje, érezni rajta az angol barokk költők közellétét, akik akkor jelentek meg Magyarországon, és aztán a végén, ahogy ebből a John Donne-i barokk szenvedélyből hirtelen visszatalál a maga jellegzetes közbeszédébe, az remekmű, igazi Szabó Lőrinc-i remekmű.

Szabó Lőrinc

ÉBREDÉS ELŐTT

*Minden vereségemnél többet érsz,
minden kérélelő erőd növeli,
máris annyi váltómmal vagy teli,
hogy adósod lehetnék, amíg élsz,*

*és lassan elhagy az önbecsülés,
és idomított medve piaci
pipeskedése minden igazi
fájdalmam, hisz neked tetszeni kész.
Így adom el, így vesztetem el magam.
Belül lázongok, irtózatosan,
hogy így rád szűkült az egész világom.
De úgy lázongok, mint álmat aki
rázza már, felül, szemét dörzsöli,
s nagyot nevet egy rémes butaságon.*

No de térjünk át valóban arra a valamivel durvább cenzúrára, a közvéleménynek a cenzúrájára, amellyel Arany is meg kellett küzdenie, mert amikor a Shakespeare-fordítás megindításakor mint akadémiai titkár a jelentését írta, akkor azt is megemlítette, hogy a magyar fordítónak – ezt szebben és tapintatosabban fogalmazta meg, és csak emlékezetből foglalom össze – tekintettel kell lennie a hölgyszalonok érzékenységre, tehát nem szabad olyan durván beszélni, mint Shakespeare. Tegyük hozzá, hogy ő nem tartotta meg a saját akadémiai titkári tanácsát, mert ő nem finomított semmit. De ez volt az, amivel meg kellett küzdeni. És ez nemcsak a múlt században volt érvényes. Hadd mondjak el egy esetet, amit talán a hatvanas évek legelején történt, tehát körülbelül abban az időben, amiről te is beszéltél, s amikor közfelháborodást váltott ki Juhásznak a *József Attila strja* című verse, meg azok is aztán, amiket említettél. Nos, ugyanebben az időben történt, emlékszem, hogy Ottlik Géza barátommal mentünk egy este, én az Egyetemi Színpadra igyekeztem, már nem tudom, kit akartam meghallgatni, valamilyen előadót, és előttünk ment két kislány, akik – nem tudok mást mondani, mint hogy régen, fiatalkorunkban azt mondtuk volna, hogy nagyon helyes kis úrilányok voltak, akik a cukrászdákban ültek a mi gimnazistakorunkban, és mögjük kerülünk itt az egyetem előtt, és halljuk borzasztó mos-

datlan beszédüket. Olyan volt, hogy mi ketten, öreg írók, megkapaszkodtunk, hogy beszél ez a két csinos, helyes lány, és milyen szavakat használ, csak úgy, kötszavak helyettesítésére. No, hát elváltunk, és én fölmegegyek az Egyetemi Színpadra, ahol szavalják az első részben Radnóti *Lángok lobognak* című versét, ez volt az első háborús verse, és ebben előfordul olyasmi, hogy valamiféle hajókon a részeg, sárga félelemtől rókázó tengerészek. Csak ennyi! És véletlenül aztán a szünetben odasodródok e mellé a két kislány mellé, és azt mondja az egyik a másiknak: – Miért kell egy versben azt írni, hogy rókáznak?! – Hát körülbelül ilyen volt ez a magyar erkölcsi cenzúra. Ma talán ez már kevésbé működik, akkoriban azonban minduntalan felháborodtak, és a pártközponttól az újságokig, a rádióig, mindenhova írtak tiltakozó leveleket, mert úgy érezték, hogy ezt rájuk akarják kényszeríteni. Talán valahogy össze kellene kapcsolni a költői szabadságot az olvasói szabadsággal. Mert tény, hogy a költők, nagy költők is, megírtak egy sor olyan dolgot is, amit ugyan teljes joguk van megírni, viszont énnekem is jogom van utálni azt, amit megírnak, még ha jól írják is meg. Hogy csak egy példát említsek, Ginsberg, a híres beatköltő olyan dolgokat írt meg, testi dolgokat a saját édesanyjáról – isten őrizz, hogy még egyszer el kelljen olvasnom. Nem prüdségből, hanem mert nem szeretem. Hát legyen meg az írónak az a joga, hogy ezt megírja, és legyen meg az olvasónak az a joga, hogy erre azt mondja, nem szeretem, nem kell. De manapság már úgy érzi, hogy nincs meg ez a joga; hogy ha le van fordítva és ki van nyomtatva, akkor őneki azt már el kell ismerni és szeretni kell. Nem kell szeretni!

D. M. – Neked van egy kedvelt, gyakran használt latin kifejezésed, az, hogy *abusus*, ami magyarul azt jelenti, hogy visszaélés. Hadd hozzam most szóba a költői szabadság szerteágazó kérdéskörének azt a szféráját, amelynek megnyilvánulásaival kapcsolatban a közvélemény azt állítja, hogy a költői szabadsággal *abusus*, visszaélés történik. Az élet és a viselkedés

szabadosságaira gondolok, amely a türelmetlen közvélemény szerint szinte már társadalomigazgatási, közrendészeti intézkedéseket kívánna. Kicsit karikírozva úgy mondanám, hogy a közvélemény egy része szerint a költők – naplopók, akik nem dolgoznak, a padlóra köpnek, nem mosdanak, nem nyíratkoznak, és így tovább, erkölcsi értelemben „punkok”, se istenük, se hazájuk, folyton szerelmesek, de szerelmük, ahogy József Attila is írta, „szalmaláng, azért oly sebes és falánk”, és így tovább. Miért van az, hogy a költő, a költők egy része – s ez is tagadhatatlan – tulajdonképpen provokálja az amúgy is éber társadalmi hipokrizist, hogy szeret – Majakovszkijjal szólva – „pofonokat osztogatni a közízlésnek”?

V. I. – Isten tudja... Én ha körülnézek, nem látok olyan nagy különbséget – és nemcsak hogy ma nem látok, fiatalkoromban sem láttam – a költő úgynevezett szabadossága és mondjuk, a könyvelőké között, mert mind a két világot ismertem. Nem láttam, hogy a költők annyival erkölcstelenebb életet éltek volna, mint a könyvelők. Szegényeknek viszont, amit éltek, azt be kellett vallaniuk, mert akkor még a költő a saját életéről és érzéseiről írt, és ez provokálóan hatott. Egyébként a költő mindig provokálóan hat valamivel, az igazi költő hol ezzel, hol azzal, és nemcsak a költő, hanem a művész általában. Ha jól emlékszem, Liszt Ferenc írt valami olyasmit Mozart születésének százéves évfordulójára, hogy a zseni mindig megütközést kelt, hol azért, mert szabályos, hol azért, mert szabálytalan: ezzel nyilván saját magára célzott. Ezzel nem sokat érdemes törődni, és azt remélem, hogy a mai korban, amikor a költők egyre kevesebbet mondanak el magukról, sőt egyáltalán bármiről, akkor ez a megbotrározási pont ki lesz küszöbölve. Ez tréfásan hangzik, de komolyan gondolom, és én magam is sokszor mondtam, hogy van valami igazuk az úgynevezett absztrakt költőknek – vagyis az „absztrakt” szót inkább a festészetben használták –, mondjuk úgy, hogy van valami előnye az úgynevezett személytelen lírának: abból nem lehet baj, az nem kelt

megütközést, ilyen erkölcsi megütközést a közönség körében, mert nincs olyan tartalma, ami megütközést kelthetne. Hát bizonyunk ebben.

D. M. – Hogyha tovább hámozzuk a költői szabadság hagyományát, akkor én még egy héjat le tudok húzni róla; a képzőművészetet említetted, s erről eszembe jut Michelangelo, aki nem vállalt és nem is csinált portrét, mert úgy érezte, hogy az élet-hűséghez való ragaszkodás kötelessége, amit a megrendelő joggal elvárhat tőle, és be is vasalhat rajta, korlátozza – elvileg is – az ő alkotói szabadságát. Talán ez az a szféra, amit kicsit nagyképpen a költői szabadság ontológiai szférájának is lehetne nevezni, de ez már beletorkollik a költői, egyáltalán: a művészi szuverenitás problémájába. Véleményed szerint mi fenyegeti leginkább ezt a művészi szuverenitást, ezt a fajta ontológiai szabadságot a hetvenes években – akár a költői szabadság nevében is?

V. I. – Kérlek szépen, ezzel most már komolyra fordult a beszéd, mert amiről eddig beszéltünk, azok mind felületi dolgok, és itt már csak nagyon félénken merek nemhogy fogalmazni, de egyáltalán kimondani valamit. Nagyon síkos talajra léptünk: hogy mennyire hiszünk egyáltalán ebben a szabadságban, a költői szabadságban? Kellőképpen lehántva a külső héjait és abból indulva ki, hogy a költőnek mindent szabad és mindent írjon meg, ahogy ezt rögtön az elején leszögeztük – már hogy ez megvalósulhat-e valaha, azt nem tudjuk –, és ezek után van-e költői szabadság a szó komoly értelmében? Ami engem illet: eléggé kételkedem benne. Például ha már Michelangelóval kezdjük, én azt hiszem, hogy nem azért nem vállalt portrét, mert szabad akart maradni és meg akarta őrizni a szabadságát, hanem bizonyára nem volt jó portretista. Amit komolyabban úgy is mondhatnék, hogy meg akarta őrizni a maga kötöttségét. Egyszer valahol olvastam egy mondást arról, hogy mi a különbség a zseni és a tehetség közt (olyan régen volt, már arra sem emlékszem, milyen nyelven). Hát az, hogy a tehetség

azt csinál, amit akar, mindent megcsinál, amit akar. A zseni viszont csak azt csinálja meg, amit tud. Nem hiszem, hogy ez mint zseni és tehetség közti különbség érvényes, de az biztos, hogy van kétfajta művész, író: egyik az, aki valóban meg tud csinálni mindent, amit akar, a másik tényleg csak azt tudja megcsinálni, amit meg tud csinálni. Most mondjak egy példát, ne a portréfestésből. Engem a negyvenes évek végén, az ötvenes évek elején annyiszor szólítottak fel a legkülönbözőbb témájú versek írására, erről, arról, amarról – és nem csináltam meg. Nem azért, mert olyan szabad akartam volna maradni: elvégre nagy léhaság lett volna, hogy ha annyira kérik rólem, hogy, mondjuk, X. Y.-ról írjak verset, hát akkor semmiképpen sem akarom ezt megcsinálni. Nem, hanem azért, mert más dolgom volt, le voltam kötve másra, mást kellett csinálnom, másféle kényszer alatt álltam. A költői szabadságra visszatérve egy pillanatra, annak is legtöbbször kényszer az oka, ha igazán jó végre jut. Megint csak egy példát, valamikor a húszas évek vége felé történt. Benne éltünk a népdalfelfedező lázban, és akkoriban jelent meg Bartók népdalgyűjtése, én otthon zongorán pötyögtettem. De egyúttal akkor voltam én avantgardista, Kassák lapjába írtam, Kassák-tanítvány voltam, tizennyolc éves koromban, és éppen egy dalt tanultam meg zongorán, ami így hangzott:

*Száraz fából könnyű hidat csinálni,
Jaj, de bajos szép szeretőt találni.
Találtam én szeretőre, de jóra
Ki elviszen a bánatos hajóra.*

Hát ez nagyon tetszett nekem, egyébként nyilván József Attila is ugyanebben az időben hallotta vagy tanulta ezt, mint én, mert akkortájt írta azt a versét, amelyikben megtaláljuk ezt a képet („annyira szerette / kedvesét eme, / hogy hajóra szállt s az / elsüllyedt vele”). Na és akkor lementem a Magyar Korona kávéházba, ahol ott ült Kassák, és mondtam neki, lelkesen, mi-

csoda nagyszerű dal ez! Kassák mogorván hallgatta, és azt mondta: „Ez, uram, ez csak olyan rímkenyszer, hogy találtam én szeretőre, de jóra, ki elviszen a bánatos hajóra.” Hát az isten áldja meg azt a kényszer, ami ilyesmit kényszerít az emberre. És miért ne valljam be: én azt hiszem, ha az ember költő, akkor kényszer alatt dolgozik, vagyis nem azt írja, amit akar, hanem amit kell, amit meg kell írnia. Különben hogy mernék én, mondjuk, a gyomorfekélyemről verset írni, ha azt gondolnám, hogy ez az én „kényem”, ahogy József Attila mondta, hogy megengedem magamnak ezt a szabadságot. Az volt az érzésem, hogy erről kell írnom, ezen át *valami* valamit meg akar írni – *valami*, nem én, pedig engem személyesnek és racionálisnak is gondolnak, neveznek, de a legszemélyesebb, legracionálisabb költő is tudja, hogy valamilyen – ne szégyelljem ezt kimondani: nagyobb erő diktálja a verseit. Ezt különbözőképpen mondták, a legkényelmesebb kifejezés erre a Múza, ami nem butaság, nagyon jó és kényelmes találmány volt, kifejezte azt, hogy valami diktálja a verset. Arany János ezt úgy mondta: „Van hallgatód? nincsen? Te mondd, ahogy Isten adta mondanod.” És ő sem feltétlenül arra a bizonyos Istenre gondolt, mert hiszen nem olyan sokszor írta le Arany az „Isten” szót, nagyon csínjában bánt vele. Hát ezzel azt akarta mondani, hogy nem ő, valami más mondja a verset – különben hogy merne az ember verset írni?

D. M. – Van neked két sorod, ami nem kifejezetten erre vonatkozik, de talán erre is kiterjeszthető az érvénye. 1944-ben írtad *Ki mást se tud* című versedben: „Költő vagyok, csak egy rögeszme köt meg. / Jobbágy se volt soha röghözkötöttebb.” Tehát ez a költői szabadság a valóságban?

V. I. – Hát igen, mint ahogy a költői szabadságot sem lehet semmi egyéb szabadságtól függetleníteni, és egyáltalán, ha már az előbb költői függetlenséget említettél: mit jelent az, hogy költői függetlenség? Mitől független a költő? A világtól? az emberektől? saját magától? És a szuverenitás! Én a szuvereni-

táshoz hozzátennék egy szót: alázat. A költői alázat, ami legalább olyan fontos, mint a szuverenitás, úgy is mondhatnám, kiegészítője. Mert nincs szuverenitás alázat nélkül, és a szuverenitásnak az alázatban van a jogforrása. Egyébként ez a régi, a világi szuverenitással is így volt, mert hiszen a királyok a maguk szuverenitását, ameddig valóban szuverének voltak, onnan eredeztették, hogy Istentől való – és ezért voltak szuverének. Tehát legalább valamilyen tettetett alázat volt az alapja ennek a szuverenitásnak. A költőnek valódi a szuverenitása is meg az alázata is. És a szuverenitását éppen az adja meg, hogy alázattal van az iránt, ami neki a verset diktálja. És ha mégis azt akarnám valamivel jelezni, hogy a költészetben a szabadság, az alázat és a szuverenitás, a szabadság és a muszáj, hogy ne mondjam: az elrendelés között mi az összefüggés, akkor nem tudnék jobbat mondani, mint Babits versét, *Az elbocsátott vad-at*:

*Nem hiszek az Elrendelésben,
mert van szívemben akarat,
s tán ha kezem másképp legyintem,
a világ másfelé halad.
Mégis érzem, valaki néz rám,
visz, őriz, ezer baj között,
de nem hagy nyugton, bajt idéz rám,
mibelyt gőgömben renyhülök.*

*Ex a valami tán az Isten
akitől bújni hasztalan.
Nem hiszek az Elrendelésben,
de van egy erős, ős uram.
Már gyermekül vermébe ejtett
s mint bölcs vadász gyenge vadat,
elbocsátott, de nem felejtett:
szabadon sem vagyok szabad.*

*Ily vadra, régi hercegeknek
szokásuk volt, mondják, jelet,
aranyos nyakörvet verettek,
hogy mindig ráismerjenek.
Így bordom én is titkos örvét
annak, aki e rengeteg
ölében elfogott, de önkényt
újából elveszni engedett.*

*Azóta bolygok a viharban
vadmódra – de az ő jele,
erejének bélyege rajtam
hogy ne nyughassam nélküle
s mint szélcibált bogáncs amelyen
a szivárvány lába pihen,
illattal tellik: úgy betelljen
sóvárgással bogáncs-szívem.*

*Nem hiszek az Elrendelésben,
mert szabad vagyok: oly szabad,
mint a bolond bogáncs a szélben
vagy vad bozót között a vad.
„Vezessen Hozzád a szabadság!”
Így kérem olykor aki vár,
mert nem annak kell az imádság,
ki Istent megtalálta már.*

Tulajdonképpen vallásos vers, de ne úgy fogjuk fel, mint vallásos verset, hanem per analogiam mint esztétikai, vagy: hogy mondtad te az előbb?...

D. M. – ... ontológiai ...

V. I. – ... mint a költészet ontológiájára vonatkozó verset, mert amit Babits elmond benne, az érvényes a költészetre is és a költői szabadságra is.

Két költői út – egy nemzedékből

BESZÉLGETÉS DOMOKOS MÁTYÁSSAL

Egy „végszóra kész” költő

D. M. – Legalább húsz esztendeje van jelen a kortársi magyar irodalom szakmai köztudatában Várady Szabolcs a verseivel és a – hírével. Tudtommal először ugyan csak az *Első ének* című – 1968-as – antológiában szerepelt több verssel, de a híre, ismétlem: megelőzte. Elsősorban Vas István jóvoltából, akihez annak idején először vitte el a verseit megmutatni, s aki előbb szóban, majd később írásban is kiállította kivételes tehetségének a garancialevelét, amelyre – s ez sem gyakori egy irodalom életében – azóta se cáfolt rá az idő, illetőleg e versek költője. Ennek ellenére az ő költői jelenléte szinte *láthatatlan*, mert – megszámoltam! – húsz év alatt létrehozott olvasható életműve, „összes verse” körülbelül kilencszáz sor, tehát még annyit sem írt, amennyit a modern líra egyik pápája, Mallarmé, akinek a nevéhez a korunkbeli költői szűkszávság világrekordja fűződik. Beszélhetünk-e egyáltalán „útról” és „fejlődésről” ilyen körülmények között, amikor ráadásul az is nyilvánvaló, hogy a megélt időnek sincs kitüntetett vagy kimutatható szerepe e líra genezisében, jóllehet a költő gondosan évszámozza verseit. „Méretarányos” hasonlattal élve: Várady Szabolcs költészete – engem – azokra a délszaki, nálunk csak üvegházban élő növényekre emlékeztet, amelyek – mint a strelicia (papagájcsőr) például – három-négy-öt évente csak egyszer hajtanak virágot, akkor viszont csudájára járnak a pálmaházak látogatói.

V. I. – Az én részemem említetted Várady Szabolcs indulásában. Kezdem azon: úgy képzeljük el, vagyis hát úgy tudd,

hogy feljött hozzám nagyon régen, azt hiszem, legalább huszonöt esztendeje – vagy talán több is? – néhány gimnazista, és verseket hoztak, de volt, aki filozófiai értekezést. Ott volt Sumonyi Zoltán, akiről még fogunk beszélni. Várad Szabolcs ennél az első találkozásnál nem volt jelen, mert éppen beteg volt – elég sokat betegeskedett –, és csak a verseit küldte el. Talán éppen mert nem volt jelen, a többinek nyíltabban merem megmondani a róla való véleményemet. Megmondtam, hogy közülük ő a legnyilvánvalóbb tehetség. Ehhez még azt kell hozzátennem, hogy látogatóim mind egyidősek voltak, negyedikes gimnazisták; Várad Szabolcs akkor egy évvel fiatalabb lehetett, harmadikos, és tudod, ugye, hogy ebben a korban rendkívül sokat jelent egy év...

D. M. – ... egy „nemzedéket”...

V. I. – ... körülbelül, az iskolában még így van, és hát ők az iskolából jöttek. És én azt mondtam nekik, Várad Szabolcs a legláthatóbb tehetség. Egyrészt ezt mondtam, másrészt hozzátettem (így, ilyen felelőtlenül baljóslatúan) – éppen azért, mert ő maga nem volt köztünk –, hogy olyan kész költő, hogy szinte végzetesen kész. Annyira készen kezdeni, mint ez a fiú, bámulatos jelenség volt; elküldött versei olyan tökéletesek voltak: semmit sem lehetett rajtuk javítani, azt mondani, ezt így kellene, vagy úgy kellene csinálni. Másrészt – mondom, *másrészt* azonban az ember nem nagyon tudta elképzelni, hogy mi jöhet még ezután, mivel is lehet ezt folytatni. Persze, mondhatná az ember, ez az a bizonyos mozarti tehetség. De nem, Szabolcs nem az a fajta mozarti tehetség, amilyen például Weöres Sanyi volt, akinek szintén közelről láthattam a kialakulását. Ő is készen volt jóformán tizenöt évesen, de az ő készsége valamilyen bugyborékoló dallamgazdagságban mutatkozott meg, és ez a dallamgazdagság szinte végtelen lehetőségeket hordozott magában. Amit Szabolcsról első pillanatban mondtam, azt – sajnos vagy nem sajnos – az idő igazolta: nem volt neki könnyű dolga. Nem mintha azt mondhatnók, hogy nehéz útja van, mert ha ír,

igen könnyen ír. Ez némileg rokonítja őt a korán kifejlett mo-
zarti típussal, és az is, hogy megvan benne ugyanaz a grácia,
ami Csokonaiban vagy Weöres Sanyiban megvolt.

D. M. – Éppen ezzel jellemezted, hogy elegáns, hogy magá-
tól értetődő eleganciát árasztanak a versei.

V. I. – Igen. Amit nem lehetett elmondani Weöresről – gon-
dolhatod, hogy ezt nem az ő terhére írom. Weöres Sanyi egy
fürgé, kiszámíthatatlan Puck volt, egy bukfencező műzsafi, a
műsák kedvence. Szabolcs egy csöndes, elegáns úr volt már
harmadik gimnazista korában – a verseiben persze. Hogy aztán
hogyan lopódzott be verseibe az ironia, hogy fejlődött-e, volt-e
egyáltalán valamiféle útja az elmúlt huszonöt esztendő alatt, azt
nem tudom – annyi bizonyos, hogy nem érzem hiányát annak
az útnak, amit nem tett meg. Nagyon jól mondod, hogy az ilyen
költők különálló délszaki csodanövények, bámuljuk őket, nem
is hervadnak. Ez összefügg a pálmaházisággal, de hogy miért
van, azt már nem tudnám megmondani.

D. M. – Várady Szabolcs alig ír, noha – mint mondod – köny-
nyen ír. Hadd tegyem hozzá, hogy ritkán születő verseiben
egyáltalán nem szükséztű, és idegen tőle a modern és poszt-
modern lírára oly jellemző sejtelmeskedés, az érthetatlenségig
utalásos versbeszéd. Ellenkezőleg: nagyon is *magyarán* beszél
a versben, s ebben szinte olyan dacosan és *ómódian modern*, mint
mestere, Vas István, aki talán ebben gyakorolhatott rá belső,
felszabadító hatást. De stílusától a fehérrizzás paroxizmusa is
idegen, amely – mondjuk – a fiatal Pilinszkyt jellemezte, vagy
bizonyos értelemben Nemes Nagy Ágnes és Lator Lászlót;
az ő stílusának ereje és egyenletessége másban rejlik. Mindezt
azért hozom szóba, mert úgy érzem, hogy ezen a kellemes, ele-
gáns hangon az inflálódás veszélye nélkül lehetne jóval több
verset írni a világ dolgairól és jelenségeiről, mint amennyit ed-
dig ő írt. Hiszen ő a lázas, eksztatikus, elragadtatott költőhöz
képest szinte epikus alkat. Akkor viszont miért hallgat?

V. I. – Olyan tömört nyelven beszélsz, hogy egyenként meg

kell gondolni a kérdéseidre adandó válaszokat, mint a „Ki kicsoda?” játékban, ahol minden mozzanatra külön kell felelni. Persze hogy az ő prózai kifejezőmódján meglátszik a nyoma, hogy előttük jártam. Nemcsak az övé. Felnőtt egy nemzedék, amelynek legjelentősebb költőit az is elvlasztja azoktól, akiket említettél, hogy a verseikben alig találni képet. A magyar lírának ez nagyon fontos fordulata – habár a kritika még mindig nem vette észre. A magyar költészetnek egyik legfőbb ékessége, majdnem napjainkig, a kép volt. Erre Babits is rámutatott még 1913-ban, abban a nevezetes előadásban, amit a németek számára írt a magyar irodalomról; ő ezt a magyar nép keleties pompakedvelésével hozta összefüggésbe. A képnek valóban óriási szerepe volt költészetünkben. A magyar képköltés talán József Attilában érte el a teljes, tökéletes kibontakozását. Hozzáteve zárójelben, hogy volt egy költő, aki ez alól az általános jellegzetesség alól kivétel: Szabó Lőrinc – ő divatoktól, irányzatoktól függetlenül építette fel a maga nagy, modern költészetét.

D. M. – A képekben gazdag költészetünkhöz képest kopogóan száraz, intellektuális versnyelven beszélt.

V. I. – Jóformán nincs a verseiben kép, vagy csak nagyon szűkösen. És ha egyáltalán beszélhetünk arról, hogy hatottam-e Várad Szabolcsra, mindenekelőtt azt kell mondanom, hogy a költői hatás nem arra dicsőség, aki hat, hanem arra, akire hatott. Továbbá azt is, hogy addig van költészet, ameddig hatása van, és magyar költészet addig van, amíg a magyar költészetnek hatása, folytonossága és folyamatossága van – ezt mondani sem kell, csak a gyöngébbek kedvéért. Folytatva mármost a képek szerepének témáját, József Attila után elkövetkezett – legalábbis én így éreztem – a képnek bizonyos inflációja a magyar költészetben, a visszaélés a képpel. Jött egy idő, amikor kezdtem viszolyogni a képektől, és megpróbáltam nélkülük írni, sőt odáig vetemedtem, hogy sokszor éltem hanyag, frivolán prózai szavakkal és kifejezésekkel: Várad Szabolcs némiképpen ezt

folytatta, de messze túljutott ezen: ő, mint minden igazi költő, a hatást igazi költészetté tudta átváltoztatni. Ahogy Cocteau mondta: „Elég, ha a tehetség utánóz, máris eredeti.”

D. M. – Mert annak már felhangja van!

V. I. – Úgy van, ennek már külön költői valórje van az ő versében. És ami azt illeti, hogy miért nem ír többet – említetted a *lustaság* szót, ugye?

D. M. – Nem, nem merném említeni...

V. I. – Nem mernéd, de én a szemére szoktam hányni, hogy lusta. Persze csak bizonyos értelemben az, másképpen igen szorgalmas tud lenni, ennek tanúja vagyok, hiszen sokáig egy szobában dolgoztunk, és láttam, milyen szorgalmas lektor volt – azért mondom múlt időben, mert ez idő szerint nem űzi ezt a foglalkozást. Én az övét valamiféle élmény-lustaságnak nevezném: lustaság az élményekkel szemben, a „minek az?” lustasága, ami egyébként nagyon is magyar tulajdonság.

D. M. – Prózában is van erre példa.

V. I. – Prózában is – Ottlik Gézára gondolsz, ugye? Hát igen, benne is van ilyesmi. Minek az? elég ennyi. Bizonyos fajta lustaság ez is, bár nem a szó közönséges értelmében. De talán összefügg Várad Szabolcs megtett vagy meg nem tett útjával.

D. M. – „Útról”, a hagyományos értelemben, már csak ezért sem lehet beszélni, legfeljebb bizonyos módosulásokról, ami azt is jelzi, hogy a költői tehetségnek és megvalósulásnak nem kell szükségképpen összetapadni a „költői út” vagy a „fejlődés” közkeletű képzetével. Emlékszem, hogy abban a bizonyos bevezetődben, amelyet Várad Szabolcsnak a *Ne mondj le semmiről* (1974) című antológiában megjelent versei elé írtál, tehát abban a bizonyos „garancialevélben” spleenről és eleganciáról beszéltél és – tartózkodásról. Arról, hogy ez a fiatal költő vonakodik részt venni a táncban, hiába csattog a kasztanyett. De ha például a *Négy sor* című versét olvasom, amely azzal fejeződik be, hogy: „Nézd: mint lakatlan romváros, az ágyam. /

Mint kilőtt tankok, levetett cipőim” – akkor a kétségkívül igaz spleen mögött valamilyen módosulást érzek. Az idézett metafora váratlansága és baljós jellege – anélkül hogy szimbólummá dagadna – tagadhatatlan eleganciával olyasmire utal, amit Réz Pál pár évvel ezelőtt a *Kortárs*-ban megjelent cikkében „világvégi eleganciának” nevezett. Az elegancia nyilvánvaló, a világ vége azonban alig látszik. Azért-e, mert a költő oly nyilvánvalónak tartja, hogy alexandriai korban élünk, hogy banalitás volna ezta világvégét hangsúlyozni?

V. I. – Az is hozzátartozik az eleganciához, hogy nem szabad túlságosan is észrevenni a dolgokat. Egyébként a *nil admirari*, a „semmin sem kell csodálkozni”, ugyancsak magyar tulajdonság, és persze ugyancsak hozzátartozik az eleganciához, sok mindennel együtt – mert vannak persze költőileg lényegesebb jegyei is az eleganciának Várady Szabolcsban. Eleganciáról beszélünk, de kevésbé hízelgő szóval is nevezhetném ugyanezt. Ha jól emlékszem, már le is írtam vele kapcsolatban, hogy van benne valamilyen *impregnáltság*, áthatolhatatlanság az élményekkel és dolgokkal szemben. De vigyázzunk csak! Manapság jobb körökben szívesen beszélnek személytelen, sőt objektív költészetről, és féltő, hogy ha majd a kritika többet foglalkozik Várady Szabolccsal, netán éppen az élményimpregnáltságánál fogva őt is ezzel a megtisztelő „személytelen” vagy „objektív” jelzővel illetik. Pedig Várady semmi esetre sem személytelen költő. Sokszor nagyon is személyes, olykor egyenesen indiszkrét dolgokat ír meg. Gondoljunk például egyik versében arra a helyzetre, amikor minden bevezetés nélkül egy fiatalember áll egy idegen fürdőszobában, pizsamában, de télikabátban – és ebben a fiatalemberben könnyű ráismerni magára a költőre. Ilyen helyzetekkel nemegyszer találkozunk Várady lírájában, amely legfőljebb azért hathat „objektíven”, mert akármilyen személyes, mégsem vallomásos. Márpedig Várady Szabolcs sokszor árul el magáról személyes, néha indiszkrét dolgokat, de sohasem vallomásszerűen.

D. M. – Remek hasonlat ez az *impregnáltság*, mert Várady Szabolcsról, aki filozofikus verset írt a lábról, stílszerűen csakugyan el lehet mondani, hogy őt nem veszi le a lábáról semmiféle élmény, nem veszi le a lábáról az élet. De volt egy másik pompás hasonlatod is Várady Szabolcs költői stílusáról!

V. I. – Hát ehhez még egy kicsit vissza kell térnünk a hatás kérdéséhez. Szóval abból az én botcsinálta prózaiságból, amit egyszerűen azért kellett megcsinálnom, mert ráuntam a képekre, abból ő kihozott valamilyen újfajta költészetet, mondhatnám: a kép helyettesítésére, pótlására. Ahhoz, hogy ezt az új stílust meghatározzam, jobban kellene értenem a szemiotikához. Egyelőre talán elég annyi, hogy ő a vers új artisztikumát a nyelvnek, magának a nyelvnek az anyagából teremti meg. Kissé kiélezve úgy is mondhatnám, hogy ő a nyelvtanból írja a verseit. De igazságtalanok lennénk, ha ezzel kapcsolatban meg nem említenénk egy nemzedéktársát, azt hiszem, idősebb nemzedéktársát, Tandori Dezsőt.

D. M. – Igen, ő a legidősebb közöttük, s az általad új artisztikumnak nevezett lehetőségek voltaképpen kezdeményezője.

V. I. – Ebben talán övé a kezdeményezés, bár sose lehet tudni, mi folyt le egy időben, egymástól függetlenül – vagy legalábbis az én öregkoromból nézve nem olyan sokat számít az a köztük levő egy-két év. Mindenesetre ők magának a nyelvnek – megint ilyen kellemetlen modern szót kell használnom – a struktúrájából csinálják a verset. Ennek a nyelvi strukturalizmusnak az eleganciája különösen Várady Szabolcsra jellemző. Azok a bravúrok, amiket ő a nyelvből véghezvisz, azért olyan elegánsak, mert semmi sem hívja fel rájuk az ember figyelmét. Olyan az ő versnyelve, mint az egymintájú szövet – van erre egy pontos szakkifejezés is, amit szégyen, hogy nem tudok, pedig valaha én textilgyárban is dolgoztam. De jobb híján érzük be azzal – és ez az én hasonlatom, amire céloztál –, hogy olyan, mint az egymintájú angol szövet. Amit ha messziről nézel, nem is kell észrevenned, hogy nem egy töretlen szín, hanem van egy belső

mintázata is. Ez a nyelvtani virtuozitás gyakran nyilvánul meg szóviccekben, de ezek nem kihívó, röhögtető, fricskázó szóviccek, mint a Karinthy szóviccei, hanem ezek is olyanok, hogy ha nem figyelsz oda, nem kell észrevenned olyanokat, hogy mondjuk: „egy rossz lépés lépen ragaszt”.

D. M. – Hogy én is mondjak egy-két példát: „Hogy *elvetemülnek* az ablakok is!” (*Elégiamorzsá*). „Nagy melák ember, *agyonütni* nemcsak az időt tudná” (*Álom, mértékekkel*). „A jobbik győz, a rosszabbik kidől. / Kurázszi, élelem, muníció? / Elegem, az van. Kérdés, hogy miből?” (A *Férlálom partja* című vers befejezése). Vagy: „Életem itt zajlott – igen, akkor még – / szóltak is néha föl, hogy nagyon zajlik –” (*Egy költőzködésre kezdősorai*. A kiemelések tőlem.) Vagy nézd a következő verscímet: *Helyszínjáték*. Ez, ha akarod, két szóból van összetolva: *helyszín* és *színpjáték*.

V. I. – Igen, ilyenekkel tele vannak a versei, mint, ismétlem, bizonyos angol szövetek a maguk sűrű belső mintázatával.

D. M. – Talán a lírai közlés személyes és személy fölötti szférájának összeolvadása, természetes és elegáns alkímiája fejeződik ki ebben a nyelvi leleményben. Ezt egyik verse, *Egy kívülálló, ha volna ilyen* a címe, így fejezi ki: „közvetlenül észleljük a közvetett jelentést” – s ez akár ars poeticának is felfogható. Verseinek a nyelvi szövés módja, amelyben az általa emlegetett angol szövés minta szerkezete érvényesül, a dolgoknak és a jelenségeknek a nyelvi többértelműségben is kifejeződő ambivalenciájára irányítja a figyelmet; ilyen értelemben tehát versének – minden személyes látszat ellenére – objektív funkciója is van. Nem egyfajta szemlélet iróniája érvényesül csupán a verseiben, hanem a világnak a nyelvi anyagban is kifejeződő objektív iróniája.

V. I. – Igazad van, semmiképpen se volnánk pontosak, ha Várad Szabolcs líráját személyes költészetnek neveznénk. Ezért is próbáltam úgy megközelíteni, hogy személyes költészet, de nem vallomásos. Mert akármennyire személyes dolgok-

ról ír is, magának a személyiségnek nincs bennük fontos szerepe. És azt is jól mondod, hogy ez a verseiben szereplő személyiség mintha csak valamilyen nyelvtani viszonylatnak a megjelenítése volna.

D. M. – De ha már „út” helyett „módosulásokról” beszélünk, ennek skáláját a következő utaló szavakból lehetne összeállítani: *spleen*, amelyet egyre erőteljesebben átitat valamilyen *objektív ironia*, mert ahogyan mondtad: ez nem Karinthy észjárására emlékeztet. De legelső (s mind ez idáig egyetlen) kötete, a negyvenedik életéve körül megjelent *Ha már itt vagy* című, vékonyka füzeté óta – s figyelembe véve azt is, hogy Várady Szabolcs verseinek a jellegén mit sem változtat, megmegjelennek-e vagy sem –, tehát a kötete óta írt verseinek az intonációjában érezni vélek egy újabb módosulást: egyfajta nagyon szemérmes, nagyon visszafojtott *megrendülést*. Mintha – az ő szavaival szólva! – egyszer csak tudatába jutott volna, vagy a lét tudomásul vétette volna vele, hogy a „gyakorló-repülést” könyörtelenül fölváltotta az „éleslövészet”. Különösen akkor válik szembetűnővé mindez, ha két – ugyanarra a személyes élményre utaló – versét teszed egymás mellé, például a *Dubrovnikban elromlott az idő* című régi és a *Ha ott élhetne* című új versét; vagy a *Hazafelé* című, hatvanas évekbeli verse után nyomban elolvasod a mostanában született *Dallampróbá-t*. Talán éppen ebben a legújabb módosulásban hallhatni már annak a kasztanyettnak a csattogását, amelyet annak idején emlegettél, s amelynek a jelzésére Várady Szabolcs végül mégiscsak belépett a táncba.

V. I. – Igen, igazad van, kétségkívül történt valami a kötete óta, abban is igazad van, hogy érez az ember némi megrendülést, tehát érzi azt, hogy ez az impregnáltság legalábbis veszélyeztetve van, ha ugyan nem szakadt át egy-két helyen máris. Erre, éppen mert ő nagyon személyes dolgokról ír, kereshetnél vagy találhatnál az újabb verseiben okot is, vagy indokot, vagy motívumot, de az az érzésem, ebben az esetben ez helytelen és

illetlen eljárás lenne. A lényege az, hogy valami olyasmi is történt a megrendültségen kívül, hogy efféle, éppen az eleganciájánál fogva nem észrevehető, vagyis nem látható, de nagyon észlelhető változás történt vele; hogy is mondjam ezt? költőibb lett. Nem képekkel, képek továbbra sincsenek, mégis, valamilyen furcsa módon emelkedettebb lett, anélkül hogy a nyelve feltűnően költőibb lenne. Minél többet beszél az ember róla, annál inkább látja, hogy ez az elegancia nála tényleg rendkívül lényeges költői tulajdonság, mert mindent úgy csinál, hogy ne nagyon lehessen észrevenni. Volt egy régi borbélyom, apám borbélyja, aki azt mondta: az úriembert onnan lehet megismerni, hogy nem látni rajta, mikor volt borbélynál, vagy mikor visel új ruhát. Nos, Várady Szabolcs ebben ilyen elegáns, hogy nagyon nehezen tudod rajtakapni, mi történt, de valami történt. Abból a földön álló vagy földön járó helyzetéből, amilyenben leledzett, és ahol a láb olyan fontos szerepet játszott, mint egyik legmulatságosabb versében, abból átment valamilyen furcsa – nem szállásba, nem repülésbe, inkább – lebegésbe: ezt érzem az újabb versein. De hát talán tíz év is eltelik, mire ez kiderül, és már nem én fogok beszélgetni arról, hogy ez miben áll. Talán még annyit befejezésül, hogy tudod, nagyon furcsa az, amikor az ember tényleg látja egy fiatal költőn a saját, mondjuk így: hatását – de ismétlem, addig van magyar költészet, amíg hatása van egyik költőnek a másakra. Furcsa érzés, és van benne némi elégtétel is, hogy azért amit az ember csinált, folytatódik, nem vész el; van is valami irigység benne, hogy az utód mit hozott ki belőle, merre vitte. De hozzáteszem, én éppen ezekben az újabb verseiben kezdem érezni, hogy itt szűnt meg az én hatásom, itt bújt ki, nem a tojánhéjból, mert abból neki nem kellett kibújni, hanem abból, amire nem is pontos szó a hatás, inkább valamilyen földi interferencia ez a kettőnk költészete között.

D. M. – Ha valaki a kortársi magyar irodalom életéről általánosságban beszélni próbál, az rendszerint ennek az életnek az organikus fejlődési zavarait kezdi elemezni; azt fejtegeti, hogy a tehetség kibontakozásának az egészséges és természetes feltételei nincsenek megadva (kérdés persze, hogy mikor voltak megadva egyáltalán – a magyar irodalom múltjában?); s arról beszél, mert azt tartja leginkább jellemzőnek, hogy ahány költői sors, annyi rendhagyó út. Ha ez igaz, akkor ebben a kissé abszurd helyzetben a szabályos út is rendhagyóvá válik. Sumonyi Zoltán esetében például az, hogy szinte két évtizedes költői pályafutásának az irodalmi élet mai intézményrendszeréhez kötődő eseménytörténete olyan „fórsriftosan” szabályos, mint egy jól vasalt, sötétkék érettségi öltöny, a hozzá illő nyakkendővel. 1942-ben született, első kötete huszonöt éves korában – a mi viszonyainkhoz mérten tehát idejekorán – 1967-ben jelent meg; ez volt a *Spártai subanc*, ezt követte még három: a *Teli rózsával, plakáttal* 1973-ban, *A portré kiegészül* 1977-ben, a *Pesten még nyár van* 1983-ban. Legújabban pedig három drámája, *Magyar Messiások* címmel, amelyeket szintén a költészet körében kell tárgyalnunk, mert hiszen verses drámák; Janus Pannoniusról, Pázmányról és Kazinczyról, illetőleg Batsányiról. Kérdés, hogy ebben a költőben, ebben a tehetségben csakugyan ez volt a rendhagyó elem, a „szabályosság” álarcában jelentkező, okos és mérlegelő józanság? S hát ki volna illetve sebb a válaszra, mint éppen Vas István, aki a költő tizenéves kora óta ismeri Sumonyi Zoltán verseit. Én mindenesetre nagyon pontos jellemzésnek érzem azt a megállapítást, amely első verseskönyve borítóján olvasható (amit általában „fülszövegnek” szokás nevezni, s amelyekből a rossz nyelv szerint a kritikákat írják!), hogy tudniillik ez a költő „hisztériák és pózok nélkül beszél”.

V. I. – Azért ez a szabályosság és ez a fejlődés csak így vissza-

menőleg látszik ilyennek, én nem ilyennek látom: számomra nagyon meglepő volt. Említetted, hogy én már tizenéves kora óta ismerem: feljött hozzám huszonöt-huszonhat évvel ezelőtt néhány gimnazista, és hozták a verseiket. Én ezek között a legkétesebbnek, ezt kell mondanom – és ezt becsületesen megmondtam akkor is – a Sumonyi Zoltánét láttam. Kétségkívül látszott, hogy van benne valami tehetség, de ez a legkevésbé volt kifejtett, és ha az első két kötetét újraolvasod, látod, hogy nagyon nehéz munkával érte el, amit elért; ő nem tartozik azok közé, akik készen lépnek a nyilvánosság elé, a Weöres Sándor, a Várady Szabolcs típusú költők közé. Én inkább magamra ismerem benne, mert nekem is nagyon meg kellett harcolnom az eredményeimért, nem kaptam ingyen azt, amit kaptam. Ő sem. Volt tehetsége, de – nézd meg az első két kötetét! – mennyi kapkodás, mennyifelé nyúlás, mennyi igyekezet! Gondolhatod, pláne az eredményt tekintve, hogy nem indulatból mondom ezeket, nem a hátrányára. Hosszú utat tett meg, amíg – ahogy az én időmben mondták – megtalálta önmagát, vagy a célját, vagy rendeltetését, nem tudom, de az *önmagát* nem egészen pontos szó, mégis így mondjuk, mert ez az érthető kifejezés. Igazában a harmadik kötetében, A *portré kiegészül*-ben lett kétségkívül költő, eredeti költő, olyan, akinek van saját mondani-
valója. Amit nem sok fiatal költőről mondhatunk el.

D. M. – Annak ismeretében, amit most mondtál, már visszamenőleg sem látszik szabályosnak ez az út; már ezekben a korai versekben is föl lehet fedezni, hogy inkább csak az értelem fegyelme fűdi el a készülődő költő félelmeit és szorongásait. „Árvasággal, hitegetésekkel / neuraszténiával sújtott korosztályom / szerencsésflótása” – írja önmagáról *Szorongásaim éve* című versében, amely egyébként a második kötetében jelent meg. Ezt a „szerencsésflótást” azonban, ahogy ekkortájt írt verseiből kiolvasható, nem a hetykeség tölti el, hanem amire az idézett vers címe is utal: a *szorongás*. „Percenként válthatom a maszkot: / te ismered a fiú-arcot. / / Villogok ravasz hősiség-

ben; / de megérzed a rettegésem” (*Pomádé király vallomása*). S erre visszhangzik szinte a *Teli rózsával, plakáttal* című kötet *Plakátok* című terjedelmes versének az a gondolata, hogy ő tulajdonképpen „besorozott partizán”, aki szinte génjeiben hordozza mindazt, amit „haladó hagyomány”-nak szokás nevezni. De ezt el kell takarni a világ elől – maszkokkal: „Barátaim, én mindig nevetek, / ha »nyárspolgár-álarc« mögül / vitázom veletek” (*Sors bona*). De mi van a „nyárspolgár-álarc” mögött? S miért érzi azt Sumonyi, hogy még fegyvertársai előtt sem állhat „fedezék nélkül”, ezért „olyan konokul álcázom magam, olyan vadul szorítom a maszkot!” Nem ez a félelem volt az ő indulásának egyik bénító hatású tényezője, ami visszafogta és megakadályozta abban, hogy hamarabb ráismerjen saját feladatára?

V. I. – Biztosan igazad van, legfeljebb még azt tehetem hozzá, hogy ennek a félelemnek ő sokat köszönhet is: azokat a maszkokat, amikről itt szó van. Mert akkor lett igazán önmaga, amikor megtalálta a kellő maszkjait és ürügeit, hogy úgy mondjam. Ez következett be a harmadik kötetében, *A portré kiegészül*-ben.

D. M. – Onnan kezdve már nem is igen emlegeti a maszkokat.

V. I. – Pedig onnan van tele történelmi maszkokkal, telis-tele a történelemmel, amit fölfedezett magának. Ő, Sumonyi, maga is írja, mondják is róla, hogy én hatottam rá. De nem én hatottam rá közvetlenül, vagy legalábbis ami órá döntő, sorsdöntő, költészetet eldöntő hatással volt, az nem az enyém – nekem legfeljebb a közvetítő szerepe jutott benne –, az Kavafisz volt. Kavafisznak volt felszabadító hatása rá: hogy a szorongásokat, tehát a személyi szorongásokat a történelemben kell kiélni – megint rossz szó, sablonszó –, inkább kifejezni, feltalálni. Ettől fogva ő a történelemben talált magára, és majdnem azt mondhatnám, hogy az anekdotában, ami Kavafisznak is a fő költői műfaja és eszköze. A történelmi ötletben. Az ötletben

mint olyanban. Az ötletnek mint olyannak talán még nem tapasztaltam akkora költői valórljét, mint a Sumonyi költészetében. Az ötletet általában nem tekintjük dicsérő szónak. Legtöbbször a geggel azonosítjuk. Sumonyi éppenséggel az ötletből, tehát a közfelfogás szerint nem elsőrendűen költői agytermékből teremtett igazi költészetet. Gondoljuk csak meg, hogy ebben a harmadik kötetében micsoda ötletek sorakoznak, egyik a másik után, és egyik megdöbbenőbb a másiknál; már a merő ötlet is. Csokonai végignézi a magyar jakobinusok kivégzését. Vagy Zrínyi és Pázmány viszonya (amiből később drámát is írt, de már a versben is ott a dráma erős magva): Pázmány rájön, hogy kissé túlságosan hatott Zrínyire, túl jól sikerült a nevelése. Hisz ezek mind kínálkozó ötletek, de melyikünknek jutottak volna eszébe? Nála ebből mind költészet lesz. Van köztük, ami már ötletnek sem nyilvánvaló. Például a csucsai Boncza-vár, az új tulajdonos, Goga Octavian özvegyének szemével nézve, aki egyre ingerültebben beszél Adyékról, hogy ugyan mit akarnak a látogatók minduntalan attól a korábbi, jelentéktelen házaspártól. Az ilyen ötletekből Sumonyi költészetet, sokszor magasrendű költészetet tud csinálni.

D. M. – A tehetségéhez illő maszkok megtalálását megnehezíthette az is, hogy Sumonyi Zoltán szintetizáló típusú költő, aki nagyon sokféle hangot képes magához asszimilálni. De mihez asszimilál? Egy nemzedéki alapmagatartáshoz vagy alapmeggyőződéshez, véleményem szerint, amely nemzedéke költőiben – Tandori Dezsőben vagy Várady Szabolcsban például – egészen más módon fejeződik ki költőileg, s amit az általad a magára találás kötetének mondott *A portré kiegészül* egyik verse, a *T. S. E. viszonzása V. I. látogatását a 2010-es évek elején*, így definiál: „A mögöttes jelentés a fontosabb / A célzásokat megsejteni elég is.” A sejtetés lírájához Várady Szabolcsnak a saját élete, Sumonyi Zoltánnak a történelem ad festőanyagot. Ismétlem: egyfajta nemzedéki közös vonásnak érzem ezt, és jellegzetesen „ezüstkori” tulajdonságnak, hogy az élet

minden ténye, érzelme és igazsága át van szűrve az irodalom, a történelem szitáján. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy egyik korai versében – *Katalógus a kapuból* a címe – fel is sorolja a hajdani egyetemi menzáról szétszóródott fegyvertársakat: „Várady Szabolcs, Bence Gyurka, Horgas Béla, Asperján Gyuri, Bella Pista, Oláh Jani”, s valóban úgy van, ahogy e versben előre megjövendölte: „közénk áll, amit művelünk”. E tekintetben szinte vátesznek bizonyult.) S amikor Sumonyi a történelemhez nyúl mint festőanyaghoz, nem emlékeztet-e ez a gesztus arra, amit a hatvanas évek prózájában a parabola divatjának mondott a kritika, s ami a prózában azóta megszűnt, a lírában viszont egyedül és erőteljesen ő képviseli?

V. I. – Ha már egyáltalában beszélünk arról, hogy miben hatottam rá, ne hagyjuk említetlenül az iróniát, ami nem kezdeti, hanem szerzett tulajdonsága. Azóta jóformán minden versében ott az irónia. Abban az önmeghatározásban is egyébként, amit a kezdet idejéből idéztél tőle: „neuraszténiával sújtott korosztályom szerencsésflótása”. Ez ironikusan van mondva. Tudom, az egészség nem számít manapság és már jó ideje dicséretnek, de én annak tudom és szánom, amikor azt mondom róla, hogy egészséges költő. Az a fajta, akire Goethe azt mondta: *der Lebenswürdige* – az életre méltó költő, aki meg tud harcolni a maga útjáért – sokfelé néz. Majdnem azt mondtam róla, hogy nyitott költő. De ez a jelző meglehetősen devalváló – túlságosan sok alkalommal használják. Legalább azt mondom hát róla, hogy nyitott szemű költő, akinek az útja – mert neki aztán van útja – még sokfelé vezethet, mint ahogy a tehetsége is csakugyan sokféle. Én azt szoktam neki mondani, csak félig tréfásan, hogy úgynevezett *allround* tehetség. És csakugyan filmkritikus is volt – egy-két évig csinálta, kiválóan. Jó prózát is írt. Amihez nyúl, abban egészség van; ügyes a keze, jó a szeme – szögezzük le ezt, mert ez is ritka jelenség... Most félbe kell szakítanom magamat, mert még nem beszéltünk arról, amit a legnagyobb költői teljesítményének tartok. Ő megcsinálta azt is – és ez még

mindig a történelemhez és az ötlethez kapcsolódik –, hogy megverselte Bartók Béla kilenc levelét, majdnem szó szerint, csak éppen rímekbe szedte, és valamilyen rejtélyes kémiával vagy alkímiával fájdalmas, magas költészetet csinált belőle. Ez a bravúr, azt hiszem, tetőpontja eddigi költészetének. Egyúttal talán legföltűnőbb mutatkozása annak az oldalának, amire ő egyszer azt mondja: „magyar, javíthatatlan”. Bartók is az volt persze, de ő természetesen volt az, már gyerekkorában. Sumonyi ennek a sorsdöntő jelentőségére se jött rá mindjárt, csak úgy körülbelül a harmadik kötete idején ébredt rá, milyen fontos része ez a költészetének.

D. M. – Addig nyilván öntudatlanul is ezért kereste a találkozást a történelemmel, amely a pálya kezdetén még programszerű és nem igazán meggyőző. A harmadik kötettől kezdve azonban fantasztikus hatásokat képes hangszerelni a történelem segítségével. Említetted a kilenc Bartók-lelél metamorfózisát, én viszont hadd említsek egy másik példát: úgy emlékszem, *A trójaiaknak* a címe, s azon az ötleten alapszik, hogy amikor a tíz esztendeig tartó háború végén a görögök elfoglalják Tróját, s a város polgárai kimennek az utcára, egyszer csak azon veszik észre magukat, hogy eltévednek saját szülővárosukban, mert a feliratok mind görögül vannak az utcablákon. Ez egyszerre hihetetlenül konkrét és kétségbevonhatatlanul történelmi, fájdalmas örök aktualitás. Lengyel Balázs azt írta Sumonyiról, hogy „kicentizett magatartás” az övé, mert „pompás veszélyérzéke nem hagyja cserben”. Ez a vers mindenestre azt példázza, hogy veszélyérzék és bátorság megférnek egymással.

V. I. – Térjünk vissza erre a szavadra, mert ez nagyon fontos: Sumonyi nagyon bátor költő. Nagyon bátor. Bátor azzal is, hogy meg mer kockáztatni olyasmit, amivel könnyen falakba ütközhet, okosan bátor, mert mégsem rohan fejjel a falnak, inkább megpróbál tágítani rajta. És bátor azzal is, hogy meg meri kísérteni azt is, amiről azt hittük, ilyesmit nem lehet csinálni a költészetben. Neki sikerült.

D. M. – A történelem anyagán keresztül, a mögöttes jelentés sejtetésével nyíltabban és félreérthetlenebbül tud vallani önmagáról is, mint költői indulása idején, olyan élethelyzetben, amikor a fiatal költők általában ömagukkal vannak eltelve. Említetted a Pázmányról szóló versét, amely most a verses dráma prologusa, egy parabola bevezetője. De miről szól a parabola? Sumonyi Pázmány Pétere, ne kerüljessük a szót: karrierista. De egy szent cél érdekében, a haza üdvéért. Azért szeretne nagyobb hatalmat a kezébe kapni, hogy egy utópiát szolgáljon általa: a több részre tépett Magyarország újraegyesítését, s ez az, amit nem értenek meg a tanítványai, nem ért meg Zrínyi sem. Hogy ez milyen mértékig utópia, milyen mértékig önáltatás, és milyen mértékig reálpolitikai magatartás – annak az elemzése történészek és lélekbúvárok dolga, én ebben nem tudnék állást foglalni. De a probléma, amit ebben a történelmi anyagban tudott Sumonyi költőként felvázolni, aktuális és magyar.

V. I. – Ehhez hozzátettünk még egy olyan szót, aminek kétes a valórje, de nála egyértelműen dicsérő szó: az, hogy Sumonyi mindig aktuális.

1985

Kérdések a Válaszról

BESZÉLGETÉS SZÉCHENYI ÁGNESSEL

Sz. Á. – Bár nem tartozott a szerkesztőség legbelső, koncipiáló köréhez, fontos alakja mindkét (1934–1938, 1946–1949) *Válasz*-nak. Egyike azoknak, akik a folyóirat arculatát meghatározták. Folyamatosan jelentek meg itt versei, köztük a kötet-címmé is előlépő *Levél a szabadságról* című; tanulmányai, többek között Kosztolányiról, Vörösmartyról és Babitsról, s nem utolsósorban a leghíresebb, egy időszakban hírhedtté is váló *Levél egy szocialistához* sorozat. Hogyan, kiken, illetve milyen eszmén át kapcsolódott a *Válasz*-hoz, s milyen volt ez a kapcsolat?

V. I. – Nemcsak hogy nem tartoztam a *Válasz* szerkesztőségének belső köréhez, semmilyen köréhez se tartoztam. Nem voltam tagja semmilyen csoportnak. Barátaim voltak az irodalomban, a *Válasz*-hoz is személyesen kapcsolódtam. Németh Lászlóval kell kezdenem, aki – ezt előrebozsátom – épp abban az időben, mikor a *Válasz* megindult, nagyon nagy hatással volt rám. Ismeretségünk úgy kezdődött, hogy írt a *Tanú*-ban egy tanulmányt *Magyar líra 1932-ben* címmel, s már magában az megtisztelő volt, hogy a fiatalok közül Zelkről és énrólam írt, még ha „levágott” is. Ahogy „levágott”, megtisztelőbb volt nagyon sok dicséretnél. Mint ahogy az embert a dicséret hangja adott esetben sértheti. Itt a „levágás” hangja, hogy úgy mondjam, fölemelő volt. És hozzáteszem, hogy a Kosztolányi személyes kritikáján kívül semmilyen kritikából sem tanultam annyit, mint abból a néhány elmarasztaló sorból, ami a Németh Lászlóé volt. Írtam is neki erre egy levelezőlapot vagy levelet –

nyilván, gondolom, levelet; levelezőlap, ezt azért mondom, mert ő, Németh László mindig levelezőlapon, vagy legtöbbször, legalábbis nekem, nyílt levelezőlapon írt. Ezután elhívott magához a Kmetty utcai lakására, megmutattam neki az új verseimet, és rendkívül tanulságos volt, amit mondott róluk. Olyasmire hívta fel a figyelmemet, aminek én magam nem voltam tudatában. Például a költészetem – költészetem? ne mondjuk ezt a szót, nagyon nem szeretem, hanem a verseimnek a – latinosságára, még a mondatszerkezetekben is. Azt tudtam, hogy megalakult a *Válasz*, örültem is neki. Nem is az eszmeisége miatt, hanem mert egy új és újat akaró folyóirat indult. Németh László írt egy levelezőlapot, hogy most ő szerkeszti, küldjek neki verset. Ez is nagyon megtisztelő volt. Eleinte nagyon változtak a szerkesztők. Amikor a vers megjelent, azt hiszem, éppen Ortutay szerkesztette.

Sz. Á. – Ortutay is a szerkesztőbizottság tagja volt.

V. I. – Ő – legalábbis velem szemben – úgy viselkedett, mint a szerkesztő. De ennek nem volt különösebb jelentősége. Én nagy bizalommal fordultam a *Válasz*-hoz, annál is inkább, mert kívül éltem az irodalmi életen. Voltaképpen ma is eléggé kívül állok, és eléggé tájékozatlan vagyok benne. Akkor még sokkal tájékozatlanabb voltam. Nem tudtam például, hogy a szerkesztőbizottsági tagságnak van valami jelentősége. De már az, hogy Fülep Lajos neve ott szerepelt a lapon, az jelentőséggel bírt. Fülepet legendás alakként tiszteltük. Az élete alapján, amiről hallottunk, és a *Magyar Művészet* című könyve alapján, amely egy kis körnek valóságos bibliája volt, még ha az ember nem értett is egyet bizonyos konkrét választásaival vagy ízlésbeli döntéseivel. No és akkor megjelent az első szám, amelyiknek az élére az ő cikkét nyomtatták a *Nemzeti öncélúság* címmel. Hát ezzel a cikkel első betűtől az utolsóig egyetértettem, sőt lelkesedtem érte. Nemes, okos, szép program volt, amelyhez mindenki csatlakozhatott. Nem lehet azt mondani, hogy teljelesen ez volt a *Válasz* szelleme, sajnos. Nem mindenkinél és

nem mindenben. Talán az is jelez ebből valamit, hogy feltűnően kis betűvel volt szedve. Bár a folyóirat élén, nyitócikként, mégis kisebb betűvel, mint a többi tanulmány. Lehet, hogy ennek pusztán technikai okai voltak, én ebből mégis arra következtettem, hogy ezt nem mindenki vállalja, ezt az ő abszolút tiszta gondolkodását. A *Nemzeti öncélúság* cím sokakat félrevezet, mert úgy értelmezhető, mintha a nemzeti öncélúság propagálása volna, holott éppen ellene szól. És hát az is jellemző, hogy Fülep neve kimaradt a szerkesztőbizottság névsorából. Vajon Fülep nem vállalta a lapot, vagy a lap nem vállalta őt? Nem tudom. Az igazi kapcsolatom akkor létesült a *Válasz*-szal, mikor Sárközi vette át a szerkesztést, aki – hadd dicsekedjem el vele – az első kötetemről a *Nyugat*-ban nagyon szépen írt. Kritikájában szerepel az a mondat, hogy „aki ezeket a verseket írta, ember és költő a talpán”. Ennél nagyobb dicséretet az ember nem kaphat. Azóta sem kaptam ilyen dicséretet, és örülök, ha ötven év múlva nem cáfoltam meg. Sárközit akkor még nem ismertem, mikor ezt a kritikát írta, később ismertem meg. Azt hiszem, éppen a *Válasz* kapcsán. Sárközit imádtam, rajongtam érte mint emberért. Szép volt, olyan kerubszerű férfi, akivel öröm volt beszélni. Azt hiszem, Illyés azt írja róla, „hindu arc”. Engem annak idején – talán mert ő fordította Thomas Mann *József*-jét – inkább Józsefre emlékeztetett. Emlékeztetett? Mintha Józsefet ismertem volna! Nagyon művelt volt, s nem volt egyoldalú. Bármiről beszélt vele az ember, minden ítéletében érezhető volt a mögöttes tudás. Mint említettem, én nem tartoztam a *Válasz* belső köréhez, soha semmilyen szerkesztői ülésén, semmilyen csoportos összejövetelén nem vettem részt. Nem voltam ott, bár bizonyára voltak ilyenek. De a *Válasz*-ban otthon éreztem magam. A *Nyugat* volt a legnagyobb lap, ehhez kétség sem fér, senkinek sem jutott eszébe más lapot a *Nyugat*-hoz hasonlítani, de ott az ember levette a saruit, mikor belépett. A *Válasz*-nál, Sárközinél otthon éreztem magam. És ő

is otthonommá tette, mert azt mondta: mindennek, amit hozol és írsz, örülünk.

Sz. Á. – Az vitathatatlan, hogy a *Nyugat*-ban megjelenni, gondolom, minden írónak célja volt és lehetett; ott talán nagyobb is volt a nyitottság a szerzők között. De például a *Szép Szó* és a *Válasz* között nem volt közlekedés, hiszen igaz, hogy Sárközi nem szerette, hogyha valaki a *Válasz* mellett a *Szép Szó*-ba is ír.

V. I. – Hát az enyhe szó, hogy nem szerette. De amikor a *Válasz* indult, még nem volt *Szép Szó*. Hadd menjek még egy lépést vissza: igaz, a *Válasz* szerkesztésében én semmiképpen sem vettem részt, mégis szerettem a *Válasz*-t, mert ott becsültek meg legjobban. Illyéssel személyileg is közeli – ne használjuk könnyelműen a barátság szót –, sűrű és közvetlen érintkezésben voltunk. Szabó Lőrinc felől éreztem mindig, és tanújelet is tapasztaltam...

Sz. Á. – A barátságnak?

V. I. – Nem barátságnak, hát az nem volt. De a megbecsülésnek. Na most, a zavaró az volt, mikor Sárközi egyszer telefonált, és magához kéretett. Fölmentem a lakására, és akkor elmondta az áldatlan viszonyt a *Válasz* és a *Szép Szó* között, amiről így-úgy azért mindenki tudott.

Sz. Á. – Ennek mi volt az oka?

V. I. – Hát ... amit a kívülről látott: ez volt a népies lap, az volt az urbánus lap. Illyés egyszer azt írta, már visszatekintve, hogy ezek fedőnevek voltak, mert a népies, az azt jelentette, hogy paraszt, és az urbánus azt jelentette, hogy zsidó. De hát senki sem gondolta – mondjuk – Németh Lászlóról vagy Illyésről vagy Szabó Lőrincről, hogy paraszt.

Sz. Á. – Vas Istvánról se?

V. I. – Hát engem nem is tartottak népiesnek – engem rene-gátnak, árulónak tartottak. Ebben az egész ügyben nekem egyik kedvenc mondásom Montaigne-től származik: *Aux gibelins j'étais guelfe, aux guelfes gibelin* – ami azt jelenti: a ghibel-

lineknek guelf voltam, a guelfeknek ghibellin. Hát ez a mondás minden vonatkozásban érvényes, és elkísért az egész életben.

Sz. Á. – A *Szép Szó* köre viszont azt nem szerette, hogy a Cserépfalvi pénzét a népi írók szociográfiájának a kiadására költi.

V. I. – Nézze, ezekkel az ügyekkel én nem voltam tisztában. Az irodalmi élet engem sosem érdekelt. Érdekeltek írók, személyek – a pletykáig menően is érdekelték. De az irodalmi életnek a kulisszatitkai ... – A *Szép Szó*-val nem voltam semmilyen különösebb kapcsolatban, mert a *Válasz* részéről mindig megbecsülést éreztem, a *Szép Szó* körétől soha. Még azoktól sem, akikkel személyileg, mondhatni, barátságban voltam.

Sz. Á. – Sárközi milyen szerkesztő volt?

V. I. – Én az ő szerkesztését csak a lapból ismerem, és abból, ahogy velem bánt. Az abszolút nagylelkű, a korrekt szerkesztőt ismertem meg benne. Babitsnál előfordult, hogy kihúzott a kéziratomból.

Sz. Á. – Verseiből is?

V. I. – No, azt azért nem. De cikkből, kritikából törölt, még hozzá anélkül, hogy megkérdezett volna. Sárközi soha. A *Levelek egy szocialistához* című sorozatomban Lenin említésekor kérte, hogy ezt – a nevet és a szimbólumot, amit a név jelentett – azért írjuk körül, vagy valami ilyesmit kért. Hogy miért volt a *Szép Szó* és a *Válasz* között áldatlan a viszony? Én sosem éreztem urbánusnak azokat, akiket azért tartottak urbánusnak, mert zsidók. Én urbánusnak tartottam elsősorban Kosztolányit, még akkor is, ha Szabadkáról jött. Vagy Márait, Cs. Szabót, Hevesi Andrást, Illés Endrét.

Sz. Á. – A városhoz kötöttség a kritérium?

V. I. – Igen. Rólam, ugye, nevetséges volna azt mondani, hogy népies vagyok. Hát urbánus vagyok, Budapestet szerettem, a várost szerettem. A *Szép Szó*-t azonban nem szerettem. A *Szép Szó*-nál a nagy plusz József Attila volt, az ő óriási súlya. Még ha az ember nem ismerte is fel, mert nagyon kevesen is-

mérték fel a teljes nagyságát vagy értékét, de azért a szellemi súlyát mindenki érezte. József Attilával buta személyes félreértés következtében nem volt jó a viszonyunk. Nehogy valami másféle dologra gondoljanak: írtam róla egy kritikát, a *Külvárosi éj*-ről, egy készülő lapnak, aminek Szegi Pál lett volna a szerkesztője, és ő kérte ezt tőlem. Akkor még nem tudtam, hogy az ember nem ír egy új lap első számába, mert isten tudja, hogy meg fog-e jelenni vagy sem. Nem is lett e lapból semmi. Hát persze, nagyon nagyra tartottam József Attilát, ha nem is elég nagyra. De volt ebben egy olyasféle mondat, amelyben a tréfás, gúnyos hangszerelésű forradalmár verseit említettem. A lényege az volt, hogy ha Illyés paraszt-forradalmár eszménye Dózsa György, akkor József Attiléá ezekben a versekben Lúdas Matyi lehetne. Amit semmiképp se lekicsinylésnek írtam, mert én Dózsát nagyon tiszteltem, Lúdas Matyit nagyon szerettem. Na most ezt a szerkesztő megmutatta Attilának, nem azért, hogy bosszantsa, ellenkezőleg, azért, mert Szegi elálmélkodott: úgy látszik, hogy maga, Vas, mindnyájunk közül őt tartja a legtöbbre. Én azt mondtam: úgy látszik. És valóban, a generációjából őt tartottam a legjobbnak. Szegi azért mutatta meg, hogy örömet szerezzen neki. De József Attila megsértődött ettől a mondatról. Egyébként, amennyire a költészetét szerettem, a személye annyira ...

Sz. Á. – Taszította?

V. I. – Taszított, az túlzás. Irritált. Ingerelt, idegesített. Hozzáteszem: nem tudtam, hogy az idegzete olyan mélységesen sérült. Nem voltunk jóban. Na most, Sárközi telefonált és azt mondta, ilyen a helyzet, ilyen romlott, tehát választani kell, hogy az ember a *Szép Szó*-ba ír, vagy a *Válasz*-ba. A *Szép Szó*-ban egy versem jelent meg, az is csak azért, mert József Attila kérte, még az elején, azt hiszem, a második számban, és nem akartam még rontani a helyzetet. Mert nem szerettem a *Szép Szó* társaságát, emberileg. Ezzel nem a lapot akarom becsülni vagy kicsinyíteni, vagy az érdemeit elperelni. Egy-

szerűen: nem vonzott. A *Válasz* viszont vonzott. De azt a bejelentést, hogy vagy ide írsz vagy oda – megengedhetetlennek tartottam. A vagy-vagyokat nem tudtam sohasem elfogadni, bár eszem ágában sem volt a *Szép Szó*-ba írni. Azt mondtam Sárközinek: illet nem lehet követelni. És hosszan vitáztunk ezen. Hosszú, elkeseredett vitánk végén én engedtem, és választottam. Bár ezt a kényszert megengedhetetlennek, zsarnokságnak tartottam.

Sz. Á. – Mik voltak Sárközi érvei?

V. I. – Nem emlékszem rá. A lényege az volt, hogy olyan megengedhetetlen fegyvereket használnak ellenünk, amit nem lehet eltűrni. Akkor már folytak a népies-urbánus viták, sőt talán már a Gömbös és az Új Szellemi Front körüli cikkek is megjelentek. Valószínűleg erre célzott Sárközi. A végén engedtem. Hogy miért? Mert Sárközit szerettem. És hozzá kell tennem, hogy Sárközi, aki különben bűvös-bájos, jóságos, kedves volt, ebben a vitában harcias, kemény, konok, türelmetlen szerkesztőnek mutatkozott.

Sz. Á. – Pedig éppen nem a merev vagy-vagyok jellemzik a szerkesztését, mert a *Válasz* nyitott lap volt.

V. I. – Nagyon is. Hát persze. Csakhogy a nagy elvi harcok mögött mindig vannak személyi vonzások és taszítások. Nagyon érdekes, hogy éppen a zsidó származású költők közül, azt hiszem, majdnem mindenki a *Válasz* mellett optált. Zelk Zoltán, akinél ez a legtermészetesebb volt, mert őt nagyon szerették. Én sem panaszkodhatom, bár voltak ugyan a *Válasz*-nak olyan munkatársai, sőt szerkesztőségi tagjai, akik csöppet sem érdekeltek. De akik érdekeltek, költők, írók, Sárközi, Illyés, Németh László, Szabó Lőrinc, tőlük csak megbecsülést kaptam. De például Radnótival igazságtalanok voltak. Azt hiszem, nem is jelentek meg a *Válasz*-ban írásai...

Sz. Á. – Versei azért jelentek meg.

V. I. – Egy-kettő. De aztán a kiélesedett *Válasz*-*Szép Szó* konfliktus után például – pedig ő is a *Válasz* mellett döntött –

egy verse sem jelent meg, most nem tudom pontosan, mikor is volt az, de azt tudom, hogy egy verse sem jelent meg. Kis Ferenc sem, a *Szép Szó* mellett döntött, Forgács Antal sem, pedig ő a *Szép Szó*-ba illetett egész gondolkodásával és művészetével. Méltatlanul elfelejtett költő. A kezdetén volt pályájának, de igazi költőként. Ami Radnótit illeti, ha olvassa a naplóját, akkor láthatja, hogy nagyon rossz véleménynel volt a népiekről. Egészen más, szigorúbb volt a véleménye, mint nekem. És őt a *Szép Szó*-nál rendkívül nagyra tartották, de mégsem húzott oda. Az egyik szerkesztő, Gáspár Zoltán még Szegedről jó barátja volt. Nem világos, hogy miért volt ellenzenyes neki, de naplójában úgy ír Gáspár Zoltánról – és a többiekéről –, mint aki az egészséget elveti. Hogy miért, pontosan nem tudom. Az urbánusok is nagyon elfogultak voltak a *Válasz*-szal szemben, többen – bár ezt sem szabad általánosítani – félfasiszta lapnak tartották. Nem tudom, hogy Schöpflin éppen a *Válasz*-ról hogyan vélekedett, de neki mindenről teljesen helyénvaló, józan, mértékadó véleménye volt. Hevesi Bandi azonban, akit én nagyon szerettem, s ez kölcsönös volt, azonkívül nagyon tehetségesnek tartottam, hevesen antinépies volt.

Sz. Á. – A *Levél egy szocialistához* polemikus öt „felvonását” két éven át (1935. március–1936. október) tette közzé a *Válasz*-ban. „A „levelekről” és az egykorú, majd a 40–50-es évek fordulója táji „következményeiről” már részletesen beszélt, az először éppen e folyóirat hasábjain megjelent *Mért víjjog a saskeselyű?* című önélet- és korrajzi regényében. Mégis, kérem, ahhoz, hogy a *Válasz* ideológiájáról és politikumáról szóljunk, elevenítsük fel a történet néhány fordulópontját.

V. I. – A ténybeli indítása valóban az, amit ott leírtam. Vagyis röviden összefoglalva: a Vasasoknál, a Magdolna utcában volt egy kultúrest, amelyikre azért mentem el, mert Eti is táncolt. Rémlik, hogy már Török Erzsí is énekelt ott. És volt egy kisfiú, aki szavalt. Jót-rosszat vegyesen. Kis Ferencet is, aki a mozga-

lom költője volt, sokkal inkább, mint József Attila; Garai-verseket is mondott. Garai... a keresztnévét el is felejtettem már.

Sz. Á. – János. Garai János.

V. I. – Ő volt az, akiért rajongtak. Tehát a proletariátus Faludy Györgye, az Garai volt. Borzasztó rossz költő.

Sz. Á. – Ez volt az a Garai, aki rövid ideig a *Népszava* munkatársa volt.

V. I. – Igen, azt hiszem. A kisfiú szavalt. Olyan okos, nyílt-szemű gyerek volt, és elgondolkoztam, mi lesz a sorsa. Tehet-séges fiú, és mi lesz, mi lehet belőle? Ebből a kérdésből szüle-tett a *Levél egy szocialistához*, amelyet nem terveztem ötrészes-nek. Ezt az aggodalmat akartam csak megírni. Persze volt mé-lyebb indítéka annak, hogy ez így hasson rám, és hogy így gondolkodjam, más is hozzájárult. Ez mikor volt? 1935-ben. Akkor még mindig tartott a megdöbbenő, nagy sokk, az, hogy Hitler uralomra jutott. A baloldálnak – baloldalon én akkor legalábbis szociáldemokratákat értettem, később már nem voltam ilyen rigorózus – ez olyan veresége, nemhogy ve-resége, de olyan csődje, katasztrófája, fiaskója volt, hogy abból nemigen tért magához az ember. Hozzá kell tennem, hogy nem mindenki ítélte ezt meg így, mert voltak, akik ezt, ha „optimis-tán” nézték, akkor legalábbis belenyugodtak, hogy ez a törté-nelem útja, ez a történelmi szükségszerűség. Van is egy versem erről a magatartásról. *Egy tudományos elméhez* címmel. Arról, aki ezt az eseményt mindjárt megmagyarázza: hát igen, ez a törté-nelmi dialektika. Ha szükségszerű, akkor hát rendben van ... De ennél voltak – majdnem azt mondtam, hogy butábbak, akik továbbmentek és azt mondták: ez nagyszerű jel, mert azt je-lenti, hogy liberális eszközökkel már nem tudja tartani uralmát a tőke, a burzsoázia. Rengeteg ilyen megnyilvánulás volt. Az ember kommunistákkal beszélt, s azt hallotta, ez nagy-szerű. Véletlenül emlékszem is Nádass József cikkére, amely a *Munká*-ban jelent meg, amikor Gömbös került hatalomra. Uj-

jongó, diadalmas cikk volt: a burzsoázia levetette álarcát, kénytelen volt elővenni ezt az erős emberét, hogy féken tartsa a dolgozó osztályokat. Úgy könyvelte el, mint a munkásmozgalom nagy győzelmét – erre kényszerült a kapitalizmus, a liberalizmus. Én az igazi fiaskót abban láttam, hogy Németországban a kommunisták a szociáldemokratákat nagyobb ellenségnek látták, mint Hitlert. Az ember idehaza is ezt a megosztottságot látta, hogy egy oppozícióra vagy énrám Hitlernél nagyobb ellenségként néztek. Vagyis én ezt úgy mondtam akkor: mindig az a nagy ellenfél, aki a kávéházban a másik asztalnál ül.

Sz. Á. – Hogy lehet fölrajzolni a munkásmozgalom földrajzi-eszmei térképét? Németországról szoltunk, de az angol vagy belga munkásmozgalomról érkező hírek reálisan is sokkal nagyobb reményűek voltak. A belga Hendrik de Man a „levelekben” is, Németh Lászlónál is pozitív példaként szerepel.

V. I. – Igen. Azt próbáltam én megírni, hogy a remény ott van. Az igazat megvallva, ebben is tévedtem, mert az általam ott emlegetett latin szocializmus egy más alkalommal szintén eléggé befuccsolt.

Sz. Á. – Milyenek voltak abban az időben a Szovjetunióból érkező hírek? Pozitívak vagy ellentmondásosak?

V. I. – Mindnyájan hittük, hogy ott szocializmus van, így-úgy. De egyre szaporodtak a negatív hírek, és én véletlenül elég sokat hallottam ezekből.

Sz. Á. – Kiken át?

V. I. – Sok mindenkin át. Én, amikor ezek miatt a levelek miatt az 50-es években, hogy úgy mondjam – meg is írtam – inkvizíciós bíróságok elé álltam, mindig azt kutatták, hogy kitől vettem ezeket az eszméket. Bizonyos tényeket tudtam, ez a lényeges. Hozzáteszek még valamit: volt egy kitűnő könyv, ami érthetetlenül elsüllyedt, legalábbis nem olvastam róla nyugati lapokban sem. Kiváló német történész írta, Rosenberg. A keresztnévét mindig összetévesztem, mert hogy is hívták a náci párt főideológusát?

Sz. Á. – Alfred Rosenberg.

V. I. – Akkor ez Arthur Rosenberg volt, akinek van két kitűnő könyve, az egyik a Német Köztársaság története, tematikailag ez engem nem érdekelt, a másik a Bolsevik Párt története. Izgalmas könyv.

Sz. Á. – Az „első” *Válasz* egyik társadalomtudományi szemlélője Hort Dezső volt, aki többször is érintette a marxista gondolatrendszer torzióját, az aktuális teoretikus kérdéseket. Hová tartozott Hort Dezső?

V. I. – Személyesen nem ismertem. Az úgynevezett opposícióhoz tartozott, de hogy annak melyik szárnyához, nem tudom. Sommásan trockistáknak nevezték ezt az irányt, ami körülbelül olyan értékű és jellegű szóhasználat, mint ahogy nálunk egy időben absztrakt volt Gauguintól Kornissig mindenki. Én nem szerettem az opposíciósokat sem. Sőt, ha már választani kellett – ezt meg is írtam versben is –, akkor még mindig inkább az ortodoxokat. De azokat sem.

Sz. Á. – Ortodox marxistának számított a levelek címzettje, Déry is.

V. I. – A levelek címzettje: ez egy kicsit olyan, mint a Mikes leveleinek címzettje. Mert a levélformát szerettem, és nem szerettem az ilyen nagyképű...

Sz. Á. – Agitatív, lineáris elvi cikket.

V. I. – Igen. S akkor „balosságban” már Dérynél alább nem adtam. Déryvel nemcsak személyes ismeretségben, hanem akkor jó barátságban voltunk. Persze ezeken a kérdéseken is vitakoztunk. Ő tényleg ortodox volt, ami nem jelentett nála sokat. Egyszer, még fiatalkoromban, amikor tájékozódtam, mit olvassak, azt mondta: nézd, költőnek nem kell ilyesmiket olvasni. Elég, ha elolvasol egy brosúrát; úgysem érdekli az embert. De engem nagyon érdekelték ezek a problémák, és bizonyos dolgoknak végére akartam járni. Déryt ez olyan nagyon nem érdekelte. Ő, ameddig csak lehetett – ezt az 50-es évekbeli magatartásából visszafelé is lehet olvasni –, megpróbált csat-

lakozni, noha nem érdekelték az elvi dolgok, forradalmár kommunista akart lenni. Déry tehát – mint címzett – fikció volt. Elolvasta ezeket a leveleket, de azt mondta egyszer, hogy: – Nézd, én nem értek hozzá, de elviszlek valakihez, aki okosabb nálam, és aki majd helyretesz téged. Ez nem más volt, mint Haraszti Sándor. Egygondolatú ember volt. Jóságos, kedves, jóllehet akkor sokkal harciasabb, mint később. Bár, úgy látszik, későbbre is maradt valami, ha egyszer úgy belekeveredett mindenbe. Hát nem sikerült meggyőznünk egymást, énnekem még kevésbé őt. Azt megértettem, hogy ingerlem a levelek gondolataival a kommunistákat is, a szociáldemokratákat is. De nem értettem azt az aránytalan haragot, amit kiváltottak. Mert jó, mondjuk, hogy tévedtem, de hiszen nem is úgy írtam én, mint aki birtokában van a bölcsek kövének. De hogy miért volt ez a nagy düh, ezt sose értettem... Érdekes visszhangja volt a leveleknek Nyugatról. Kaptam egy levelet Middleton Murrytól, aki kritikus volt, és ha jól emlékszem, Katherine Mansfield férje. Volt egy lapja is, amely a szocializmus kérdéseivel is jócskán foglalkozott. Közvetlenül postán érkezett a levele, soha nem is tudtam meg, ki volt a közvetítő. Ezt a levelet nem találom már sehol, de azt kérte benne, informáljam a magyarországi szocialista mozgalom állásáról. Írtam lelkiismeretesen egy hosszú levelet, de persze angolul még ma sem tudnék ilyen levelet fogalmazni, hanem egy kollégám a Standard-nél, aki a *Századunk*-nak is munkatársa volt, és érdekelték is az elméleti kérdések, barátian fölajánlotta, hogy ő lefordítja angolra a válaszomat. Meg is írtam a levelet. Hogy azután milyen további sorsa lett, arra sehogy sem tudok emlékezni. Nem vagyok biztos abban, hogy elküldtem, az is lehet, hogy csak egy kitérő levelet írtam, úgy rémlik, a fordítással nem voltam megelégedve. De ezt a fogalmazványt – ma már akár dokumentumnak is nevezhetjük – most megtaláltam.

Sz. Á. – Melyik oldalról támadták a legjobban?

V. I. – Minden oldalról.

Sz. Á. – Melyik elmarasztalása, ítélete volt elhatárolóbb, a tradicionális baloldalé vagy a kommunistáké?

V. I. – A tradicionális baloldal nem vette annyira keményen... A kommunisták... Nézze, megindult a *Gondolat*...

Sz. Á. – A kommunista párt legális lapja.

V. I. – Igen. Elvben népfront-alapon, és tényleg, ha megnézi, egy gondolatíságon belül elég nyitott. Két embernek nem volt szabad írnia a *Gondolat*-ba. Nekem és Kassáknak. Külön boszszantott, hogy összehoztak Kassákkal. Mindig. Másik oldalról emiatt tiltották le a Baumgarten-díjat. Szintén Kassákkal egy évben. Nem értettem az egész összefüggést. Nagyon érdekelt és fölízgatott a Szántó Zoltán naplója, amit a *Kritika* múlt évi júliusi számában olvastam. Nagyon érdekes. És hirtelen megértettem, milyen borzasztó fal volt az, amit szektariánizmusnak neveznek. Még akik avval indultak, hogy jó, fogadjuk el ezt a népfront-elvet, még azok se voltak rá igazán képesek. Szántó Zoltán okosnak látszik, mindenesetre amit megír, reveláló: hogy mekkora ellenállásba ütközött az a felismerés, hogy nem vagyunk egyeduralkodóak. És sokat megértettem a gyűlöletből. Ezt akkor, őszintén szólva, nem értettem.

Sz. Á. – De a *Gondolat* és a *Válasz* között volt érdemleges kapcsolat.

V. I. – Igen. Azt gyanítom – de gyanítom csak, mert nem élttem benne ezekben a csatákban –, a *Gondolat* és a *Válasz* között sokkal erősebb vagy nagyobb volt a rokonszenv, az érintkezés, mint a *Gondolat* és a *Szép Szó* között. Vagy pláne a *Válasz* és a *Szép Szó* között. Sárközi az Új Szellemi Frontból való kiábrándulásának hangot adó nagyon jó cikkét, ha jól emlékszem, éppen a *Gondolat*-ban jelentette meg. Ez is jelzi a kapcsolatot. Igaz, hogy akkor már talán kifelé állt a rúdja a *Válasz*-nál. Én ezt sem láttam. Amikor 1938-ban Sárközi közölte velem, hogy megszűnik a *Válasz*, azt kérdeztem: miért? – Hát érdeklődéshiány, mondta. Nem gondoltam azt, ami aztán világos, egy-

értelmű lett: nem kellett Sárközi, merthogy zsidó volt. Ez volt az egyszerű ok.

Sz. Á. – Az előbb beszéltünk az egykori szocializmusképről, a tájékozottságról. Értelmiségi körökben viszonylag közismertek voltak a szovjetunióbeli útinaplók. Gide-é, Feuchtwangeré. Ezek mellett két magyar szemmel-füllel megírt, az előző kettővel egy kicsit talán szimmetrikus beszámoló is ismert. Nagy Lajosé sokkal kiábrándultabb és elkeseredettebb, mint a kevesebb illúzióval odautazó Illyésé.

V. I. – Igen. Illyés, nézze – ne riadjon meg itt az erős szótól –: hazudott, nemes indítékokból. Meg is írtam, hogy jelen voltam, mikor búcsúzott Babitstól, és akkor Babits azt mondta neki: hát aztán jól nézz körül, és írd meg mindent, és írd meg az igazat. Illyés azt felelte: nem írom meg. Amíg nem lehet megírni a jót, addig nem írom meg a rosszat. Tudja, ez olyan kétélű okoskodás, ami igaz és nemes, de... Mondok egy ugyancsak ijesztő, másik példát az elhallgatás formáira. Kassák önéletrajzának az utolsó két kötetét mi is csak most adtuk ki, azt hallom, azért most sem teljesen. Kassákot távolról sem tartom olyan nagynak, mint a mostani neofista kassákisták, de ez az *Egy ember élete* óriási. És akkor mindenki haragudott rá, hogy a Károlyi-forradalmat és a kommünt most megírni, Illyéstől kezdve mindenki. Ha nem írta volna meg, akkor mikor írta volna meg? Pláne itt Magyarországon mindent akkor kell megírni, amikor lehet. És nem lehet azzal törődni, hogy a totalitást nem írjuk meg. De nem új idea ez, a rómaiak is így voltak vele. Tacitus is csak azt írta meg, amit lehetett.

Sz. Á. – Az a válság, amiről előbb beszéltünk, sokkal általánosabb volt, semmint egy radikálisabb értelmű csoport forradalmi várakozása. Ha végignézzük a 20-as, 30-as évek fordulóján s a 30-as évek közepén született könyveket, bizonyított is a kérdés. Ekkortájt keletkezett Márai *Napnyugati őrvízáta*, Bálint György spanyolországi beszámolója. Erdei nyugat-európai levélsorozata, Cs. Szabó László *Doveri átkelés* című kötete,

Nagypál István *Önvallomás*-a. Különböző indíttatású és elkötelezettségű emberek útkeresései ezek. S nem véletlen a szubjektív műfaji választás sem.

V. I. – Nézze, én a baloldalon éltem vagy szerettem volna élni. És mi azért abban gondolkodtunk, hogy a forradalomnak, a szocializmusnak hamar el kell jönnie. Mint az első keresztények. Az angol és a belga eredményekre és hatásokra én is hivatkoztam a levelekben. De azért azt tudta mindenki, hogy mi egy másik égövben élünk. Tehát miránk Németország, Olaszország, Ausztria, Oroszország sokkal közvetlenebb befolyással van, mint az, hogy mi történik Angliában vagy Belgiumban. Azt hittük, hogy ideiglenes állapotban élünk. Egy személyes, családi példán ezt jól fogja látni. A mozdulatművészek vagy zsidók voltak, vagy baloldaliak, legtöbbször mindkettők. Etit eléggé sújtotta, hogy el kellett végeznie Róka mester híres tánciskoláját. A mozdulatművészeknek ez teljesen fölösleges volt, mert Etit kivéve nem nagyon táncoltak csárdást vagy ilyeneket. Etinek Róka felajánlotta, hogy ingyen is tanítja. Hát ő elvégezte, mert diplomát akart, aztán tanítani. Egy Madzsarnövendék, aki egyébként a költő Lukács Lászlónak a felesége, azt mondta ekkor Etinek: most, amikor egy vagy két év kérdése, hogy úgylis eltörlik az egészet, akkor te megalkudtál. Persze őneki földbirtoka volt, meg tudott élni, meg nem voltak hivatással felérő táncambíciói. De visszatérve a lényeghez, a gyűlölet, amely ellenem az első levéllel kapcsolatban feltört, kétségbe ejtett, nem értettem meg. Voltaképp azért nyúlt ez egy sorozattá. Én nem akartam ezekbe a kérdésekbe beszólni, és ágálni sem akartam, soha nem pályáztam közéleti szereplésre, soha. Csak éppen meg akartam írni, hogy félttem azt a gyereket. Be is vallom, borzasztóan szégyeltem a „leveleket” – utólag.

Sz. Á. – Miért?

V. I. – Azért, mert olyan szerepet játszottam, ami tőlem távol állt. Ha visszanézünk, komikus is az egész. A háború ki-

törése előtt négy évvel, történelmi mértékkel egy perccel, ez foglalkoztatott.

Sz. Á. – De tartalmilag nem kell egy bekezdést sem szégyellni.

V. I. – Nem, nem is azt. Csak hogy megírtam. Ilyen jogosulatlan szerepet, a bazári majom szerepét játszottam el. De belehajszoltak, mert olyan ostoba otrombaságokat írtak, hogy arra valamit felelni kellett. Ha megfigyeli a levelek menetét, mosakodás, védekezés az egész; hogy mit tettem én, mi volt a bűnöm. Az utolsó aztán teljes egészében mentegetőzés. Maga azt mondja, igazolódtak a levelek – ha a mából nézzük őket. Igazolódta, persze. Több mint igazolódtak, de csak bizonyos fókig. Megértettem én később – nem is most, körülbelül a *Levelek* lezárása után értettem, hogy mi irritálta a mozgalmat. A kommunista mozgalom szellemi vezetői jórészt burzsoá csemeték voltak.

Sz. Á. – A Lukács György-típusra gondol?

V. I. – Igen, a Lukács-típusra. Csak Lukács Györgyben minden ellentmondásos hatása, volta mellett mégis van grandiozitás, ugye. Sokakban, a legtöbbszörben nem volt. Arra gondoltam, ha magából a munkásságból kerülhetnének ki a vezetők – és innen eredt az, hogy ez a kisleány énám ilyen hatást tett, és voltaképp megindította a gondolatsort –, akkor más volna. Sokan ebben saját maguk ellen irányuló támadást láttak, sőt antiszemitizmust is éreztek – a részemről. Végül is a legtöbben, akik énám megharagudtak, vagy távolról is olyan – számomra érthetetlen – gyűlölettel fordultak a tévedéseimmel szembe, azoknak nagy részét elpusztították. Vagy emigráltak. Ez is az igazsághoz tartozik.

Sz. Á. – A *Válasz* nyitottságát bizonyítja, hogy a munkásfiatalok kollégiumával, a munkásság lehetőségeivel foglalkozó levelek éppen a népi ideológia lapjában, a parasztpárt lehetőségéről és szükségességéről, a földreformról, a telepítésről vitatkozó folyóiratban jelentek meg. De az igazsághoz tartozik,

hogy a *Válasz* nemigen, sőt alig foglalkozott a munkásság helyzetével. Ez is egy jelzése annak, hogy a munkásság és a parasztság érdekei – noha objektíve egy irányba mutattak – nem találtak egymásra.

V. I. – Ez nem annyira a munkásságon meg a parasztságon múlt, azt hiszem, hanem a vezéreiken. Egyébként Németh László egyik cikkében azt írta, leveleim a marxizmus megújulási képességét bizonyítják. Ő engem úgy tekintett, mint kommunistát.

Sz. Á. – A látens, olykor fel is szikrázó népi-urbánus vitában a *Válasz* hogyan, melyik oldalon foglalt állást?

V. I. – Az nem kétes, hogy a népi mellett volt, és nem az urbánusok mellett. Zelk aztán még távolabb állt a népiektől, mint én, és az nem jelentette azt, hogy nem adtak helyt nekünk. Azt, hogy ehhez mit szólt a *Válasz*-nak, mondjuk, az a jobboldala, ami azután le is vált róla, vagy amelyik Sárközit nem tartotta alkalmas szerkesztőnek, azt nem tudom.

Sz. Á. – A levelek nem egy harmadik utas elképzelés?

V. I. – Mi az, hogy harmadik út? Tudom, ezt így mondják, harmadik utas, de sohasem értettem, és mindig bosszantott ez a kifejezés. Mi az, hogy harmadik utas, és miért bűn az? Hát nem három, de százezer út van. Azon belül is, hogy magyarok vagyunk, hatvanhat út van. Akkor én úgy képzeltem, hogy valaki vagy fasiszta, vagy bolsevista. Vagy, mondjuk, a kapitalizmust akarod, vagy a szocializmust akarod. Nyilván és egyértelműen én a szocializmust akartam. De ha a szocializmust akarod – most a 40-es évek végén vagyunk –, akkor fogadd el az ÁVÓ-t, és fogadd el az irodalompolitikát, az erőszakot, mert ez együtt jár? Nem. Miért harmadik út? Ezt rettenetesen korlátolt és ügyetlen kifejezésnek tartom.

Sz. Á. – Egy magasabb szellemi pozícióban bizonyosan az, de mint a népi-urbánus megkülönböztetés, ez is belekerült a köztudatba. Kitörölhetetlenül – legalábbis egy történeti periódusra. A Németh Lászlóra értett „harmadik út” végül is a

munkásszocializmus kritikáján alapul. Mert a Kert-Magyarország-koncepcióban alig van szó a munkásságról, a munkáosztályról.

V. I. – Nincs, mert nem érdekelte Németh Lászlót. Illyést se nagyon, megjegyzem. Engem érdekel. Azért is lehetetlenség és abszurd kifejezés számomra a harmadik út, mert én mindegyikhez közel kerültem. Én közel kerültem így-úgy a parasztsághoz is. Nem mondom, hogy ismerője vagyok a népi életnek, de voltak életszálaim, amik oda is kötöttek, kötnek. A munkásokhoz még inkább, oda még több szál fűz.

Sz. Á. – Azt mondja, hogy a harmadik utas nem jó kifejezés. Akkor, amikor a leveleket írta, Vas István hol tudta magát, s mai fejjel hová számítja akkori magát?

V. I. – Amikor ezt írtam, magamat gondolkodás nélkül kommunistának tekintettem. Kommunistának. Ma is annak tartom. Azt hiszem, először egy *Vigilia*-beli interjúban mertem kimondani, hogy kommunista vagyok. Ez nem jelenti azt, hogy mindent, minden politikai lépést helyeslek. Szocialista? Egy költő nem tarthatja magát szocialistának. Szociáldemokrata? Annak legkevésbé tartom magamat. Radnóti kapcsán azon vitatkoznak, hogyan lehet kereszténynek nevezni, mikor ő kommunista. Radnóti ortodoxabb volt, mint én, szintén bizonyos kényelemérzésből, mert kevésbé érdekelték az elméleti kérdések. De azt ő is képtelenségnek érezte volna, hogy *vagy* keresztény, *vagy* kommunista.

Sz. Á. – 1943-ban, a szárszói konferencián tartott előadásában Erdei számba vette a társadalomformáló erőket: elsősorban a munkásság és másodsorban a parasztság képviselheti majd a további meghatározó erőt, már csak azért is, mert csak a munkásságnak van szervezete, programja és politikai iskolája, amelyek birtokában társadalmunk gyökeres átalakítását sikeresen megkísérelheti. Itthon a népiek voltak az erősebbek, az „erőszakosabbak”, talán azt is mondhatjuk, a potensebbek, de a kirekesztő logika, hogy köztük és a kommunisták között

nem volt vagy alig volt érdemleges kapcsolat, ez 1945, de inkább a fordulat éve után megváltozott, és egy ellenkező előjelű, de ugyanolyan szerencsétlen következményű kirekesztő logika, egy, a munkásmozgalom szektás iránya felől ható dogmatizmus jutott uralomra. Nem múlhatott-e ez végül is ezen a körön is: nem kerestek kapcsolatot a munkássággal, a kommunista párt tagjaival?

V. I. – Összetett kérdés ez, és összefügg a „harmadik út”-tal. Csak a munkásság lehetett a meghatározó erő a két osztály közül, mert annak van csak kollektív tudata, azaz programja. De mit jelent az, hogy a munkásságnak? Csak azt, hogy a munkásság szellemi vezetőinek. A munkásság – most kiderül, mennyire leegyszerűsítő, ha politikai zsinórokkal mérünk –, a munkásság nagy tömege öntudatlan, zavaros massa volt. A munkásságból azok értek valamit, akik szervezett munkások voltak. Ez tény. A munkások nagy része ivott. Öntudatlanabb volt, mint a parasztság. Mert a paraszt, önmagában egy paraszt, az egy ember. Persze ezt se általánosítsuk túl, hiszen van sok kivétel, a munkások között is előfordult, hogy van egy-két, a szervezeten kívüli gondolkodó-eszmélő emberi lény. És a parasztok között is van, volt züllött csirkefogó. A munkásság pártokba szerveződött. Ha el kell dönten a kérdést, és vagylagosan tétetik fel a kérdés, akkor csak a munkásság lehetett – ahogy mondják – a vezető erő. De Magyarországon az a politika, gondolkodás, gazdaság, létezés, amelyik a parasztot figyelembe veszi, és nem tartja legalábbis egyenrangú embernek, félnek – azt fegyverekkel fönn lehet tartani, de csak ideig-óráig, mert annak nincs létjogosultsága.

Sz. Á. – Fordítsuk meg a kérdést: mennyiben felelős az értelmiség azért, hogy ez a két osztály széttartó erő volt és lehetett?

V. I. – Mennyi befolyása volt az értelmiségnek? Kezdjük a népiesek oldaláról. Nehogy azt gondolja valaki, hogy a népieseknek Illyéstől és Németh Lászlótól egészen a szélsőjobboldal

dalig olyan hatásuk és erejük volt, hogy a parasztságot ők tudták visszatartani a munkásságtól. Ezt az életben, a valóságban elképzelni nem lehet. Fordítva se nagyon, a munkásság részéről. Széttartó volt, mert a két osztály elemi érdekei sem teljesen azonosak. Énbennem ez a kettő nem széttartó erő. Életemben mindkettőhöz közel kerültem, s amit én a munkásságból, s amennyit a parasztságból ismertem, az bennem nem tart szét.

Sz. Á. – Amikor Vas István korrajzi regényének fejezetei folytatásokban megjelentek, a legnagyobb visszhangot – pro és kontra – a *Coriolanus* címet viselő Németh László-fejezet váltotta ki!

V. I. – Igen. Így volt. Szenvedélyes ember volt Németh László, és szenvedélyes indulatokat ébresztett föl. De ez a visszhang már azért is hamis volt, mert sokan ezt a fejezetet olvasták csak el, és nem egyebet. Ez a könyvem azonban regény. Regény, mert a szerkezete és az anyaga – amely azért nem fikció –, kezelésmódja a regényé. Németh László egyik „hőse” ennek a regénynek, akinek különböző „fellépései” vannak. Megvallom, regényei, drámái nem nagyon érdekelték. Tanulmányai, értekező prózája akkor is izgalmasak, ha a legnagyobb tévedései. A szörnyű tévedések ellenére is zseniálisak és izgalmasak. Nagyon hatottak rám fiatalkoromban, fantasztikusan, lebilincselően, eredetien, szenvedélyesen írt, bármi legyen a tárgya, fizika vagy műtörténet. Később hol tévedett? 1935-ben jelent meg a *Magyarság és Európa*: azon véltem észrevenni, hogy rossz irányban kezd gondolkodni. Írtam is akkor a kötetről a *Szocializmus*-ba, fel is vettem az írást a tanulmányaim közé. Két gyűlölet tört ki belőle: Babits ellen, s valami antiszemitizmus-féle. Volt abban valami lesújtó, hogy egy ilyen nagy író főműveiben írta meg tévedéseit. Mert például Dosztojevszkij is éktelen dolgokat írt, de hát azokat leveleiben, naplóiban, cikkeiben, amit a legkevesebb ember olvas el. De Németh

Lászlónál nem lehet nem elolvasni ezeket. A tévelygéseit belevitte a legnemesebb anyagába.

Sz. Á. – De a tévedéseinek nem volt direkt következménye.

V. I. – Nem. Persze hogy nem. De van erről egy szellemes mondása Zelknek. Amikor Zelk megszökött a munkaszolgálatról, egypár napig bujdosott. Néhány napig Németh László lakásán rejtőzött, aki maga is bujdosott. Zelk nem volt nagy olvasó, és pláne nem az elméleti frásokat böngészte. Abban a szobában, ahová be volt zárva, sorakoztak a *Tanú* kötetei, és azokat volt kénytelen olvasni. Egyszer, ha jól tudom, Illyés felesége, Flóra jött, hozott neki cigarettát. Kérdezte a földön ülő Zelktől, hogyan tetszenek az frások. Hát, mondja Zelk, úgy látszik, Németh Lászlónak is van valami része benne, hogy el kellett rejtenie a lakásában. A történet minden bizonnyal hiteles, Illyés mesélte nekem felháborodva. De azért nem hiszem, hogy akár Zelk is komolyan gondolta, ez egy szellemes vicc. Így nem volt része Némethnek a történetekben. Az általános szellemi megzavarodásban azért volt része.

Sz. Á. – Milyen volt a „második” (1946–1949) *Válasz*-szal a kapcsolata?

V. I. – Én a régi *Válasz*-ban otthon éreztem magam, és ez főként Sárközi Györgynek volt köszönhető. Sárközi Mártával nem voltam olyan közeli kapcsolatban. A háború után Kéry László lapját, a *Magyarok*-at tekintettem otthonomnak. De azért ha Sárközi Márta kért tőlem verset – rendszerint közvetve, Czibor Jánoson keresztül –, mindig küldtem neki. És örömmel küldtem, mert az új *Válasz* irodalmilag talán jobb is volt, mint a régi. A régi *Válasz* harciasabb folyóirat volt, az új *Válasz* lényegében inkább hasonlított Illyés *Magyar Csillag*-jára, a szellem bástyáját védte – még Bibó István magasrendű politikai tanulmányaival is. A korszak legjobb költőinek a versei jelentek meg benne (beleértve a legfiatalabb nemzedéket is); megpróbálom kapásból visszaidézni a neveket: Illés Endre novellái jutnak eszembe, és Németh László regényrészletei,

Cs. Szabó és Szentkuty Miklós tanulmányai, Sőtér és persze Illyés írásai. Magam is – a koporsófedél lecsukódása előtt – az *Elvesztett otthonok* egy részletével utoljára a *Válasz*-ban jelentem meg. Szívvel gyászoltam, amikor betiltották.

1985

Az ember tiszte

BESZÉLGETÉS D. MAGYARI IMRÉVEL

D. M. I. – Van egy nagyon szép könyv a karácsonyi kínálatban: a Helikon Kiadónál jelent meg a reneszánsz festőnek, Fra Angelicónak a Jézus életét bemutató képsorozata, ami mellett az ön Jézus-történetét olvashatjuk. Hogyan lett az ötödik evangélista?

V. I. – Ez az egész az istenkáromlás határát súrolja. Molnár Magda, a Helikon igazgatója behívatott és elmondta, hogy kiadják Fra Angelicót, s e képek mellett van egy papírmennyiség – technikailag ezt már akkor sem értettem teljesen –, amit nekem adnának tetszés szerinti felhasználásra; írhatok verset, prózát, mindegy. Nagyon meglepett a feladat. Fra Angelicót nem különösebben szeretem; nem vonom kétségbe, hogy nagy festő volt, de mondjuk, Giotto közelebb áll hozzám. Gondolkodtam, mit tehetnék. Írjak Jézusról verseket? Nem tudok. Egyébként Klopstock *Messias*-át sem tudtam soha elolvasni. Írjak valamit Jézus életéről? Az Újtestamentumnál úgysem tudnék szebbet. Akkor jutott eszembe, hogy a négy evangéliumból kellene egy kis elegáns, karcsú összefoglalást csinálni. Ez nem annyira írás, mint inkább szerkesztés. Szeretem az evangéliumokat, élvezetes volt ismét olvasni őket, babrálni velük. Érdekel az is, hogy mennyire tudom őket összeolvasztani, mert igazából nincs más szerkezetük, mint amit Jézus élete ad.

D. M. I. – Mennyire vonzza Jézus alakja? Én úgy érzem, sok szigorúság, ridegség, sőt embertelenség is van benne.

V. I. – Így is fel lehetne fogni. „Én nem azért jöttem, hogy békét hozzak a világra, hanem háborúskodást!”, „Mindenki hagyja el apját, anyját”, „Hagyjátok a halottakat a halottakra” – ezek embertelenségnek hatnak, valóban. Nem nagyon írnak róluk, mert Jézusban csak a jóságot látják. De ez a jóság nem valami családi jóság. Születése a karácsonyi ünnep, de nem biztos, hogy otthon érezné magát benne...

D. M. I. – Mi a Jézusban lévő ellentmondások feloldása?

V. I. – Nincs más, csak a hit és a szeretet. Ez is közhelynek hat így, hogy „hit, remény, szeretet”, de hát ez a helyzet.

D. M. I. – Hosszú évek óta írja az önéletrajzát; az első kötet 1957-ben jelent meg. Milyen érzés a kitakarózás, a legbensőbb dolgok megírása, az, hogy ezekről bárki olvashat?

V. I. – Nagyon rossz. *Nefas*, mondta a latin, ez tilos, ne tedd. De már verset írni sem szabadna, mert abban is olyanokat ír meg az ember, amikhez semmi köze a világnak; szemérmatlenség a versírás. Az úriemberek, akik úriemberek is akartak maradni: Eliot, Saint-John Perse az objektív, személytelen, tárgyias líra eszményét vallották. Karinthy Ferenc, amikor egyszer szemrehányást tettem neki, hogy miért írt meg valamit, azt felelte, hogy író nem lehet úriember. Sajnos, igaza volt. Nem tudom védeni magam, én is elítélem ezt az önfeltárást. De valami hajt. Talán azt remélem, hogy valami mégis kijön belőle. Nem fogom tudni az igazi védelmemet kifejtetni; az az lenne, amit a befejezésben írnék meg. Sosem akartam még ennyire idáig eljutni, eddig úgy voltam vele, hogy írom, ameddig írom. Most van csak ez, amikor már így kifogytam az időből. Olyan jó befejezésem van, érdemes lenne eljutni addig, de ha nem írom meg az előtte levő részeket, nem ér semmit.

D. M. I. – Ön nemrég ünnepelhette hetvenötödik születésnapját. Arra lennék kíváncsi, hogy mikben hitt eddigi élete során, miket tartott értéknek, s ezek mennyire maradtak meg?

V. I. – Majdnem minden megmaradt, amiben hittem – olyan nagyon sok mindenben nem hittem.

D. M. I. – Hitt-e a családban?

V. I. – Abban nem hittem soha. Borzasztó rossz gyerekkorom volt, noha aránylag jólétben nőttem fel. De attól meg voltam fosztva, ami miatt úgy emlékezhet valaki a gyerekkorára, mint Tündérországra. Apámmal, aki a részvénytársasági igazgatóságig küzdötte fel magát, egyáltalán nem voltunk jó viszonyban. Anyámat nagyon szerettem, de köztünk sem volt harmónia.

D. M. I. – Azt írta egyik versében, hogy „Nem vagyok az, aminek születtem”.

V. I. – Ezzel azt akartam mondani, hogy nem az lett belőlem. amire predesztinálva voltam, azaz nem lettem elkényeztetett lipótvárosi zsidó gyerek. De az ember akkor is magában hordozza a családját, ha megtagadja. Ez sok mindent jelent. Egy időben kedvenc hősöm volt Eötvös József, mert – ez fölvergésnek hat – magamra ismertem benne. Gyerekkorában ferde szemmel néztek rá a többiek, mivel az apja mágnás volt, még hozzá Habsburg-hű mágnás. Egyszer aztán kiállt az iskolában, hogy igen, belátja, az apja császárpárti, de ő nem lesz az. Nem tudom, mit szóltak hozzá a gyerekek... Ő sem ismerte azt a boldogságot, amit az ad, hogy a felnőttkor a gyerekkorból nő ki.

D. M. I. – Általában sem hitt a család intézményében?

V. I. – Nem, de nem tudok nála jobbat. Amikor valóban kommunista voltam – nagyon fiatal koromban és kevés ideig –, az is vonzott, hogy úgy képzelik, a gyerekeknek nem kell családban felnőnie, elviszik, és az állam neveli. Ezt nagyon helyeseltem, de beláttam, hogy ez nem megy, nem működik, kell a család. Én nem tudtam családban élni, visszataszított a harmonikus családi élet. Például soha nem szerettem a gyerekek társaságát.

D. M. I. – Utódra sem vágyott?

V. I. – Egy ideig azt hittem, igen, még amikor az első feleségemmel, Kassák Lajos mostohalányával, Etivel voltam, de

ő nem nagyon akart. Táncosnő volt, s amúgy is reménytelen szegénységben éltünk.

D. M. I. – Ha rosszul érezzük magunkat a családban, különösen megnő más kapcsolatok szerepe; például a barátságoké.

V. I. – Nekem mindig fontosak voltak a barátságok. Nagyon sokat jelentettek az életemben, még akkor is, ha később elromlottak, elszakadtunk, csalódtam. Például kapcsolatunk Radnóti-val. Kezdetben ádáz ellenségeskedés volt köztünk, főleg az ő részéről. Eleinte nem tartottam őt olyan jó költőnek, ő meg nagyon rossznak gondolt engem is és azt is, amit csináltam, azt a furcsa konzervatív különcködést. Nyilván volt benne féltékenység is, mert Babits engem előbb ismert el. De aztán heves barátság alakult ki köztünk. Mindaz a feszültség és energia, ami az ellenségeskedésben volt, barátsággá vált. Nem annyira érzelmi barátság volt a miénk, mint inkább műhelybarátság, együtt fordítottuk Apollinaire-t, együtt szerkesztettük a *Szerelmes versek*-et. Amikor nem volt munkaszolgálatban, hanem szabadlábon, szinte naponta találkoztunk. Nagyon meleg szívű ember volt. Jobb barátom volt nekem, mint én neki, pedig nekem ő volt a legjobb barátom, neki pedig nem én, hanem Ortutay.

D. M. I. – Mit kaphatunk egy igazi barátságban?

V. I. – Én annyira természetesnek tartom a barátságot, hogy most ugyanúgy meglep ez a kérdés, mint egy normális valakit az, ha megkérdezik tőle, mit lehet kapni a családban. Nagyon fontos, hogy van egy másik ember, akivel kölcsönös kapcsolatban lehetünk. Ezt már a gimnáziumban éreztem. Az egyik barátságom félig még diákkori, erotikus töltésű kapcsolat volt, a másikban egy, az enyémnél jobban működő észre nézhettem fel. Egy harmadik barátomtól, aki még ma is él, és találkozunk is néha, a dolgokat fölényesen néző, kedélyes cinizmust kaptam, a legjobb lipótvárosi mentalitást, amire nagyon is szükségem volt. *Abagé*, azaz *Aber geh*, ugyan menj már, mindenre ezt mondta. Óriási volt egy verset megmutatni Radnóti-

nak, értett hozzá, ha más volt is a beállítottsága, az ízlése. Azoktól a barátaimtól is sokat kaptam, akikkel nem értettünk egyet. Weöres Sándorral folyton vitatkoztunk, de épp ezáltal ébresztett magamra, az ő keleti buddhizmusa révén jöttem rá, hogy kell a fenének ez a Kelet. Nagy szerepe volt az én úgynevezett latinitásom kialakulásában is.

D. M. I. – Mi ez a latinizmus, mi a tartalma?

V. I. – Mindaz, ami Róma volt, a latin költészet, a római jog, a fegyelem, a józanság... Nagy barátságban voltam még Zelk Zoltánnal, ő volt az első költő, akit megismertem. És ki ne hagyjam Illyést, aki félig mesterem is volt, hisz idősebb volt nyolc évvel. Sokat voltunk együtt a harmincas évek elején. Ő is segített elszakadni az avantgárdtól. Mai barátaimról nem beszélek – hosszú lenne.

Énbennem egyébként minden kapcsolatom él, elmondhatom – Kosztolányi szavaival – hogy „aki meghalt az időben, úgy van fölöttem, mint az ég”. Nincsenek halott barátaim, Radnóti ma is él és hat bennem. Olyan barátaimmal is fgy van ez, akik nem tartoznak a legjobbak közé, csak egy ideig közel voltunk egymáshoz. Ilyen volt például Waldapfel Imre, akivel később összevesztünk, szóba sem álltunk, s ma rettentően hiányzik.

D. M. I. – Mennyire voltak fontosak a mesterek; Kassák, akinek először megmutatta a verseit, Kosztolányi, akit egy téli vasárnapon keresett fel, Babits, a „félszeg fejedelem”, akire szinte mindenki felnézett?

V. I. – Nagyon. Kassák óriási hatással volt a gondolkodásomra, Kosztolányi is. Tőlük kaptam meg azt, amit a családtól kellett volna.

D. M. I. – Egy freudi kérdés: mennyire voltak apapótlékok?

V. I. – Mindegyik az volt.

D. M. I. – Kassák elleni lázadása apa elleni lázadás is?

V. I. – Kassák zsarnok apa volt, de sokkal inkább az apám volt, mint a vér szerinti, akivel szemben nem volt apagyilkos-

sági szükségletem. Kassák törzsatyja volt, úgy is viselkedett, szükség volt az apagyilkosságra, amit – ahogy Freudban meg van írva – nem egyedül, hanem egy fiatal törzzsel, Zelkkel, Korniss-sal, Kepessel és Traunerral együtt hajtottunk végre.

D. M. I. – Minden ember életében fontos a mester, a példa?

V. I. – Azt gondolom, igen, különösen egy művész életében. A mester és az apa egy személy is lehet, mint Karinthy Ferencnél. Látszik is rajta, hogy szerencsés gyerek... Nekem nagyon lényeges, hogy Babitsot ismerhettem, hogy megérinhettem, ő megérintett.

D. M. I. – Önt Kassák avatta fel, amikor tizennyolc évesen megmutatta neki a költeményeit a Korona Kávéházban, és ő ezt mondta – így, á-val-: „Urám, mágá költő.” Ehhez a kijelentéshez nagy bátorság kell. Merné ezt mondani valakinek?

V. I. – Néhányszor megtettem már. Nem éreztem magam ugyan soha olyan autentikusnak, mint Kassák, de ez egy öreg költőnek bizonyos fokig kötelessége. Így voltam Juhász Ferencsel, akinek a verseit a Franklin Kiadóból küldték hozzám lektorálásra. Ez 1949 körül történt, nem voltam éppen dicsőséges korszakban, trónom sose volt, de trónfosztásom igen, s ez akkoriban zajlott. Máig őrzöm a lektori jelentést, ezzel kezdődik: „Nagy tehetség, nagy veszéllyel.” Várad Szabolcsot is elindítottam, hasonló szavakkal, mint engem Kassák: „Maga kész költő.” Az én verseim egyébként, amiket elvittem neki, borzasztó rosszak voltak; bűn rossz az is, amit lehozott tőlem a *Munká*-ban, a *Téli nap*.

D. M. I. – Mit kapott a szerelemtől?

V. I. – Az volt a legnagyobb hatással rám. Amit másokon a család formál, azt énrajtam barátok, mesterek és főleg nők formáltak. A legjobban az első feleségem, Eti hatott rám. Tartást kaptam tőle, azt, hogy az embernek össze kell szednie magát. Még a hitet is tőle kaptam, ami azért furcsa, mert Eti nem hitt Istenben. Etitől a hitben való hitet kaptam.

D. M. I. – Mennyire felejthető egy nagy szerelem?

V. I. – Semennyire. Persze, ha tényleg semennyire sem volna felejtethető, akkor nem lehetne tovább élni, Eti halála után néhány héttel pedig én már a lányokhoz jártam.

D. M. I. – Volt az életében egy szakasz, amikor egyszerre két nőhöz kötődött, Marikához, aki a második felesége volt, és mostani feleségéhez, Piroskához. Érzelmileg, idegileg ez hogy volt elviselhető?

V. I. – Sehogy; kínos volt. De az vesse rám az első követ, aki sosem élt át ilyesmit.

D. M. I. – Nem volt lelkiismeret-furdalása, nem érezte ezt erkölcstelenségnek?

V. I. – Erkölcstelenségnek nem, hanem bűnnek. Nem lehet ilyesminek kitenni másokat.

D. M. I. – Mennyire volt nehéz a döntés?

V. I. – Borzasztóan. Nem is én döntöttem, hanem... nem is tudom, kicsoda... a sors – valami beleszólt, ami nálam erősebb volt?

D. M. I. – A hűség és a szerelem összetartozó fogalmak?

V. I. – Nagyon is el tudom képzelni a nyitott házasságot, bár nem látom, hogy jól működne. De hát a hagyományos házasság sem működik jól mindig.

D. M. I. – Nem biztos, hogy ez az intézmény hibája, s az sem, hogy van értelme a nyitott házasságnak.

V. I. – Volna, ha meg lehetne csinálni. Ez nagyon nehéz kérdés. Én kereszténynek érzem magam, ugyanúgy, ahogy kommunistának éreztem – rossz kommunista voltam és rossz keresztény vagyok –, de azt nem tudom elfogadni, vagy legalábbis érezni, hogy a parázsnaság bűn. Én a szerelemben, a házasságban csak azt érzem bűnnek, amit a társadalmi életben, a kizsákmányolást, az árulást, a csalást, a kiszolgáltatottsággal való visszaélést. Azt se könnyű meghatározni, mi minősül annak. Amit az egyik fél árulásnak érez, az már az, hiába érzi úgy a másik, hogy nem követett el semmit.

D. M. I. – A szerelem megmaradhat?

V. I. – Mint ritka kegyelem. Az valóban isteni kegyelem, ha megmarad. Énbennem nem csökkent a szerelem semelyik nő iránt, aki iránt valóban azt éreztem; függetlenül attól, hogy elváltunk.

D. M. I. – Eti iránti szerelme máig tart?

V. I. – Igen. Marikát is – ő sem él már – ugyanúgy szeretem.

D. M. I. – Sok versében szerepel a város, Budapest.

V. I. – Ez a szülőföld. Mindenki szereti a faluját, nekem Pest a falum.

D. M. I. – Mindig szerette?

V. I. – Kezdetben utáltam, mert összekapcsolódott a családdal s azzal a társadalmi réteggel, amitől szabadulni akartam. Később egyre jobban megszerettem, amiben része volt az egyre növekvő Budapest-ellenes hangulatnak. Az ember egy városban, erre elég későn jöttem rá, nemcsak a szépségét szereti, hanem azt is, ami benne történt, a történelmet. Igazán 1945 óta szeretem Budapestet, amikor romokban láttam. Amikor az ostrom után – amit Ottlikéknál vészeltünk át a Pasaréten – először mentünk át Pestre gyalog Marikával, borzasztó volt látni a pusztulást. Az első két sor, amit írtam a felszabadulás után, ez volt: „Pest felszabadult romjai. / Jaj, nem tudok ujjongani.” 56 óta pedig még sokkal jobban szeretem a várost.

D. M. I. – Mit csinált 56-ban?

V. I. – Szerencsére semmit. Volt az Írószövetségben egy gyűlés, amelyen fel akartam szólalni, hogy ne beszéljünk az irodalomról, alakítsunk egy brigádot, harcolni nem tudunk ugyan, sok hasznunkat nem veszik, de mégis.. Lőni nem tudnék, ügyességem nincs, de nem félek a golyóktól, futárszolgálatra alkalmas volnék. De nem szeretek elsőnek felszólalni. Elkezdődtek a beszédek, jött a sok melldöngetés. Annyira elernyedtem, hogy nem mondtam semmit.

D. M. I. – Vannak versei az ötvenes évekről?

V. I. – Vannak.

D. M. I. – Megjelentek?

V. I. – Nem mind. Nem szeretnék Magyarországon olyan állapotokat, hogy a maradék is megjelenhessen.

D. M. I. – Mennyire hiányoztak a régi kávéházak, a Japán, az Ostende, a Bucsinszky, a Simpon, a Centrál?

V. I. – Borzasztóan, pedig ma már nem tudnék kávéházban írni, mert nem bírnék annyit egy helyben ülni. De nemcsak nekem hiányoznak, hanem az irodalmi életnek is. Az írók ma nem igénylik az olyan helyeket, ahol szabadon, fesztelenül lehet beszélgetni, inkább isznak – régebben a közhiedelemmel ellentétben nem ittak –, vagy az Írószövetségben szónokolnak.

D. M. I. – Mik a legkedvesebb városrészei, épületei?

V. I. – Sok van, s ezek nem is mind feltétlenül szépek. Rettenetesen szeretem például itt velünk szemben a másik parton a Petőfi teret, ami nagyon szép volt, csak az Intercontinental, hogy úgy mondjam, annullálta. Ehhez az érzéshez hozzátartozik az is, hogy tudom, a római korban itt volt a piac, ahová egy pontonhídon a katonák átjártak kereskedni a barbárokkal; hogy 42-ben itt volt a nagy tüntetés; meg ez, meg az. A Vigadót utáltam, ma már szeretem. Nagyon szeretem a Hold – ma Rosenberg házaspár – utcai házunkat, ahová hatévi albérleteskedés után költöztünk Etivel. Kicsi kis ház, ma is nagyon szép.

D. M. I. – Több verséből – például a *Cambridge-i elégiá*-ból vagy a *Titok*-ból – az is kiderül, hogy a magyarság is nagyon fontos érték az ön számára.

V. I. – Ezt mindig éreztem, nem kellett tanulni. Olyan természetes volt, mint a boldog embereknek az, hogy családjuk van. Megvolt gyerekkoromban is, pedig elvették tőle a kedvünket is az iskolában, mindent a Magyar Hiszekeggyel kezdtünk: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában...” Ez voltaképp egy nagyon egyszerű és igaz írás, nem tudom, miért utáltuk annyira. Először igazán Bécsben éreztem – egy évig tanultam ott a Kereskedelmi Akadémián –, hogy „ezek osztrákok, én meg magyar vagyok”.

D. M. I. – Hozzá tartozik a teljes élethez, hogy legyen házánk?

V. I. – Van, aki megvan nélküle. Én ezt nem tenném kötelezővé.

D. M. I. – És nem kevesebb így?

V. I. – Elképzelhető, hogy valaki több azzal, hogy internationalista, ami én sosem voltam igazán.

D. M. I. – Mennyire fontos az életben a műveltség?

V. I. – Kinek-kinek máshogy. Berda Józsefnek nem volt fontos, Kassáknak csak az európai kultúra egyik vékony rétege volt az. Énnekem nagyon fontos az egésznek az ismerete. De azzal, hogy ismerem Thuküdidészt, nem tudok jobban boldogulni, olyan emberek pedig, akiknek fogalmuk sincs róla, otthon érzik magukat a világban. Az se fontos, hogy volt-e az ember szerelmes, anélkül is meg lehet lenni.

D. M. I. – És mennyire fontos a vers?

V. I. – Hát az a legfontosabb.

D. M. I. – Mit tehet a vers?

V. I. – Semmit. Nem tudom megmondani. Forduljon Juhász Ferenchez, mert ő tudja. De vers nélkül nem volna világ.

D. M. I. – Miért?

V. I. – Nem tudom.

D. M. I. – A vers több, mint a próza?

V. I. – Több. Sokkal több. Nincs olyan sok jó vers.

D. M. I. – Mitől jó egy vers?

V. I. – Hogy van benne költészet... De ez sem igaz, mert nagyon sok minden létezik, amiben van költészet és nem vers. Mitől jó? Jól van megcsinálva, Isten kegyelme is közreműködött benne... nem tudom. De a vers a világ teteje.

D. M. I. – És azt meg lehet mondani, hogy mitől rossz a vers?

V. I. – Nem. Tudunk sok mindent mondani, hogy például ez vagy az a rím rossz, de van olyan, hogy minden stimmel, és a vers mégse jó. Minden a lélekből jön, és ez megmagyarázhatatlan.

D. M. I. – Önnek van rossz verse?

V. I. – Sajnos, nem elég. Sajnos, mert az egészséges az, ha valaki leírja a rosszat is. Bennem mindig túl nagy volt a gátlás, a kritika.

D. M. I. – Boldog ember?

V. I. – Sokszor vagyok boldog.

D. M. I. – Mi kell a boldogsághoz?

V. I. – Gondolom, mindenkinek más. Számomra a boldogság legbiztosabb formája a szerelem volt mindig. Van, amikor egy pohár bor is elég a boldogsághoz, de abban a boldog pillanatban nemcsak a pohár bor van benne, hanem minden, ami előzőleg történt.

D. M. I. – Lehet tartósan boldognak lenni?

V. I. – Nem. De az ember nem is arra született.

D. M. I. – Hanem mire?

V. I. – Az üdvösségre.

D. M. I. – Mi az üdvösség?

V. I. – Nem tudom pontosan. Amikor az ember úgy érzi, hogy rendben van, vagy hogy majd mindent megért. De ezt ritkán érezni.

D. M. I. – Hogy érdemes élni?

V. I. – Erre nincs recept.

D. M. I. – Az ön életét milyen regulák kísérték végig?

V. I. – Semmilyenek... fontos volt, hogy rendben legyen magammal.

D. M. I. – De vannak értékesebb és értéktelenebb életek...

V. I. – Honnan tudjuk? Társadalmi szempontból persze egy munkás értékesebb, mint egy semmirekellő, aki nem dolgozik... Ez az „értékesebb” sérti a fületem, az érték a gazdasági életből vett fogalom, így nézve pillanatnyilag a magánvállalkozóké a legértékesebb élet a világon. Van Babitsnak egy verse, *A csöngetttyűsfű*, amiben ezt írja: „Isten szemében nincs szemét.” Látunk nyomorult vagy társadalmilag alja életeteket, és érezzük, hogy értékesek.

D. M. I. – Fontos, hogy az életünkben ünnepek, szertartások legyenek?

V. I. – Fontos. Gyerekkoromban is megtartottuk a karácsonyt, csak leplezetten, hiszen zsidók voltunk. A húgomnak, aki már nem él, december 26-án volt a születésnapja. Ezt előre-hoztuk 24-ére. Ekkor elküldtek bennünket a Vígszínház gyerekelőadására, és mire hazaértünk, fel volt díszítve a lakás, noha fenyőfa nem volt, és mindenki kapott ajándékot.

D. M. I. – Melyik volt a legszebb karácsonya?

V. I. – Volt egypár. Hogy egyet mondjak: 44 karácsonya, Ottlikéknál. Gyöngyi, a felesége csinált karácsonyfát, ott volt Marika, hozott libamájkonzervet – borzasztóan éhezünk már akkor –, pezsgőt is ittunk. És tudtuk, hogy itt vannak már az oroszok, másnap reggel láttuk meg az első katonát. Minket valóban felszabadítottak. Ez Ottlikéknak is nagy érzés volt, bár olyan elegánsan és könnyelműen bújtattak bennünket, hogy semmi sem látszott abból: az életükkel játszanak. Arra koccintottunk, hogy ennek most már vége.

D. M. I. – És milyen lesz a mostani karácsony?

V. I. – Piroska minden évben nagyon szép fát csinál. Mindig elhatározzuk, hogy többé nem díszítünk fát, mert nagyon fáradtak vagyunk, aztán mégis lesz... Nálunk tényleg családi ünnep a karácsony. Ezt a családot, a választottat, nagyon át tudom érezni.

D. M. I. – A karácsony a szeretet és a béke ünnepe. Mennyi esélye van a világnak a szeretetre és a békére?

V. I. – Rettentő sok szeretet van a világban, többnyire elpazarolt szeretet. De mégis nagyobb az emberben élő pusztítási vágy. De ez nem is szeretet és nem-szeretet kérdése. Azok, akik fegyvert gyártanak vagy eladnak, adott esetben tudnak szeretni, nem ez hiányzik. Az eddigi történelem folyamán nem sok esély volt a békére. De ez nem is az én dolgom.

D. M. I. – Mi a költő dolga?

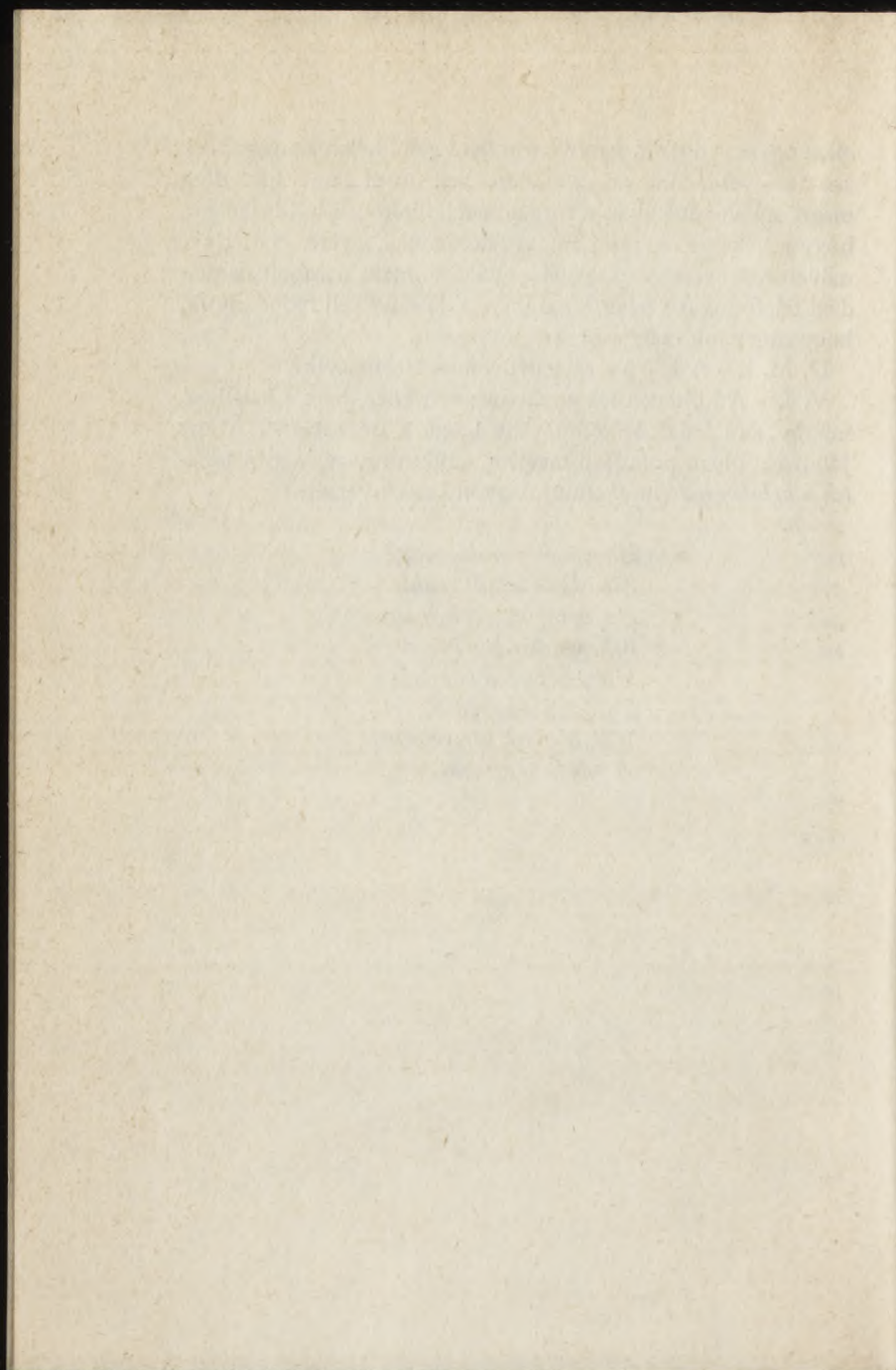
V. I. – Az, hogy jó verseket írjon. Tudatosítson. A háború

ellen úgyse tud tenni semmit. Én feltétlenül békét akarok. Sose kezdtem verekedni, de az emberekben ott él az a vágy. Elég megnézni az autósokat, a forgalmi rendünket, abból is látszik, hogy a béke az embernek nem feltétlenül kenvere. Ha látjuk, milyen könnyen verekszenek, gyűlölködnek, rombolnak például telefonokat e telefonínségben, akkor azt kell mondanunk, hogy nincs sok esély a békére.

D. M. I. – A költő a reménytelennel kísérletezik?

V. I. – A költészetnek az élethez van köze, nem a halálhoz, sehogy sem lehet összefüggésbe hozni a pusztítással. Arany János ezt olyan pontosan megírta, amikor így zárta a *Gondolatok a békekongresszusról* című, nagyon keserű versét:

*Hagyjátok a meddő vitát!
Bölcs Isten az, ki rendel;
Az ember tiszte, hogy legyen
Békében, harcban ember.
Méltó képmása Istennek,
S polgára a hazának,
Válassza ott, válassza itt
A jobbik részt magának.*

Tartalom

EGY-KÉT SZÓ

Babits szeméről	7
Babits hangjáról	11
A világuralomról	14
Bibó István tanulmányairól	17
Egy József Attila-versről	27
A Nyugat költőiről	45
A huszadik század költőiről	52
Három novelláról	59
Arany erotikájáról	64
Egy Illyés-versről	77
A szerelmi líráról	82

SHAKESPEARE

III. Richárd	89
IV. Henrik	110
A velencei kalmár	123
Minden jó, ha vége jó	146

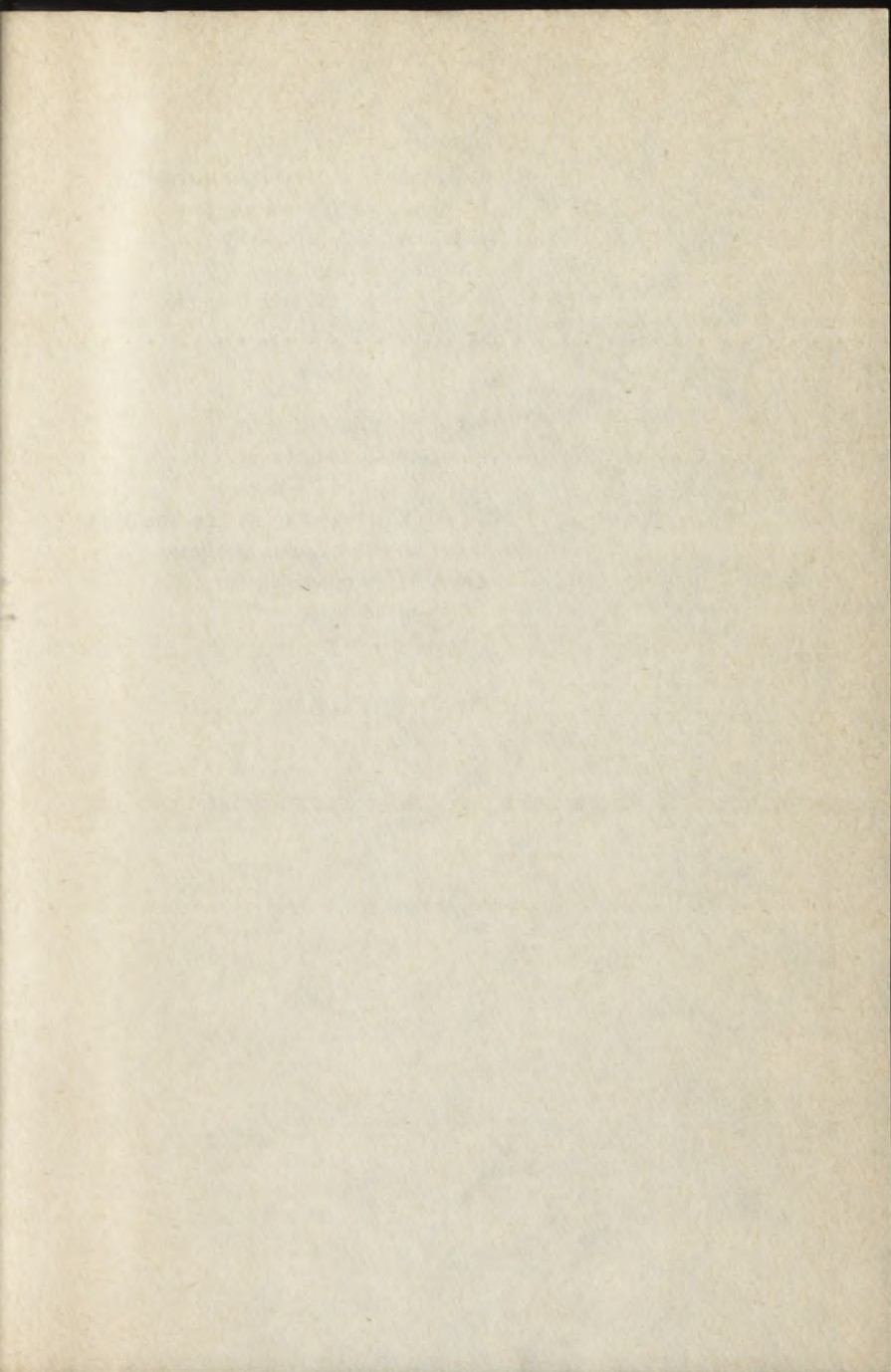
MIT NEHÉZ?

Levél Somlyó Györgynek	167
Mit nehéz fordítani?	169
Bartóknak nincs igaza...	198
Egy kis fejtörő, óvással	208
Ajánlás a Bibliához	213

ÉLŐBESZÉD

A jó hírfestészete	243
Búcsú Zelk Zoltántól	246
Erőltetett menet	
(Beszélgetés Lator Lászlóval)	250
Egy vers ürügyén	
(Beszélgetés Lator Lászlóval)	260
Mindig előre	
(Beszélgetés Lator Lászlóval)	277
A háborúnak vége lett	
(Beszélgetés Kabdebó Lóránttal)	291
Költészet és valóság	
(Beszélgetés Kabdebó Lóránttal)	310
Elvesztett otthonok	
(Beszélgetés Kabdebó Lóránttal és Sumonyi Zoltánnal)	325
Költői szabadság, függetlenség, szuverenitás – alázat	
(Beszélgetés Domokos Mátyással)	347
Két költői út – egy nemzedékből	
(Beszélgetés Domokos Mátyással)	364
Kérdések a Válaszról	
(Beszélgetés Széchenyi Ágnessel)	381
Az ember tiszte	
(Beszélgetés D. Magyar Imrével)	403

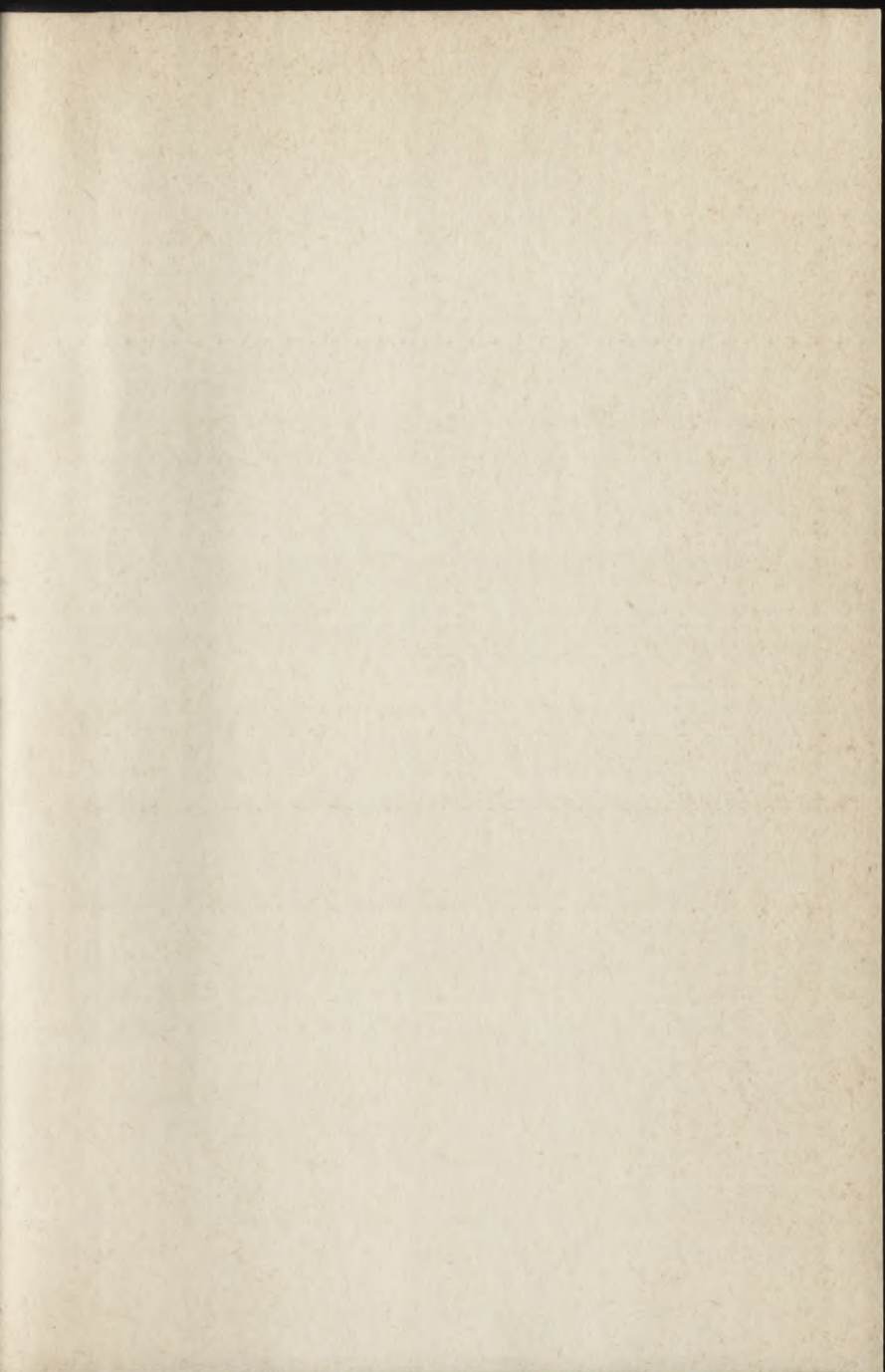

Szépirodalmi Könyvkiadó
Felelős vezető a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója
A kiadvány a Kner Nyomdában
készült, Gyomaendrődön, 1987-ben
Munkaszám 322
Felelős vezető Háromszéki Pál vezérigazgató
Felelős szerkesztő Réz Pál

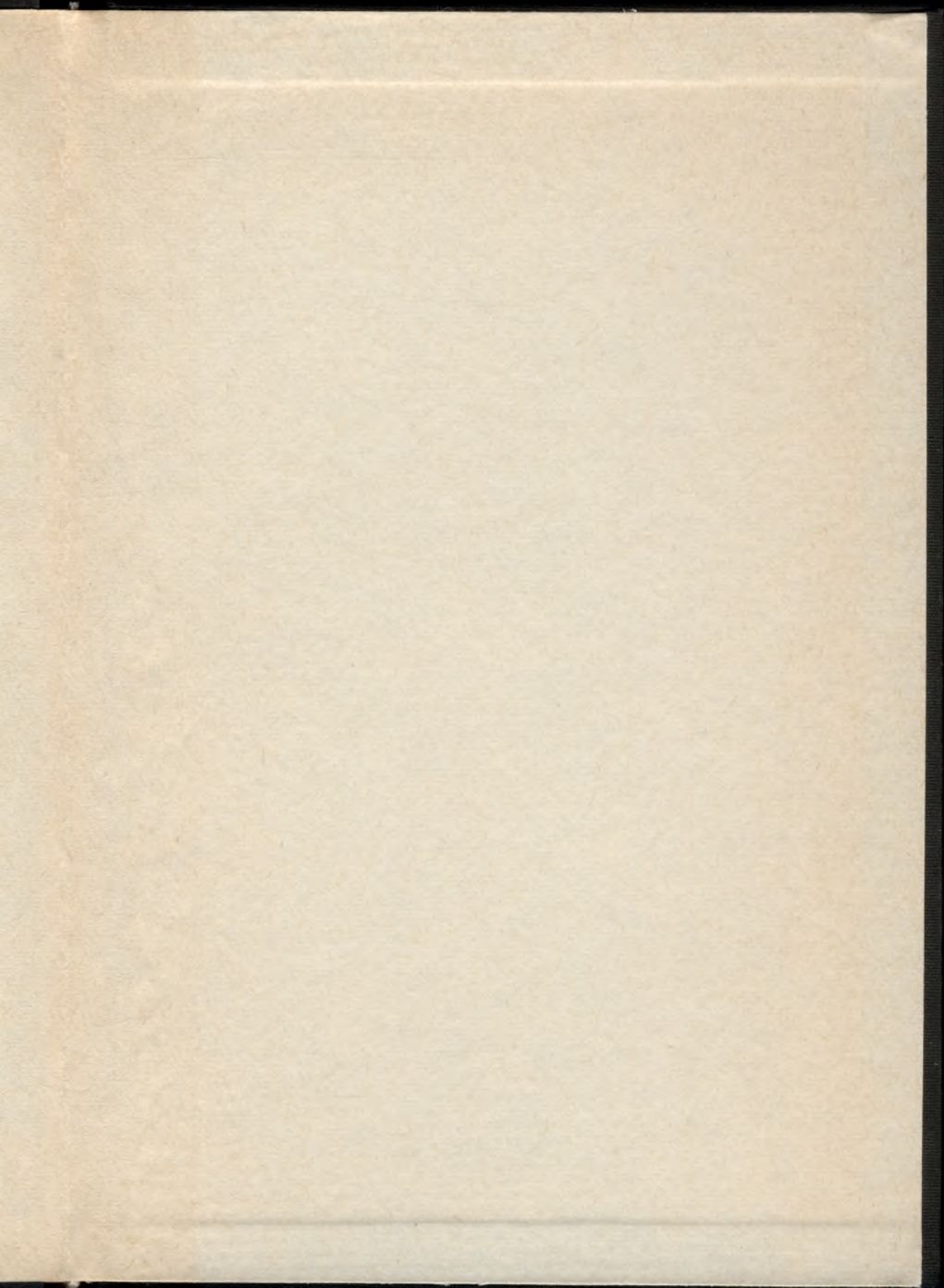
Műszaki vezető Ginács László
Képszerkesztő Kiss Marianne
Műszaki szerkesztő Kiss Jánosné
A tipográfia, a borító- és a kötésterv Kováts Imre munkája
A szerző fényképét G. Fábri Zsuzsa készítette
Megjelent 21,26 A/5 ív terjedelemben
1 lap melléklettel
Sz 4508-1-8788

ISBN 963 15 3403 0

2312

53, Ft

Vas István · Igen is, nem is